Nr. 20 ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ՐԱՖՖԻ Nr. 20.

ՐԱՖՖԻ

ԿԱՅԾԵՐ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐ

"Առանց փայտի կրակը կը հանգչի եւ թէ որ բանսարկու չը լինի, կռիւը կը դադարի։ Ինչպէս ածուխը զօրութիւն է տալիս կայծերին ու փայտը կրակին, այնպէս է եւ կռւասէր մարդը վէճ բորբոքելու համար"։

Առակ Սողոմոնի ԻԶ գլ. 20—21 համ.

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1904.

Ա Ջ Դ

“Կայծեր,,-ի առաջին տպագրութիւնը հրատարակուել է 1883 թուականին “Վեհազնեայ թնդանօթաձիգ գնդապետ Աղեքսանդր Թումանեան Մելիք-Հայկազեանցի,, արդեամբ եւ ծախիւք: Հեղինակը իր երախտագիտական զգացմունքները արտայայտելու համար նուիրել էր այդ երկը իր Մեկենասի անուան: Չընայելով “Կայծեր,,-ի ներկայ երրորդ տպագրութիւնը կատարում է մեր հրատարակութեամբ՝ առանց կողմնակի որեւէ նպատակի — մենք բացիթող չ՚արինք ներկայ տպագրութիւնից հեղինակի իր Մեկենասին ուղղած ձօնը, մանաւանդ նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ թէ Րաֆֆիի կենդանութեան ժամանակ եւ թէ նորա մահից յետոյ՝ հանգուցեալ Մելիք-Հայկազեանը եղել է միակ անձը, որ վաստակել է Մեկենաս անունը՝ յանձն առնելով Րաֆֆիի մի երկի տպագրութեան ծախքերը: Մինչ հեղինակի բազմաթիւ երկասիրութիւններից շատերը տակաւին սպասում են այդպիսի մեկենասների աջակցութեան:

Ստորեւ դնում ենք Ձօնը.

“Յարգելի բարեկամ՝ Ալեքսանդր Թումանեան

Գուցէ մենք չէինք ունենայ Խորենացու թանգագին պատմութիւնը, եթէ Սահակ Բագրատունին չը յորդորէր, չը խրախուսէր ծերունի հեղինակին: Գուցէ մենք զրկուած

կը լինէինք Եղիշէի գեղեցիկ գրքից, եթէ Մամիկոնեան Դաւիթ Երէցից նպաստ եւ քաջալերութիւն չը գտնէր նա: Գուցէ, իր ժամանակին մոլեռանդ կղերից հալածուած, սովի եւ աղքատութեան մատնուած Ղազար Փարպեցին չէր կարող գրել իր հիանալի աշխատութիւնները, եթէ Մամիկոնեան Վահան իշխանը չօժանդակէր նրան: Նոյնպէս եւ Ագաթանգեղոսը, շատ կարելի է, չը թողնէր մեզ իր փառաւոր պատմութիւնը, եթէ Տրդատ թագաւորը չը հովանաւորէր նրան:

Մեկենասները, որպէս մեզ մօտ, նոյնպէս եւ ամեն ազգերի մէջ, եղել են միշտ գրականութեան ծաղկման զօրաւիգը եւ աղքատ հեղինակների բարերարները: Տարակոյս չը կայ, որ շատ տաղանդներ, եւ մինչեւ անգամ՝ շատ հանճարներ կարող էին անպտուղ մնալ, կարող էին կենսական հոգսերի ներքոյ ճնշուել, ոչնչանալ, եթէ մեկենասներից օժանդակութիւն չը գտնէին: Մեկենասները տուեցին հեղինակներին հաց, իսկ հեղինակները տուեցին աշխարհին մտաւոր եւ հոգեկան սնունդ:

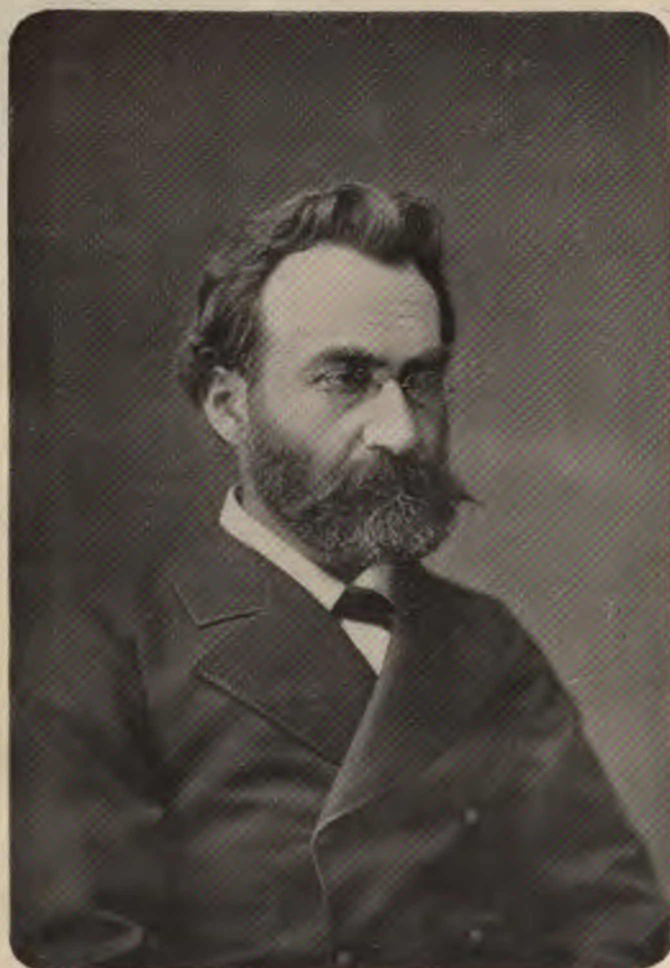
Իմ՝ անմխիթար գրական ասպարէզում՝ Դուք առաջինը եղաք, յարգելի բարեկամ՝, որ ազնիւ հայրենասէրի անկեղծ զգացմունքով՝ յանձն առիք Ձեր ծախքով ի լոյս ընծայել “Կայծերը„: Ուստի խորին երախտագիտութեամբ պարտք համարեցի պսակել այդ գործի ճակատը Ձեր պայծառ անունով: — Րաֆֆի„ .

Հրատարակչուհի

ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ՐԱՖՖԻ

10-ն Յուլիսի 1904 Լօնդօն:

ՀԱՏՈՐ ԱՌԱՋԻՆ

«Բայց այն Սերովբէներից մէկը թռաւ դէպի ինձ, եւ ձեռքումը կրակի կայծեր կային, որ սեղանի վրայից ունելիքով վեր էր առած, եւ իմ բերանին դիպցնելով, ասաց, ահա այդ քո շրթունքներիդ դիպաւ, եւ քո անօրէնութիւններդ կը վերացնէ, եւ քո մեղքերը կը սրբէ քեզանից»:

Իսայ. Զ. գլ. 6—7 համ.

Ա.

ԸՆՏԱՆԻՔ

Իմ մանկութիւնից շատ փոքր բան կարող եմ գրել, որովհետեւ նա անցաւ այնքան շուտ եւ այնքան դատարկ կերպով, որ շատը ես ինքս չեմ յիշում:

Բայց երբ մտաբերում եմ անցեալը, իմ տխուր եւ յիմարութիւններով լի անցեալը, կրկին զարթնում են վաղեմի յիշողութիւնները, եւ որպէս մթին խաւարի միջից, նկարվում է իմ առջեւ մանկութիւնը իր անմեղ-երեխայական կերպարանքով:

Ահա մինը միւսի ետեւից երեւան են գալիս ծանօթ պատկերները. —

Ես տեսնում եմ հայրենի տնակը իր հին, ժամանակի աւերմունքից մաշուած պարիսպներով: Դեռ նոյն տերեւա-

խոտ ծառերը հովանաւորում են նրան իրանց հսկայական ճիւղերով, դեռ նոյն ճնճղուկները երգում են ոստերի վրայ, ինձ թւում է, որպէս թէ ծանօթ լինէին նրանց խորամանկ երեսիկները:

Կարծես, շատ ժամանակ չէ անցել, կարծես, հէնց երէկ լինէր այդ, — ես տեսնում եմ իմ պառաւ տատին, նստած իր սովորական տեղում, մեր խրճիթի դռան հանդէպ: Դարձեալ նոյն ընկուզենին պատսպարում է ալեւոր գլուխը ամառնային արեգակի կրակոտ ճառագայթներից: Նա նստած է, որպէս միշտ, լուռ եւ մտախոհ կերպով: Նրա ծնկների վրայ մրափում է իր մտերիմը՝ ահագին մազոտ կատուն, երեւի, քաղցր երազներ է տեսնում:

Սիրելի տատ, եւ այս րոպէիս քո երեսի մուգ-դեղնագոյն խորշոմների մէջ ես տեսնում եմ նոյն բարութիւնը, որպէս առաջ, եւ այժմ քո լի գթով աչքերը նայում են իմ վրայ վաղեմի սիրով: Ինձ թւում է, որպէս թէ դեռ լսում եմ քո իմաստալից խրատները. — "Փարհատ, որդի, բաց գլխով մութի մէջ ման չը գաս, չարքերը կը զարկեն գլխից… յօրանջելու ժամանակ երեսից խաչ հան, որ սատանան չը մտնէ փորդ… գիշերը մաստակ չը ծամես, մեռելները կը նեղանան"… — Այսպիսի շատ խրատներ տալիս էիր դու ինձ. զգուշացնում էիր, որ աւերակների մէջ չը մտնեմ… զգուշացնում էիր, որ գերեզմանատան մօտից մենակ չանցնեմ… ու սեւ կատուի հետ չը խաղամ…

Տատս կոչւում էր Շուշան: Նա ժառանգել էր իր մօր անունը: Թէ քանի՞ տարեկան էր, — ես հիմայ էլ չը գիտեմ: Բայց նա ականատես էր եղած այնպիսի անցքերի, որոնց վրայից դարեր էին սահել: Այսուամենայնիւ, նա բոլորովին չէր կորցրել իր ժրութիւնը: Կը տեսնէիր, մի անվաստակելի մեքենայի պէս, առաւօտից մինչեւ երեկոյ, անդադար շարժ-

ման մէջ է։ Նրա ամենատես աչքերը ամեն բանի վրայ կը նայէին եւ ամեն բան կը դիտէին, նրա անհանգիստ լեզուն ամեն բանի մասին հարցմունքներ կ'անէր եւ անվերջ հաշիւ ու համարներ կը պահանջէր։ Մինչեւ մահ նա չը թողեց ձեռքից իր կառավարութեան գաւազանը՝ — ահագին փայտեայ շերեփը, որով նա ընթրիքի եւ ճաշի ժամանակ կերակուր էր բաժանում։ Մինչեւ նրա մահը մեր տան թէ մեծը եւ թէ փոքրը ամենայն խոնարհութեամբ հպատակում էին նրա հեղինակութեանը։

Տատս շատ աշխատասէր կին էր։ Ես դեռ յիշում եմ, թէ որպէս գիշերի մեծ մասը, նստած այծի մորթի վրայ, դնում էր իր առջեւ մանելու մեքենան, եւ ոսկրացած ձեռքով, պտոյտ տալով ճախարակի թեւքը, բամբակից թել էր պատրաստում։ Ինձ թւում է, թէ դեռ զարկում է իմ ականջներին պառաւի դողդոջուն մեղեդին իր տխուր, մելամաղձական հնչիւններով. ինձ թւում է, թէ դեռ լսում եմ նրա նահապետական մեքենայի խուլ ճռճռոցը։

Մեր գիւղում տատս համարվում էր խելացի պառաւներից մէկը, իսկ իր տան մէջ նրա իմաստութիւնը հասնում էր անսխալականութեան։ Ճշմարիտ ասած, ես էլ փոքր ժամանակս հիացած էի նրա իմաստութիւնով։ Նա ամեն բան գիտէր։ Նա գիտէր, թէ ինչ նշանակութիւն ունեն այս եւ այն երազները։ Նա գիտէր, թէ ինչ խորհուրդ ունեն, երբ մարդու մարմնի այս եւ այն մասերը “խաղում են„։ Նա հասկանում էր կաչաղակի լեզուն, եւ բացատրում էր, թէ ինչ լաւ խաբարներ է բերում նա, երբ մեր պատի վրայ նստած, կըչկըչում է։ Նա լսել չէր կարող բուի չարագուշակ ձայնը, եւ պատուիրում էր ինձ՝ քարով սպաննել նրան, երբ կը նստէր մեր պատի վրայ։ Նա գիտէր, թէ ինչու՞ Սողոմոն

իմաստունը անիծեց ճնճղիկին, կամ ո՞վ դրեց հոպոպի գլխի վրայ այն գեղեցիկ փետուրէ սանտրը։

Այո՛, տատս շատ բան էր իմանում։ Նա պատմում էր ինձ, թէ ինչպէս կը հասնի աշխարհի վերջը, կամ երբ կը յայտնուի Նեռը։ Նա ասում էր, թէ անիծեալ Նեռ կը գայ, մի ահագին էշի վրայ նստած, թէ նրա ականջները այնքան երկար կը լինեն, որ մի ականջի ծայրը կը հասնի մինչեւ արեւմուտք, իսկ միւսինը մինչեւ արեւելք։ Նա ասում էր, թէ այն ժամանակ կը յայտնուեն "աջուջ-մաջուջները„, թէ դրանք այնքան փոքրիկ թզուկներ են, որ իմ կօշիկները կարող էին նրանց համար բնակարաններ լինել։

Բայց ես աւելի սիրում էի տատիս հէքիաթները։

Ես դեռ յիշում եմ մի քանի հէքիաթներ, որ գիշերները պատմում էր նա։ Երբեմն, միանգամ սկսած հէքիաթը վերջացնում էր մի ամբողջ շաբաթուայ ընթացքում։ Ա՜խ, ինչպէս լաւ պատմում էր նա։ Ես բոլորը, բոլորը հասկանում էի եւ միշտ ուրախութեամբ էի լսում։ Բայց երբ պատմում էր դեւերի, սատանաների, կրողների եւ դժոխքի մասին, — ես սարսափում էի, եւ աւելի շատ էի վախենում, երբ խօսում էր մեռելների մասին։

Իսկ երբ տատս մեռաւ, նրանից չէի վախենում։ Նա խիստ հանգիստ կերպով պառկած էր դագաղի մէջ, կարծես, քնած լինէր։ Նրա դէմքը էլի այնպէս բարի էր, որպէս առաջ։ Ես մտածում էի, թէ նա հրեշտակների մօտ կը գնայ, նրա համար որ, ինձ երբէք չէր ծեծում։ Երբ նրան թաղեցին, ես շատ լաց եղայ։ Մայրս ասում էր, թէ նա մի օր գերեզմանից կը վերկենայ. ես ուրախանում էի։

Իմ մօրը կոչում էին Նիգար։ Դուք տեսե՞լ էք դեռ նոր բացուած մի ծաղիկ, որ թառամել էր իր կոկոնի մէջ, — այդ իմ մայրն էր։ Խեղճ կնիկ, ես երբէք չեմ կարող մոռա-

նալ քո միշտ տխուր և գունաթափ դէմքը: Ինչու դու ու-րախ լինել կարող չէիր... Ինչու այնպէս սպառնացած էին քո գեղեցիկ աչքերը, որոնցից արտասուքը շատ քիչ էր պա-կասում...

Մայրս մի բարձրահասակ կին էր, նիհար և թոյլ կազ-մուածքով: Ոտքի վրայ նա միշտ հիւանդ էր, բայց երբէք չէր պառկում: «Ով պիտի պահէ իմ երեխաներին», - պա-տասխանում էր նա, երբ նրան ասում էին, թէ պէտք է փոքր ինչ հանգստանալ, թէ պէտք է փոքր ինչ խնայել սպառուած ուժերը: Ամբողջ օրը դադարում չունէր: Նա էր թխում մեր տան հացը, նա էր եփում կերակուրները, նա էր լուանում մեր շորերը, նա էր կարում և կարկատում մեր հագուստը: Բայց միայն հոգսերը չէին, որ մաշում էին նրան, — նրա ցաւը սրտային էր... Ես այն ժամանակ չէի հասկանում, բայց հիմայ հասկանում եմ...

Մեր գիւղում գովասանուած էր մօրս վարպետութիւնը կարելու և ձևելու մէջ, բայց շատ քիչ էին վճարում նրա աշխատութիւնների համար: Շաբաթական մի քանի շահի հազիւ էր վաստակում և նրանցով ապրում էինք: Տատս մեռնելէն յետոյ տան հոգսը բոլորովին մնաց մօրս վրայ: Քոյրերս՝ Մարիամը և Մագթաղը դեռ փոքրիկներ էին. դրանք աւելի խանգարում էին մօրս, քան թէ օգնում էին:

Մարիամը և Մագթաղը երկուորեակներ էին, այնքան նման միմեանց, որ ես շատ անգամ սխալւում էի մինը միւ-սից որոշել: Մայրս նրանց ճանաչելու համար կարել էր զա-նազան գոյներով զգեստներ, — Մարիամինը կանաչ գոյնով, իսկ Մագթաղինը կարմիր: Ես դեռ յիշում եմ այն անմեղ կախիկները, որ ծագում էին այդ երկու հրեշտակների մէջ իրանց զգեստների մասին: Պատճառները շատ ծիծաղելի էին. օրինակ, երբ Մարիամին սիրում էին, Մագթաղը խռովում էր

նրա գդակը, գնում էր իր գլխին, որ ինքն էլ Մարիամ դառնայ եւ նրան էլ սիրեն։

Ես շատ անհանգիստ երեխայ էի, բայց դարձեալ մայրս ինձ չէր ծեծում, որովհետեւ նրա մի հատիկ տղան էի։ Մօրս սէրը հասնում էր մինչեւ այն թուլութեանը, որ շատ անգամ ներում էր իմ անկարգութիւններին։ Կը պատահէր՝ վաղ-առաւօտեան, ամենեւին երեսս չը լուացած ու մազերս չը սանտրած, տանից դուրս կը գայի, եւ ամբողջ օրը կը խաղայի, կը թափառէի դատարկաշրջիկ երեխաների հետ։ Մայրս մասամբ գոհ էր լինում, երբ ես տանը չէի գտնվում, նրա համար որ, եթէ տանը մնայի, անպատճառ, կամ մի բան կը կոտրէի, կամ մի բան կը վիթէի, եւ եթէ ոչինչ չը լինէր, կը սկսէի քոյրերիս ծեծել։ Խեղճ երեխաներ, ինչպէս համբերում էին չար եղբօր կոպտութիւններին։ Կարծես, նրանք զգում էին, թէ իրանք աղջիկներ էին, իսկ ես՝ տղայ. կարծես, մտածում էին, թէ ես շատ բանով բարձր էի նրանցից, ուրեմն, իրաւունք ունէի տանջելու։ Եւ այսպէս, մանկութիւնից պատրաստվում էին լինել տղամարդի ստրուկներ... Ո՞վ մտցրեց նրանց մէջ այդ զգացմունքը։

Մեր գիւղացիները հանգստութիւն չունէին ինձանից։ Նրանց մէջ կազմուել էր մի այսպիսի համոզմունք, թէ մայրս ինձ ծնելու միջոցին, ոգիները գողացել էին նրա տղան եւ փոխարէնը մի դեւ էին դրել։ Բայց իմ եւ դեւի մէջ ոչինչ նմանութիւն չը կար. ես բաւական գեղեցիկ երեխայ էի, ի՞նչ անենք, որ չար էի։ Բայց դարձեալ մայրս չէր հաւատում այդ զրոյցներին, նա ասում էր, եթէ մի այսպիսի բան լինէր, տատս կը գիտենար։ Նա դեւերի հանգամանքները լաւ էր հասկանում։

Իմ հօրս յիշում եմ որպէս մի երազ։ Այսքանը միտքս է գալիս, որ նա մի չոր ու ցամաք մարդ էր, մօրս նման

բարձր հասակով, եւ դէպի ցած կռացած մէջքով։ Նրա գլուխը պատած էր տարաժամ ալեւորած, սպիտակ մազերով։ Նրան կոչում էին Հայրապետի տղայ Սհակ։ Երեսուն եւ վեց տարեկան տղամարդ էր նա, բայց վաղահաս ծերութիւնը բոլորովին փոխել էր նրա երիտասարդական դէմքը։ Ի՞նչու այնպէս շուտ ծերացաւ նա. ի՞նչու մօրս նման նա էլ միշտ տխուր էր, եւ երբէք ուրախ լինել կարող չէր։

Մեր տանը խիստ սակաւ էի տեսնում հօրս։ Նա, որպէս սովորաբար ասում են, դաշտի մարդ էր։ Տարուայ երեք եղանակներում՝ — գարուն, ամառ եւ աշուն — նա մշակում էր իր հողերը եւ փոքրիկ այգին, իսկ ձմեռը իր՝ Ջուլհակի խորի մէջ կտաւ էր գործում։ Բայց դարձեալ մնում էր միշտ աղքատ։ Հայրս շուայտ մարդ չէր. ոչ արաղ էր խմում, ոչ ծխում էր եւ ոչ էլ լաւ ուտում կամ հագնըվում էր։ Ես դեռ չեմ մոռացել նրա բազմամեայ հողաթափները, որոնք ստէպ կարկատուելուց այնքան ծանրացել էին, որ հազիւ կարելի էր շարժել։ Նրա մորթէ գդակը բոլորովին կորցրել էր իր մազերը։ Էլ ի՞նչով պէտք էր բացատրել այդ խնայող եւ աշխատաւոր մարդու դառն աղքատութեան պատճառները։

Լինում էր, շատ անգամ տանը հաց չունէինք ուտելու, քոյրերս լաց էին լինում սովից։ Եւ ահա՛, գիշերային տարաժամ պահուն յայտնվում էին հարկապահանջները։ Սկսում էին դուռը ջարդել։ Կը կոտրէին, եթէ իսկոյն չը բաց անէինք։ Ներս էին թափվում մի խումբ կատաղի ֆէրրաշնէր։ Բոլորովին դժոխք էր դառնում այն ժամանակ մեր տունը։ Ամենքս սարսափում էինք։ Հայրս մեռելի գոյն էր ստանում, իսկ մայրս երկիւղից սկսում էր դողալ։ Ես եւ քոյրերս փախչում էինք ու մտնում մեր քնաշորերի մէջ, թէեւ երբէք քնել կարող չէինք, բայց սուս էինք կենում։

Փերրաշները հօրս բռնում էին ու կապում մեր խրճթի սան վրայ, այնքան պինդ, որ շարժուել կարող չէր, կարծես, ամբողջ մարմնով մեխած լինէր սան հետ։ Նրա մօտ դիզվում էր մի ահագին խուրձ գալար ճիպոտների. սկսում էին ծեծել հօրս։ Նա մռմռքում էր, աղաղակում էր, աղաչանք էր անում, — բայց ո՞վ էր նրա ձայնը լսողը...

Փերրաշները հարկ էին պահանջում։ Եւ եթէ մի փոքր ուշանում էր, սկսում էին հօրս մերկ ոտների տակ կրակ լցնել, այդ բաւական չէր, նրա մարմինը այրում էին տաքացրած շամփուրներով։ Այդ սոսկալի տանջանքների ժամանակ, ինչ որ իմ մօր դրութիւնն էր, Աստուած պահէ, ես անկարող եմ նկարագրել։ Նա բոլորովին գժվում էր։ Նա կտրում էր իր գլխի եւ պարանոցի զարդերից ամենաթանկագինը եւ տալիս էր Փերրաշներին։ Նա աղաչում էր, պաղատում էր, որ չը ծեծեն հօրս, որ չը սպաննեն նրան, որ սպասեն մինչեւ առաւօտ, մինչեւ լոյսը ծագի, որ հայրս կարողանայ մի տեղից պարտք անել եւ պահանջած հարկը վճարել։

Այս րոպէիս էլ իմ մարմնի վրայ դող է ընկնում, երբ մտաբերում եմ այն սարսափելի գիշերները... Փերրաշները գալիս էին միշտ գիշերով, ինչպէս չար երեխաները միշտ գիշերային մթութեան ժամանակ են քանդում խեղճ ծտի բոյնը, եւ գիշերով են բռնում նրան, որովհետեւ գիտեն, որ ողորմելի թռչունը այն ժամանակ մի ուրիշ պաշտպան չունի բացի իր օթեւանը։

Զարհուրելի գիշերներ... Ո՛րքան արտասուքի եւ ո՛րքան տանջանքների պատճառ էին դառնում նրանք մօրս... Նա գիշերային այն մթին խաւարի մէջ, մենակ դուրս էր գալիս տանից, առնում էր իր հետ մի պղինձ, կամ մի ուրիշ բան, եւ տանում էր գինետուն, որ գրաւ դնէ եւ նրանից

համար ըմպելիքներ բերէ։ Նա մորթում էր մեր հաւերը եւ նրանց համար կերակուրներ էր պատրաստում. բայց անողորմ հիւրերի ուտելուն եւ խմելուն չափ չը կար։

Այսպիսի դէպքեր պատահում էին համարեա միշտ, որովհետեւ հարկերը վերջ ու սահման չունէին։ Ամէն բանի համար պահանջվում էր, թէ ցանքի համար, թէ անասունների համար եւ թէ մեր ընտանիքը կազմող հոգիների համար։ Հաշիւ չը կար. հաշիւը կախուած էր պահանջողի կամքից միայն։ Վերջապէս հարկերը կարող էին ծագել հազարումէկ հանգամանքներից, եւ այնքան զանազան միմեանցից, որ շատերի անունները մոռացել եմ։ Ո՞րտեղից պէտք էր վճարել։ — Պէտք էր տանից մի բան ծախել, մի բան գրաւ դնել։ Բայց մեր տանը ոչինչ չէր մնացել. մեր տունը նմանում էր մերկ գերեզմանի։ Այդ կարո՞ղ էր հասկանալ Փէրրաշը։ Նա ինքն էր ծախել տալիս մեր կովը, մեր եզը եւ մեր գոմէշը, ամենեւին չը մտածելով, թէ վաղը մեր արօրը կը դադարէ գործելուց եւ մի ամբողջ ընտանիք կը զրկուի ապրուստի միջոցներից։

Հայրս վերջին ժամանակներում բոլորովին թողեց իր հողերի մշակութիւնը, որովհետեւ ստացած արդիւնքը մինչեւ անգամ չէր լրացնում հարկերի վճարը։ Բայց այսպիսով նա դարձեալ չազատուեցաւ Փէրրաշներից, նրանց այցելութիւնները դարձեալ շարունակվում էին։

Ի՞նչով պէտք էր ապրել։ — Մնում էր մի բան, որ սոված չը մեռնենք՝ — միշտ պարտք եւ պարտք անել... Բայց որքան ծա՜նր էին տոկոսները....։ Ես այն ժամանակ երեխայ էի, ի հարկէ, հաշիւներ չէի կարող հասկանալ, բայց դեռ չեմ մոռացել մեր անիրաւ վաշխառուի վայրենի դէմքը։ Նրան կոչում էին Հաջի-Բաբա. դա մի հարուստ մահմեդական էր, բայց հոգէառ հրեշտակը ձեզ օրինակ,

երբ յայտնվում էր տոկոսները հաւաքելու։ Նա գրել-կարդալ չէր իմանում եւ ոչ տուած փողերի համար պարտամուրհակ էր պահանջում։ Նրա պարտամուրհակը իր խղճմտանքն էր, իսկ ամսաթիւը կամ տարեթիւը հաշւում էր եղանակների փոփոխութեան վրայ։ Նա մի տոպրակի մէջ իր հետ ման էր ածում փայտի զանազան կտորներ, երկայն եւ կարճ, բարակ ձողերի նման, որոնց վրայ նշաններ էին արած գոյնզգոյն դերձաններով, — դրանք նրա հաշուեմատեաններն էին։ Ձողերի վրայ կային շատ եւ փոքր թուով խազեր, որ նշանակում էին գումարների որքանութիւնը, իսկ գոյնզգոյն դերձանները պարտականների անուններն էին որոշում։

Հաջի-Բաբան գանգատ անելու սովորութիւն չունէր, երբ նրա պարտականներից մէկը իր ժամանակին փող չէր վճարում կամ ուշացնում էր. — նա իր դատաստանը իր ձեռքովն էր անում։ Ամենին յայտնի էր Հաջի-Բաբայի ահագին մահակը, որով նա ջարդում էր իր պարտականների ոսկորները։ Նա մինչեւ անգամ իր հրամանով բանտարկում էր շատերին եւ ծախել էր տալիս նրա տան կայքը։

Ես դեռ յիշում եմ անգութ վաշխառուի խօսքերը, երբ նա տոկոսները առնելու համար մեր տունն էր գալիս։ — «Սհակ, ասում էր նա իմ հօրը, — գիտե՞ս որքան է անցել, տես, այս ծառը դեռ նոր էր տերեւ բացել (նա ցոյց էր տալիս մեր բակի ընկուզենին) հիմա կրկին կանաչել է նա, ուրեմն, անցել է մի բոլորակ տարի։ Թէ գլուխը չես կարող տալ, գոնէ կաթը (տոկոս) տուր, թէ չէ, այդ ջուխտ աղջիկներդ կը տանեմ, կը թուրքացնեմ»...

Մարիամը եւ Մագթաղը, երբ այդ խօսքերը լսում էին, կուչ էին գալիս, եւ միմեանց գրկելով, սկսում էին լաց լինել։ Անմեղ արարածներ, կարծես նրանք հասկանում էին, թէ ինչ սարսափելի բան է թուրքի հարեմը...

Ահա այսպէս էին անցնում մեր սեւ օրերը։

Հայրս, չը կարողանալով հայրենի երկրում իր ընտանիքը պահել, ստիպուեցաւ դիմել դէպի պանդխտութիւն, օտար աշխարհներում բախտ որոնելու։ Մենք տարանք նրան մինչեւ գիւղից դուրս ճանապարհ գցելու։ Ես եւ քոյրերս շատ ուրախ էինք, երբ նա գնում էր, կարծում էինք, թէ բազառն է գնում, որ մեզ համար չամիչ կամ խուրմայ բերէ։ Բայց մայրս լաց էր լինում։ Տխուր էր եւ հայրս. մահուան չափ տխուր էր նա։ Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել այն խօսքերը, որ բաժանման րոպէում ասաց նա մօրս. — “Ամանաթ քեզ որդիքս, Նիգար, եթէ կենդանի կը մնամ, թող չեմ տայ, որ նրանք սոված մնան„... — Շուտ եկ, շո՛ւտ, հայրիկ, կանչում էինք ես եւ քոյրերս նրա ետեւից, — մեզ համար չամիչ եւ փշատ բե՛ր„։

Բայց նա գնաց, էլ չը վերադարձաւ...

Տարի չանցաւ, հօրս մահուան լուրը մեզ հասաւ։ Այդ ցաւալի մահը, որի մանրամասնութիւնները ես կը պատմեմ յետոյ, ամենասաստիկ ներգործութիւն ունեցաւ մեր դժբախտութեան վրայ։ Այն ժամանակ յայտնուեցաւ Հաջի-Բաբան, տիրեց մեր բոլոր կայքերին եւ մեզ մերկ ու ոտաբոբիկ դուրս արեց հայրենական տնակից։ Մայրս բռնելով իմ եւ քոյրերիս ձեռքից, գնաց քեռուս տունը, այնտեղ ապրելու։ Միակ ժառանգութիւնը, որ մնաց մեր հօր հարստութիւնից, էին՝ Մրրօն — մեր ահագին շունը եւ Նազլուն — տատիս մտերիմ կատուն. դրանք չը բաժանուեցան մեզանից։

Բ.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Պարսկաստանի Ատրպատական կոչուած նահանգի ամենահարուստ գաւառներից մէկն է Սալմաստը։ Նա բռնում է Ուրմիոյ ծովակի արեւմտեան ափերը, եւ շրջապատած լեռների ալեքաւոր բարձրութեամբ, կազմում է մի գեղեցիկ, բոլորակ հովիտ, որ ոռոգւում է Սօլայ գետով։ Այդ գետը Սալմաստայ Նեղոսն է, որի բազմաթիւ ճիւղերի վրայ, մինը միւսի մօտ, շարուած են մեծ եւ փոքրիկ գիւղեր, որոնց գեղեցիկ երեւոյթը ամենեւին չէ համապատասխանում աղքատ բնակիչների անմխիթար վիճակին։

Սալմաստը որպէս հին ժամանակներում եղել է Հայաստանի բազմամարդ գաւառներից մէկը, եւ այժմ նրա բնակիչներուն մեծ մասն բաղկացած էին հայերից։ Մնացեալ ազգաբնակութիւններին պատկանում էին թուրքերը, հրէաները, ասորիները եւ քրդերը, — այդ բոլորը միասին վեր առած, հազիւ թէ հայերի կէս մասին էին հաւասարվում։

Ամեն դար, սկսեալ խորին հեթանոսական ժամանակներից, թողել էր այդ գաւառում իր տիրապետութեան հետքերը։ Այստեղ դեռ տեսնվում էին հին Զարեհաւանի հետքերը։ Այստեղ ահագին մոխրաբլուրներ դեռ յիշեցնում էին մոգական ատրուշանները եւ ոչնչացած կրակի հազարաւոր տարիներով լափած նիւթերը։ Այստեղ բարձր մինարէթներ իրանց գեղեցիկ մօզայիկներով ցոյց էին տալիս արաբացոց

տիրապետութիւնը եւ յիշատակը այն ազգի, որը ուր եւ իշխում էր տարածում էր արհեստ, գիտութիւն եւ արիւն։ Այստեղ դեռ մնացել էին բեկորները այն ամրոցի, ուր մեծ Հուլաւունը պահում էր իր գանձերը։ Այստեղ զանազան լեռների եւ բլուրների բարձրաւանդակի վրայ դեռ մնում էին փլատակները մեծամեծ բերդերի, որպէս փշրանք աւատական իշխանների խորտակուած փառքի, որոնք իրանց բռնակալութեան ներքոյ ճնշում եւ խեղդում էին ամեն կենդանի զօրութիւն։ — Իսկ այդ բոլոր հնութիւնների մէջ իմ ուշադրութիւնը գրաւում էր մէկը. դա Փիրչաւուշ լեռան ժայռերից մէկի վրայ քանդակած, պատմական մի անցքի տխուր նկարագիրն էր։ Պարսպաձեւ ժայռի հարթած մակերեւոյթի վրայ դուրս էին բերուած մի քանի ձիաւորներ հնադարեան հագուստով եւ նոյնպէս նախնական զէնքերով։ Մէկին գերի էին տանում։ Նա թագաւոր էր։ Ոչ մի արձանագրութիւն չէր ցոյց տալիս դրանց ով եւ ի՞նչ ժամանակի մարդիկ լինելը։ Միայն հայ ժողովրդի մէջ պահուած էր մի ցաւալի աւանդութիւն. գերին Արշակունեաց վերջին Թագաւոր Արտաշէսն էր, որից յետոյ Հայաստանն ընկաւ պարսիկների իշխանութեան ներքոյ եւ կորցրեց իր թագաւորներին։ Կարծես, այդ պատկերը, որպէս մշտական նախատինք, իր քարաժայռի բարձրութիւնից յանդիմանում լինէր հայերին, ասելով. "Ահա, ինձ նման միշտ գերի եւ ստրուկ կը մնաք դուք, որովհետեւ ձեր թագաւորին գերութեան տանեցիք"...

Եւ իրաւ, հայ մարդու գերութիւնը եւ ստրկութիւնը իսկոյն նկատվում է այդ երկրում, երբ մարդ փոքր ի՜նչ խորին կերպով ծանօթանում է ժողովրդի կենցաղավարութեան հետ։ Երկրի արտաքին կերպարանքը խաբուսիկ է, կարող է մինչեւ անգամ սխալանքի մէջ ձգել անփորձ հե-

տազոտողին։ Երբ ջերմ, ամառնային օրերում մարդ հեռուից նայում է Սալմաստայ պայծառ արեգակի ճառագայթներով լուսաւորուած հովտին, տեսնում է՝ դաշտերը, մշակուած աշխատասէր ձեռքով, խոստանում են առատ հունձք. — տեսնում է՝ ցորեանը, գարին, բրինձը, բամբակը եւ ընդեղէնների ամեն տեսակները, իրանց բեղմնաւորութեամբ, ներկայացնում են խիստ գոհացուցիչ առատութիւն. — տեսնում է՝ մրգաբեր այգիները լիացած են պտուղների ամենաազնիւ տեսակներով. — տեսնում է՝ խոտաւէտ արօտամարգերի վրայ արածում են տաւարների նախիրներ եւ ոչխարների հօտեր, — մի խօսքով, նա տեսնում է, որ բնութիւնը անխնայ առատութեամբ թափել է այստեղ իր հարստութիւնները։ Նա սկսում է մտածել. “որքան բախտաւոր են ապրում այստեղ մարդիկ”... Իսկ այդ ճոխութիւնները, բնութեան այդ պարգեւները չեն պատկանում այն բիւրաւոր աշխատող ձեռքերին, որոնք դաշտերի վրայ, արեւի կրակոտ բոցերի մէջ քրտինք են թափում։

Ահա գիւղերում այստեղ եւ այնտեղ բարձրանում են ամրոցներ, որոնք իրանց հպարտ աշտարակներով եւ ատամնաւոր պարիսպներով իշխում են շրջակայքի վրայ, նրանց մէջ բնակվում են “աղաները” իրանց ախտերով եւ մոլութիւններով, — ահա նրանցն է պատկանում երկրի բոլոր բեղմնաւորութիւնը, նրանք են շռայլում մշակ մարդու աշխատաւոր ձեռքի վաստակը։

Երեխայութեանս ժամանակ, երբ ես որ եւ իցէ անկարգութիւն էի անում, տատս եւ մայրս ամեն մէկը իր առանձին եղանակն ունէր ինձ սաստելու, որ վախենամ եւ հանգիստ կենամ։ Տատս ասում էր. “Ս ո՛ ւ ս, ս ո՛ ւ ս, մարդագէլը եկաւ, քեզ կըտամ, կուտի”։ — Մայրս ասում էր. “Ձէնդ կտրի, թէ չէ, Փէրրաշին կը կանչեմ”... Թէ առաջին եւ

թէ վերջին սպառնալիքը իմ վրայ միօրինակ ազդեցութիւն էին գործում. ես Փէրրաշից նոյնքան էի վախենում, որքան գայլից: Բայց երբ փոքր ինչ մեծացայ, «մարդագայլից» այլ եւս չէի վախենում, որովհետեւ հասկանում էի, թէ մարդը գայլ չի դառնայ, բայց Փէրրաշի երկիւղը երբէք դուրս չեկաւ իմ սրտից . . . Ինձ թւում է, որ այս րոպէիս էլ լսում եմ նրա մտրակի ձայնը, ինձ թւում է, թէ իմ ականջին զարկում են գիւղացու ցաւալի հառաչանքները, եւ ես տեսնում եմ նրան թուլացած, ուշաթափ եղած հարկապահանջի անգութ գանահարութիւնից . . .

Քեռուս տունը, ուր տեղափոխուեցանք մենք, մեզ հասած դժբախտութիւնից յետոյ, գտնվում էր Քօհնայ-Շահարում: Քօհնայ-Շահար նշանակում է հին քաղաք. այսպէս կոչում էին նրան Սալմաստայ նոր քաղաքից որոշելու համար, որի անունը Դիլիման էր: Հին քաղաքը կորցրել էր իր անունը: Շատ հաւանական է, որ դա լինէր մեր Զարեհաւանը կամ Զարեւանդը, որի անունով մի ժամանակ կոչվում էր ամբողջ գաւառը:

Այս քաղաքներում բնակվում էին չորս ազգութիւններ, հայ, թուրք, ասորի եւ հրէայ. իւրաքանչիւր ազգութիւն զետեղուած էր առանձին թաղերում. Հայերը ունէին երկու եկեղեցի, իսկ ասորիները՝ մէկ: Հին-քաղաքն արժանի էր իր կոչմանը, այստեղ, կարծես, մի քանի քաղաքներ շինուած էին մինը միւսի վրայ: Նոր շէնք կառուցանելու համար նիւթեր պէտք չէին. քանդում էին գետինը եւ հողի տակից դուրս էին բերում ահագին քանակութեամբ աղիւս, կոփածոյ քարեր, եւ շատ անգամ բացվում էր մի ընդարձակ, ստորերկրեայ բնակարան: Որքան փորձանքներ, որքան յեղափոխութիւններ պէտք է կրած լինէր այդ քաղաքը, [illegible] ազգեր այնտեղ բնակուել եւ անհե-

տացել էին. իսկ Հայը, նրա նախկին բնակիչը, դեռ մնում էր։ Արաբներից մնացել էր մի լայնատարած գերեզմանատուն միայն, գեղեցիկ զարդարած տապանաքարերով։

Քաղաքի բոլորովին սպառուած մի անկիւնումն էր գտնվում քեռուս տունը, մեծ հեղեղատի ափի մօտ։ Այդ հեղեղատը գարնան անձրեւների ժամանակ յորդանում էր, եւ քանդելով աւերակները, բերում էր իր հետ զանազան հնութիւններ։ Ես շատ ուրախ էի լինում, երբ հեղեղը փոքրանում էր, որովհետեւ մեր դպրոցի երեխաների հետ գնում էինք գետի ափերի մօտ եւ աւազների միջից գտնում էինք հին դրամներ, կանանց զարդեր, վաճառելով հրէայ ոսկերիչներին, փող էինք ստանում։

Հայերի տները թէեւ փոքրիկներ էին, բայց հովանաւորուած պարտէզներով եւ ծառերով, գեղեցիկ տեսք ունէին։ Բնակարանը, ասում են, խիստ խորին կապ ունի մարդու կեանքի եւ բնաւորութեան հետ։ Այս մտքով, հայերի տների ձեւը եւ նրանց ներքին ու արտաքին դիրքը, ոչ միայն մեծ նշանակութիւն ունէին բնակիչների ճաշակի մասին, այլ առաւելապէս արտայայտում էին նրանց վիճակը եւ հասարակական դրութիւնը։ Տները շատ սերտ եւ անմիջական կերպով կցած էին մինը միւսը հետ, այնպէս որ, տանիքների վրայով կարելի էր հայոց թաղի մի ծայրից մինչեւ միւսը գնալ։ Բոլոր տները ունէին գաղտնի հաղորդակցութիւն։ Այդ հաղորդակցութիւնը պահպանվում էր զանազան ծակերի միջոցով, որ բացուած էին մի տանից միւսի մէջ։ Ծակերը բացուած էին աննկատելի տեղերում։ Նրանցից շատերը այնքան նեղ էին, որ մի ձեռք միայն կարելի էր անցկացնել եւ ծառայում էին աւելի բանաւոր հաղորդակցութեան համար։ Երբ պատահում էր մի անսովոր դէպք, մի քանի րոպէի մէջ թաղի միւս ծայրում արդէն

գիտէին։ Ամեն մի լուր, ամեն մի խօսք, ծակերի միջոցով, կայծակի արագութեամբ տարածվում էր ամբողջ Թաղի մէջ, առանց մի մարդ իր տանից դուրս գալու։ Ծակերից շատերը այնքան մեծ էին, որ կարելի էր, մանաւանդ վտանգի ժամանակ, մի տան կայքը թագցնել կամ տեղափոխել միւսի մէջ, կամ հարեւանի մօտ ապաստան գտնել։ Թագստի համար իւրաքանչիւր տան մէջ կային ստորերկրեայ մառաններ, որոնց գաղտնի մուտքը, միայն տան տիրոջն էր յայտնի։

Ասացի, Հայոց Թաղի բոլորովին սպառուած ծայրումն էր քեռուս տունը, ուր մենք պատսպարան գտանք մեզ հասած դժբախտութիւնից յետոյ, այսինքն այն օրից յետոյ, երբ հօրս պարտատէրները մեզ արտաքսեցին հայրենական տնակից։ Ամենօրեայ երկիւղը, գողերի եւ աւազակների յարձակումների յաճախ կրկնութիւնը ստիպել էին կանգնել տան շրջապարիսպը, որքան կարելի է, բարձր եւ հաստ պատերով, որոնք անձրեւից եւ խոնաւութիւնից ստացել էին մոյգկանաչ գոյն։ Ժամանակի աւերող ձեռքը կիսով չափ մաշել էր շրջապարսպի վերին մասը, բայց նա տակաւին այնքան բարձրութիւն ունէր, որ կարող էր ընդդիմադրել ամենայանդուգն յարձակման։ Պատերի քայքայուած ճեղքերից բուսել էին մացառներ փշոտ ոստերով եւ մանրիկ տերեւներով, որոնց միջից կանաչ մողէսները շատ անգամ դուրս էին նայում իրանց նենգաւոր աչիկներով։ Բայց ես մողէսներից չէի վախենում. երբեմն ձեռքով բռնում էի նրանց. ես վախենում էի միայն օձերից, թէեւ նրանք այնքան ընտելացած էին մեզ հետ, որ երբէք չէին կծում։ Քեռուս տան մէջ այդ օձերի մասին պահուած էին խիստ հետաքրքիր աւանդութիւններ. պատմում էին, թէ նրանք թագաւոր եւ թագուհի ունեն, թէ երկուսի գլուխներն էլ զարդարած են ոսկի պսակներով, որոնք կրում են իրանց

[illegible] թանկագին գոհարները։ Ասում էին թէ [illegible] անգամ տեսել էր նրանց, բայց չէր կամե- [illegible] ները, որովհետեւ այդ օձերի հետ մի դիւ- [illegible] ուած էր նրա տան բախտաւորութիւնը։ [illegible] ը ներս էր տանում դէպի բաւական [illegible], որ հովանաւորուած էր դարեւոր [illegible] եւ կեռասենիներով։ Բակի մէկ ճակատում [illegible] ով շինուած էին մի քանի մեծ եւ [illegible] ներ, հնացած, քայքայուած, եւ միայն [illegible] թեան մէջ պահպանած հնութեան պատ- [illegible]։ Այս տունը շինուած էր այն ժամանակ, երբ քե- [illegible] ը քաղաքի նշանաւոր եւ հարուստ բնակիչներից մէկն էր. հարիւրաւոր տարիներից յետոյ նա տակաւին պահպանել էր վաղեմի վայելչութիւնը։ Ծառերի հետ փաթաթուած խաղողի որթերը համարեա թէ գրկում էին իրանց ծոցի մէջ այդ կիսանահապետական բնակարանը, որի նմանը անտառներում, կամ լեռների խուլ ձորերի մէջ միայն կարելի էր տեսնել։ Փողոցից հոսող վտակից բաժանուած էր մի առուակ, որ անցնում էր բակը միջով եւ ոռոգում էր ոչ միայն պարտէզը, այլ պահպանում էր մի մշտական զովութիւն, որ ազատում էր բնակիչներին ամառնային տօթերից։

Առհասարակ այդ հնացած եւ մաշուած տունը իր ընդարձակութեամբ դարձեալ մեծ յարմարութիւն ունէր քեռու հոյակապ ընտանիքի համար, որ կազմուած էր բազմաթիւ անդամներից։ Մեծ քեռիս, այսինքն մօրս հայրը, դեռ կենդանի էր. Նրան բոլորը պապա (հայր) էին կոչում։ Նա հինգ որդի ունէր, բոլորը ամուսնացած, բոլորը բազմաթիւ չափահաս եւ անչափահաս զաւակների տէր էին. Մայրս իր եղբայրների միակ քոյրն էր։ Առհասարակ մի հատիկ քոյրը միշտ սիրելի է լինում իր եղբայրներին, բայց

մօրս վերաբերութեամբ ընդհակառակն էր պատահել։ Մայրս այն հաղուագիւտ բնաւորութիւններից էր, որին անկարելի էր չը սիրել։ Բայց ի՞նչ էր պատճառը, որ նրա եւ իր ազգատոհմի մէջ տիրում էր մի տեսակ խուլ սառնասրտութիւն, մի տեսակ ծածուկ անհամակրութիւն, որը խեղճն աչքի էր զարկում։ Այստեղ մի գաղտնիք կար, որ ինձ համար այն ժամանակ անհասկանալի էր, թէեւ ես չէի կարող չը նկատել, որ քեռիներս խիստ անտարբերութեամբ ընդունեցին իրանց քրոջ ամուսնի մահուան ցաւալի բօթը, եւ կարծես, ուրախ լինէին, որ Աստուծոյ արդար դատաստանը վերջապէս պատժեց նրան։ Այդ էր պատճառը, որ մեզ պատահած դժբախտութիւնից յետոյ մայրս խիստ դժուարութեամբ յանձն առաւ իր եղբայրների մօտ բնակուել, եւ եթէ անճարութիւնն ու աղքատութիւնը չստիպէին նրան, գուցէ այդ ծանր զիջողութիւնը չէր անի։

Քեռուս տան այն մասը, ուր տեղաւորեցին մեզ, բացարձակ զուրկ էր ծառերից։ Այստեղ գտնւում էր ախոռատունը, որի բակի մէջ կար փոքրիկ խրճիթ, բաղկացած մի սենեակից եւ նախասենեակից, որ յատկացրած էր ծառաների համար։ Իսկ որովհետեւ այժմ քեռիս ծառաներ չունէր, խրճիթը մնացել էր բոլորովին անտէրունջ. այնտեղ պահւում էին տան կոտրատուած եւ անպիտանացած կարասիքը։ Այդ [illegible] փոխադրեցին մի տեղ, որ մեզ [illegible] շատ [illegible] նրանցից։ Այսուամենայնիւ, մենք գոհ մնացինք մեր բախտից. մաքրեցինք խրճիթը իր հին աղտոտութիւններից, ներկեցինք եւ սպիտակեցինք նրան, թէեւ քայքայւած առաստաղը եւ խարխուլ պատերը բոլորովին ան[illegible] էին անձրեւի [illegible] առաջն առնելու, կամ պաշտպանելու մեզ վատ եղանակից։

րովին մերկ ոտները։ Բայց մենք ցաւ չէինք զգում։ Մենք շատ ուրախ էինք եւ խիստ եռանդով կպանք գործին։ Մարիամը եւ Մագթաղը իրանց մանրիկ ձեռներով հաւաքում էին ընկած հասկերը եւ ինձ վրայ ծիծաղում էին, որովհետեւ ես ծոյլ էի։ Նրանք փունջեր էին կապում հասկերից, եւ երկու քոյրեր մրցութիւն էին անում, թէ որը շատ կը հաւաքէ։ Խեղճ երեխաներ, կարծես, զգում էին, թէ ձմեռը քաղցած կը մնան, եթէ այժմ պաշար չը պատրաստեն։ Մայրս նայում էր նրանց վրայ եւ լաց էր լինում…

Երեկոյեան ժամուն մեզանից ամէն մէկը իր հաւաքածը կապեց շալակին, դարձանք տուն։ Մարիամը եւ Մագթաղը իրանց բեռներով մի առանձին հպարտութեամբ հանդիպեցին քեռուս երեխաներին, որպէս անխոնջ մշակներ, որ դառնում էին դաշտից։

Այսպէս ամէն օր, վաղ-առաւօտեան գնում էինք դաշտը հասկաքաղ անելու եւ երեկոյեան վերադառնում էինք։ Մեր խրճիթի դռան առջեւ կազմուեցաւ մի փոքրիկ դէզ հաւաքած հասկերից։ Այնուհետեւ սկսեցինք մեր կալը կասել։ Բայց նա այնքան մեծ չէր, որ հարկաւոր լինէր կասել ջորջորով։ Մայրս սկսեց իր ձեռքով մանրել հասկերը մի հաստ փայտով, որը այնքան ծանր էր, որ ես դժուարութեամբ կարողանում էի բարձրացնել։ Երբ յարդը քամուն տուեցինք, մաքուր ցորեանը հաւաքեցինք թաղարների մէջ։ Ձմեռուայ մեր հացի պաշարը արդէն պատրաստ էր։

Դեռ մնում էր ամենահարկաւորը — վառելիքը։ Մեր խարխուլ բնակարանի համար պէտք էր բաւական տաքութիւն, մանաւանդ, որ ձմեռը այս կողմերում խիստ սաստիկ է լինում։ Մայրս այնքան զբաղուած էր, որ ամենեւին ժամանակ չունէր հոգ տանելու վառելիքի մասին. այդ պատճառով, այդ հոգսը մնաց իմ եւ քոյրերիս վրայ։ Մայրս իր

ձեռքով հիւսեց երեք փոքրիկ կթոցներ, մէկը ինձ համար, երկուսը Մարիամի եւ Մագթաղի համար։ Ցանկալու էր, թէ որպիսի ուրախութեամբ մենք այդ կթոցներն առնում էինք մեր ուսերի վրայ եւ ամեն օր գնում էինք դաշտը. այնտեղ հաւաքում էինք քակորներ, ծառերից թափուած տերեւներ, փուշ եւ մացառներ, եւ բերում էինք ձմեռը մեր խրճիթը տաքացնելու համար։ Ա՜խ, որքան լաւ բան է եղել աշխատութիւնը։ Ես այնուհետեւ միշտ յարգանքով էի նայում այն քակորների կոյտի վրայ, որ ինքս էի հաւաքել, եւ բարկանում էի, թէ ի՞նչու խնայողութեամբ չէին գործածում, թէ եւ մօրս խնայողութիւնը հասնում էր ժլատութեան։

Ձմեռուայ մեր ապրուստը բաւական ապահովուած կը լինէր, եթէ մի մեծ դժուարութիւն դեռ մնացած չը լինէր։ Մայրս պէտք է վճարէր հարկերի վերջին վեցամսեակը։ Թէեւ մենք այժմ ոչ տուն ունէինք եւ ոչ տեղ, ոչ հող ունէինք եւ ոչ ցանք, բայց հարկը դարձեալ պահանջում էին։ Պահանջում էին գլխաւորապէս հօրս գլխահարկը։ Մայրս ցոյց էր տալիս այն նամակը որ ստացել էր հօրս մահուան մասին, եւ ասում էր, որ մեռելի համար հարկ չեն վճարում։ Բայց նրան չէին լսում, պատասխանում էին, թէ դուք խորամանկութեամբ հնարել էք այդ նամակը, որ հարկ չը տաք, թէ նա դեռ կենդանի է։ Մայրս աղաչում էր, որ փոքր ինչ ժամանակ տան, մինչեւ կարողանայ փող վաստակել եւ նրանց պահանջը լրացնել։ Թէեւ ընդունուեցաւ խնդիրքը, բայց շատ թանգ նստեց այն մի ամիս ժամանակը, որ շնորհեցին մեզ, որովհետեւ առանց կաշառքի չէր կարելի գրաւել հարկապահանջների բարերարութիւնը։ Այնուհետեւ մայրս գիշեր ու ցերեկ հանգստութիւն չունէր. ասեղը, ջահրէն եւ թէշին անդադար գործում էին։

ստացել։ Մայրս որպէս վերեւում յիշեցի, իր եղբայրների միակ քոյրն էր, նա իր աղջիկ ժամանակը շատ սիրուած էր թէ եղբայրներից եւ թէ հօրից։ Ամեն կողմից խնդրում էին մօրս ձեռքը, ոչ այն պատճառով միայն, որ նա շատ գեղեցիկ էր, այլ ամեն երիտասարդ մի առանձին բախտաւորութիւն էր համարում լինել փեսայ այն ընտանիքի, որ ամբողջ գաւառի մէջ վայելում էր մեծ յարգանք։ Փեսաների թիւը այնքան շատ էր, որ չը գիտէին, թէ որին պէտք էր ընտրել, կամ որին պէտք էր մերժել։ Վերջապէս ընտրեցին Մահլամ գիւղի մէլիքի որդուն, ի հարկէ, առանց հարցնելու իմ մօր կամքը եւ առանց ստանալու նրա հաճութիւնը։ Երբ կատարվում էր հարսանիքի հանդէսը, հէնց այն գիշերը, երբ նորահարսին եւ փեսային պէտք է եկեղեցին տանէին, յանկարծ գտան նորահարսին անյայտացած հօր տնից։ Խայտառակութիւնը չափ եւ սահման չունէր։ Չար լեզուները սկսեցին զանազան կերպով բացատրել նրա պատճառը· ոմանք ասում էին՝ Թուրքերը գողացել են նորահարսին, ոմանք ասում էին՝ իրան սպանել է, ոմանք ասում էին՝ որ նա ծածուկ սիրում էր մի ուրիշին եւ նրա հետ փախել է։ Այդ կարծիքներից արդեօք ո՞րն էր ուղիղ, — այն ժամանակ դժուար էր ստուգել, իսկ ինչ որ ճշմարիտ էր, այն էր, որ իմ մայրը կորաւ եւ կորաւ։

Անցան տարիներ, իմ մօր մասին տեղեկութիւն չկար։ Նրա մայրը կսկիծից մեռաւ· նա չը կարողացաւ տանել իր աղջկայ ցաւը։ Միւսները բոլորովին մոռացան նրան։

Յանկարծ յայտնուեցաւ նա իր ամուսնի եւ երեք զաւակների հետ։ Այն ժամանակ միայն ստուգուեցաւ, որ վերջին ենթադրութիւնը ուղիղ էր· արդարեւ, մայրս փախել էր իր սիրած տղամարդի հետ։ Հասարակական կարծիքը սկսեց դատապարտել նրան։ Նրան չներեցին հարազատ

եղբայրները և մինչև անգամ հայրը, չնայելով, որ նա ար-դէն ամուսին էր և երեք զաւակների մայր: Բայց ինչով էր մեղաւոր հին յանցաւորը, ինչով էին մեղաւոր նրա զաւակները. միթէ ծնողների յանցանքը տարածվում է որդիների վրայ...

Իմ քեռիները զզուեցան աւելի այն պատճառով, երբ իմացան, որ իրանց քոյրը ամուսնացել է մի օտարազգի հետ, որին ատում էին, որի ազգատոհմի հետ ժառանգական թշնամութիւն ունէին, և որ աւելի գլխաւորն է — աղքատ էր: Այսպիսի ամուսնութիւնները մոռանալ են տալիս հին ոխակալութիւնը և բառնում են հին վրէժխնդրութիւնը երկու տոհմերի միջից: Բայց մայրս չը կարողացաւ քաւել այդ մեղքը. նրա ամուսնութիւնը չը կարողացաւ կապել թշնամի տոհմերին միմեանց հետ: Մօրս հայրը անիծեց նրան և այնուհետև չը համարձակուեցաւ ոտք կոխել ծնողական տան շէմքի վրայ, մինչև այն օրը, որ հօրս մահը մի փոքր մեղմացրեց նրանց խստասրտութիւնը:

Այժմ պիտի խօսեմ այդ ցաւալի մահուան մասին: Հայրս դիմելով դէպի պանդխտութիւն, նպատակ ունէր Կ. Պօլիս գնալ, ուր այն ժամանակ լինում էին հայ գաղթականները: Նա պէտք է անցկենար Էրզրումից: Այստեղ, մի օր փողոցից անցկենալու ժամանակ, յանկարծ մի թուրք յարձակվում է նրա վրայ, և իր դաշոյնի մի հարուածով կտրում է նրա պարանոցը, և գլուխը մի կողմ գլորելով, ուրախութեամբ գոչում է. “Ես տարայ... ես տարայ„... Թուրքերի բազմութիւնը հաւաքվում է նրա շուրջը, հետաքրքրութեամբ հարցնում են, թէ ինչը տարաւ: — “Ընկերիս հետ վիճում էինք, պատասխանում է եղեռնագործը, — նա ասում էր, թէ իմ դաշոյնը աւելի սուր է, իսկ ես ասում էի, թէ իմն է աւելի սուր: Վճռեցինք փորձել այդ

գաւուրի պարանոցի վրայ, գլուղ գալով, թէ մեզանից ով որ մի հարուածով կը կտրէ պարանոցը, միւսը պէտք է պարտաւորուի իր հաշուով հիւրասիրել նրան մի ֆինջան քաղցր ղահուէով եւ նարգիլէյով: Այժմ ես տարայ»: Յաղթութիւնը գովաբանում է սրիկայի քաջութիւնը, ասելով՝ «մաշալլա... մաշալլա»... եւ հեռանում է: Իսկ սրիկան, իր ընկերի ձեռքից բռնելով, քարշ է տալիս դէպի ղահուէտուն, որ ստանայ խոստացած մրցանակը: Մի ամբողջ օր հօրս դիակը մնում է հրապարակի վրայ: Մուսուլմանները ծաղրելով են անցնում նրա մօտից, թէ որքան թոյլ է եղել «գաւուրի» պարանոցը, որ մի հարուածից կտրուել է. իսկ ոմանք զարմանում էին սրիկայի բազկի զօրութեան եւ նրա դաշոյնի սրութեան վրայ: Բայց տեղային հայերը, երկիւղից չէին համարձակուել ցերեկով մօտենալ նրան, եւ միայն գիշերով վեր էին առել դիակը ու թաղել:

Այդ սարսափելի եղեռնագործութեան լուրը խիստ սառնասրտութեամբ ընդունուեցաւ մեր կողմերում, որպէս թէ, սովորական անցքերի կարգից դուրս մի բան չը լինէր: Մեր թշնամիները ուրախացան, իսկ մեր բարեկամները աւելորդ համարեցին տրտմել: Աւելի հասկացող մարդիկ այսպէս էին բացատրում, թէ Աստուած նրա ճակատին այնպէս էր գրած, պէտք է այս տեսակ մահով վախճանուէր: Իսկ իմ քեռիները ասում էին, թէ Աստուած պատժեց նրան, որովհետեւ նա գողացել էր նրանց քրոջը հօր տանից, եւ մի այսպիսի մարդ չէր կարող բախտաւոր լինել: Մի սիրող սիրտ միայն խորին կերպով խոցուած էր, — դա իմ մօր սիրտն էր: Այդ ողորմելին մինչեւ մահ չը կարողացաւ մոռանալ թշուառ ամուսնի կսկիծը: Ես եւ իմ քոյրերս ոչինչ չէինք հասկանում. մենք միայն անգիտակցաբար լաց էինք լինում, երբ տեսնում էինք, որ մեր մայրը լաց էր լինում: Բայց երբ

ես մեծացայ, այն ժամանակ միայն հասկացայ բոլորը, եւ դառն վրէժխնդրութիւնը, իմ հասակի հետ, սկսեց փոքր առ փոքր աճել...

Դրանից աւել այլ եւս ի՞նչ կարող էր լինել, որ աղդէր որդու սրտի վրայ, որ զուրկ չէր զգացմունքից, որ սկսել էր հասկանալ, թէ ի՞նչ բան է բարբարոսութիւնը։ Իմ հօր պարանոցի վրայ կատարուել էր մի սոսկալի փորձ, որը եթէ գործ դրուած լինէր մի հաւի, մի այծի եւ մինչեւ անգամ մի շան պարանոցի վրայ, անտարակոյս, անպատիժ չէր մնալու չարագործը։ Բայց հայ մարդը — գաւուրը — աւելի ստոր էր այդ անասուններից։ Նա տէր չունէր, նա գին չունէր. նրա հետ կարելի էր անել ամեն բան եւ անպատիժ մնալ...

Իմ քեռիները արհեստով զինագործ էին. այդ արհեստը ժառանգաբար անցել էր նրանց տոհմի մէջ, եւ հարիւրաւոր տարիների ընթացքում զարգացել եւ բաւական կատարելագործուել էր։ Պարսկաստանում, ինչպէս եւ Տաճկաստանում, առհասարակ բոլոր զինագործները հայեր էին. նրանք զէնք էին պատրաստում իրանց թշնամիների համար, որոնք, թէեւ շինելը չէին իմանում, բայց գործ ածելու մէջ շատ հմուտ էին։ Ես միշտ մի առանձին բարկութեամբ էի մտածում այն աղէտալի անցքի մասին, թէ անպատճառ մի հայ արհեստաւորի ձեռքով պէտք է շինուած լինէին այն դաշոյնները, որոնցմով փորձ փորձեցին իմ հօր պարանոցի վրայ։

Իմ քեռիները մեր գաւառի նշանաւոր զինագործներն էին, այդ պատճառով նրանց արհեստանոցը ամբողջ տարի միշտ գործ եւ աշխատութիւն ունէր։ Արհեստանոցը գետեղուած էր տան գլխաւոր մուտքի գաւիթում եւ բաժանվում էր կանանոցից առանձին բակով։ Այստեղ միշտ կարելի էր տեսնել մի խառնիճաղանջ բազմութիւն, բաղկացած պար-

սիկներից, Թուրքերից եւ քրդերից, որոնք բերել էին իրանց զէնքերը շինել տալու։ Հեռու կամ օտար երկրներից եկողները այնտեղ մնում էին օրերով եւ շաբաթներով, մինչեւ կը պատրաստուէին նրանց զէնքերը։ Այս վերջիններից շատերը կերակրվում էին քեռիներիս սեղանից եւ մինչեւ անգամ փող չէին վճարում նրանց աշխատութեան համար։ Ես փոքր ժամանակս չէի կարողանում հասկանալ, թէ ի՞նչ նշանակութիւն ունէր այդ նահապետական հիւրասիրութիւնը՝ հա՛մ ձրի աշխատել, հա՛մ կերակրել, հա՛մ փող չստանալ։ Յետոյ հասկացայ, որ այդ հիւրասիրութիւնը ցոյց էին տալիս ոչ բոլորին, այլ նշանաւոր անձնաւորութիւններին միայն։ Խաներին, բէկերին, սէիդներին, շէյխերին եւ զանազան քուրդ ցեղապետների համար աշխատում էին ձրի։ Դրանք մահմեդական ժողովրդի առաջնորդներն էին, դրանց պէտք էր քաղաքավարի կերպով կաշառել, դրանց բարեկամութիւնը պէտք էր գրաւել, որպէս զի կարելի լինէր դրանց շնորհիւ հասարակ մահկանացուներից վարձատրութիւն ստանալ։ Հակառակ դէպքում, անհնար էր գործել, առաջնորդները կարող էին հրամայել, որ բոլորովին ձրի աշխատեցնեն արհեստաւորներին կամ զանազան շառեր կը սարքէին։ Իսկ այժմ ոչ մի Թուրք, ոչ մի պարսիկ, եւ ոչ մի քուրդ չէր համարձակվում իր վճարը չը հատուցանել, որովհետեւ գիտէր, որ պետերը յարգում են, պաշտպանում են վարպետ Բաբային, այսպէս էր իմ մեծ քեռու անունը։

Կար եւ մի ուրիշ բան։ Մեր գաւառում բնակւող զանազան մահմեդական ցեղերը, մանաւանդ քրդերը, անհաստատաբնակ ժողովուրդ էին. գարնան սկզբից սկսած մինչեւ աշնան վերջը իրանց հօտերով եւ վրաններով թափառում էին լեռնային ամարանոցներում, եւ ձմեռը միայն վերադառնում էին իրանց տները։ Թափառումների ժամա-

նակ ամեն մի խումբ պէտք է իր հետ զինագործ ունենար․ որովհետեւ զէնքը նրանց ամենահարկաւոր գործիքն էր։ Եւ այս մոքով մանն էին ածում իրանց հետ զինագործի շարժական արհեստանոցներ։ Իմ մեծ քեռու հինգ որդիներից չորսը մի-մի քուրդ ցեղի վարպետներ էին եւ իրանց աշակերտներով շրջում էին նրանց հետ։ Նրանք վերադառնում էին տուն ձմեռը, բերելով իրանց հետ բեռներով իւղ, պանիր, բուրդ եւ մեծ քանակութեամբ ոչխարներ, կովեր, եզներ եւ այլն։ Քրդերը վճարում էին այն մթերքներով, որ ստանում էին իրանց անասուններից։

Միւս որդիների բացակայութեան ժամանակ, մեծ քեռուս մօտ մնում էր միայն կրտսեր որդին։ Նա, կարծես, հէնց այս րոպէիս տեսնում եմ իմ աչքի առջեւ ծերունի արհեստաւորին, նստած սնդանի առջեւ, կաշեայ գոգնոցով, անդադար ուղղում է քթի վրայ դրած ահագին ակնոցները, եւ երկաթի կտորըունելիքով բռնած, կամ խարտում է, կամ յղկում է եւ կամ փոքրիկ մուրճով ծեծում է։ Նրա շուրջը լսելի են լինում ահագին կռանների դաշնակաւոր ձայները, փուքսերը գոռում են, շիկացրած երկաթը դուրս են բերում քուրայի միջից, դնում են սնդանի վրայ եւ մեծ-մեծ կռաններով կռում են, — իւրաքանչիւր հարուածի հետ դուրս է ցայտում կայծերի մի ամբողջ հեղեղ։ Չը գիտեմ, թէ ինչու այդ կայծերը իմ ամենափոքր հասակից միշտ մի առանձին կախարդական ազդեցութիւն ունէին իմ վրայ․ ես տեսնում էի նրանց մէջ մի անբացատրելի խորհուրդ, մի գաղտնիք, որը հասկանալ չէի կարող։ Երկաթի մէջ թագնուած կայծերը դուրս էին ցայտում այն ժամանակ միայն, երբ սառը երկաթը սաստիկ ջերմացնում էին, եւ երբ սկսում էին ծեծել, հարուածել նրան։ Երկաթի հանգիստ եւ խաղաղ դրութեան ժամանակ կայծերը, կարծես, քնած էին

լինում. Հէնց որ տաքացնում էին երկաթը, հէնց որ զարկում էր առաջին կռանը, իսկոյն շանթերի կոտորակների նման նրանք դուրս էին ցայտում եւ սփռւում էին դէպի ամէն կողմեր... Ուրիշ երեխաներ կարող էին վախենալ, բայց ես միշտ մի առանձին զուարճութեամբ էի նայում այդ հրեղէն տարափի վրայ: Ես մինչեւ անգամ սիրում էի մրրիկը, երբ երկինքը սարսափելի կերպով որոտում էր, երբ օդի մէջ տիրում էր մի սոսկալի ալեկոծութիւն եւ երբ կայծակը դուրս էր շողում մթին ամպերի միջից: Ինձ երեւում էր, թէ այնտեղ, երկնքի բարձրութեան մէջ, կատարւում է մի սաստիկ պատերազմ, հսկաները ահագին կռաններով փշրում էին ամպերը, ես լսում էի նրանց հարուածների ձայնը եւ տեսնում էի, թէ որպէս կայծերը հրեղէն օձերի նման դուրս էին ցայտում ամպերի միջից: Ի՞նչու օդի խաղաղ ժամանակը չէին յայտնւում նրանք, բայց երբ սկսւում էր փոթորիկը, երբ սկսւում էր տարերքի միմեանց հետ ընդհարումը, միմեանց հետ զարկուելը, — այն ժամանակ միայն յայտնւում էին երկնքի կայծերը: Ինձ թւում էր, թէ այնտեղ կատարւում էր մի եւ նոյնը, ինչ որ կատարւում էր իմ քեռու դարբնոցի մէջ...

Դ.

ՈՐՍՈՐԴԸ

Անցան մի քանի ամիսներ այն օրից, երբ հարկապահանջները ծախեցին մեր տան կայքը, — անցան մի քանի դառն եւ մահաբեր ամիսներ...

Մեր շուրջը տիրում էր արդէն ձմեռ, որ սառն ձեռքով խլեց դաշտերի եւ լեռների բոլոր գեղեցկութիւնները։ Ցուրտը օրըստօրէ սաստկանում էր եւ մոյգ-մոխրագոյն երկնքի երեսը աւելի եւ աւելի խոժոռ կերպարանք էր ստանում։ Արեգակը, կարծես, խռովել էր երկրից եւ չէր ուզում իր դէմքը ցոյց տալ։ Վերջապէս եկաւ ձիւնը եւ թանձր պատանը տարածեց երկրի վրայ։

Մութ փոթորկալին գիշեր էր։ Դրսում քամին կատաղի կերպով մռնչում էր եւ նորեկ ձիւնի փխրուն տարափը ահագին քանակութեամբ տարուբերում էր մի տեղից միւս տեղ։ Մեր խրճիթը դողդողում էր սարսափելի մրրիկից։ Մտածում էինք, ահա Տու—ֆանը հիմքից կը խլէ նրան, եւ խառնելով ձնային լեռների հետ, կը տանէ հեռու եւ հեռու, եւ կը փշրէ դաշտերի մէջ։

Մայրս նստած էր խղճալին ճրագի մօտ, կարում էր մի բան։ Նա այնքան խորին կերպով ընկղմուած էր իր մտածութիւնների մէջ, որ ամենեւին չէր զգում, թէ ինչ էր կատարվում դրսումը։ Մարիամը եւ Մագթաղը երկար լաց եղան, որ մի բան ուտեն, եւ երբ ոչինչ չգտան, այնպէս

քաղցած քնեցին։ Ես նստած էի վառարանի մօտ եւ շուտ-շուտ դնում էի նրա մէջ ցամաք տերեւներ եւ չոր մացառներ, որ քոյրերիս հետ հաւաքել էինք այգիներից։ Նրանք յանկարծ բռնկում էին, բոցավառվում էին եւ քանի րոպէից յետոյ կրկին հանգչում, մոխիր էին դառնում։ Այդ խաղը պատճառում էր ինձ աւելի զուարճութիւն, քան խրճթի մէջ որ եւ իցէ տաքութիւն։

Դուռը սաստիկ զարկեցին։ Մայրս չը լսեց ես գնացի բաց արի։ Ներս վազեց սպիտակ գնտակի նման մի բան. երբ անցաւ շէմքից, կատուի պէս թափ տուեց մարմինը եւ ձիւնը բամբակի գլուջների նման թափուեց ցած։

— Ծօ, Մարօ՛, գետինը մտնես, ո՞րտեղից եկար, հարցրի ես։

Փոքրիկ աղջիկը ոչինչ չը պատասխանեց եւ իմ վրայ ուշադրութիւն անգամ չը դարձրեց, միայն գցելով մօրս մօտ թաշկինակի մէջ կապած մի բան, վազեց դէպի վառարանը եւ սկսեց իր լրջացած ձեռքերը տաքացնել արդէն մարած կրակով։ Երբ նկատեց, որ ջերմութիւն չը կայ, գնաց մօրս մօտ, եւ գրկելով նրա պարանոցը, կպաւ կուրծքին։

— Հայրս ուղարկեց, ասաց նա, ցոյց տալով կապոցը։

Յետոյ դարձաւ դէպի ինձ, կարծես, նա չէր կարող համբերել, որ իմ կոշտ հարցմունքը թողեց առանց պատասխանի.

— Ես քեզ նման պառաւ տատիկ չեմ, որ կրակի մօտը նստեմ, ու տնից դուրս չը գամ։

Մօրս տխուր դէմքի վրայ երեւաց մի անսովոր ժպիտ, նա գրկեց Մարօի սառած ձեռքերը իր ծոցի մէջ, եւ գրկելով նրան, սկսեց տաքացնել։ Նրա լեզուն բացուեցաւ։

— Հարսի՛, ասաց նա մօրս մի առանձին ուրախութեամբ, — այնքա՜ն ձիւն է եկել, այնքա՜ն ձիւն է եկել, ու-

գեղ մի արշին, — տես մյգքան (նա ձեռքով չափեց իր ոտքից մինչեւ գլուխը)։ — Փարհատ, դարձաւ նա դէպի ինձ, — առաւօտեան ձնադնդի կը խաղանք, այնպէս չէ՞։ — Ո՞ւր է Մարիամը, խօսքը փոխեց նա, — Թող լուսանայ, ես նրա աչքը կը հանեմ... Մագթաղին ձիւնով չեմ խփի, նա լաւ աղջիկ է։ Բայց այդ սատկած Մարիամը, ընկնումը ինչ որ գալիս է, դուրս է տալիս... Թող լուսանայ...

— Նա ինքս կը ծեծեմ Մարիամին, կը պատուիրեմ, որ քեզ վատ բան չասէ, հանգստացնում էր նրան մայրս։

— Ղեզուն կտրէ՛, որ սուս կենայ։

— Կը կտրեմ... պատասխանեց մայրս ժպտալով։

Մարօն անենելով, որ պատիժը աւելի սաստիկ պէտք է լինէր, քան այն վիրաւորանքը, որ Մարիամը հասցրել էր նրան, յետ առեց իր խօսքը։

— Չէ, մի՛ կտրէ, ասա, որ ինձ վատ բան չասի, թէ չէ, ծամերը մէկ մէկ կը փետեմ...

— Մայրս սեղմեց նրան իր կուրծքին եւ համբուրեց։

— Հարսի, առաջ տարաւ շատախօս Մարօն, — ի՛նչ լաւ է ձիւնը... վազում ես, վազում, չես կշտանում... ընկնում ես, այնքան փափուկ է, որ կողքդ չէ ցաւում... — Հարսի, ե՞րբ կը սառչի մեր լիճը։

Մարօի վերջին հարցմունքը մեր տան մօտ գտնուած փոքրիկ լճակի մասին էր, որը ձմեռը սառչելով, մեծ զուարճութիւն էր պատճառում խաղասէր երեխաներին։ Մայրս այդ մասին ոչինչ չը պատասխանեց, միայն հարցրեց, արդեօք չը վախեցան նա, որ այնպիսի մթին եւ վատ եղանակում մեր տունը եկաւ։

— Ինչի՞ց պիտի վախենամ, ասաց նա մի առանձին հպարտութեամբ, գայլ չը կայ, սատանայ չը կայ, բոլորը ցրտից փախել, մտել են իրանց ծակերը։ Ես խօ Մարիամը

չեմ, որ վախենամ։ — Ո՛ւհ, սատկած, հիմայ կը քնե՞ս։ Տես, ինչպէս քնել է, մօլիկ տուր, Փարհատ, մօլիկ տուր, հարսի . . .

Վերջին խօսքերի միջոցին Մարօն այնպիսի մի հեգնական ծամածռութիւն գործեց իր սեւուկ դէմքի վրայ, որ չէր կարելի առանց ծիծաղելու նրա երեսին նայել։ Բայց յանկարծ նրա մեծ եւ գեղեցիկ աչքերը վառուեցան, նա դուրս թռաւ մօրս գրկից եւ վազեց մահճի մօտ, ուր քնած էին քոյրերս։ Նա խոնարհուեցաւ, համբուրեց Մագթաղի երեսը, բայց Մարիամի մազերից այնպէս սաստիկ ձիգ տուաւ, որ խեղճ աղջիկը ծուաց, սարսափելով քնած տեղից վեր թռաւ, եւ տեսնելով իր ոխերիմը կշտին նստած, գոչեց վրդովուած ձայնով .

— Տօ, սեւ սատանայ, այստեղ ինչ ես շինում։

Դեռ քնաթաթախ Մարիամը ջանք արեց, որ նրան բռնէ, վրէժը առնէ, բայց վայրենի Մարօի ճարպիկ մատները պինդ սեղմուեցան նրա կոկորդին եւ շնչասպառ աղջիկը գլորուեցաւ բարձի վրայ։ Ես մօտ վազեցի, որ ազատեմ քրոջս։ Նոյն միջոցին Մարօն կատուի արագութեամբ դուրս թռաւ, եւ աներեւութացաւ գիշերային խաւարի մէջ։ Մայրս չը գիտէր՝ ծիծաղե՞լ, թէ բարկանալ. նա ասաց ինձ, որ գնամ եւ այն "դեւի ծնունդին„ հասցնեմ իրանց տունը, չեցէ թէ ճանապարհին փորձանքի հանդիպի։ Ես դուրս վազեցի, նա արդէն անհետացել էր, միայն փողոցում տեսայ մի ահագին կերպարանք, որին մօտեցաւ Մարօն։ Դա նրա հայրն էր։

— Միթէ կարելի է թողնել փոքրիկ աղջկան այս խաւարում, այս ձների մէջ, տնից դուրս գալ, հարցրի նրանից։

— Թո՛ղ սովորէ... պատասխանեց հայրը եւ հեռացաւ։

Այդ սառն եւ խստասիրտ պատասխանը ինձ խիստ օտարոտի երեւաց։ Ի՞նչ պիտի սովորէր փոքրիկ աղջիկը։ — Գիշերային փոթորիկի ժամանակ, ձիւնի եւ սառնամանիքի մէջ միայնակ ման գալ։ Ես չէի հասկանում դրանում ինչ միտք կամ նպատակ կարող էր լինել։ Այդ ինչ տարապայման կրթութիւն էր, որ խստասիրտ հայրը ցանկանում էր տալ մանկահասակ աղջկան։ Մարօն առանց դրան եւս վայրենի բնաւորութիւն ունէր։ Ամեն անգամ, երբ մեր տունն էր գալիս, առանց մէկին կծելու, առանց միւսին ճանկռելու, չէր հեռանայ։ Նա անպատճառ մէկ ղալմաղալ պէտք է սարքէր։ Այս պատճառով վերջին անկարգութիւնը մեզ երեւաց բոլորովին սովորական։ Նա խիստ չար աղջիկ էր, բայց մենք ամենքս սիրում էինք այդ կեանքով լի եւ միշտ ուրախ փոքրիկին։ Իսկ Մարիամի հետ նրա ոխակալութիւնը ունէր իր պատմական պատճառները. չը գիտեմ մի տարի առաջ, թէ երբ, միանգամ Մարիամը նրան կոչել էր “բօշայ„. այդ վիրաւորանքը Մարօն երբէք չէր կարող մոռանալ, թէեւ քրոջս խօսքը բոլորովին հեռու չէր ճշմարտութիւնից, որովհետեւ Մարօի մէջ կար շատ ինչ բօշայական։ Մարօն չէր կարող համբերել, երբ նրան յիշեցնում էին, թէ նրա երեսը սեւուկ գոյն ունի, թէ նրա մեծ, կրակոտ աչքերը “փալ բացողի„ (կախարդի) աչքեր էին, թէ նրա մանր գանգուրներով թուխ ծամերը միայն արաբները կարող էին ունենալ։ Հարկաւոր չէր ուղղակի նկատողութիւնը, բաւական էր ասել, թէ Մարիամի երեսը ձերմակ է, կամ նրա մազերը շէկ ոսկու գոյն ունին, — այն ժամանակ Մարօն իրանը հասկանում էր։ Նա մինչեւ անգամ նախանձվում էր, որ Մարիամը մի եւ նոյն անունն է կրում, ինչ որ ինքն ունէր, եւ այս պատճառով ամենեւին չէր բարկանում, երբ նրան կրճատած կերպով Մարօ էին կոչում. դրանով գոնէ իր անունը զանազանվում էր։

Ինձ հետ Մարօի յարաբերութիւնները նոյնպէս բարեկամական չէին. երբ ես բարկացնում էի, նա պատրաստ էր պատասխանել ինձ, բայց զգալով իր ուժի անհաւասարութիւնը, միշտ սպառնում էր, թէ “գիշերը իմ քնած ժամանակը, նա կը գայ, եւ կը խեղդէ ինձ„: Մարօն հաշտ էր միայն Մագթաղի հետ, որովհետեւ չափազանց փափուկ բնաւորութիւն ունեցող Մագթաղը թէքվում էր նրա առջեւ եւ համարեա բոլորովին ենթարկուած էր նրա ազդեցութեանը: Այդ պատճառով Մագթաղի նոյնպէս ճերմակ երեսը եւ շէկ մազերը չէին բարկացնում նրան, եւ չէին յիշեցնում, թէ ինքը բոշայի դէմք ունի:

Մարօի այն գիշեր բերած կապոցը այնպիսի սովորական բան էր, որ մենք առանց բաց անելու, գիտէինք, նրա միջում ինչ կար: Դա որսի խորոված միս էր հացի հետ, որ երբեմն ուղարկում էր նրա հայրը, չը նայելով, որ ինքն էլ ոչ սակաւ աղքատութեան մէջ էր ապրում: Երբ Մարիամին հրաւիրեցին ուտելու, նա հրաժարուեցաւ, ասելով. թէ ինքը քաղցած կը մեռնի, եւ այն “սեւ սատանայի„ բերած ողորմութեանը չի մօտենայ: Բայց մայրս միշտ գոհութեամբ էր ընդունում բարերար ձեռքի օժանդակութիւնը, այն մարդից, որի հետ ամենեւին ծանօթութիւն չունէր, որը միանգամ եւս ոտքը ներս դրած չէր մեր շէմքից, թէեւ մեր ամենամօտ դրացին էր: Միայն Մարօն, որ յաճախ գտնվում էր մեր խրճիթում, պատմել էր իր հօրը մեր թշուառ դրութիւնը, եւ նա համարեա ամեն գիշեր չէր դադարում ուղարկել իր տնում գտնուածից մեր բաժինը, եւ այնպէս ծածուկ, որ ոչ ոք չէր հասկանում:

Մարօի հօրը կոչում էին Ավօ — նրա իսկական անունը ես չը գիտէի: — Նա ահագին բարձրութեամբ մի վիթխարի տղամարդ էր, որ պարապվում էր որսորդութիւնով: Ավօն

մեր քաղաքի բնիկներից չէր, բայց մի քանի տարի առաջ, մի սաստիկ ձմեռնային եղանակում, նա յայտնուեցաւ մեր քաղաքում, բոլորովին միայնակ, որպէս մի փախստական։ Յետոյ փոքր առ փոքր կազմուեցաւ նրա ընտանիքը։ Այդ ընտանիքը շատ մեծ չէր, — ինքը որսորդը իր միակ զաւակի Մարօի հետ — ահա բոլորը։ Դրանց թւում գտնվում էին՝ մի մշտական ծառայ Մըհէ անունով, մի տնակալուչ կին, որին կոչում էին Խաթուն եւ մի պատանի, որին կոչում էին Հասօ։ Այս վերջինը որսորդի որդեգիրն էր։ Ո՞վքեր էին դրանք եւ որտեղից եկան, — յայտնի չէր։ Միայն մեր քաղաքում որսորդի մասին խօսվում էին շատ զարմանալի պատմութիւններ, իբր թէ նա տաճկական Հայաստանի արեւելեան կողմերիցն էր, թէ նա իր հայրենիքում մի նշանաւոր մարդ է եղել, թէ նա շատ կռիւներ է ունեցել քրդերի հետ եւ իր գլխի մազերի համբարքով մարդիկ է սպաննել եւ այլն։ Որքան ստոյգ էին այդ զրոյցները, մենք չը գիտէինք, մեզ այսքանը միայն յայտնի էր, որ Ալօն մի բարի մարդ էր եւ մեր ամենալաւ դրացին, թէեւ ամենքը ատում էին նրան եւ խորշում էին նրանից, որպէս մի սարսափելի եղեռնագործից։

Ճշմարիտ է, որ Ալօն իր միշտ լուռ, միշտ տխուր եւ ծածկամիտ բնաւորութեամբ մնաց ամենի համար որպէս մի մթին հանելուկ։ Նրա ճակատի վրայ դրած խոր սպին իր ահաւորութեամբ մի առանձին արտայայտութիւն էր տալիս դէմքի խոշոր, միեւնոյն ժամանակ աւազակային գծագրութեանը, որ յարուցանում էր նայողի մէջ ակամայ երկիւղ եւ կասկած։ Այսուամենայնիւ, նա շատ բարեսիրտ մարդ էր. ես, Մարիամը եւ Մագթաղը ամենեւին չէինք վախենում նրանից։ Երբ գնում էինք նրա տունը, նա առնում էր մեզ իր երկայն եւ ահագին ծնկների վրայ, օրօրում էր

եւ “պոչը կտրած մկան„ — “քոսոտ այծի„ հէքիաթներն էր պատմում, մենք թուլանում էինք ծիծաղելուց։ Մարօն չէր կարողանում համբերել, երբ տեսնում էր, որ իր հայրը Մարիամին նոյնքան սիրում էր, որքան Մագթաղին եւ ինձ։ — “Նա էլ քո քոյրն է„ ասում էր հայրը եւ խրատում էր նրան նախանձոտ չը լինել։ Ամեն անգամ, երբ մենք գնում էինք որսորդի տունը, նա անսահման զուարճութիւն էր պարգեւում մեզ։ Ալօն տալիս էր մեզ իր որսած թռչուններից որը դեռ կենդանի էր մնացած. մենք կապում էինք նրա ոտը թելով եւ օրերով խաղ էինք անում նրա հետ։

— Փարհատ, ասաց ինձ միանգամ որսորդը, — դու շատ ես չարչարում թռչուններին, եթէ այսպէս կը վարուես, ես միւսանգամ քեզ ոչինչ չեմ տայ։

Ես, սկսեալ փոքր հասակից, խօսքի ետեւից մնացողներից չէի. իսկոյն պատասխանեցի.

— Ես խօ չեմ սպաննում, բայց դու սպաննում ես թռչուններին ու ինձ ասում, թէ ի՞նչու ես չարչարում։

— Սպաննելու եւ տանջելու մէջ մեծ զանազանութիւն կայ, ասաց նա ժպտելով. — վերջինը աւելի վատ է։

Ամեն անգամ, երբ մեր թաղի մէջ ձայն էր տարածվում, թէ Ալօի ծուղակի մէջ գայլ, արջ, կամ մի ուրիշ գազան է ընկել, ամբողջ թաղը թափվում էր այնտեղ տեսնելու։ Նա իր ծուղակը կազմել էր քաղաքից դուրս, որ շատ հեռու չէր մեր բնակարանից։ Դա մի բոլորակ վերապ էր, բաւական ճարտարութեամբ գետնի մէջ փորած, եւ քառն արշինի չափ խորութիւն, հինգ արշինի չափ լայնութիւն ունէր։ Երեւակայեցէք ձեզ մի սամօվար, որի ջուր լցնելու տեղը դատարկ է, իսկ կրակ լցնելու տեղը ամբողջ է. — վիրապը մի այսպիսի ձեւ ունէր։ Վիրապի մէջտեղում, ուր մի հաստ սիւնի նման պինդ

գետին էր բարձրանում, նրա վրայ ամեն գիշեր դրվում էր մի գէշ, իսկ սիւնի չորս կողմի դատարկութիւնը ծածկվում էր եղէգներով, այնքան թոյլ կերպով, որ եթէ մի հաւ անցնելու լինէր ծածկոցի վրայ, իր ծանրութեամբ կարող էր իսկոյն ցած գլորուել: Գազանները գէշի հոտը առնելով, մօտենում էին նրան, բայց դեռ գէշին չը հասած, ընկնում էին վիրապի մէջ:

Վաղ-առաւօտեան յայտնվում էր որսորդը Մըհէի հետ: Բազմութիւնը հետաքրքրութեամբ սպասում էր, թէ ինչպէս պէտք է դուրս բերեն գազանին. որը կատաղած, զայրացած, եւ անհանգիստ կերպով պտըտվում էր վի-րապի մէջ, մռնչում էր, զարհուրելի ձայներ էր արձակում եւ փորձեր էր փորձում դուրս գալ, բայց չէր կարողանում: Այդ միջոցին վիթխարի Մըհէն, աջ ձեռքում մի ահագին երկաթէ մահակ բռնած, իսկ ձախ ձեռքում բռնելով շղթաներով ամրացրած Քալափչէն[1], իջնում էր վիրապի մէջ: Բազմութիւնը սարսափում էր կիսախելագար որսորդի աներկիւղութեան վրայ: Լինէր այնտեղ գայլ, արջ, վագր, ինձ, մի երկչոտ աղուէս, — մի եւ նոյն էր Մըհէի համար. նա բոլոր գազանների վրայ նայում էր, որպէս ոչխարների վրայ:

Վիրապի մէջ սկսվում էր գազանի եւ Մըհէի ստորերկրեայ կռիւը: Մենք ոչինչ չէինք տեսնում, միայն լսում էինք գազանի բարկացոտ մռնչիւնը, շղթայի ձայնը եւ երբեմն երկաթէ մահակի ծանր հարուածները: Երբ գազանը յաղթուած էր, Մըհէն մի առանձին փաղաքշական եղանակով ասում էր նրան. "Հանգստացիր, գառնուկս, ես

[1] Քալափչէ մի տեսակ երկաթից շինած գործիք է, որ անց են կացնում գազանների բերանը, նրանց զսպելու համար. այդ գործիքը մեր լեզւում կոչվում է "գայլ"։

քեզ երկար այստեղ չեմ թողնի»: Եւ իրաւ, մի քանի րոպէից յետոյ յայտնվում էր Մըհէն, իր հետ դուրս քաշելով գազանին, որի գլուխը եւ բերանը կաշկանդուած էին լինում փալաֆչէի մէջ, եւ այնքան ամուր կերպով, որ ոչ ոքին վնասել չէր կարող:

Խիստ սակաւ անգամ էր պատահում, որ Մըհէն, դուրս գար վիրապից, երեսը արիւնաթաթախ, ծուատուած, կամ մարմնի մի այլ մասը վիրաւորուած: Բայց երբէք չէր պատահում, որ նա չը կարողանար զսպել գազանին: Ես մինչեւ այսօր յիշում եմ, թէ ո՛րպիսի անհոգութեամբ այդ երկաթէ մարդը ձեռքով սրբում էր իր երեսից արիւնը, կարծես թէ, քրտինք էր սրբում:

Ալօի պարապմունքի մէջ Մըհէն օգնում էր նրան, աւելի քան նրա բոլոր որսորդական շները եւ բարակները: Նա զարմանալի ճարպկութիւններ եւ հասկացողութիւն ունէր որսորդութեան մէջ: Անասունների բնաւորութիւնը եւ նրանց սովորութիւնները նա այն աստիճան ուսումնասիրած էր, որ բաւական էր տեսնել նրանց թաթերի ձիւնի վրայ տպաւորուած հետքերը, այնուհետեւ նա գիտէր, թէ ի՛նչ անասուն էր անցել, ո՛ր տեղ կարելի էր գտնել նրան, կամ ի՛նչ հնարքով պէտք էր որսալ:

Ալօն ուրիշ պարապմունք չունէր. նա ապրում էր որսորդութիւնով միայն: Մազոտ գազանների մորթերի գործածութիւնը մահմեդականների համար պիղծ համարուելով, թուրքերը, պարսիկները եւ քրդերը նրանց որսորդութիւնով չէին պարապում, եւ այս պատճառով, ասպարէզը մնացել էր միայն Ալօին: Նրա տունը մի կատարեալ գազանանոց էր: Ամեն անգամ, ես այնտեղ գնալիս, գտնում էի նրան զբաղուած կամ գազանները կերակրելով եւ կամ աղուէսի, կուզի, գայլի, արջի, վագրի եւ այլ այստեսակ

անասունների մորթերը չորացնելով։ Հրեայ և հայ վաճառականները իրանք գալիս էին, և գնելով մորթերը, տանում էին հեռու երկիրներ վաճառելու։

Մարօն այն պատճառն ընտելացած էր գազանների հետ, որ ամենևին նրանցից չէր վախենում։ Միանգամ նա ցոյց տուեց ինձ մի ամեհի վագր ասելով.

— Տես, Փարհատ, ինչ գեղեցիկ բծեր ունի։

Ես սարսափեցայ, երբ փոքրիկ աղջիկը մօտեցաւ և սկսեց փայփայել գազանի ահագին գլուխը։

— Ի՞նչու ես վախենում, ասաց նա ծիծաղելով, — դա մի մեծ կատու է, և աւելի ոչինչ։

Այդ վագրին մանուկ հասակից որսացել էր նրա հայրը. որովհետև Մարօն շատ սիրում էր նրան, այս պատճառով պահել, մեծացրել էին։ Ինձ թւում էր, որ Մարօն էլ այն գազանների ձագերից մէկը պէտք է լինէր, որովհետև նրանցից չէր վախենում և նրանց շատ սիրում էր։

Է.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ ԵՒ ՔԱՀԱՆԱՅ

Մայրս իմ փոքր հասակից հոգս էր տանում, որ գիր-կարդալ սովորեմ եւ “լաւ մարդ„ դառնամ։ Տասն տարեկան էի, երբ նա ինձ մեր Թաղի քահանայի մօտ տարաւ։ Այն օրը Հոգեգալստեան տօնն էր։ — “Հոգեգալուստը լաւ օր է, — ասում էր մայրս, — եթէ երեխան այս օրը վարժատուն մտնէ, շատ բան կը սովորի, նրա համար որ, Հոգին Սուրբ այսօր առաքեալներին լեզու տուեց„։

Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել այն խօսքերը, որ մայրս ինձ վարժապետին յանձնելու ժամանակ ասաց. — “Տէր հայր, ծառայ լինիմ սուրբ աջիդ, որդիս քեզ համար ղուլ (ճորտ) եմ բերել, միսը քեզ, ոսկորը ինձ. ինչ ուզում ես, արա, միայն թէ երեխաս մի բան սովորի„...

Ես բոլորովին չը հասկացայ, թէ ինչ էին նշանակում մօրս խօսքերը, միայն լսեցի, որ տէրտէրը խոստացաւ ինձ լաւ ուսում տալ, բոլոր գրքերը կարդացնել, աւելացնելով, թէ “հանգուցեալ հայրս„ իր լաւ բարեկամն է եղել, եւ “նրա խաթրու„ ինձ վրայ առանձին ուշադրութիւն կը դարձնէ եւ այլն։

Տէր Թօդիկը — այսպէս էր վարժապետիս անունը — իր ուսումը ստացել էր Աղթամարայ անապատում։ Թէ ինչու համար նա թողեց վանքը, — այդ ես չը գիտեմ,

միայն ասում էին, որ նա բերեց իր հետ գիտութեան խիստ ահագին պաշար։ Տէր Թօդիկը մեծ համարում ունէր, ոչ միայն մեր քաղաքի մէջ, այլ մեր ամբողջ գաւառում հռչակուած էր նրա իմաստութիւնը։ Ով որ մի երազ էր տեսել, նրա մօտն էր վազում եւ նրանից բացատրութիւն խնդրում։ Ում երեխան հիւանդ էր, նրան Նարեկ կամ Աւետարան էր կարդալ տալիս, որ առողջանայ։ Ով որ մի գործ էր կամենում սկսել, նրա “Տէր-ողորմեայի„ վրայ էր փորձում իր բախտը։ Մի խօսքով, նա մեր գաւառի մարգարէն էր. ամեն մարդ նրա խորհրդին էր դիմում, ամեն մարդ նրանից խրատ էր ընդունում...

Աստուած իմ, ի՛նչեր չէին պատմում նրա մասին... Ասում էին, տէր հայրը իր եղունգի վրայ մի բան է գրում եւ այն գրի զօրութեամբ կնիկները իրանց առջեւ ծով են տեսնում եւ իսկոյն տկլորվում են... Ասում էին, թէ նա մի աղօթք է կարդում, եւ գարու հատիկները մրջիւնի նման բարձրանում են դէպի տան սիւնը, եւ ընդհակառակն, նրա խօսքով արագաշարժ կարիճը քարացած կանգնում է եւ բնաւ չէ շարժվում։ Ասում էին, ծտերի բերանը աղօթքով կապում է եւ նրանք չեն կարողանում արտերի ցորեանը ուտել։ Ասում էին դեւերին, սատանաներին բռնում է, լցնում է ապակեայ սրուակների մէջ եւ այնպէս պահում է, որ մարդկանց վնաս չը տան։ — Այսպիսի շատ բաներ խօսում էին նրա մասին, ես բոլորին, բոլորին հաւատում էի։ Սկզբում իմ վրայ սարսափ էին բերում այս խօսքերը, բայց յետոյ այնքան ընտելացայ, որ մտածում էի. — “Տէր Աստուած, ե՞րբ կը լինի, որ ես էլ այդ ամենը սովորեմ եւ իմաստուն մարդ դառնամ„...

Ի՞նչպէս չը հաւատայի, երբ ամեն օր տեսնում էի նրա տունը լիքն էր հայի, թուրքի, ջհուդի եւ զանազան ազգերի

կնիկներով։ Որը տէր հօր համար ընծայ էր բերել մի քանի հատ ձու, որը մի աքաղաղ, որը մի շիշ արաղ, որը մի զոյգ գուլպայ, վերջապէս ոչ մի մարդ դատարկաձեռն ոտք չէր կոխում նրա շէմքի վրայ։ Ի՞նչ էր նրանց դարդը։ Մէկը չբերք էր. տէր հայրը նրա համար մի բան էր գրում, որ երեխայ ունենայ։ Միւսի տղամարդը ուրիշին էր սիրում. տէր հայրը իր «Վեցհազարեակի» շնորհիւ նրա սէրը սառեցնում էր օտար կնկանից եւ իր կնոջն էր սիրել տալիս։ Մէկ ուրիշը ուզում էր մարդի գնալ. տէր հայրը իր «Թիլիսմանների» զօրութեամբ նրա բախտը բաց էր անում։ — Այսպիսի շատ բաներ անում էր նա, եւ ասում էին, որ բոլորը կատարվում է...

Իր եկեղեցական պաշտօնի մէջ տէր Թօդիկը նոյնպէս իր ժողովրդի թէ հոգեւոր, թէ բարոյական մխիթարութիւնն էր։ Ամեն մարդ նայում էր նրան, որպէս մի սրբութեան վրայ։ Երբ սկսվում էր մեծ պասը, մեր թաղեցիքը սովորութիւն ունէին կէսաւուր ժամից առաջ հաւաքուել եկեղեցու բակում մի խուցի մէջ։ Վարժապետս գնում էր այնտեղ, նրանց համար կարդում էր եւ մեկնում էր մի գիրք։ Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել այն ահագին մեծ գիրքը. նրան կոչում էին «Այսմաւուրք»։ Նա այնքան ծանր էր, որ հոգիս դուրս էր գալիս, մինչեւ տանում էի եկեղեցու խուցը։ Թէ ի՞նչ էր գրած նրա մէջ, ես չը գիտէի, բայց շատ անգամ գիրքը տանելու ժամանակ մտածում էի. — «Ախ, Աստուած ջան, ի՞նչ կը լինի, որ այդ գրքի բոլոր գրուածները իմ գլուխը լցնես»։ Յետոյ ինձ ու ինձ ծիծաղում էի. — «Հաւ, ասում էի, իմ պստիկ գլուխը ո՞նց կարող է այս ամեն բաները իր մէջ տանել»։ Յետոյ էլի մտածում էի. — «Վարժապետիս գլուխը խօ իմից մեծ չէ, բա ի՞նչու նա ամենը իմանում է»։

Թաղի ծերունիները հաւաքուած էին լինում եկեղեցու խուցի մէջ, սպասում էին տէր Հօր գալստեանը: Նա տանում էր գիրքը, դնում էր փոքրիկ գրակալի վրայ, եւ ձեռքերս կուրծքիս վրայ դրած, կանգնում էի այնտեղ: Նա գալիս էր: Ախ, ինչպէս պատուով ընդունում էին նրան, մարդ չէր մնում, որ սուրբ աջը չը համբուրէ եւ նրա օրհնութիւնը չառնէ: Նա նստում էր գրակալի մօտ, բաց էր անում գիրքը, կարդում էր եւ պատմում էր նրա միտքը: Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել մի քանի բաներ, որ այն ժամանակ սովորեցայ սուրբերի, ճգնաւորների, աբեղաների հրաշագործութիւնների մասին, թէ ինչպէս նրանք խորոված աղաւնիներ էին թռցնում, ինչպէս հրեշտակների հետ էին խօսում, ինչպէս դեւերին բռնում էին եւ իրանց սպասաւորութիւն էին անել տալիս, կամ ինչպէս շաբաթներով ոչինչ չէին ուտում, բայց Աստուած նրանց համար երկնքից մանանայ էր ուղարկում: — Ո՞վ է իմանում, հազար ու մէկ այսպիսի բաներ էի լսում, որոնք լցնում էին իմ սիրտը մի սրբազան ջերմեռանդութեամբ, եւ ես մտածում էի. — “Թող տամ այս փուչ աշխարհը, գնամ սարերը, մտնեմ քարերի մէջ, ճգնաւոր դառնամ, որ ես էլ հրեշտակների հետ խօսեմ, որ ես էլ երկնքի մանանայով կերակրուեմ„...

Երբեմն ծերունիներից ոմանք առաջարկում էին վարժապետիս խորին աստուածաբանական հարցեր: Նա բոլորի պատասխանը խիստ խելացի կերպով տալիս էր...

Զ.

ԴՊՐՈՑ

Մեր դպրոցը տէր Թօդիկի աւելորդ սենեակներից մէկն էր, անասունների ախոռին շատ մօտ եւ համարեա կպած նրա հետ։ Այն նեղ եւ խեղդուած խուցի մէջ լցուած էին թւով մինչեւ քառասուն աշակերտներ. բացի աշակերտներից, այնտեղ կապած էին տէր հօր նորածին հորթերից երեքը։ Ձմեռը շատ լաւ էր այնտեղ, թէեւ վառելիք չունէինք, բայց ախոռից դասատան մէջ ծակուած պատուհանները բաց էինք անում եւ ջերմ գոլը մառախուղի պէս ներս էր թափւում, մեր դասատունը դառնում էր տաք, որպէս բաղնիք։ Ո՜րքան ուրախանում էինք մենք... Թէեւ անասունների շնչառութիւնից գոլորշիացած ջերմութիւնը խեղդելու չափ ծանր էր։ Ամառը շատ վատ էր այնտեղ, որովհետեւ ախոռի մէջ գտնուած անմաքրութիւնների խմորուելուց՝ մի կողմից փչում էր անախորժ գարշահոտութիւն, միւս կողմից գոյանում էին զանազան տեսակ զեռուններ, որոնք լուերի հետ խումբեր կազմելով, ահագին բազմութեամբ արշաւանք էին գործում դէպի մեր դասատունը։ Նրանք այնքան մանր էին, որ աչքը հազիւ էր տեսնում, բայց ո՜րպէս սարսափելի կերպով խայթում էին, — այդ միայն Աստուած գիտէ։

Ամբողջ դպրոցը բաղկացած էր մէկ դասատնից. նրա միջումն էին աւանդվում թէ բարձր եւ թէ տարրական գի-

տութիւնները, սկսեալ այբբենարանից, մինչեւ այն ահագին գիրքը, որ ես հազիւ էի կարողանում մինչեւ ժամատան խուցը տանել: Մեր դասատունը, թուրքի մզկիթի նման, բոլորովին մերկ էր. նստարան, աթոռ, սեղան կոչուած բաները այնտեղ չը կային: Աշակերտները ծալապատիկ նստում էին խոնաւ յատակի վրայ, առանց տախտակամածի, որ միայն պատած էր ճախճային բոյսերից հիւսած հասիրներով: Վարժապետը միայն իր տակին փռած ունէր այծի մորթի եւ մի քանի հարուստների որդիները նոյնպէս ունէին փոքրիկ օթոցներ, որ բերել էին իրանց տներից: Միակ առարկաները, որոնք յիշեցնում էին, թէ այն մթին եւ գերեզմանի պէս խոնաւ սենեակը դպրոց էր, — էին՝ ֆալախկան եւ մի խուրձ դալար ճիպոտներ նրա մօտ դրած . . .

Ախ, քանի՞ քանի՞ անգամ մենք գողացանք, քանի՞ անգամ կտրեցինք այն անիծուած ֆալախկան, դարձեալ չը կարողացանք ազատուել նրանից: Նա միշտ կար եւ կար . . . Նա միշտ անպակաս մնաց մեր դպրոցից . . . Երբ ես շատ ուշ, վերջին ժամանակներում, կարդացի ինկուիզիցիայի հնարած գործիքների նկարագրութիւնը եւ նրանց տեսակները, զարմացայ, թէ ի՞նչպէս էր պատահել, որ կաթոլիկ եկեղեցու հանճարը, որ այնքան զօրաւոր էր տանջանքի մեքենաներ ստեղծելու մէջ, բոլորովին ի նկատի չէր առել ֆալախկան — այդ, աշակերտի հոգին եւ մարմինը մաշող գործիքը . . . Աշակերտի մերկ ոտները դնել այդ պատժական մեքենայի մէջ, պտտացնելով վեր բարձրացնել, յետոյ դալար ճիպոտներով այնքան հարուածել, մինչեւ ողորմելի զոհը բոլորովին թուլանայ, ուշաթափ լինի, — ահա այդ էր ֆալախկայի նշանակութիւնը: Ամենաանտանելին այն էր, որ պատժուող աշակերտին ծեծել էին տալիս նրա բարեկամի, կամ ամենասիրելի ընկերի ձեռքով: Եթէ այդ վերջինը հարուածները

թուլացնում էր, կամ հրաժարվում էր ծեծելուց, նրան եւս ենթարկում էին մի եւ նոյն գանահարութեանը:

Վաղ-առաւօտեան սկսվում էր դասատուութիւնը: Վարժապետը մի անկիւնում նստած էր լինում, որպէս քուրմը իր խորին սրբազնութեան մէջ: Նրա առջեւ դրած էր փոքրիկ գրակալը, — այդ նրա ամբիոնն էր: Աշակերտները հերթով մօտենում էին, վարժապետի աջը համբուրում էին, չոքում էին նրա առջեւ եւ դասագրքերը դնելով գրակալի վրայ, սկսում էին “համար տալ„ (դասը ասել): Սովորաբար ամեն մի սխալի համար խուրջինչիւրը ընդունում էր “խըչտափէ„, մի-մի սաստիկ զարկ իր ափի մէջ: Իսկ եթէ դասը բոլորովին սերտած չէր, նրա համար պատրաստ էր անիծուած ֆալախկան...

Այդ “խըչտափ„ կոչուածը Աստուծոյ մի առանձին պատիժն էր. նա շինուած էր ամենաամուր փայտից եւ փոքրիկ թիակի ձեւ ունէր: Հին գրքերի մէջ գտնուած բոլոր ասացուածքները, որոնք վերաբերում էին ծեծելու, գանահարութեան, փորագրուած էին նրա վրայ: Օրինակ, այսպիսի խօսքեր. “Որ ոչ լուիցէ ունկամբ, լուիցէ թիկամբ„ — “Ծառայ, որ ոչ գիտիցէ զկամս տեառն եւ արժան ինչ գանի գործիցէ, արբցէ գան սակաւ, իսկ որ գիտիցէ եւ մեղիցէ, արբցէ գան բազում„ — “Դառն է ծառ խրատու, իսկ պտուղ նորա քաղցր„... Խրատելու այդ գործիքը առանձնապէս պատրաստվում էր վարժապետների համար. եւ տէր Թօդիկը իր ունեցածը, որպէս պատմում էր, ընծայ էր ստացել իր վարժապետից, որպէս յիշատակ եւ որպէս նշան իր մեծաքայլ յառաջադիմութեան:

Պատիժների մէջ մինչեւ այսօր չեմ մոռացել մէկը, որը որքան ծիծաղելի, այնքան էլ սարսափելի էր: Աշակերտին կանգնեցնում էին ոտքի վրայ եւ երկու ձեռքով բռնել

էին տալիս մի աղէւս, կամ աՀագին Այսմաւուրքը։ Նա ժամերով, Հնդկական Փագիրի նման, այդ ծանր գիրքը պէտք է պահէր գլխից բարձր, երկու ափերի մէջ։ Թեւքերը յոգնում էին, ջղերը թուլանում էին, բայց այդ ոչինչ։ Գլխաւոր տանջանքը նրանումն էր, որ յանցաւորը պէտք է կանգնէր մէկ ոտքի վրայ. միւս ոտքը գետին դնելու համարձակութիւն չունէր։ Սովորաբար ընտրում էին ձախ ոտքը, իսկ աջը պէտք է վեր բարձրացած պահէր։ Մի աշակերտ մտրակը ձեռին, կանգնած նրա մօտ, հսկում էր այդ անտանելի մարմնամարզութեան վրայ։ Երբ պատահում էր յանցաւորին ոտքը գետին դնել, նա իսկոյն մտրակով զարկում էր ոտին։ Այդ սատանայական պատժին ես այն աստիճան սովորած էի, որ երկար կարողանում էի սագի նման մէկ ոտքի վրայ կանգնած մնալ։

Մեր դպրոցը ունէր իր ուրիշ խստութիւնները։

Վաղ-առաւօտեան պէտք է դասատուն գայինք բոլորովին անօթի, առանց մի պատառ հաց անգամ բերան դնելու։ Թէյի կամ սուրճի գործածութիւնը այն ժամանակ դեռ մեր երկրում մտած չէր։ Իսկ եթէ մեր տներում գտնուած թանից կամ մածունից նախաճաշիկ անէինք, դրա համար սաստիկ պատիժներ էին նշանակուած։ Վարժապետը ասում էր. «կուշտ փորով չէ կարելի դաս սովորել, երբ մարդ մի բան ուտում է, խելքը պակսում է»։ Եւ նա օրինակ էր բերում ճգնաւորներին, վարդապետներին, որոնք ոչինչ չէին ուտում, բայց իրանցից գրքեր էին շարադրում։

Յիշեալ պատուէրը մենք կատարում էինք ամենայն ճշտութեամբ. զեղծումներ անել նրա դէմ անկարելի էր, որովհետեւ վարժապետը սատանայի պէս իմանում էր, երբ աշակերտը մի բան կերած էր լինում։ Ահա ինչպէս էր իմանում. նախ քան ուսման սկսուելը, վարժապետը իր աշա-

կերտի վրայ կախած ունէր, սկսում էր նրա լեզուն քննել, որ տեսնէ, արդեօք նա իր ծոմը լուծել էր, թէ ոչ: Ցայտնի բան է, անսուաղ մարդու լեզուն աւելի սպիտակ գոյն է ունենում, նրա մակերեւոյթի վրայ ճերմակ փառ է նստած լինում. իսկ երբ մի բան ուտում կամ խմում է, լեզուն մաքրվում է եւ աւելի կարմիր գոյն է ստանում: Այդ պատճառով մենք ամեն առաւօտ ոչ միայն ոչինչ չէինք ուտում, այլ մինչեւ անգամ վախենում էինք երեսներս լուանալու ժամանակ բերաններս մաքրել ջրով, որ չլինէ թէ մեր լեզուի ճերմակութիւնը սրբուի, եւ վարժապետը ասէ, թէ ծոմը լուծել ենք... Եւ այսպէս, մինչեւ կէսօր մենք պարապում էինք բոլորովին սոված փորով. գլուխներս պտտվում էր, աչքներիս առջեւը սեւանում էր քաղցածութիւնից, դարձեալ ոչինչ չէինք կարողանում սովորել:

Մեր ժամացոյցը պատի ստուերն էր, որը գետնի վրայ մինչեւ մի նշանակեալ խազ հասնելը, գիտէինք, թէ արդէն կէսօր է: Այն ժամանակ միայն թոյլտուութիւն էինք ստանում ճաշելու: Բայց ո՜րքան անհամբերութեամբ սպասում էինք, մինչեւ ստուերը հասնում էր խազին... Կարծես, արեւն էլ մեր վարժապետի նման սիրտ չունէր. նա միշտ դանդաղ եւ դանդաղ էր գնում, եւ ստուերը խիստ թոյլ կերպով էր տարածվում...

Ճաշը ուտում էինք դասատան մէջ: Աշակերտները իրանց հետ էին բերում բոլոր պաշարը եւ անուշ պատառներից բաժին էին հանում տէր հօր համար, այնպէս որ, նրա մասը աւելի ճոխ էր լինում եւ բազմատեսակ, մինչեւ անգամ երեցկինն ու նրա որդիքն էլ կերակրվում էին տէր հօր սեղանից:

Ճաշից յետոյ, թէեւ մենք ունէինք մի քանի հանգըստութեան ժամեր, բայց սաստիկ արգելուած էին խաղերը:

Ծաղը համարվում էր մեզ համար մի տեսակ չարութիւն, որ ընդդէմ էր համեստութեան եւ հանդարտութեան կանոններին։ Աշակերտը պէտք է լինէր լուռ, անշարժ, ամօթխած եւ խոնարհ։ Այդ պատճառով սաստիկ պատժվում էր աշակերտը, երբ նրան նկատում էին խաղալիս, աւելի վատթար, երբ նրա մօտ գտնում էին խաղալիկներ։ Այդ մասին երբեմն դպրոցում անակնկալ խուզարկութիւններ էին լինում, աշակերտների գրպանները որոնում էին։

Հարուստների որդիքը բացառութիւն էին կազմում դպրոցի խիստ կարգապահութեան մէջ. Նրանց շատ բան ներվում էր. դասատան մէջ առաջին տեղումն էին նստացնում, իսկ դրսում նրանք անպատիժ էին մնում, երբ ծեծում էին իրանց աղքատ ընկերներին։ Այսպիսիներից մէկն էր Ալօ անունով մի տղայ, որ մեր քաղաքի առաջին հարստի որդին էր. Նրա հայրը արքունի փողերանոցի կապալառու էր։ Այն ժամանակ Պարսկաստանի գլխաւոր քաղաքներում դրամներ էին կտրում եւ կտրելու իրաւունքը կառավարութիւնը կապալով տալիս էր մասնաւոր անձինքների։ Ալօի հայրը Ծոյ քաղաքի փողերանոցի պետն էր եւ այդ արտօնութիւնը սերունդից սերունդ, որպէս մի առանձնաշնորհութիւն, տուած էր նրանց տոհմին։ Այս պատճառով այդ տոհմը կոչում էին "զառաբիներ"։

Ալօն մեր ամենաանպիտան աշակերտներից մէկն էր, ոչ ոք չէր սիրում նրան, բացի վարժապետից։ Երբ պատահում էր աշակերտներից մէկին պատժել, Ալօն առաջինն էր լինում, որ խնդրում էր վարժապետից իրան թոյլ տալ կատարելու դահճի պաշտօնը։ Ծեծել իր ընկերներին, նահատակել նրանց, — դա զուարճութիւն էր պատճառում անսիրտ Ալօին, եւ մեր վարժապետը երբէք չէր զրկում նրան այդ ուրախութիւնից... Ամեն օր կը գար նա դպրոց, մի նոր

գիրք իր հետ բերելով, ցոյց կը տար վարժապետին ու կ՚ասէր. “Հայրս ասաց, որ այս գրքից դաս տաք„։ — “Լաւ„, կը պատասխանէր վարժապետը, — “դրա վրայ կարդա„։

Միանգամ ես չը կարողացայ համբերել, ասեցի Ալօին։

— Դու մի կանոն Սաղմոսը դեռ հեգելով ես կարդում, այդ մեծ գիրքը ո՞նց պիտի կարդաս։

— Իմ հայրն էլ մեծ մարդ է, պատասխանեց նա մի առանձին հպարտութեամբ։

— Քո հայրը մեծ մարդ է, այդ ես իմանում եմ, բայց որդին մեծ գիրք կարդալու համար պէտք է դեռ եւս մի քանի տարի սովորէ։

— Ի՞նչ պիտի սովորեմ... հայրս ասաց, տար այդ գիրքը կարդա, որ դպրոցի մէջ առաջին աշակերտը լինես։

— Որպէս ինքը քաղաքի մէջ առաջին մարդն է, պատասխանեցի ես ծիծաղելով։

Այդ միջոցին զգացի ապտակի մի սաստիկ հարուած երեսիս վրայ։ Ես էլ պատասխանեցի նրան իմ զօրեղ մուշտիով։ Անպիտանը իսկոյն վազեց վարժապետի մօտ եւ ինձ վրայ գանգատուեց։ Զեղ եմ թողնում երկարացնել այն անտանելի պատիժը, որ ես ստացայ իմ յանդգնութեան համար, ես համարձակուել էի իմ մուշտիով պատասխանել արքունի փողերանոցի գլխաւորի որդուն... այդ անկարելի բան էր։ Բայց այն օրից իմ մէջ ծագեց մի սաստիկ ատելութիւն դէպի ամեն ինչ, որ արքունական էր եւ դէպի ամեն մարդ, որ հարստացել էր արքունիքի շնորհիւ...

Հարուստների որդիների նախապատուութիւնը դպրոցի մէջ առանց պատճառի չէր. Նրանք տօն օրերում վարժա-

պետի համար ընծաներ էին բերում գինի, արաղ, իւղ, պանիր եւ դրանց նման բաներ։ Նրան հայրերը վարժապետին "խալաթ" էին տալիս, երբ որդիները մի գրքի կարդալը վերջացնում էին եւ սկսում էին միւսը։ Բայց ես աղքատ էի. մայրս դժուարութեամբ կարողանում էր վճարել իմ ամսականը, իսկ ընծաների փոխարէն ես կատարում էի վարժապետիս տնային գործերը։ Առաւօտից մինչեւ երեկոյ հանգստութիւն չունէի. աղբիւրից խմելու ջուր էի բերում, կովերի համար ուտելու խոտ էի քաղում դաշտից, հորթերը բըռնում էի, մինչեւ երէցկինը կովերը կթում էր, եւ եթէ ուրիշ գործ չէր լինում, ճաշից յետոյ նստում էի վարժապետիս կողքին, ճանճեր էի քշում, որ նրա անուշ քունը տանի . . .

Պատահում էր, մեր թաղում մկրտութիւն էր լինում կամ թաղում. այն օրը վարժապետիս համար հարսանիք էր, իսկ մեզ համար մահ։ Աշակերտներից մի քանիսը, որոնք մեծ էին հասակով եւ տիրացութիւն անել գիտէին, վեր էին առնում տէր հօր փիլոնը, մաշտոցը, բուրվառը եւ քահանայական այլ սպասները։ Նրանք գնում էին խորհրդի տեղը։ Այսպիսի դէպքերում, երբ կարող էինք մի փոքր ազատ շունչ քաշել, աւելի դառն էր լինում մեր վիճակը։ Վարժապետը մտածելով, որ իր բացակայութեան ժամանակ մենք անկարգութիւններ կ'անենք, հնարել էր մի սատանայական միջոց մեզ հանգիստ պահելու համար։ Նա մեզ նստացնում էր միմեանցից հեռու, մեր հագուստի լայն փէշերը տարածում էր գետնի վրայ, նրանց վրայ ածում էր մանր աւազ, յետոյ աւազը դրոշմում էր փայտեայ կնիքով, որ յատկապէս դրա համար պատրաստուած էր։ Երեւակայեցէք մեր դրութիւնը. ամբողջ ժամերով պէտք է մեխած մնաս գետնի վրայ, մի շարժում անգամ անել կարող չես, որով-

հետեւ խկոյն աւազը կը խառնուի, կնիքը կը լուծուի, եւ վարժապետը այդ տեսնելով, հոգիդ կ՚առնէ...

Այսպիսի պատիժներին խիստ յաճախ ենթարկվում էի ես։ Բարեբար Աստուած, ի՞նչ պէտք է անէի, խօ մեռել չէի, որ անշարժ մնայի։ Պատահում որ, կամ լուն էր կծում, կամ ճանճն էր նեղացնում, կամ վերջապէս մի ուրիշ հարկաւորութիւն ունէի... Վարժապետը դառնում էր տուն՝ մի փոքր տաքացած գլխով. Նա գտնում էր կնիքը լուծուած, այն ժամանակ պատրաստ էր ինձ համար կամ անիծուած ֆալախկան, կամ մերկ ծնկներով չոքել աղեւսի մանրած կտորների եւ կամ սիմինդրի հատիկների վրայ։ — Դարձեալ պէտք է անշարժ մնայի...

Լինում էին օրեր, որ պատիժը ընդհանուր էր դառնում. աշակերտները բոլորը միասին պատժվում էին։ Տարուայ մէջ մի քանի անգամ մենք ունենում էինք արձակուրդներ։ Մեծ արձակուրդները լինում էին զատկի եւ ծննդեան տօների ժամանակ, իւրաքանչիւր տօնին մի-մի շաբաթ։ Երբ տօներից յետոյ աշակերտները կրկին հաւաքվում էին դպրոցը, մեր վարժապետը առանց խտրութեան աշակերտների ոտները դնում էր ֆալախկայի մէջ եւ բոլորին հաւասարապէս ծեծում էր։ Ի՞նչու համար։ — Այդ նրա համար էր, գուցէ աշակերտները արձակուրդի ժամանակ իրանց տներում, կամ դրսում որ եւ իցէ անկարգութիւն արած լինէին, ի հարկէ, այդ կարծեցեալ անկարգութիւնը ստուգել անհնարին էր, ուրեմն, պէտք էր թէ մեղաւորին եւ թէ անմեղին հաւասարապէս պատժել... Այս բարբարոսութեան մէջ մի ուրիշ միտք եւս կար։ Ինչպէս լաւ ձիաւորները, ձիու վրայ նստածին պէս, տալիս են նրան մի քանի մտրակի զարկ, որ թմրած անասունը զգաստանայ, գրգռուի, — այնպէս էլ մեր վարժապետը հանգստի օրերից յետոյ լա-

դու էիր իմ մխիթարութիւնը... դու էիր քաղցրացնում իմ տխուր ժամերի դառնութիւնը...

Սոնան վարժապետիս աղջիկն էր։ Ես իմ կեանքում չեմ տեսել մի այնպիսի բարի եւ անմեղ բնաւորութիւն։ Պատահում էր, երբ վարժապետս ծեծում էր ինձ, Սոնան մի թաքուն տեղ նստած, լաց էր լինում։ Խե՜ղճ աղջիկ, ի՞նչու էր լաց լինում նա։

Է.

ՍԻՐՈՅ ԱՌԱՋԻՆ ԶԳԱՑՄՈՒՆՔԸ

Վարժապետիս ընտանիքը կազմում էին երեք հոգի՝ կինը, որդին եւ փոքրիկ Սօնան։

Նրա կնոջը կոչում էին Գիւլ-ջհան. չը նայելով իր գեղեցիկ անուանը, որ նշանակում է աշխարհի վարդը, երէցկինը աշխարհի ամենաայլանդակ արարածներից մէկն էր։ Այսուամենայնիւ, տէր հայրը, եթէ չասենք սիրում էր, բայց բաւականին յարգում էր նրան։ Թէեւ պատահած ժամանակ մանր հայհոյանքներ տալիս էր, բայց շատ սակաւ էր պատահում, որ ծեծէր նրան։ Դա ունէր իր առանձին պատճառները, որպէս մարգարէի առաջին երկրպագուն լինում է իր կինը, այսպէս էլ “աշխարհի վարդը„ տէր հօր ամենամոլեռանդ պաշտողներիցն էր։ Նա էր հռչակում կանանց հասարակութեան մէջ, թէ որպիսի հրաշալի ներգործութիւններ էին անում իր ամուսնի կախարդական թղթերը։ Նա էր տարածում լուրեր, թէ այս ինչ եւ այն ինչ տիկինը որպիսի բախտի հասաւ տէր հօր կախարդութիւնների շնորհիւ։ Այսպիսով աւելանում էր վարժապետիս յաճախորդների թիւը։

Որդին — Ստեփանը — վարժապետիս երեխաների անդրանիկն էր. դա մի սիրուն տղայ էր, որ ամենեւին նման չէր մօրը։ Միշտ լուռ, միշտ մունջ, գունաթափ դէմքով եւ մարած աչքերով Ստեփանը մի ապուշ երեխայ էր։ Չէր կարելի առանց խղճալու նայել նրա երկչոտ երեսին։ Նրա հետ

խօսելու ժամանակ ես միշտ նկատում էի, որ առանց պատճառի ժպտում էր, ծիծաղում էր, արձակում մի քանի անմիտ, անկապ խօսքեր եւ իսկոյն գժի նման փախչում էր, վախենալով, չլինի թէ իրան ծեծեն: Խեղճը ցնորուած էր: Երբեմն ամբողջ գիշերներ անցուցանում էր նա անհանգիստ զառանցութեան մէջ, շատ անգամ գնած տեղից վեր էր թռչում, եւ անգիտակցաբար գնում էր, ուր որ հանդիպում էր: Այս պատճառով նրան կապում էին: Հօր բոլոր կախարդական հնարները, որոնք ուրիշների վրայ հրաշալի կերպով ազդում էին, բոլորովին անզօր մնացին գեղեցիկ Ստեփանի առողջութիւնը վերականգնելու, խեղճը մնաց միշտ խելագար: Որքան ճիշտ էր, ես չը գիտեմ, միայն պատմում էին, թէ նրա խելագարութեան պատճառը եղել էր նոյն իսկ հայրը: Ստեփանը ինձ նման չար եւ անհանգիստ տղայ էր. մի օր հայրը բարկանալով նրա վրայ, կամեցել էր “խրատել” եւ այս պատճառով կախ էր տուել ջրհորի մէջ, — ասում էին, այն օրից խեղճ Ստեփանին պատահել էր այդ դժբախտութիւնը: Պատմում էին, որ դեւերը այնտեղ զարկել էին Ստեփանին, որովհետեւ ջրհորը միշտ լիքն է լինում դեւերով: Բայց լինում էին օրեր, որ Ստեփանի խելքը գլուխն էր գալիս, նա խիստ քաղցր եւ բարի երեխայ էր դառնում. մենք ամենքս ուրախանում էինք եւ սիրում էինք նրան:

Աղջիկը — Սօնան — նոյնպէս լուռ երեխայ էր, եւ չը նայելով իր փոքրիկ հասակին, կատարում էր տնային շատ գործեր: Սօնան կրում էր եղբօր հեզ, հանդարտ եւ մուգ-երկնագոյն աչքերը, այն զանազանութեամբ միայն, որ քրոջ աչքերը աւելի պայծառ եւ կենդանի էին, մինչդեռ եղբօրը բոլորովին կորցրել էին իրանց կենդանի փայլը: Սօնայի ծամերը նոյնպէս աւելի մուգ գոյն ունէին, քան եղբօր շէկ, մետաքսանման մազերը, եւ աւելի խիտ էին, քան թէ նրանը:

Զարմանալին այն էր, որ այդ երկու երեխաներից ոչ մէկը նմանութիւն չունէր ոչ հօր հետ, որի կերպարանքի մէջ կային մի քանի որոշ մոնգոլական գծեր, եւ ոչ նման էին մօրը, որի դէմքը վախեցնելու չափ տգեղ էր։

Չը նայելով, որ տէր Թօդիկը 700 ընտանիքից բաղկացած մի ամբողջ թաղի աւագ քահանան էր, չը նայելով, որ բացի դրանից նա վիճակաւոր առաջնորդի գործակալի պաշտօն էր կատարում, եւ այդ բոլորից առատ արդիւնք էր ստանում (էլ չեմ խօսում դպրոցի մասին) — այնուամենայնիւ, նրա ապրուստը, նրա կեցութիւնը խիստ չքաւոր էր։ Մի քանի մթին սենեակներ, ծեփած սպիտակ կաւով, նեղ բակ ցածրիկ շրջապարիսպով, — այդ բոլորը կացուցանում էին նրա անշուք բնակարանը, ուր տիրում էր մշտական փոշի, աղտ, խորին տխրութեան հետ։ Դրացիները տէր հօր այսպիսի չքաւոր կեցութիւնը վերաբերում էին նրա անփառասիրութեանը եւ նրա՝ աշխարհի վայելչութիւններին չը ցանկացող՝ բնաւորութեանը։ Դա մասամբ իրաւացի կը լինէր, եթէ ագահներն էլ այսպիսի յատկութիւններ չունենային։ Ժլատները նոյնպէս անապատի մէջ են ապրում, որպէս տէր Թօդիկը իր մերկ ճգնարանում։ Դէրվիշութիւնը առհասարակ գրաւիչ է լինում եւ հրապուրում է ռամկի սնահաւատութիւնը, թէ եւ դէրվիշի քրքրուած վերարկուի տակ շատ անգամ ծածկվում է մի շահասէր եւ հարստահարիչ ոգի...։

Վերջին տարիներում, մայրս չը կարողանալով վարժապետի ամսականը վճարել, ինձ բոլորովին ծանրաբեռնեցին տնային գործերով, այնպէս որ, ժամանակ չէի գտնում դասերս պատրաստելու։ Ամբողջ ցերեկը հոգիս դուրս էր գալիս կամ երէցկնոջ, կամ տէր հօր պատուէրները կատարելով։ Մնում էր պարապել միայն գիշերով, իսկ այդ եւս շատ անգամ չէր յաջողվում, որովհետեւ ճրագ եւ լոյս չունե-

նալու համար, միշտ ստիպուած էինք քնել շատ վաղ։ Քեռուս տան հետ աւելի յարաբերութիւններ չունէինք. տայրս իր եղբայրներից ոչինչ օժանդակութիւն չէր ստանում եւ եթէ հնար լինէր, նա կը թողնէր այն խեղդուած խրճիթը, որ քեռիներս շնորհել էին մեզ բնակութեան համար։ Մեր յոյսը մնացել էր մեր բարերարի՝ որսորդ Ավօի վրայ։ Նա էլ դպրոցի վերաբերութեամբ ինձ չէր օգնում, եւ մինչեւ անգամ խիստ անախորժ էր թւում նրան, որ ես այնտեղ ուսում էի առնում։ Ես դեռ չեմ մոռացել այն խօսքը, որ մի օր հայրական բարեսրտութեամբ որսորդը ասաց ինձ.

— Փարհատ, դուրս եկ այդ դժոխքից, դու բոլորովին կը բթանաս այնտեղ։

— Դուրս գամ ի՞նչ անեմ, ի՞նչ սովորեմ, հարցրի ես։

— Մօտի՛ր քեռիներիդ արհեստանոցը, զէնք շինել սովորի՛ր, պատասխանեց նա։

— Մի՞թէ ուսումը վատ է։

— Այդ ուսում չէ, որ դու սովորում ես։

Յետոյ նա սկսում էր երկար ու երկար բացատրել ինձ, թէ ինչ բան է ճշմարիտ ուսումը, բայց ես այն ժամանակ չէի հասկանում, միայն զարմանում էի, թէ ինչպէս այդ կոշտ, կոպիտ մարդը, որ անդադար գազանների հետ պատերազմելով, գազանի բնաւորութիւն էր ստացել, — այնքան լաւ, այնքան հիմնաւոր կերպով խօսում էր ուսման վրայ...

Որսորդը շատ մօտ բարեկամ էր իմ քեռիներից մէկի հետ, որին կոչում էին Մինաս. դա բոլորովին ձրի շինում էր, նորոգում էր որսորդի զէնքերը, երբ նրանից որ եւ իցէ մասը խանգարուած էր լինում։ Այդ Մինասի հետ խօսել էր որսորդը, համոզել էր նրան, որ ինձ վեր առնեն իրանց արհեստանոցը որպէս աշակերտ։ Ես սիրում էի այդ արհեստը, իմ սիրտը դողդողում էր ուրախութիւնից, երբ

քեռիներիս արհեստանոցն էի մտնում, եւ ամբողջ ժամեր նստած այն տեղ, խորին հոգեզմայլութեամբ նայում էի գեղեցիկ, փայլուն զէնքերին, որ դուրս էին գալիս քեռիներիս ճարտար ձեռքից։ Բայց մայրս սատանայի նման հակառակ եղաւ եւ չը թողեց, որ ես այդ արհեստը սովորէի։ Նա ատելով քեռիներիս, ատում էր եւ նրանց արհեստը։ Նա կրկնում էր մի եւ նոյն խօսքերը, որ ես շատ անգամ լսել էի վարժապետից, թէ բոլոր զէնագործները մեղաւոր մարդիկ են, բոլորն էլ դժոխքը կը գնան։

— Ի՞նչու, միանգամ հարցրի ես։

— Նրա համար որ թուր, սուր, հրացաններ են պատրաստում եւ այդ զէնքերով մարդիկ միմեանց կոտորում են, պատասխանեց նա։

Թէ այսպէս, թէ այնպէս քեռիներիս արհեստանոցը մտնելը ինձ չը յաջողուեցաւ. ես դարձեալ մնացի այն "դժոխքի" մէջ, որպէս կոչում էր նրան որսորդը։

Բայց նոյն "դժոխքի" մէջ ես ունէի մի մխիթարիչ հրեշտակ, որ թեթեւացնում էր իմ կրած վշտերի դառնութիւնը։ Դա Սօնան էր — վարժապետիս աղջիկը։ Թէ ինչ զգացմունք էր այն, որ կապել էր իմ սիրտը այդ նազելի արարածի հետ, — ճշմարիտ, ես էլ չը գիտէի եւ մինչեւ այսօր չեմ կարողացել հասկանալ։

Սօնան ինձ շատ էր օգնում, առաւել այն աշխատութիւնների մէջ, որ ես պէտք է կատարէի վարժապետիս տնտեսութեան մէջ։ Երբ միասին գնում էինք այգին կովերի համար խոտ քաղելու, նա ասում էր ինձ.

— Փարհատ, դու նստիր, դասդ սերտիր, ես կը քաղեմ խոտը։

— Դու մենակ չես կարող բոլորը քաղել, դու կը յոգնես, ասում էի նրան։

Նա ժպտում էր եւ իր հրեշտակային անմեղ բարեսըրտութեամբ ասում էր ինձ։

— Չէ, կարող եմ, ես չեմ յոգնի։ Դու սովորիր, որ հայրս չը ծեծէ քեզ։

Թէեւ Սօնան շատ էր ցանկանում միշտ օգնել ինձ, որ ես ժամանակ գտնէի դասերս պատրաստելու, բայց չէր կարողանում, որովհետեւ, վերջին օրերում նրան արգելեցին մօտենալ ինձ. եւ ես այնուհետեւ միայնակ էի գնում այգում խոտ քաղելու, եւ միշտ տխուր էի լինում, երբ նա ինձ հետ չէր։

Այսպէս անցուցի ես եօթն բոլորակ տարիներ. մի խորհրդաւոր թիւ, որի մէջ թաղնուած են իմ մանկութեան սկզբնական տանջանքները․․․ Այս եօթն տարուայ ընթացքում ես անցայ գիտութեան բոլոր աստիճանները, այսինքն, սովորեցայ այնքան, որքան կարող էր սովորել այն ժամանակ մի բարձր ուսում ստացող աշակերտ։ Ես կարդացել էի բոլոր գրքերը, որ յայտնի էին մեր երկրում, — Սաղմոս, Ժամագիրք, Աւետարան, Հին-Կտակարան, Նարեկ եւ մինչեւ անգամ այն ահագին գիրքը, որ ես փոքր հասակումս դժուարութեամբ կարողանում էի վեր առնել։ Ես կարողանում էի գրել եւ գրածս կարդալ, ես գիտէի եւ մի քանի կանոններ հայոց հին լեզուի քերականութիւնից։ Բայց մի բան, որ չը կարողացայ ձեռք բերել ես, դա էր վարժապետիս խորին գիտութիւնը ոգիների եւ կախարդութիւնների մասին, այդ գիտութիւնը վարժապետս պահում էր իր մօտ որպէս մի գաղտնիք, որին մասնակից լինելու համար պէտք էր տասն — քսան տարի ծառայել նրան։

Նրա դպրոցում աշակերտները երկար տարիներով անշարժ մնում եւ ծերանում էին։ Մօրուքաւոր, անմօրուք, չափահաս, անչափահաս, երեխայ եւ երիտասարդ, բոլորը

խառնուած էին միմեանց։ Տասն տարեկան էի ես, երբ մտայ այդ դպրոցը. այն օրից անցել էր աւելի քան տասն եւ երկու տարի. դա փոքր ժամանակ չէ. այժմ ես բոլորովին հասուն պատանի էի։ Բայց չը նայելով իմ հասակին, վարժապետս վարվում էր ինձ հետ, որպէս մի երեխայի հետ. — դարձեալ նոյն ֆալախկան, դարձեալ նոյն “խչաթէ„ հարուածները ափերիս մէջ, դարձեալ նոյն մերկ ոտներով չոքելը աղեսի կտորտանքի վրայ... մի խօսքով, պատիժների թուից ոչինչ չէր պակասել։ Բայց զարմանալին այն էր, որ ես այն աստիճան սովորած էի այդ պատիժներին, այն աստիճան մեռած էր իմ մէջ պատուի, հպարտութեան եւ անձնասիրութեան զգացմունքը, որ ես անտրտունջ կերպով համբերում էի բոլորին, որպէս էշը, եզը, ձին համբերում են իրանց տիրոջ անգութ հարուածներին։ Բայց միանգամ ընդհակառակն պատահեց։

Մեծ զատկի տօնն էր. աշակերտներից ոչ մէկը չը կարողացաւ պատրաստել “Դանիէլի գիրքը„ եկեղեցում կարդալու համար։ Այդ գիրքը կարդում էին սովորաբար հարուստների որդիքը եւ նրանց ծնողները մի նշանակեալ նուէր էին տալիս եկեղեցուն։ Իսկ այն տօնին վարժապետը իր աշակերտների յառաջադիմութիւնը ժողովրդին ցոյց տալու համար, պահանջում էր, որ այդ գիրքը կարդային անգիր։ Բայց հարուստների որդիների մէջ ո՞րտեղից էր այնքան ընդունակութիւն, որ կարողանային ամբողջ “Դանիէլին„ անգիր պատրաստել։ Մեծ պասի սկզբից նրանք ամեն օր սերտում էին ու սերտում, բայց հէնց որ մօտեցաւ զատիկը, վարժապետը որից որ հարցրեց, չը կարողացաւ կարդալ։ Էլ ուրիշ ճար չը կար. վարժապետը ստիպուած, ինձ յանձնեց պատրաստել “Դանիէլին„։ Այն օրը մեծ պասի վերջին աւագ ուրբաթ օրն էր — Յիսուս Քրիստոսի խաչելութեան եւ չարչարանքի օրը... մի այնքան չարչարանք պէտք էր

մի օրուայ մէջ “Դանիէլն„ պատրաստելու համար։ Աւագ շաբթի կէսօրին վարժապետը հարցրեց, ես կարողացայ կարդալ երեք քառորդ մասը միայն։ Գուցէ մինչեւ երեկոյեան պատարագի սկսուելը, ես կարող կը լինէի մնացածն էլ սերտել, բայց նա համբերել չը կարողացաւ, սաստիկ բարկացաւ եւ նախատեց ինձ ամենակեղտոտ հայհոյանքներով։ Ես էլ համբերել չը կարողացայ, պատասխանեցի նրան մի քանի կոպտութիւններով։ — “Սատանայի լակոտ, ես քո հէրը կ'անիծեմ„... գոռաց նա կատաղելով, եւ որովհետեւ աւելի ժամանակ չունէր, բանտարկեց ինձ ախոռատան մէջ, եւ հրամայեց այնտեղ փակուած պահել, մինչեւ ինքը Ճրագալոյցի երեկոյեան պատարագը կը վերջացնէր, եւ եկեղեցուց վերադառնալով, իմ հոգին կ'առնէր...

Ոչինչ ինձ այնքան չէր տանջում, որքան այն զգացմունքը, որ ամբողջ յիսուն օր ծոմ ու պաս էի պահել, առաւօտեան կէսօրին եւ երեկոյեան ժամ էի գնացել աղօթք էի արել, իսկ այս գիշեր, որ զատկի Ճրագալոյցի գիշերն էր, նոյնպէս պիտի եկեղեցի գնայի, պատարագ տեսնէի եւ “Սուրբ-Սուրբը„ երգելու ժամանակ պէտք է մօրս տուած կարմիր ձուն տաճարին ցոյց տայի, ու այնուհետեւ պասս բաց անէի, — այս բոլոր ջերմեռանդ ցանկութիւններս անկատար մնացին, բոլորից զրկուեցայ... Կրօնական զգացմունքը վառ էր իմ մէջ, իմ հոգին լի էր ջերմ հաւատքով։ Եկեղեցու ամեն մի ծէսը, ամեն մի արարողութիւնը, ամեն մի պաշտամունքը ինձ համար սրբազան նշանակութիւն ունէր, եւ այս պատճառով, մեծ ցաւ էի զգում, որ այն օր զուրկ մնացի եկեղեցուց։ Միւս կողմից, ինձ տանջում էր մի սարսափելի նախանձ. ես մեր դպրոցի առաջին աշակերտն էի, իսկ ինձանից հարիւր անգամ ստոր ընկերներս այն գիշեր պէտք է եկեղեցում “փոխ„ ասէին, “գիրք„ կարդային, շարականներ եր-

գէյին եւ իրանց ծնողներին ուրախացնէին, — իսկ իմ խեղճ մայրը պէտք է իր որդու ձայնը չը լսէր... Այս բոլոր մտածութիւնները այն աստիճան պաշարել էին ինձ, որ ես բոլորովին մոռացել էի վարժապետիս սպառնալի պատիժը, որ սպասում էր ինձ մի քանի ժամից յետոյ։ Զարմանալի՜ հակասութիւն։ Նա պիտի պատժէր ինձ, նա պիտի բարբարոսի նման նահատակէր ինձ, այն խօսքերից յետոյ, որ այսօր Աստուծոյ սուրբ սեղանից, իբրեւ քահանայ, պիտի աւետէր աշխարհին. “Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց, մահուամբ զմահ կոխեաց եւ յարութեամբն իւրով մեզ զկեանս պարգեւեաց,,։

Իսկ իմ բանտը,.. ես իմ անձնամոռացութեան մէջ դեռ նրան ուշադրութեան չէի առել։ Չը նայելով, որ ապրիլ ամիսն էր, բայց շոգերը սկսել էին արդէն։ Գոմը, ուր բանտարկուած էի ես, լիքն էր զանազան միջատներով, որոնք իրանց սուր խայթոցները խրում ու խրում էին մարմնիս մէջ։ Մի կողմից անասունների հոտած աղբի արտաշնչութիւնը խեղդում էր ինձ. միւս կողմից, սիրտս թուլանում էր քաղցածութիւնից։ Ողորմած Աստուած, ինչ անէի. փախչել չէի կարող. դուռը ամուր կերպով փակած էր. իսկ համբերել այն տարտարոսի մէջ, — մահուան չափ սպաննիչ էր...

Արեւը վաղուց արդէն մտել էր, խաւարը աւելի եւ աւելի թանձրանում էր գոմի մէջ։ Ես բոլորովին կատաղեցայ. ինձ տիրեց մի տեսակ խելագարութիւն. երկաթէ վանդակի մէջ նոր բռնուած գազանի նման, ես այս կողմ եւ այն կողմ էի թռչում, աշխատում էի մատներով քանդել պատերը, խորտակել սիւները, ծակել առաստաղը, կոտրել դուռը, լայնացնել նեղ լուսամուտները, որ մի հնար գտնեմ ազատուելու։ Այդ կռիւը տեւեց մի քանի ժամ, մինչեւ ես բոլորովին յոգնեցայ, թուլացայ եւ վէրընկայ յատակի վրայ։

Այդ միջոցին ինձ տիրեց երեւակայութեան բորբոքումը եւ հրէշաւոր ցնորքների խառնափնթորութիւնը: Տատիս հէքիաթների մէջ լսած եօթն գլխանի վիշապները, եղջիւրաւոր դեւերը, պոչաւոր սատանաները, ահագին խումբերով գալիս ու գնում էին աչքիս առջեւ: Մտածում էի, ահա խաւարը բոլորովին կը պատէ, եւ դրանք կը խեղդեն ինձ...

Թէ քանի՞ ժամ ես մնացի այդ տենդային դրութեան մէջ, — չը գիտեմ. միայն լսեցի, յանկարծ դուռը ճռաց: Ես ամբողջ մարմնով սարսափեցայ: Բայց սոսկումը անցաւ շուտով: Տեսնում եմ, ներս է մտնում Սօնան, մի այցելու հրեշտակի նման, ձեռքում բռնած իւղային ճրագը: Նա վեր բարձրացրեց ինձ ընկած տեղիցս, եւ նրա քնքոյշ ձայնը բոլորովին սթափեց ինձ:

— Փախի՛ր, Փարհատ, ասաց նա, — փախի՛ր, քանի հայրս տանը չէ...

Ես կամեցայ գրկել, համբուրել իմ ազատչին, բայց նա ոգիների նման աներեւոյթ եղաւ:

Ես դուրս եկայ իմ բանտից, ես թողեցի դպրոցը — իմ մանկութեան, իմ տանջանքների "դժոխքը", — եւ միւսանգամ չը վերադարձայ այնտեղ...

Ը.

ՀԻՆ ԸՆԿԵՐՆԵՐ

Ազատուելով իմ բանտից, ես վճռեցի միւս անգամ չը վերադառնալ այնտեղ, եւ ոչ մեր տունը գնացի, որովհետեւ գիտէի, որ մայրս առաւօտեան կրկին ինձ կը տանէր տէրտէրի մօտ, եւ յանձնելով նրան, կ'ասէր. — "Միսը քեզ, ոսկորն ինձ"... Բայց ես այժմ հասկացել էի այդ սարսափելի խօսքի նշանակութիւնը, որ մայրս առաջին անգամ ինձ դպրոց տալու ժամանակ ասաց վարժապետին։

Գիշեր էր, երբ ես դուրս եկայ բանտից. չը գիտէի, թէ ուր գնամ։ Յուսահատութիւնը մինչ այն աստիճան տիրել էր ինձ, որ մտածում էի. "էլ ուրիշ ճար չը կայ, գնամ գետը ընկնեմ, գուցէ ազատուեմ"...

Խորին վրդովմունքի մէջ ես անցայ մեր ամբողջ թաղը. փողոցների մէջ ոչ ոք չէր երեւում. դէպի ամեն կողմ տիրում էր խուլ լռութիւն։ Ամեն ընտանիք, եկեղեցուց տուն դառնալով, ուրախ, զուարթ, բոլորել էր զատկական սեղանի շուրջը եւ ընթրիք էր վայելում։ Բայց ես, որպէս փախստական, որպէս մի թշուառ դատապարտեալ, տեղ եւ օթեւան չունէի այս գիշեր։ Տներից բուրում էր խնկի եւ կնդրուկի անուշահոտութիւնը. ամբողջ օդը լցուած էր այդ սրբազան բուրմունքով։ Երբեմն իմ ականջին զարկում էին ուրախ բացականչութիւններ. "Քրիստոս յարեաւ ի մեռելոց"... Այո՛, յարեա՜ւ սիրոյ եւ խաղաղութեան Աստուածը... Բայց

ո՞րտեղ էր սէրը, ո՞րտեղ էր խաղաղութիւնը, ո՞րտեղ էր եղբայրութիւնը, — ես իմ կեանքի մէջ այդ բաները ոչ մի տեղ չէի տեսել…

Իմ խռովութիւնը այժմ հասնում էր մինչեւ խելագարութեան. ես այժմ ոչինչ չէի լսում, ոչինչ չէի զգում: Ինձ մինչեւ անգամ անհասկանալի էին քաղցրաձայն տաղերգութիւնները, որ հնչվում էին այս եւ այն տան լուսամուտներից: Կարծես, ամբողջ աշխարհը խլացել էր ինձ համար: Թէ ի՛նչպէս յայտնուեցայ գետի ափի մօտ, — մինչեւ այսօր չը գիտեմ, միայն յիշում եմ, երբ ես պատրաստվում էի ընկնել գետի գարնան հեղեղներից յորդացած ալիքների մէջ, ինձ կանգնեցրեց մի ձայն.

— Է՛յ, ի՞նչ ես անում:

Մի կողմից գիշերային մթութիւնը, միւս կողմից իմ խռովութիւնը, թոյլ չը տուին իսկոյն ճանաչել նրան, բայց ինձ երեւաց, որ ձայնը բոլորովին անծանօթ չէր:

— Փարհատ, չե՞ս ճանաչում ինձ…

— Ա՛խ, Կարօ, սիրելի՛ ընկեր, մի՞թէ դու ես… Չէ՛, չէ՛, դու Կարօն չես… — Որտեղի՞ց եկար… ո՞ւր էիր… Քեզ համար ասում էին…

Այսպէս, իմ շփոթութեան մէջ, սկսեցի հարցնել հին բարեկամիս, որ գրկելով ինձ, խուլ ձայնով պատասխանեց.

— Ես եմ… ես Կարօն եմ…

Իմ ուրախութեանը չափ չը կար. ես երեխայի նման քարշ ընկայ նրա պարանոցից, համբուրում էի կարօտալի աչքերը, համբուրում էի երեսը, ձեռքերը եւ երկար չէի բաժանվում նրանից: Ես պատմեցի այն աւուր անցքը, իմ բանտարկութիւնը, իմ փախուստը եւ յայտնեցի, թէ ի՛նչպիսի դիտաւորութիւն բերեց ինձ գետի ափի մօտ: Նա սկսեց ծիծաղել իմ միամտութեան վրայ, ասելով.

— Խելքդ կորցրե՞լ ես, ի՞նչ է։

— Ապա ի՞նչ անեմ, հարցրի ես։

— Դցի՛ր գետը այդ սատանայի կրծիկը։ — Պրծաւ, գնաց...

Նա ցոյց տուեց Դանիէլի գրքի վրայ, որը, չը գիտեմ, ինչպէս էր պատահել, առել էի ինձ հետ։ Ես առանց մտածելու, գիրքը նետեցի գետի մէջ, ինձ այնպէս երեւաց, թէ նրա հետ սրտիս բոլոր տանջանքները խորասուզուեցան սառն ալիքների մէջ...

— Դէ՛, շատ լաւ, ասաց նա։ — Հիմայ գնանք։

Ես հետեւեցի նրան, ամենեւին չը հարցնելով, թէ ուր է տանում ինձ։

Լուսնի եղջիւրը երեւեցաւ հորիզոնի ծայրից եւ գիշերի թանձր խաւարը փոքր ինչ պարզուեցաւ։ Օդը իր հովասուն սառնութեամբ բաւականին կազդուրեց իմ բորբոքուած գլուխը։ Ես սկսեցի ազատ շունչ քաշել։ Այժմ ինձ այնքան լաւ էի զգում, կարծես, ոչինչ չէր պատահել ինձ հետ։

Կարօն տասն եւ երկու տարի առաջ թողեց մեր դպրոցը եւ այնուհետեւ անյայտացաւ... Նա դուրս եկաւ մեր դպրոցից, առանց մի այբի կտոր անգամ իր հետ տանելու։ Իսկ այդ տասն եւ երկու տարուայ ընթացքում ո՜րքան փոխուել էր նա։ Լղարիկ, փոքրիկ, վատառողջ Կարօն այժմ աճել, հասունացել, հսկայական ձեւ էր ստացել։ Նրա համարձակ ընթացքը, յանդուգն կերպարանքը արտայայտում էին վեհութիւն, ուժ եւ անձնավստահութիւն։ Կարօն չորս տարով միայն մեծ էր ինձանից, բայց ես, թէեւ բաւական բարձր էի հասակով, դարձեալ իմ գլուխը հազիւ հասնում էր նրա ուսերին։ Իմ երեսի վրայ մազերի հետքեր անգամ չը կային, իսկ նրա վերեւի շրթունքը դեռ նոր սկսել էր սեւին տալ

թուխ ընչացքով։ Արեւից այրուած երեսը ստացել էր մուգ-դեղնապղնձի գոյն, բայց սեւ աչքերը դեռ վառվում էին նոյն բոցով, որպէս տեսել էի առաջ։ Ինձ երեւում էր, թէ այն գեղեցիկ աչքերը աւելի խոշորացել էին, եւ կարծես, մի կիսավայրենի բնաւորութիւն էին ստացել։

Ճանապարհին նա խիստ սակաւ խօսեց ինձ հետ. միանգամ միայն հարցրեց. «Մի՞թէ դեռ կենդանի է այն հրէշը»... Այդ հարցմունքը մեր վարժապետի, տէր Թօդիկի, մասին էր։ Երբ ես սկսեցի նկարագրել դպրոցի դրութիւնը, նա ինձ չէր լսում, իմ պատմութիւնը նրան չէր հետաքրքրում, կարծես, նա բոլորը գիտէր։ Եւ իրաւ, ի՞նչ էր փոխուել տասն եւ երկու տարւայ ընթացքում, որ նրան հետաքրքիր լինէր, — բոլորը նոյն էր...

Ինձ հանդիպելը, որ սկզբում այնքան ուրախութիւն ազդեց Կարօի մէջ, երեւում էր, յետոյ պատճառ տուեց խորին տխրութեան։ Նրա մռայլոտ լռութիւնն ինձ առիթ էր տալիս այսպէս կարծել։ Բայց ո՛չ, ես սխալվում էի, Կարօն նոյն ժամուն բոլորովին ուրիշ բանի վրայ էր մտածում եւ իմ ներկայութիւնը, կարծես թէ, նրան նկատելի չէր։ Նա մոռացաւ ինձ... Ինձ խիստ անախորժ թուեց այդ սառնասրտութիւնը նրա կողմից, եւ ես չը կարողանալով համբերել, հարցրի.

— Ո՞ւր ենք գնում։

— Ա՜խ, մոռացայ ասել... քեզ հիմայ կը տանեմ մի տեղ, ուր կը տեսնես քո երկու հին ընկերներին։ — Դու խո չե՞ս մոռացել Ասլանին եւ Սագօին։

— Ասլանին եւ Սագօին... բացականչեցի ես, չը կարողանալով զսպել իմ ուրախութիւնը, որ այնքան օտարոտի էր երեւում, համեմատելով իմ ուղեկցի սառնասրտութեան հետ։ — Որտե՞ղ են նրանք, շուտո՞վ կը տեսնեմ։

— Ճուտով, պատասխանեց նա, շարունակելով իր ընթացքը։

Գիշերը լուսնկայ էր։ Ես պարզ որոշում էի շրջապատող առարկաները. քաղաքը բաւական հեռու մնացել էր մեր ետեւից։ Խոսրովէից այգիները, գիշերային մառախուղի մէջ, երեւում էին ծածկուած արծաթի քօղով, որպէս թէ մրափում էին խորին անշարժութեամբ։ Խիստ ախորժ կերպով լսելի էր լինում առուակների խոխոջմունքը, որոնք հոսում էին կանաչ արտերի մօտով։ Օդը, տոգորուած բուսականների անուշահոտութեամբ, ծաւալվում էր իր թարմ, խոնաւ արտաշնչութեան մէջ։

Մենք շարունակում էինք ճանապարհը մի եւ նոյն ուղղութեամբ։ Ինձ տակաւին յայտնի չէր, թէ ուր էինք գնում։ Յանկարծ Կարօն ընդհատեց մեր մէջ տիրող լռութիւնը եւ դարձաւ դէպի ինձ այս խօսքերով.

— Փարհատ, գիտե՞ս ինչ կայ, ես չէի ցանկանայ, որ իմ ծանօթներից մէկը տեսնէր ինձ, բայց դէպքը այնպէս բերեց, որ մենք հանդիպեցինք մէկմէկու. ես յուսով եմ, որ մեր հանդիպումը կը մնայ որպէս գաղտնիք։

— Ես չե՞մ պիտի գիտենամ պատճառը։

— Այժմ ոչ, յետոյ ինքդ կը հասկանաս... մի քանի օրից յետոյ...

— Ես Զաքարիայի նման մունջ կը մնամ, երբ այդ ցանկանում ես դու։

— Հա, այդպէս, ինձ հարկաւոր է առ ժամանակ ծածուկ մնալ...

Նա կրկին խորասուզուեցաւ իր մտածութիւնների մէջ։

Կարօի զգուշացուցիչ պատուէրը չափազանց զարմացրեց ինձ։ Մի մարդ, որ ամբողջ տասն եւ երկու տարի հեռացել էր հայրենի երկրից, որին ամենքը կորած էին հա-

մարում, որը այժմ մի հրաշքով կրկին յայտնուել էր, ցանկանում էր դարձեալ ծածուկ մնալ, ցանկանում էր իր ծանօթներին, բարեկամներին չը հանդիպել։ Ի՞նչ էր գաղտնիքը, — այս հարցը սկսեց տանջել իմ միտքը։

Անցնելով աւելի քան կէս մղոն ճանապարհ, անապատի միջով, մենք հասանք այն տեղը, ուր անյիշելի ժամանակներից մնացել էին հին աւերակներ, որոնց մասին տատս պատմել էր ինձ այնքան շատ զարմանալի զրոյցներ։ Փլատակների մէջ մի մինարէթ միայն մնացել էր ամբողջ եւ լուսնեակի լուսով նա աւելի գեղեցիկ էր, քան թէ ցերեկով։ Նրա կապտագոյն մօզաիկները այժմ փայլում էին կախարդիչ հրապոյրներով։ Ինձ երեւում էր, որ այդ մինարէթը, որպէս մի վիթխարի հսկայ, փառաւոր կերպով վեր բարձրացած փլատակների միջից, լի ոխակալութեամբ՝ սպառնում էր ժամանակներին. "Դուք ոչնչացրիք իմ շրջակայքում բոլորը, ինչ որ ստեղծել էր արհեստը եւ ճարտարութիւնը, բայց ես կը մնամ, դեռ երկար կը մնամ եւ կը պատերազմեմ ձեզ հետ"...

Բայց ոչ, այսպիսի մտածութիւններ չէին զբաղեցնում իմ միտքը... այլ այն րոպէում, երբ հասանք աւերակների մօտ, ինձ տիրեց մի սարսափելի խռովութիւն։ Երեխայութիւնից լսածներս այն հին, խորհրդաւոր աւերակների մասին, մինչ այն աստիճան գրգռել էին իմ սնահաւատութիւնը, որ ես լոյս-ցերեկով երբէք չէի համարձակվում մօտենալ նրանց. իսկ այժմ, գիշերո՜վ, — դա զարհուրելի յանդգնութիւն էր։ Այդ պատճառով ես իմ մտքում խիստ դժգոհ մնացի Կարօից, երբ նկատեցի, որ ինձ այնտեղ է տանում։

Մօտենալով մինարէթին, Կարօն շուացրեց։ Մինարէթի միջից պատասխանեցին նոյն ձել եւ ձգական ձայնով։

Ես խորին անվստահութեամբ ոտք կոխեցի նրա շէմքի վրայ, երբ Կարօն հրաւիրեց ներս մտնել։

Մինարէթի ներսը լուսաւորուած էր փայտակոյտ խարոյկով, որ վառվում էր յատակի մէջտեղում, տարածելով իր կարմիր-ծիրանի լոյսը խուլ գմբէթների մէջ։ Կրակի մօտ երկու հոգի միս էին խորովում, որ շարած էր հրացանի սումբաների վրայ. Նրանցից ոչ այնքան հեռու դրած էր հաց եւ գինի։ Երեք հոգի եւս, մի կողմ քաշուած, պառկած էին մերկ գետնի վրայ։ Տեսնելով Կարօին, նրանք մօտեցան, եւ հեռանալով դէպի մինարէթի մթին կողմը, սկսեցին անլսելի ձայնով խօսել։ Այդ տեւեց աւելի քան տասն րոպէ։ Ես մնացի աննկատելի. ոչ ոք ինձ վրայ ուշադրութիւն չէր դարձնում։ Այդ բաւական վիրաւորեց իմ անձնասիրութիւնը։ Ես ոչինչ չը հասկացայ նրանց խօսակցութիւնից, միայն ինձ երեւաց, որ Կարօի հաղորդածը շատ ուրախալի պէտք է չը լինէր իմ ընկերներին, որովհետեւ իսկոյն նկատեցի նրանց դէմքի վրայ մի խորհրդաւոր տխրութիւն։ Ես կարծում էի, թէ խօսակցութիւնը իմ մասին էր։

Երբ վերջացրին, նրանցից գլորիկ հասակով, արագաշարժ մէկը դարձաւ դէպի ինձ, եւ շլվառվառուն աչքերը ուղղելով իմ երեսին, ասաց.

Օ — հօ... դու ո՞րտեղից դուրս ընկար։

Ինձ խիստ անախորժ երեւաց այդ կոպիտ հարցմունքը եւ ես վրդովմունքից այնքան շփոթուեցայ, որ ոչինչ չը գտայ պատասխանելու։ Կարօն, կարծես, այժմ մտաբերեց ինձ եւ իմ փոխարէն պատասխանեց.

— Չե՞ս ճանաչում, Սագօ։ Յետոյ դառնալով դէպի միւսներին ասաց. — Ախ, ես մոռացայ ներկայացնել, տեսէք, ինչ լաւ հիւր եմ բերել ձեզ համար։

Նա ցոյց տուեց իմ վրայ եւ նրա խօսքերից երեւաց, որ գաղտնի խօսակցութիւնը իմ մասին չէր։

— Ես չեմ ասի թէ ով է, շարունակեց Կարօն։ — Տեսնեմ, կը ճանաչէ՞ք։

— Ես նրան ձըւի միջում կը ճանաչէի, խօսեց դարձեալ շիլ աչքերով պատանին, մօտենալով ինձ — Փարհատը չէ՞։ — Քո տունը չը քանդուի, Փարհատ, ինչքան փոխուել ես դու, ինչ լաւ տղայ ես դարձել։

Այս լսելով, միւս ընկերը, որ հետաքրքրութեամբ նայում էր իմ վրայ, գրկեց ինձ, եւ ուրախանալով, ասաց.

— Ա՜խ, Փարհատն է, ինչպէս չը ճանաչեցի ես։

Կարօն ինձ ճանապարհին յայտնել էր, թէ ես կը տեսնեմ իմ երկու ընկերներին՝ Ասլանին եւ Սագօին, այդ պատճառով, դժուար չէր ճանաչել, որ ինձ այնքան սիրով գրկող պատանին Ասլանն էր, իսկ միւս շիլ աչքերովը — Սագօն։ Երկուսն էլ իմ հին աշակերտակիցներն էին, որոնք փախան մեր դպրոցից ճիշտ այն ժամանակ, երբ Կարօն անյայտացաւ։ Բայց մի բան, որ դժուարացրեց սկզբից ճանաչել նրանց, այն էր, որ թէ՛ Կարօն եւ թէ՛ միւս ընկերներս, բոլորն էլ հագուստները փոխած էին. նրանք չէին հագնուած այն ձեւով, որպէս առհասարակ հագնվում են Պարսկաստանի հայերը, այլ կրում էին մի տեսակ զգեստ, որ յատուկ է Մշու կամ Բաղէշի կողմերի լեռնաբնակ հայերին, որը շատ չէ զանազանվում քուրդ էշիրաթների հագուստից։

Սագօի իսկական անունը Սարգիս էր, բացի դրանից, մեր դպրոցում նրան կոչում էին "սատանայի եղունգ". այդ անունը ստացել էր նա իր չափազանց խորամանկութեան, ճարպկութիւնների եւ անհանգիստ բնաւորութեան պատճառով։

Ինձ երեւաց, թէ այժմ նա աւելի փոքրացել էր եւ համարեա գունդի ձեւ էր ստացել, թէեւ առաջ նոյնպէս բաւական կարճահասակ տղայ էր։ Նրա դէմքը բոլորովին կատուի կերպարանք էր կրում. անփոփոխ էին մնացել միայն շէկ աչքերը, այն վաղեմի գիւական աչքերը, որ միշտ արտայայտում էին եռանդ եւ մի առանձին կենդանութիւն։

Ալանը շատ չէր փոխուել. նոյն խաղաղ դէմքը իր բոլոր քնքշութեամբ, նոյն երկնագոյն հեզ աչքերը, հովանաւորուած խիտ թերթերունքներով, նոյն անմեղ ժպիտը, բոլորը նոյնն էր։ Միայն նրա շէկ մազերը այժմ աւելի մուգ գոյն էին ստացել եւ երեսի ճերմակ կաշին կորցրել էր իր վաղեմի սպիտակութիւնը։ Մարմնի կազմուածքը մնացել էր նոյնպէս նուրբ, որպէս առաջ, միայն այժմ փոքր ինչ կոլորուել էր նա եւ հասակը աւելի գեղեցիկ եւ վայելուչ ձեւ էր ստացել։

Ալանը միակ աշակերտն էր, որին ես շատ էի սիրում. նա միշտ բարի էր դէպի ինձ եւ քիչ չէր պատահում, որ ամբողջ ժամերով պարապվում էր ինձ հետ. Նա մեր դպրոցի ընդունակ եւ յառաջադէմ աշակերտներից մէկն էր։ Ի՞նչ պատճառով նա թողեց մեր դպրոցը, — ես հիմայ էլ չը գիտեմ, միայն նա թողեց մեծ ափսոսանքով, կարծես, մի բան կապած լինէր նրա սիրտը այն “դժոխքի„ հետ...

Մեր դպրոցում ես, Կարօն, Ալանը եւ Սագօն, այնպէս սերտ կերպով կապուած էինք միմեանց հետ, որ համարեա կազմում էինք մի անբաժան չորրորդութիւն։ Բայց երբ նրանք միասին անյայտացան մեր քաղաքից, ամենեւին չը յայտնեցին ինձ իրանց նպատակը, երեւի նրա համար, որ ինձ անյարմար գտան իրանց ընկերութեանը, որովհետեւ ես նրանցից հասակով շատ փոքր էի եւ բոլորովին անփորձ։ Այնուհետեւ նրանց մասին ամենեւին ստոյգ տեղեկութիւն-

ներ չը կային, միայն երբեմն խօսվում էին զանազան օտա-րոտի տեղեկութիւններ, լսվում էին զանազան սարսափելի համբաւներ, որոնց ես երբէք չէի հաւատում։ Իսկ այժմ ի՜նչ բախտ էր, որ մեզ կրկին հանդիպեցրեց միմեանց տասն եւ երկու տարուայ անջատումից յետոյ...

Երկու միւս անծանօթները, որոնք խարոյկի մօտ խորո-ված էին պատրաստում, ամենեւին չը շարժուեցան իրանց տեղից, միայն երբեմն կասկածաւոր աչքերով նայում էին ինձ վրայ։ Ու Կարօն չասեց, թէ նրանք ովքեր են։

— Երեւի, ուղիղ դպրոցի՞ց այստեղ, հարցրեց Ասլանը ժպտելով։

Մինչեւ իմ պատասխանելը, Սագօն մէջ մտաւ.

— Չե՞ս տեսնում, Ասլան, չե՞ս տեսնում, որ բոլորովին քացախել է այբուբենի մէջ։ — Խե՜ղճ տղայ, հէնց որ նայում ես երեսին, այնտեղ կարդում ես՝ այբ-ժէ, ձէ-ռա, — խա՜...խա՜...խա՜... Այսպէս չէ՞, Փարհատ։ — Ախ, ինչպէս ազատուեցայ ես... Տասն եւ երկու տարի է, ինչ որ մեր թոնրում այրեցի այն անիծած գիրքը... Թո՛ղ սատա-նայի փայ լինի... խա՜...խա՜...խա՜...

Սագօի կծու եւ դառն կատակները ամենեւին չը վի-րաւորեցին ինձ, միայն յիշեցրին մեր աննախանձելի դպրո-ցական կեանքը, երբ այբ-ժէ-ձէ-ռան մեր հոգին հանում էր, այնքան արտասուքի եւ տանջանքի պատճառ էր դառնում մեզ...

Այդ միջոցին լսելի եղաւ Կարօի ձայնը.

— Տղերք, ով քաղցած է, թող մօտ գայ։

Շտապով Սագօն վազեց դէպի ընթրիքի սեղանը. ես եւ Ասլանը մնացինք մենակ։

— Ի՞նչպէս է “Նա„... հարցրեց Ասլանը դողդոջուն ձայնով։

Իսկոյն հասկացայ, որ Սօնայի մասին էր հարցնում:

— Այնպէս, որպէս էր առաջ, ժպտում է, կարմրում է հետը խօսելիս... փախչում է, երբ ուզում ես գրկել... լաց է լինում, երբ իր հայրը սիրած աշակերտին ծեծում է... Ամենը էլի այնպէս է, որպէս տեսել ես: Գլխաւոր փոփոխութիւնը, որ եղել է քո ժամանակից յետոյ, այն է, որ հիմայ աւելի գեղեցկացել է եւ աւելի հասունացել է...

Ալամը ոչինչ չը պատասխանեց, բայց ես նկատեցի, որ նրա մթին դէմքը աւելի մռայլուեցաւ:

— Գնանք մի բան ուտենք, դու երեւի քաղցած ես, ասաց նա րոպէական խռովութիւնից յետոյ:

Խարոյկից ոչ այնքան հեռու պատրաստուած էր ընթրիքի սեղանը. ինչ սեղան. մերկ գետնի վրայ տարածել էին սփռոցի փոխարէն մի փալասի կտոր եւ նրա վրայ դրած էր հաց, պանիր, սոխ եւ աւելի ոչինչ: Տղերքը բոլորել էին այդ նահապետական սեղանի շուրջը, ամեն մէկը իր վերարկուն օթոցի փոխարէն իր տակը ձգած ունելով: Խորովածը հրացանի սումբաններից, — որ շամփուրի տեղ էին գործ ածում, — տաք-տաք քաշում էին լաւաշների վրայ եւ այնպէս արիւնաթաթախ ուտում էին: Մի կողմում թաւալուած էր մի ահագին եղջերու, որից յօշոտում էին խորովածացու միսը: Նրա մօտ պառկած էր գինով լիքը տիկճորը: Գաւաթի տեղ գործ էին ածում մի մեծ դդումի կտրած կէսը, որի ներսայքը դուրս էին տուած: Նոյն գաւաթից ամենքը խմում էին հերթով:

— Ինձ մօտ, Փարհատ, ասաց Կարօն:

Ես նստեցի նրա մօտ: Այն օրուայ բոլոր անցքերը, սկսեալ հայր Թօդիկի բանտից մինչեւ խորհրդաւոր մինարէթը, իրանց ուրախ եւ տխուր տպաւորութիւններով մինչ այն աստիճան գրգռել էին իմ ջղերը, որ ես ամենեւին

ախորժակ չունէի մի բան ուտելու, թէեւ ամբողջ օրը քաղ-
ցած էի մնացել։ Տան եւ երկու բոլորակ տարիներից յետոյ,
սիրելի ընկերներիս հետ կրկին հանդիպելը, թէեւ շատ ու-
րախալի էր ինձ, — բայց այն օրից, երբ նրանք անյայտա-
ցան, այնքան անհաւատալի զրոյցներ լսած էի նրանց մասին,
որ բոլորովին չէի կարողանում ցրուել հին նախապաշար-
մունքը։ Այդ մանկահասակ, ծպտեալ, կերպարանափոխ
եղած փախստականները երեւում էին ինձ կասկածաւոր
մարդիկ, մանաւանդ երբ նկատում էի, որ նրանք եւս ոչ
բոլորովին հաւատարմութեամբ էին վերաբերվում դէպ
ինձ։ Ես տեսնում էի նրանց մէջ մի առանձին ծածկամտու-
թիւն, խիստ զգուշաւոր խորհրդապահութիւն, որպէս թէ,
մի բանից քաշվում էին, կամ վախենում էին։ Ի՞նչու չէին
կարող անկեղծ լինել ինձ հետ։ Ի՞նչն էր ստիպում նրանց,
որ վերադառնալով հեռաւոր երկրներից, փոխանակ իրանց
բարեկամների եւ ազգականների մօտ գնալու, նրանք ընտրել
էին այդ անմարդաբնակ աւերակները։ Չէ՞ որ, քաղաքը շատ
հեռու չէր այնտեղից, այն քաղաքը, ուր նրանք ծնուել էին,
ուր մի քանիսի ծնողները դեռ կենդանի էին։ Ի՞նչու չու-
րախացնել կարօտալի ծնողներին, մանաւանդ զատկական մեծ
տօնի ժամանակ, երբ հայրը, մայրը, գրկելով նրանց, “Քրիս-
տոս յարեաւ ի մեռելոց„-ի փոխարէն պիտի ասէին. —
“Մեր որդին կորած էր, գտնուեցաւ. մեր որդին մեռած էր
կենդանացաւ„...

Իմ մտատանջութիւնը, իմ նոյն ժամուն տխրամած
դէմքը չէր կարող աննշմարելի մնալ ընկերներիցս, մանա-
ւանդ Սագօի արծուի տեսութիւնից, որ դարձաւ դէպ ինձ
այս խօսքերով.

— Կե՛ր, սիրտդ բաց արա՛, ի՞նչ ես ռեխդ թթուացրել
ձմեռուայ երկնքի պէս։ Չը լինի՞ թէ մտածում ես, հիմայ

մայրս սպասում կը լինի ինձ, հիմայ նա ասում կը լինի. — «Ախ, ի՞նչ եղաւ, չեկաւ որդիս, փլաւը սառեց, ախ, չեկաւ որ ուտէ»... Իմ խեղճ մայրն էլ այս խօսքերը ասելով մեռաւ, բայց սիրելի որդու երեսը չը տեսաւ... խա՜... խա՜... խա՜... — Դու էլ, Փարհատ, միւսանգամ մօրդ եփած փլաւը չես ուտի...

Նա սկսեց դարձեալ ծիծաղել: Զատկական փլաւը աղքատ ընտանիքի աղքատ զաւակի համար մի այնպիսի բարիք էր, որ նա երբէք մոռանալ չէր կարող: Արեւելեան կերակուրների այդ թագուհին, որ հարուստները վայելում են համարեա ամեն գիշեր, աղքատի տանը մուտք է գործում տարին միանգամ միայն, այն է՝ զատկական տօնի օրը: Բայց իմ ցաւը փլաւը չէր, ես գիտէի, որ մեր տանը այն գիշեր փլաւ չէր լինի եւ ոչ որեւ իցէ զատիկուայ կերակուր, որով մայրս եւ քոյրերս կարողանային իրանց ցիւսուն օրուայ պասը բաց անել: Ինձ միայն դիւր չեկաւ Սագօի վայրենի զգացմունքը դէպի մայրական գութը. ես երեսս շուռ տուի նրանից եւ դարձայ դէպի Կարօն, որ գինով լիքը աշագին գաւաթը մեկնեց ինձ, ասելով.

— Խմիր:

— Այսքանը չեմ կարող խմել, պատասխանեցի ես հրաժարուելով:

— Խմիր, կը սովորես... ասաց նա ժպտելով:

Ես դարձեալ հրաժարուեցայ:

— Ես էլ առաջ գինու հոտը առնելիս հարփում էի, մէջ մտաւ Սագօն, — բայց հիմա՞...

— Հիմայ ուրիշները քո հոտը առնելիս հարփում են... վրայ բերեց երկու անծանօթ երիտասարդներից մէկը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր:

Ես ընդունեցի Կարօի ձեռքից գինու գաւաթը եւ դատարկեցի մինչեւ կէսը. այդ առաջինն էր մինչեւ այսօր, որ միանգամից այնքան խմեցի։

Խօսակցութիւնը գնալով աւելի կենդանանում էր, գինու գաւաթը արագութեամբ պտըտվում էր. լուռ էր միայն Ալանը, թէեւ նա եւս ընդունած բաժակը մինչեւ վերջին կաթիլը ցամաքեցնում էր։

Ինձ բոլորովին անծանօթ մնացին երկու երիտասարդները, որոնց մէկին կոչում էին Մուրադ, իսկ միւսին Ջալադ։ Ովքեր էին նրանք, կամ ո՞րտեղացի, — ես չը կարողացայ գիտենալ. միայն ինձ երեւում էր, որ Զէյթունի կողմերից պէտք է լինէին, եւ նրանց թէ՛ հագուստի ձեւերը եւ թէ բարբառը հաստատում էին իմ կարծիքը։ Չըգիտեմ, թէ ի՞նչու ես այնպէս հակակրութեամբ էի վերաբերվում դէպի այդ երկու վիթխարի տղամարդիկը, որոնց թէ՛ խօսակցութիւնը, թէ՛ վարմունքը եւ թէ՛ դէմքերը արտայայտում էին կատաղի վայրենութիւն։

Ընթրիքը վերջացաւ, երբ տկճորից գինին սպառուեցաւ։ Խարոյկի վրայ աւելացրին փայտ եւ կրկին մինարէթի մթին կամարները սկսեցին փայլել ծիրանի լուսով։

Այդ միջոցին նրանք սկսեցին խօսել ինձ բոլորովին անհասկանալի մի լեզուով։ Խօսակցութիւնը, որ սկզբում մեղմ էր հետզհետէ սաստկանալով, հասաւ տաք վիճաբանութեան։ Ալանը նոյնպէս սառն եւ հանդարտ կերպով վիճում էր, որպէս ընթրիքի ժամանակ խմում էր։ Սագօն չէր դադարում անընդհատ շատախօսելուց, նրա կատուի դէմքը բարկութիւնից բոլորովին լըջացել եւ ճակնդեղի գոյն էր ստացել։ Կարօն հանդարտ էր, որպէս միշտ. բայց նրա ճակատի երակները հաստացել եւ դէմքը աւելի խոշոր գծագրութիւն էր ստացել, ոչ այնքան շատ խմելուց, որքան

ներքին վրդովմունքից։ Երկու երիտասարդները, կարծես, չէին խօսում, այլ արձակում էին մի տեսակ վայրենի հնչիւններ, որ աւելի նման էին գազանների մռնչիւնին։ Ես սարսափում էի եւ միշտ սպասում էի, թէ ահա վեր կը կենան եւ միմեանց կը կոտորեն։

Ես ոչինչ հասկանալ չը կարողացայ, թէ ի՞նչ առարկայի վրայ էր վիճաբանութիւնը, միայն նկատեցի, որ Կարօի հեղինակութիւնը յաղթեց բոլորին։ Այժմ խօսակցութիւնը սկսեց մեղմանալ եւ կրկին բոլորը հանգստացան։ Ճշմարիտ ասած, այդ աղմկալի տեսարանը, այդ տաք, կրակոտ վիճմունքները ոչինչ բաւականութիւն չը պատճառեցին իմ մէջ, եւ ես երկար նրանց լսել չը կարողացայ։ Մի տեսակ տխուր ձանձրոյթ տիրեց իմ սրտին, անսովոր խմելուց գլուխս սկսեց պտտուիլ եւ շուտով իմ աչքերը ծանրացան քնով . . .

Թ.

ԿԱՐՕԻ ՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆԸ

Այստեղ ես ստիպուած եմ մի փոքր կանգ առնել, թողնել ընկերներիս խորհրդաւոր մինարէթի մէջ եւ դառնալ դէպի Կարօն։ Այդ անձնաւորութիւնը, որ գլխաւոր դերերից մէկը պիտի խաղայ իմ պատմութեան մէջ, արժանի է առանձին ուշադրութեան։

Կարօի իսկական անունը ես չը գիտեմ, գուցէ նա ինքն էլ չը գիտէր, միայն յայտնի էր, որ դա մի մականուն է նրա ծագումը եւ ազգատոհմը թագցնելու համար։ Նա մեր քաղաքի բնիկներից չէր, ո՞րտեղացի էր, — ոչ ոք չը գիտէր, միայն ասում էին, միանգամ յայտնուեցաւ մեր քաղաքում մի անծանօթ կին ու բերեց իր հետ փոքրիկ Կարօին, որին կոչում էր իրա թոռը։ Զումրուդը — այսպէս էր կնոջ անունը — հմուտ էր ժողովրդական բժշկութեան, այդ արհեստով փող էր վաստակում, ապրում էր ինքն ու սնուցանում էր իր որբ թոռնիկին։

Կարօի հետ ես ծանօթացայ մեր դպրոցում. այնտեղ բոլորը բացի վարժապետից, սիրում էին նրան, թէեւ նա խիստ չար եւ անհանգիստ երեխայ էր։ Չը գիտեմ, ո՞րպիսի զգացմունք կապեց իմ սիրտը այդ վայրենի վագրի ձագի հետ, որից ամեն օր մի փորձանք պակաս չէր լինում։ Եւ ճշմարիտ, միշտ մի վէրք կարելի էր տեսնել նրա մարմնի վրայ. կամ

ձեռքը վիրաւորուած էր լինում, կամ գլուխը կոտրած, կամ երեսը ճանկռած, վերջապէս միշտ անդամներից մէկը փաթաթուած էր լինում:

Թէեւ նա խիստ բարի սիրտ ունէր, բայց անկարելի էր բոլորովին մտերիմ լինել նրա հետ: Կարօն այն գազաններից էր, որին դժուար էր ընտելացնել: Այդ պատճառով, աշակերտների ակնածութիւնը դէպի նա ծագում էր աւելի երկիւղից, որ ունենում են տկարները դէպի իրանցից հզօրները: Եւ արդարեւ, Կարօն համարվում էր մեր դպրոցի մէջ խիստ սրտոտ, համարձակ եւ աներկիւղ աշակերտ:

Նա խիստ վատ էր սովորում. թէեւ ընդունակ եւ բնական ձիրքերով հարուստ տղայ էր: Նրա անհամբեր, անհնազանդ բնաւորութիւնը շատ անգամ առիթ էր տալիս գեղծումներ գործել դպրոցի խիստ կարգապահութիւնների դէմ. շատ անգամ եւս նա պատճառ էր դառնում աղմկալի խռովութիւնների: Գրգռելով աշակերտներին, յարուցանում էր նա ընդհանուր ապստամբութիւն վարժապետի դէմ: Այսպիսի դէպքերում նրան շատ օգնում էին Ասլանը եւ Սագօն. առաջինը իր խելքով եւ խոհեմութեամբ, իսկ երկրորդը՝ իր խորամանկութեամբ, որ սատանայի պէս մտնում էր աշակերտների դամարը եւ նրանց շուռ էր տալիս, որպէս եւ ցանկանում էր:

Ես մինչեւ այսօր չեմ կարող երեւակայել Կարօի բնաւորութեան զօրութիւնը, թէ ի՛նչպէս նրան յաջողվում էր ազդել այն ապուշ, վարժապետի ճնշումներից հոգով եւ սրտով սպաննուած, աշակերտների վրայ, որոնց երեսից երկիւղը երբէք պակաս չէր լինում, որոնց վախկոտ աչքերի մէջ միշտ կարելի էր նշմարել կոյր հնազանդութիւն եւ ստրկութիւն: Բայց մարդկային ուժը իր մէջ աստուածային զօրութիւն ունի, որ ստիպում է տկարներին խոնարհուել իր առ-

ջեւ, որ իր անձը պաշտելի է կացուցանում։ Կարօն ունէր այդ յատկութիւնները։

Կարծես, երեխաների հասակում կատարվում է նոյնը, ինչ որ կատարուել է ընդհանուր մարդկութեան տղայական հասակում։ Ազգերի դիւցազունները, որոնց պաշտել է ամբոխը, որոնց անմահների կարգումն է դասել, եղել են նոյն ազգի քաջ եւ հզօր տղամարդիկը, որոնք պատերազմում էին վիշապների եւ ամեհի գազանների հետ։ Կարօն թէեւ այսպիսի քաջագործութիւններ չէր կատարում, բայց նա անում էր այն, որ մեր, երեխաներիս աչքերում աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր։

Պատահում էին այսպիսի դէպքեր եւ այդ դէպքերը կրկնվում էին խիստ յաճախ։ Ամեն երեկոյ, երբ աշակերտները դպրոցից վերադառնում էին իրանց տները, մահմեդականների փողոցներից անց կենալու ժամանակ, հաւաքվում էին թուրքերի, պարսիկների երեխաները եւ ծեծում էին հայ երեխաներին։ Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել մի երգ, որ հնարել էին նրանք եւ մեզ տեսնելու ժամանակ երգում էին։ Նրա բովանդակութիւնը մօտաւորապէս այս էր. “Հայը աղբի ջրաղաց է, պէտք է գցել նրան տոպրակի մէջ եւ խփել պատին, որ երկու աչքերն էլ միասին կուրանան„... Մենք ուրախ էինք լինում, երբ մեր վիրաւորանքը վերջանում էր այդ նախատական խօսքերով։ Բայց նրանք ծեծում էին մեզ։ Աշակերտները գանգատվում էին իրանց ծնողներին, բայց ի՞նչ կարող էին անել ծնողները։ Մեծերը ծեծվում էին մեծերից, իսկ փոքրերը՝ փոքրերից...

Միանգամ Կարօն ասաց մեզ.

— Գիտէ՞ք ինչ կայ, տղերք, այդ թուրքի լակոտները մեզ միշտ կը ծեծեն, քանի որ մենք նրանց առջեւից կը փախչենք։ Պէտք է մենք էլ ցոյց տանք նրանց մեր ձեռքի զօրութիւնը։

Աշակերտներից շատերը հակառակեցին, թէ դա անկարելի բան է, թէ ինչպէս կարելի է Թուրքի, պարսկի երեխայի վրայ ձեռք բարձրացնել:

— Ես չեմ ասում, որ մենք յարձակուենք նրանց վրայ, բայց երբ որ մեզ վրայ յարձակուելու լինեն, պէտք է պաշտպանուենք:

— Ի՞նչով, հարցրեց մէկը:

— Առաջ մեր մուշտիներով, ասաց Կարօն, — իսկ երբ այդ չի օգնի, սկսեցէք քարերով:

Դարձեալ աշակերտներից շատերը չը համաձայնուեցան, տասն հոգի միայն ընդունեցին Կարօի առաջարկութիւնը, որոց թւում գտնվում էինք՝ ես, Ալանը եւ Սագօն:

Կարօն կազմակերպեց իր փոքրիկ գունդը, ինքը առաջ ընկաւ, Ալանին եւ Սագօին կարգեց վերջապահ, իսկ ինձ կանգնեցրեց մէջտեղում, որովհետեւ ամենից փոքրն էի: Մեր գրպանները լիքն էին քարերի գնդակներով: Այսպէս սկսեցինք առաջ գնալ: Մեր ընկերներից մի քանիսը, որ չը միացան մեզ հետ, հեռուից հետեւում էին մեզ, որ տեսնեն, թէ ինչով կը վերջանայ այդ "յիմարութիւնը"...

Թուրքերի փողոցի մէջտեղումն էինք, երբ մի խումբ մահմեդական երեխաներ, մեզ տեսնելով, սկսեցին իրանց սովորական երգը: — Դա կռուի հրաւէրքն էր:

— Տղերք, ասաց Կարօն, — չը վախենաք, հէնց որ նշան կը տամ, սկսեցէք...

Մահմեդական երեխաների խումբը մօտեցաւ, մեր ճանապարհը կտրեց:

— Թողէք, որ անցնենք, ասաց Կարօն:

— Չենք թողնի, մինչեւ ձեզ մօտ գտնուած սպիտակ թղթերը մեզ չը տաք, ասաց նրանցից մէկը:

— Ոչինչ չէք ստանայ, պատասխանեց Կարօն:

Մահմեդական երեխաները սովորութիւն ունէին մեր ձեռքից խլել մեր գրելու թղթերը եւ երբեմն յափշտակում էին մեր գրքերը. Թէեւ այս վերջինները նրանց պէտք չէին, բայց քանի օրից յետոյ դարձնում էին, փոխարէնը ստանալով փող կամ մի ուրիշ բան։ Միանգամ իմ նոր կտակարանը, որ գերի էր ընկած մի Թուրք երեխայի ձեռքում, ես կարողացայ ազատել, նրան տալով իմ գմելին։ Ո՞վ էր սովորացրել նրանց, թէ նրանք իրաւունք ունէին յափշտակելու հայ երեխաների իրեղէնները...

Իսկ այս անգամ նրանց պահանջը հանդիպեց սաստիկ ընդդիմադրութեան։ Երբ Կարօն պատասխանեց, թէ “ոչինչ չէք ստանայ„, այդ միջոցին մահմեդականներից մէկը վրապրծաւ եւ խլեց նրա գդակը։ Կարօն մի հարուածով ցած գլորեց անզգամին եւ խլեց գդակը։ Առաջին անգամն էր, որ մահմեդական երեխաները տեսան “գաւուրի„ հարուածը եւ այդ յանդգնութիւնը սաստիկ բարկացրեց նրանց։

— Սպաննեցէք... ձայն տուեցին միմեանց։

— Սկսեցէք... ասաց մեզ Կարօն։

Ես երբէք չեմ մոռանայ այն փոքրիկ, երեխայական կռիւը, որ սկսուեցաւ մեր եւ նրանց մէջ։ Սկզբում մահմեդականները փոքր էին թուով, բայց մի այնպիսի վայրենի ճիչ եւ աղաղակ բարձրացրին, որ նրանց ձայնից, մի քանի րոպէի մէջ հաւաքուեցաւ այնքան բազմութիւն, որի թիւը մեր կրկնապատիկը եղաւ։ Բայց ես չը գիտեմ, ինչ էր պատճառը, որ կռուի մէջ մեզ տիրեց մի այնպիսի կատաղութիւն, որ բոլորովին մոռացանք, թէ մենք հայի զաւակներ ենք, թէ մեր բազուկները կապուած են, թէ մենք համարձակութիւն չի պիտի ունենանք մահմեդականի վրայ բարձրացնելու մեր “պիղծ„ եւ միշտ անգործութեան դատապարտուած ձեռքը։ Կարօն մի սարսափելի փոթորիկի նման, դէպի

ռը կողմը եւ դառնում էր, իր առջեւից ցած էր գլորում թուրքի երեխաներին։ Նրա օրինակը մեզ սիրտ եւ խրախոյս տուեց։ Ասլանը, ասլանի[1] ձագի նման, իր զօրեղ ճանկերով բռնում էր նրանց, եւ ձեռքը կոկորդներին դնելով, կիսախեղդ էր անում։ Փոքրիկ Սագօն իմ աչքում աւելի աճել եւ աւելի մեծացած էր երեւում։ Նա դեւի նման կռւում էր իր մարմնի բոլոր անդամներով. ձեռքով մուշտի էր խփում, ոտքով քացի էր տալիս, գլխով նաղդայ էր գալիս[2], ատամներով կծում էր, եղունգներով ճանկռում էր։ Ոչ սակաւ քաջութեամբ հանդիսացան եւ մեր միւս ընկերները, որոնց ճարպկութիւնները մի առ մի նկարագրելը շատ երկար կը լինէր։ Միայն այսքանը կ'ասեմ, որ բոլորից թոյլը, բոլորից անվարժը կռւի մէջ էի ես... Ես այս րոպէիս էլ առանց ծիծաղի չեմ կարող գրել այս տողերը, թէ ինչով էի օգնում ընկերներիս. — Ես միայն գետնից ափերով հող էի վերառնում, ցրւում էի թուրք երեխաների երեսի վրայ, որ նրանց աչքերը լցնեմ հողով, որ նրանց կուրացնեմ, որ ոչինչ չը տեսնեն, եւ այսպիսով հեշտացնեմ ընկերներիս ջարդել նրանց։

Չը նայելով, որ մահմեդական երեխաները մեզանից կրկնապատիկ թւով աւելի էին, այսուամենայնիւ, նրանք խոյս տուեցին կռւի դաշտից եւ սկսեցին հեռուից մեզ վրայ քարեր արձակել։

— Դուք էլ քարերով... ձայն տուեց Կարօն։

Մենք կատարեցինք նրա հրամանը։ Այդ միջոցին վրահասան մի քանի չափահաս մահմեդական պատանիներ, եւ մենք ստիպուած էինք փախչել։

---

[1] Ասլան թուրքերէն նշ. առիւծ։

[2] Նաղդայ գալ նշ. խոյի, գոմէշի, եզան եւ այլ եղջիւրաւոր անասունների գլխով զարկելը։

Մեր ընկերներից մի քանիսը վնասուեցան. մի տղայ թեւքի վրայ դանակի վէրք ստացաւ, մի ուրիշի ատամները ջարդուեցան քարի հարուածքից, իսկ իմ գլխի փոքրիկ սպին, որի նշանը մնացել է մինչեւ այսօր, այն օրուանից ստացուած է։

Վերադառնալով տուն, մայրս սաստիկ բարկացաւ, երբ լսեց մեր “յիմարութիւնը„։ Նա պատրաստւում էր ինձ ծեծել, որ խրատուեմ, որ թուրք երեխաների հետ գործ չունենամ, բայց գլխիցս հոսող արիւնը մի փոքր մեղմացրեց նրա բարկութիւնը։ Նա չէր մեղադրում նրանց, որ իմ գլուխը պատռել էին, այլ մեղադրում էր ինձ, թէ ինչու ես մասնակցեցի կռուի մէջ։ Այդ պատճառով սկսեց սաստիկ անիծել ինձ.

“Գետինը մտնես... գրողը տանէ քեզ... չար սատանայ... պատանդ կարեմ... անիծուած... նաշդ տեսնեմ„... եւ այլ այսպիսի խօսքեր։

Միւս օրը ես դպրոց գնալ չը կարողացայ, որովհետեւ մի ամբողջ շաբաթ տանը հիւանդ պառկած էի։ Այդ հիւանդութիւնը ազատեց ինձ մեր վարժապետի պատժից։ Ինձ պատմեցին, թէ բոլոր աշակերտները, որոնք մասնակցել էին կռուին՝ սաստիկ ծեծ կերան։ Նրանք ծեծ կերան, նրա համար միայն, որ թոյլ չը տուեցին մահմեդական երեխաներին իրանց ծեծել... Մի՞թէ ինքը, դպրոցը, չէր պատրաստում մեզ ծեծուելու համար... մի՞թէ նա չէր մտցնում մեր մէջ ստրկութիւնը...

Թէեւ խիստ թանգ նստեց մեր կատարած անկարգութիւնը, բայց նրա հետեւանքը բաւական օգտաւէտ եղաւ մեզ համար։ Այնուհետեւ մահմեդական երեխաները սկսեցին վախենալ մեզանից եւ աւելի յարգանքով վարուել։ Եւ շատ սակաւ էր պատահում, որ նրանց փողոցներից

անց կենալու ժամանակ մեր ընկերները ծեծուէին, մանաւանդ երբ խումբերով էին անցկենում եւ պատրաստ էին ընդդիմադրել։

Այդ անցքից յետոյ Կարօն նշանակութիւն ստացաւ իր ընկերների մէջ, եւ համարեա բոլորին պաշտելի դարձաւ։ Ամեն մէկը խոնարհվում էր նրա հեղինակութեան առջեւ։

— Ցեսա՞ք, ասաց մեզ Կարօն մի քանի օրից յետոյ, — "շանը մինչեւ չը ծեծես, չի բարեկամանայ„...

Այդ բոլոր "անկարգութիւնների խմբը„ (տէր Թօդիկի լեզուով) Կարօն էր։ Վարժապետը վաղուց արտաքսած կը լինէր այդ խռովարարին իր հիմնարկութիւնից, եթէ մի քանի պատճառներ արգելք չը լինէին։ Որպէս վերեւում ասեցի, Կարօի տատը հմուտ էր ժողովրդական բժշկութեան մէջ. իր արհեստով նա վայելում էր քաղաքի ոչ միայն հայ հասարակութեան յարգանքը, այլ եւ մահմեդականների մէջ մեծ պատիւ ունէր։ Նրա պատուի համար Կարօին ներում էին։ Բացի դրանից, Զումրուդը իր բժշկական հնարներով ոչ սակաւ օգնում էր միշտ հիւանդ տէրտէրականոջը եւ ամենեւին վարձատրութիւն չէր պահանջում։

Մի դէպքի պատճառով ինքը Կարօն հեռացաւ տէր Թօդիկի դպրոցից։

Մեր դպրոցը ունէր մի վերակացու, որին կոչում էին Խալֆայ — Թաթոս։ Այդ Գոլիաթը կը լինէր երեսուն տարեկան, այսինքն հասակով տասն եւ հինգ տարի մեծ Կարօից։ Նա վախենում էր կարիճից, վախենում էր ամեն տեսակ պողոճներից եւ մինչեւ անգամ ճանճերից։ Միակ արարածները, որոնցից չէր վախենում Խալֆայ — Թաթոսը, էին աշակերտները։ Երեխայութիւնից այդ տխմարը ձրի ծառայում էր, սպասաւորութիւն էր անում տէր Թօդիկի մօտ որպէս զի, նրա շնորհքից, նրա գիտութիւնից մի

մասն ստանայ, որ ինքն էլ կարողանայ քահանայական փիլոնը գցել ուսին եւ վարժապետական ատեանին արժանանալ: Բայց խղճալին իր կեանքում միանգամ միայն կարողացել էր եկեղեցում “Լոյս զուարթ„ երգել եւ այն օրից միշտ պարծանքով էր յիշում այդ փառքը: Աշակերտները նրան կոչում էին “դպրոցի շուն„, այն պատճառով, որ ամեն օր ճաշից յետոյ, իւրաքանչիւր աշակերտի սեղանից աւելցած փշրանքը Խալֆայ-Թաթոսի կերակուրն էր: Բայց այնքան բազմաթիւ աշակերտներից աւելցած պաշարը դարձեալ չէր բաւականանում կշտացնելու շատակեր Խալֆայի անյագ որկորը, որ պատմական Շարայի հետ կարող էր ազատ մրցութիւն անել: Նա, բացի դրանից, ստանում էր կաշառքներ խեղճ աշակերտներից, որոնք ծածուկ տալիս էին նրան մի ամբողջ լաւաշ, որ չը ծեծէր, կամ ի զուր չը պատժէր նրանց:

Խալֆայ — Թաթոսը կոչվում էր “դպրոցի շուն„ առաւել այն պատճառով, որ ամենից կծում էր, ամենից շատ հաչում էր, աշակերտները հանգստութիւն չունէին այդ բարբարոսի ձեռքից: Կարօն սաստիկ ատում էր նրան. օր չէր անցնում, որ մի խայտառակութիւն չը սարքէր նրա գլխին: Տեսնում ես, հանգստի ժամանակ նա ման է գալիս դպրոցի բակումը կարգ պահպանելու համար. աշակերտները երկիւղածութեամբ նայում են նրա վրայ. Կարօն դեւի նման ծածուկ մտնում է, քաշ է տալիս Խալֆայի ետեւից մի աղուէսի պոչ: Նա ոչինչ չէ նկատում, շարունակում է ման գալ եւ աշակերտներին սպառնալ, որ հանգիստ լինեն, մինչդեռ աշակերտների մէջ տիրում է ընդհանուր ծիծաղ եւ հռհռոց...

Միանգամ կէսօրից յետոյ վարժապետը գնացել էր քնելու. այդ ժամանակ, ամեն աւուր սովորութեան համե-

մատ, մեզ հաւաքում էին եւ ածում դասատան մէջ, որ լուռ մնանք, շարժում չը գործենք, որպէս զի, վարժապետի քունը չը խանգարուի. որովհետեւ նրա սենեակը կից էր մեր դասատանը։ Մենք քարէ արձանների նման նստած էինք։ Խալֆան երկար ճիպոտը ձեռին, փառաւոր կերպով անցու-դարձ էր անում դասատան մէջ, որպէս սուլթանը իր պալատում։ Տիրում էր գերեզմանական լռութիւն. ճանճի թռչելն անգամ լսելի էր լինում։ Կարօն նայեց նրա վրայ, եւ իմ կողքին խթելով, ասաց.

— Տես, Փարհատ, այդ աւանակի ականջները եթէ կտրես, մի ջուխտ լաւ տրեխ դուրս կը գայ։

Վերակացուն, ի հարկէ ոչինչ չը լսեց, միայն Կարօի սրախօսութիւնը Խալֆայ-Թաթոսի ահագին ականջների մասին այնքան ճիշտ էր, որ ես չը կարողացայ իմ ծիծաղը զսպել, որով դարձրի իմ վրայ ամբողջ դասատան ուշադրութիւնը։

— Չոքի՛ր, գոռաց Խալֆան, ցոյց տալով անկիւնը։

Ես պատրաստուեցայ կատարել հրամանը։

— Դու չե՛ս չոքի, Փարհատ, ասաց Կարօն։

— Ի՞նչու, հարցրեց վերակացուն, աւելի բարկանալով։

— Նրա համար, որ ես ծիծաղեցրի նրան, նա մեղ չունի, պատասխանեց Կարօն։

— Ուրեմն, երկուսդ էլ չոքեցէք, ասաց վերակացուն, կրկին անկիւնը ցոյց տալով։

— Ոչ ես կը չոքեմ, ոչ նա, պատասխանեց Կարօն վրդովուած ձայնով։

Ես նկատեցի, Կարօն գունաթափուեցաւ, նրա ձեռքերը սկսեցին դողդողալ եւ աչքերը լցուեցան արիւնով. — դրանք նրա կատաղութեան նշաններն էին։ Չը գիտեմ, վերակացուն այլ եւս ինչ խօսեց, միայն այն տայն, որպէս

հարցրի Ալանից։ Նա Ալանին ինձանից աւելի խելացի էր համարում եւ շատ բաների մէջ նրա հետ խորհուրդ էր անում։ Բայց Ալանի հաղորդած տեղեկութիւնները այնքան մթին էին, որ կարօտ էին առանձին բացատրութեան։

— Ես էլ չը գիտեմ, ասաց Ալանը, — թէ ինչ սատանայ է մտել նրա սրտի մէջ․ սիրահարուած լինել նա չէ կարող, որովհետեւ այդ հասակում սէրը ջահիլ տղին չէ գժուացնում։

Յետոյ նա պատմեց, թէ սուրբ Յովհաննու մատուռի տօնախմբութեան օրը (մի ամիս անցել էր այն օրից) Կարօն էլ ուխտաւորների թւումն էր։ Այնտեղ հաւաքուել էին Սալմաստայ ամբողջ գաւառից ոչ միայն հայեր, այլ բազմաթիւ օտարազգիներ եւս։ Տօների սովորական հանդէսների համեմատ կատարուեցան զանազան խաղեր։ Բոլոր մրցութիւնների մէջ, որ տղամարդիկ իրանց շնորհքը ցոյց տալու համար կատարում են այստեսակ հանդէսներում, Կարօն նշանաւոր գտնուեցաւ։ Ձիարշաւների մէջ նա բոլորին յաղթեց․ ըմբիշների մէջ իր հասակակիցներից մէկը չը գտնուեցաւ, որ նրա կողքը գետնին խփէր․ մուշտէկռուի մէջ բոլորը փախչում էին նրա առջեւից․ վազ տալու մէջ, նա եղջերուից աւելի արագավազ էր, մի խօսքով, բոլոր խաղերի մէջ նա ցոյց տուեց զարմանալի ճարպկութիւններ։ Կարօի այդ արիութիւնները նրա վրայ դարձրին հանդիսականներից մէկի, որսորդ Ավօի ուշադրութիւնը, որ համբուրեց նրա ճակատը եւ հրաւիրեց իր մօտ ճաշ ուտելու։ Այնտեղ հաւաքուած էին մի քանի անծանօթ, կասկածաւոր մարդիկ։ Կարօն նրանց մէջ չափազանց ուրախ էր, անդադար երգում էր, մինչեւ անգամ պար էր գալիս։ Նա մնաց որսորդի մօտ ամբողջ գիշերը, բոլորովին մոռանալով Ալանին, որի հետ միասին Սուրբ Յովհաննէս ուխտ էին գնացած։ — Ահա

բոլորը, ինչ որ կարողացաւ հաղորդել ինձ Ալանը, եւ աւելացրեց.

— Այն օրից, երբ Կարօն յարաբերութիւններ սկսեց որսորդի հետ, նրա մէջ նկատվում են շատ փոփոխութիւններ։

— Երկա՞ր ժամանակ է, որ նա ծանօթութիւն ունի որսորդի հետ, հարցրի ես։

— Դպրոցը թողնելուց յետոյ, պատասխանեց Ալանը. — եւ այդ ծանօթութիւնը բոլորովին խելքից հանեց Կարօին։

Ես այն ժամանակ չէի կարողանում հասկանալ, թէ ինչով որսորդը կարող էր Կարօին խելքից հանել։ Որսորդը մեր գիւղացին էր եւ ամենալաւ գիւղացին, ես երեխայութիւնից ճանաչում էի նրան. նա մի այնպիսի մթին, լուռ, խորամիտ մարդ էր, որ հազիւ թէ կը բացուէր մէկի հետ, ուր մնաց Կարօի նման անփորձ պատանու հետ։ Նրանից անկարելի էր մի բան հասկանալ։ Ես այսքանը միայն գիտէի, որ նա շատ բարի մարդ էր, թէեւ ուրիշները նրան վատ էին համարում, եւ մի այսպիսի բարի մարդը ոչ ոքին խելքից չէր հանի, ոչ ոքին չար ճանապարհի վրայ չէր տանի։

Ինչպէս էլ էի նկատում, որ Կարօն խիստ յաճախ անգամ գնում էր որսորդի խրճիթը, երբեմն ես էլ նրա հետ էի լինում երբ օրը կիւրակէ էր եւ դպրոցից ազատ էի։ Որսորդը տալիս էր մեզ վառօդ, որպէս երեխաներ, խաղ անելու համար. մենք նրանից շինում էինք ֆշանքներ եւ թռցնում էինք օդի մէջ. այդ մեծ զուարճութիւն էր պատճառում մեզ։ Երբեմն իր հրացանն էր տալիս, մեզ վարժեցնում էր, թէ որպէս պէտք էր լցնել, որպէս պէտք էր արձակել, կամ որպէս պէտք էր նպատակին դիպցնել։ — "Սովորեցէք, ասում էր նա, մի օր ձեզ հարկաւոր կը լինի հրացանը„ . . . Շատ

անգամ Կարօին տանում էր իր հետ որսի, երբ մօտ տեղ էր գնում, բայց ինձ ամենեւին չէր տանում, որովհետեւ ես շուտով յոգնում էի։

Ես սաստիկ սէր ունէի դէպի հրացան գործիքները․ վառօդի խեղդող ծուխն անգամ ախորժ էր թւում ինձ։ Բայց մենք այնքան աղքատ էինք, որ ես չէի կարող գնել երկաթից շինուած հրացան զէնքեր․ ես այսպիսի զէնքերը ինքս էի պատրաստում եզան կամ ոչխարի ոտքերի ոսկրներից։ Կտրելով ոսկրի մի ծայրը, եւ միւս ծայրում մի ծակ բաց անելով, իմ թւանգի խողովակը արդէն պատրաստ էր․ յետոյ խիստ ճարտարութեամբ հագցնում էի նրան մի կտոր փայտի մէջ, որը ծառայում էր կոթի տեղ եւ պինդ կապում էի թելով։ Մինչեւ այսօր իմ աջ յօնքի ծայրին մնացել է փոքրիկ սպի, տեսնողը կը մտածէ, թէ խենջարով ծակած են, բայց ոչ, իմ ոսկրեայ հրացանը երբ պայթեց, նա թողեց երեսիս վրայ այդ նշանը։ Մայրս սաստիկ բարկացաւ, երբ պատահեց ինձ այդ վէրքը․ — "Գրողը տանէ քեզ, ասաց նա, — դու վերջը վառօդով պիտի մեռնես„ . . . եւ արգելեց զէնքերի հետ խաղալ։ Այդ պատճառով, երբ իմ քեռի Մինասը ընծայեց ինձ մի փոքրիկ հրացան, ես մօրս երկիւղից մեր տունը չը բերեցի այլ ծածուկ պահում էի Կարօենց տանը, եւ գնում էի այնտեղ, միասին բանեցնում էինք։

Ես չեմ կարող ճշտութեամբ բացատրել, արդեօք ինչի՞ց էր, որ ես սիրում էի զէնքեր․ արդեօք նրա համար, որ քեռիներիս արհեստանոցում միշտ զէնքեր էի տեսնում․ արդեօք նրա համար, որ որսորդը միշտ հրապուրում էր ինձ իր վառօդով եւ հրացանով, թէ նրա համար, որ իմ ընկեր Կարօն նոյնպէս սիրում էր զէնքեր։ — Ոչ այս եւ ոչ միւսը, այլ ես կարծում եմ, որ ամեն երեխայի բնութեան մէջ կայ այդ սէրը, նախ քան մարդ լինելը, նա ձգտում է զինուոր լի-

նել. եւ եթէ վերջը հանգչում է նրա մէջ այդ զգացմունքը, դրա պատճառն է կեանքը եւ տարապայման կրթութիւնը...

Երբ վարժապետս առաջին անգամ տուեց իմ ձեռքը փետուրէ գրիչը, իմ մէջ ծագեց մի ծիծաղելի միտք. — “Ի՞նչ լաւ կը լինէր, որ այդ գրիչը փոքր ինչ հաստ ու պինդ լինէր, ես նրանից հրացան կը շինէի, կոթ էլ չէր ուզենայ„... Իմ մտածութիւնը թէեւ երեխայական էր, բայց համեմատութիւնը սխալ չէր, որովհետեւ փետուրէ գրիչն էլ հրացանի խողովակի ձեւ ունի։ Իսկ փայտից խէնջար, թուր, սուր, աղեղն, նետ, նիզակ եւ այլ զէնքեր շինելու մէջ ես կատարեալ վարպետ էի. այդ էր պատճառը, որ որսորդը աշխատում էր համոզել մօրս, որ նա յանձնէր ինձ քեռիներիս արհեստանոցը, զէնք շինել սովորէի։ Բայց մայրս չէր համաձայնվում. նա մինչեւ անգամ մեղք էր համարում սովորելը այն արհեստի, որ պատրաստում է մարդիկ կոտորելու գործիքներ։ Տէր Թօդիկն էլ մի եւ նոյնն էր կրկնում։

Բայց Կարօն ինձանից աւելի ազատ եւ աւելի բախտաւոր էր. նա ոչ մայր ունէր, ոչ հայր եւ ոչ էլ վարժապետ. ոչ ոք նրան չէր արգելում հետեւել բնութեան ձայնին. տատը չէր ճնշում նրան, եւ որսորդի ազդեցութեան ներքոյ նա դարձաւ բոլորովին ուրիշ տղայ, քան թէ էին նրա բոլոր ընկերները։ Այն օրից, որ թողեց դպրոցը, ես ինքս մեծ փոփոխութիւն էի տեսնում նրա մէջ։ Ես լսում էի նրանից ինձ համար շատ անհասկանալի խօսքեր. մի անգամ ասաց նա.

— Փարհատ, մեր գիւղացիները շատ աղքատ են, կան ընտանիքներ, որ հաց չունեն ուտելու։

— Դու ի՞նչ գիտես, հարցրի ես։

— Որսորդի հետ երէկ ման եկանք մի քանի գիւղեր. Նա ինձ ներս տարաւ գիւղացիների խրճիթները, ես տեսայ սարսափելի չքաւորութիւն։

— Ի՞նչ է պատճառը։

— Այդ մահմեդականները մեր գիւղացիների արիւնը ծծում են։ Այդ խաները, բեգերը նրանց կեանքը բոլորովին մաշում են։ Որսորդը ինձ բացատրում էր, թէ ինչ պէտք է արած, որ գիւղացիները աւելի հանգիստ եւ աւելի կուշտ լինեն։

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի, նա շարունակեց.

— Փարհատ, քանի օր առաջ տեսայ, մի գիւղացու կապած, ծեծում էին նրա համար, որ չէր գնացել խանի համար ջրի բանելու։ Խեղճը իր ընտանիքի միակ աշխատող մարդն է, եթէ նա միշտ խանի համար ջրի բանէ, էլ ո՞վ կը կերակրէ նրա երեխաները։ Փարհատ, հէնց որ տեսայ, սիրտս այրուեց, էլ չը կարողացայ արտասուքս պահել...

Ահա այսպէս, միշտ գիւղացիներ, միշտ գիւղացիներ, միշտ գիւղացիների մասին էր խօսում նա։ Ես մտածում էի, թէ խեղճ տղան ցնորուել է, նրան ի՞նչ փոյթ, որ գիւղացիները ուտելու հաց չունեն, կամ նրանց տանջում են։ Լաւ չէ՞, ասում էի, որ իր փորի համար մտածէ. ինքը աւելի բախտաւոր չէ այն թշուառներից, որոնք գիշերները սոված են պառկում։

Ի հարկէ, այդ մեծ փոփոխութիւն էր Կարօի բնաւորութեան մէջ։ Նա առաջ սովորութիւն ունէր խօսել Քոր-օղլիի, Ռուստամի, Զալի եւ դրանց նման հերոսների մասին, որոնց պատմութիւնը լսել էր աշուղների վէպերի մէջ, — կամ խօսում էր գեղեցիկ աղջիկների վրայ եւ ծաղրում էր նրանց այս եւ այն թուլութիւնները։ Յանկարծ բոլորը մոռացաւ նա, սկսեց գիւղացիների մասին խօսել, նրանց վրայ մտածել։ Ո՞վ մտցրեց նրա մէջ այդ ցնորքը։ — Ես չը գիտէի, միայն Ասլանը վերաբերում էր որսորդ Ավօին։

ԺԱ.

ՂԱՐԱՄԷԼԻՔՆԵՐԻ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Մի անգամ Կարօն ինձ ասաց. — Փարհատ, տատս շատ հիւանդ է, ես մենակ եմ, գնանք մեր տուն, այս գիշեր մեզ մօտ կացիր։

Ես գնացի։ Կարօենց բնակարանը շատ հեռու չէր մեր տնից։ Ես գտայ Զումրուդին, արդարեւ, ծանր հիւանդութեան մէջ. խեղճ կնոջ միայն մորթն ու ոսկորն էր մնացել, շունչը հազիւ ելումուտ էր անում։ Երբ մեզ տեսաւ նա, փոքր ինչ հոգի առաւ, խնդրեց՝ գլուխը վեր բարձրացնել եւ բարձերը նեցուկ տալ մէջքին, որ կարողանայ նստել։ Կարօն կատարեց նրա ցանկութիւնը։ Հնոցի մէջ վառւում էին մի քանի կտոր փայտեր, եւ կարմիր լոյսը ծաւալուելով փոքրիկ խրճիթի մէջ, լուսաւորում էր հիւանդի մաշուած, դալկացած դէմքը։

Հիւանդը կանչեց Կարօին, նստեցրեց իր մօտ, եւ նրա ձեռքը առնելով իր ոսկրացած ափի մէջ, ասաց թոյլ եւ դողդոջուն ձայնով.

— Ես մեռնում եմ, Կարօ, քանի որ բերանս փակուած չէ, թող լեզուս բաց անէ քեզ այն գաղտնիքը, որ այսքան տարի ծածուկ էր պահուած։

Նա պատմեց, ինքը Կարօի ոչ տատն է, ոչ նրա ազգականը, այլ սկզբում Կարօի հօր տան աղախինն է եղել, իսկ յետոյ դարձաւ նրա դայեակը։ Նա պատմեց, թէ Կարօի

հայրը կոչվում էր Միր-Մարտօ, նա պատկանում էր Ղարա-Մէլքէների ընտանիքին, որ սերուած էր հայոց մի հին իշխանական տոհմից։ Դարերի ընթացքում այդ տոհմի բախտը նոյնքան փոփոխութեան է ենթարկուել, որքան փոփոխական, յեղյեղուկ է եղել Հայաստանի գրութիւնը։ Նա բարձրացել եւ խոնարհուել է իշխանութեան, աստիճանի բոլոր ելեւէջների մէջ, երբեմն տիրող իշխան, երբեմն հասարակ տանուտէր, երբեմն տաժանակիր հողագործ, — բայց երբէք չէ կորցրել իր ազնուապետական ոգին։ Պարսից մարզպանների ժամանակ այդ տոհմը դեռ պահպանել էր հզօր նախարարի առտօնութիւնները, բայց արաբացոց արշաւանքների ժամանակ նա բաւական ընկաւ, երբ այդ ցեղի նշանաւոր իշխանները բռնուելով, տարուեցան Դամասկոս եւ այնտեղ գլխատուեցան։ Նրա մի ճիւղը բոլորովին ոչնչացաւ յունաց կիւրապաղատների օրերում։ Մօնղոլական արշաւանքների ժամանակ այդ ցեղից մի տղամարդ, որ իր թուխ դէմքի պատճառով ստացել էր թաթարների խանից “Ղարա-Մէլքէ” կոչումը, կրկին զօրացաւ։ Նրա անունով այդ տոհմի ներկայացուցիչները սկսուեցան կոչուիլ Ղարա-մէլքէներ։

Հայաստանի յեղաշրջումների փոթորիկների մէջ, այդ տոհմը, անդադար արմատախիլ լինելով հայրենի երկրից, տարուբերուել է երբեմն Արարատ, երբեմն Վասպուրական, երբեմն Ատրպատական եւ երբեմն Փոքր-Հայքի կողմերը։ Իսկ վերջին դարերում, երբ Վասպուրականի մէջ զօրացան քըրդերը, Ղարա-մէլքէներից մէկը, Մարաշի կողմերից փախստական գալով, հաստատուեցաւ Վանայ ծովակի հարաւային ափերի մօտ։ Քուրդ ցեղապետների հետ դաշնակցելով, նա հետզհետէ ընդարձակեց իր իշխանութիւնը եւ տիրում էր ամբողջ Ռշտունեաց գաւառի վրայ։ — Դա էր Կարօի հայրը՝ Միր — Մարտօն։ “Միր” տիտղոսը ստացաւ նա քրդերից,

որ նշանակում է տէր, իշխան, պետ։ Նրա հզօր ամրոցը գտնվում էր Ոստանի մօտ, մի լեռան անմատչելի բարձրաւանդակի վրայ, մի կողմից ծփում էր ծովակը, միւս կողմից, շրջապատած էր սարերի պարսպաձեւ շղթաներով։

Միր-Մարտօն, որպէս տեղային հայերի պետը, էր մի եւ նոյն ժամանակ ամենահարուստ մարդը ամբողջ գաւառի մէջ։ Նա ունէր մի առանձին սնահաւատութիւն դէպի եօթնեակ թիւը եւ այդ պատճառով իր բոլոր հարստութիւնը բաժանած էր եօթն մասների վրայ։ Նա ունէր՝ եօթն ջրաղաց, եօթն ձիթհան, եօթն այգի, եօթն անտառ։ Նրա տնից դուրս էր գալիս եօթն գութան, որ մշակում էին եօթն անգամ եօթանասուն օրավար հող։ Նրա սեպհական արօտատեղերում արածում էին եօթն հօտ ոչխարներ, իւրաքանչիւր հօտը միագոյն, մէկը ճերմակ, միւսը սեւ, երրորդը շիկագոյն, չորրորդը խայտաճամուկ, հինգերորդը մոխրագոյն եւ այլն։ Նոյն խորհրդաւոր թիւն ունէին նրա ձիերի, կովերի, գոմէշների երամակները։ Այդ բոլորը պիտի մնար որպէս ժառանգութիւն նրա եօթն որդիներին, որոնցից ամենակրտսերն էր Կարօն։

Միր-Մարտօի օր ըստ օրէ զօրանալը, նրա յաջողութիւնները մշտական կռիւների մէջ, գրգռեց մի հարեւան քուրդ ցեղապետի նախանձը։ Նա չը կարողանալով բացարձակ կերպով վնասել նրան, սկսեց դիմել խորամանկութեան. բարեկամութիւն հաստատեց Միրի հետ, ձեւացրեց իրան նրա ամենամտերիմ դաշնակիցը։ Եւ մի անգամ, խաբէութեամբ Միրին իր մօտ հիւր կանչելով, ընթրիքի ժամանակ հրամայեց նրան ցած գլորել իր բերդի բարձրութիւնից...

Կարօի հայրը այսպէս նենգութեամբ սպանուելէն յետոյ, նրա ամբողջ ընտանիքը զոհ եղաւ քուրդ բռնակալի բարբարոսութեանը, բոլորը սրից անցան. ողջ մնաց միայն փոքրիկ

Կարօն, որին իր դայեակը — Զումրուդը — փախցնելով, թագցրեց մի ասորու տան մէջ։

Հիւանդը վերջացրեց իր պատմութիւնը այս խօսքերով.

— Այն սարսափելի կոտորածի միջոցին, քո մայրը, Կարօ, կուրծքի խէնջարով խոցուած, մի ձեռքով բռնել էր վէրքը, միւս ձեռքով քեզ յանձնեց ինձ, ասելով. «Ա՛ռ, Զումրուդ, եթէ Աստուած կը յաջողէ ազատել երեխայիս, սովորեցրու նրան վրէժխնդիր լինել»... Այդ խօսքերի հետ նալելի տիկինը աւանդեց հոգին։

Բոլոր պատմութեան ժամանակ Կարօն հանգիստ էր. Նրա դէմքի վրայ ես նկատում էի մի տեսակ զարմացում, մի տեսակ ապշութիւն, որ առաջ էին գալիս անագան ինքնաճանաչութեան զգացմունքից։ Անտէր, անտուն, թափառաշրջիկ պատանին յանկարծ զգում էր իր երակների մէջ իշխանական արեան հոսումը։ Բայց երբ նա լսեց պառաւի վերջին խօսքերը, նրա դէմքի արտայայտութիւնը իսկոյն փոխուեցաւ. շրթունքը սկսեց դողդողալ, աչքերի մէջ փայլեց կատաղի բարկութիւն։ Կարծես, այն լուռ, զայրացած դէմքի վրայ ես կարդում լինէի. «Երդւում եմ իմ մօր սուրբ յիշատակով, որ ես անպատճառ վրէժխնդիր կը լինեմ»...

— Ես չը կարողացայ աւելի վաղ յայտնել քեզ, Կարօ, մօրդ կտակը, շարունակեց պառաւը, — որովհետեւ դու շատ փոքր էիր։ Սպասում էի, մինչեւ մեծանաս, մինչեւ աւելի հասունանաս։ — Ես ոչինչ չը կարողացայ սովորացնել քեզ։ Բայց քո հօր պատմութիւնը բաւական է վրէժխնդրութեան դաս լինելու համար։ Ես մեռնում եմ հանգիստ սրտով, որովհետեւ գիտեմ, ինձանից յետոյ մի աւելի հմուտ, աւելի փորձուած ձեռք քեզ պիտի առնէ իր պաշտպանութեան ներքոյ։ Լսիր նրա խրատները եւ ոգեւորու-

թեամբ ընդունիր, ինչ որ կը ներշնչէ նա քո մէջ։ Այդ ազնիւ մարդը քո հօր բարեկամն է եւ նրա գաւառի հինգ տանուտէրներից մէկը։ Նա եւս ենթարկուեցաւ մի եւ նոյն բարբարոսութիւններին, քո հօր տունը բնաջինջ լինելուց յետոյ։ Այդ պատմութիւնը գուցէ նա ինքը կը հաղորդէ քեզ։

Պառաւի վերջին խօսքերը որսորդ Ավօի մասին էին։ Ուրեմն նա հասարակ մարդ չէր. որսորդի ծպտեալ դիմակի տակ ծածկուած էր մի խորհրդաւոր անձնաւորութիւն։ Այդ րոպէից ես հասկացայ նրա առանձին ուշադրութեան գաղտնիքը, որ ունէր դէպի Կարօն։

— Այժմ փակիր իմ աչքերը, շարունակեց հիւանդը, գլուխը ցած թողնելով բարձի վրայ։ — Եթէ կ'ուզես կրկին ձեռք բերել քո հօր իշխանութիւնը, դու կը գտնես այն փոքրիկ սնդուկի մէջ բոլորը, ինչ որ քեզ հարկաւոր է...

Նա աշխատեց ձեռքը մեկնել դէպի պատուհանը, ուր դրած էր փոքրիկ սնդուկը, բայց ձեռքը թուլացաւ, ընկաւ վերմակի վրայ։

Նրա աչքերը կրկին բացուեցան, եւ անշարժ նայում էին դէպի երկինքը։ Կարծես այնտեղ, վերին երկնակամարի այն կողմը, նրա առջեւ բացուած լինէր Յաւիտենականի աթոռը եւ նա շնորհ, զօրութիւն, յաջողութիւն էր մաղթում այն էակի համար, որին իր ձեռքով էր սնուցել, իր բազուկների վրայ էր մեծացրել։

Նրա ալեւոր գլուխը թէքուեցաւ, երեսի վրայ երեւացին մի քանի ցնցումներ, աչքերը դարձեալ փակուեցան...

— Նա մեռաւ... բացականչեց Կարօն, առանց մի կաթիլ արտասուք անգամ աչքից թափելու։

Ես զարմանում էի նրա քարասրտութեան վրայ։ Որպէս սառնութեամբ լսեց այդ բոլորը։ Կարծես, նա ամենը գիտէր, կարծես, դայեակի պատմածները նրա համար նոր

բաներ չը լինէին։ Բայց նա ոչինչ չը գիտէր իր ծագումի մասին. նա իրան միշտ համարում էր պառաւ Զումրուդի թոռը։

Ես սխալվում էի։ Կարօն բոլորովին հանգիստ չէր։ Նրա կերպարանքի գունաթափ, մի եւ նոյն ժամանակ խաղաղ կեղեւի տակ բորբոքվում էր մի սարսափելի կրակ, որ նմանում էր ծածկուած հրաբուխի։ Նրա սիրտը փոթորկվում էր կատաղի խռովութեան մէջ։ Ես այն ժամանակ չէի կարող հասկանալ նրա բնաւորութեան բոլոր զօրութիւնը, թէ որքան զգացմունք, որքան կամքի ուժ կար այն չափահաս պատանու մէջ, իսկ այժմ բոլորը հասկանում եմ։ Նա ծածկեց մեռանող կնոջ երեսը, եւ մի քանի րոպէ լուռ ու անշարժ նստած էր նրա մօտ։

Ես բաց արի փոքրիկ արկղիկը, որը հիւանդը ցոյց տուեց իր հոգեվարքի միջոցին։ Նա լիքն էր զանազան հին, ցեց կերած թերթերով, որոնք գրուած էին պարսից, արաբացոց, յունաց, թուրքաց եւ հայոց լեզուներով։ Նրանց վրայ դրոշմուած էին մեծ եւ փոքր կնիքներ։ Մագաղաթի գրուածքը դարերի ընթացքում բոլորովին գունատուել եւ մոյգ-դեղին գոյն էր ստացել։ Կարօն խլեց իմ ձեռքից հրովարտակները եւ բոլորը միասին նետեց հնոցի մէջ։ Կրակը բորբոքուեց եւ Ղարա-մէլիքների աւելի քան հազար տարուայ տոհմային վկայականները մոխիր դարձան...

— Ինձ պէտք չէ արտօնական իշխանութիւնը, որ իբրեւ ողորմութիւն շնորհուած է եղել իմ պապերին, ասաց Կարօն խորին վրդովմունքով։ — Ես պիտի աշխատեմ չը սովորել մուրացկանութիւն։ Եթէ կը յաջողուի ինձ կրկին ձեռք բերել այն, ինչ որ կորցրել են իմ նախնիքը, այդ պէտք է լինի իմ սեպհական ջանքով։ Սրով, բռնի ուժով խլածը պէտք է սրով վերադարձնել։ Բայց ինչ որ ամենա-

թանկագինն է ինձ համար, — դա է իմ ծնողների արիւնը։ — Ահա ամենագլխաւոր պահանջը, որ պիտի տուժել տամ մեր թշնամիներին...

Այդ խօսքերը զարթեցրին իմ յիմար գլխում մի միտք, որ մինչեւ այն րոպէն մնացել էր խուլ, անշարժ, անկեր-պարան։ Մի՞թէ իմ հօր արիւնը նոյնպէս չէր բողոքում ար-դարութեան ատեանի առջեւ, մի՞թէ նա գերեզմանից չէր կոչում որդուն վրէժխնդիր լինել։ Թուրքը թուրքի հետ գրաւ եկաւ եւ իր արի զօրութիւնը փորձելու համար, մի հարուածով կտրեց իմ հօր պարանոցը եւ ստացաւ մի ֆին-ջան ղահուէ... Որքան նախատինք, որքան ցածութիւն էր այդ, իր կեանքով լինել առարկայ մի այդպիսի բարբարոսա-կան կատակի...

Հնոցի մէջ մագաղաթը դեռ այրվում էր. կապտագոյն բոցերը դեռ պլպլում էին։

— Տե՛ս, այլ եւս ի՞նչ կայ այնտեղ, հարցրեց Կարօն, ցոյց տալով սնդուկը։

Յատակի վրայ մնացել էր փղոսկրեայ մի տուփ. ես բաց արի տուփը. նրա մէջ դրած էր մի փոքրիկ մեդալիօն, ոսկուց շինած եւ ադամանդներով զարդարած, որի վրայ հմուտ ճարտարութեամբ նկարուած էր մի գեղեցիկ կանացի գլուխ։ Այդ Կարօի մօր պատկերն էր։ Նա առեց իմ ձեռքից մեդա-լիօնը, մի քանի վայրկեան նայեց նրա վրայ յետոյ թաքցրեց իր ծոցում։ Այն ժամանակ միայն նկատեցի, նրա աչքերից գլորուեցան մի քանի կաթիլ արտասուք գունաթափ, տխուր դէմքի վրայ։

Նա իսկոյն սրբեց արտասուքը, որ ես չը տեսնեմ, դար-ձաւ դէպի ինձ, ասելով.

— Երդուիր, Փարհատ, որ այդ բոլորը, ինչ որ լսեցիր, ինչ որ տեսար այստեղ, կը մնան քեզ մօտ որպէս գաղտնիք։

Ես երդուեցայ։

Այդ անցքից երեք օր յետոյ Ջումբուղին թաղեցին։ Ամբողջ քաղաքը ցաւեց նրա համար։ Նա իբրեւ բժիշկ, այնքան բարի էր, որ չը կար մի աղքատ, որ նրա օգնութիւնը վայելած չը լինէր։

Նրա թաղումից յետոյ Կարօն այլ եւս չերեւաց։ Կարօի հետ անյայտացան] մեր քաղաքից երեք հոգի՝ — պատարդ Ավօն, Ապօնը եւ Սագօն։ Ուր գնացին, — ոչ ոք չը գիտէր . . .

ԺԲ.

ՄԹԻՆ ԳԱՂՏՆԻՔ

Դառնանք դէպի մեր պատմութիւնը։

Վաղ-առաւօտեան, դեռ արեւը չը ծագած, ես զարթեցայ։ Ես ինձ գտայ խորհրդաւոր մինարէթում, պառկած ցամաք տերեւներից կազմուած անկողնի վրայ։ Գլխիս տակին, բարձի փոխարէն, դրած էր մի խուրձ խոտ։ Կարօի վերարկուն ծածկում էր ինձ վերմակի տեղ։ Երեւում էր, ընկերներս խնամք էին տարել իմ հանգստութեան համար, որովհետեւ դեռ չէի սովորած բացօթեայ կեանքի խստութիւններին։

Երկու զէյթունցիները չը կային։ Միւսները — Կարօն, Ասլանը, Սագօն — դեռ քնած էին մերկ գետնի վրայ, առանց ծածկոցների։ Նրանց քունը ծանր էր եւ խորին։ Ինձ երեւում էր, թէ ամբողջ գիշերը արթուն էին մնացած. երեւում էր, հէնց նոր դարձել էին մի հեռու տեղից... որովհետեւ նրանց տրեխների ցեխը դեռ թաց էր։ Նրանք պառկել էին առանց հանուելու, իրանց հագուստով, մինչեւ անգամ ոտնամաններով։ Նրանք կրած ունէին եւ զէնքեր, բայց գիշերը, թէ ընթրիքի ժամանակ, թէ վիճաբանութեան միջոցին, նրանց վրայ զէնքեր չը տեսայ, բացի մի-մի դաշոյնից։ Ուրեմն նրանք գիշերը այստեղ չէին մնացած, մտածում էի ես, ուրեմն ինձ հարբեցրին, քնացրին, որ չիմանամ, թէ դէպի որ կողմն են արշաւանք գործում...

Բայց ո՞րտեղ կորան այն երկու ծածկամիտ զէյթունցիները, ի՞նչու չը մնացին այստեղ, ի՞նչու Կարօն չը ծանօթացրեց ինձ նրանց հետ եւ ոչ ասաց թէ նրանք ովքեր են... մի՞թէ նա չէ հաւատում ինձ։ Ահա այդ հարցերը զբաղեցրին իմ միտքը, երբ առաւօտեան զարթեցայ խորհրդաւոր մենարէթի մէջ։

Ինձ թւում էր, թէ ես ընկած եմ մի կախարդուած ամրոցի աւերակների մէջ, թէ մի դիւթական ձեռք ինձ բերեց այդ դիւաբնակ աւերակներում, թէ Կարօն, Ասլանը, Սագօն, — այդ բոլորը առաչօք եւ խաբէական պատկերներ էին։ — «Չէ, մտածում էի ես, թողնեմ, փախչեմ եւ հեռանամ այստեղից, գնամ մօրս մօտ, հնազանդ գլուխս խոնարհեցնեմ նրա առջեւ եւ ասեմ, ես քեզանից չեմ հեռանայ, միշտ կ'աշխատեմ քեզ համար եւ քոյրերիս համար, միայն ինձ վարժատուն մի' ուղարկիր»։

Իսկ երբ վարժապետիս սարսափելի պատկերը աչքիս առջեւն էր գալիս, իսկոյն սթափւում էի, կրկին լուծւում էր դիւթական թիլիսմանը, եւ ես զգում էի, թէ իրականութեան մէջ եմ գտնւում, թէ այս բոլորը, ինչ որ տեսնում էի, երեւակայութեան ցնորքներ չէին։ Իսկոյն փոխում էի միտքս. — «Չէ, ասում էի, երազ չէ իմ տեսածը եւ ոչ կախարդութիւն. դրանք իմ լաւ ընկերներն են. Ասլանը հրեշտակի սիրտ ունի, Կարօն հէնց վարժատնում եղած ժամանակ սիրում էր ինձ, Սագօն նոյնպէս բարի տղայ է, նրա սիրտը այն չէ, ինչ որ լեզուն է։ Չէ, կը մնամ այստեղ, դրանցից չեմ բաժանուի»...

Մինչ ես այսպիսի խորհրդածութիւնների մէջ էի, աչքս ընկաւ պառկած ընկերներիս վրայ. չը գիտեմ, ի՞նչու ես յիշեցի մի զրոյց, որ շատ անգամ լսել էի տատիս հէքեաթների մէջ։ Ինձ երեւաց, որպէս թէ, այդ երեք երի-

տասարդները երեք հսկաների ձագեր լինէին, որոնց մայրը կաթի փոխարէն կերակրում էր ադամորդու արիւնով… Որտեղից ծագեց իմ մտքում մի այդպիսի օտարոտի համեմատութիւն…

Կարօի քունը անհանգիստ էր. երեւում էր, նա գտանւում է երազների սարսափելի խռովութեան մէջ. — «կը սպանեմ, թէ չը տաս» — «ո՞ւր ես փախչում» — «իմ գնդակը աւելի սրընթաց է քան քո ոտները» — «Ասլա՛ն, սատկեցրու նրան» — «Սագօ, զգո՛յշ, մարդ չը տեսնէ» — «նրանք այս կողմից փախան»… Ահա այսպիսի անկապ խօսքեր էին լսւում նրա բերանից։ Նա խօսում էր խառն, զանազան արեւելեան լեզուներով։

Ասլանի քունը հանգիստ էր, որպէս երեխայի քուն։ Երբեմն նրա գեղեցիկ շրթունքը ցնցւում էին թեթեւ ժպիտով։ Նա լուռ էր։ Միանգամ միայն նա արտասանեց անունս «Սօնա»։ — Խե՛ղճ տղայ, մտածում էի ես, նա ինձանից առաջ սիրում էր նրան… գուցէ այժմ տակաւին սիրում է…

Սագօն իր երազների մէջ նոյնպէս ծիծաղելի էր, որպէս արթուն ժամանակը. մէկին ջիգրացնում է նա։ Նրա դէմքի վրայ նկատւում էին հեգնական ծամածռութիւններ։

Արշալոյսը սկսել էր շառագունիլ։ Ամեն կողմից լսելի էին լինում թռչունների ուրախ, ծլվլոցուն երգերը։ Մինարէթի վերի յարկերում բոյն դրած վայրենի աղաւնիները այս կողմ եւ այն կողմ էին թռչտում եւ նրանց թեւքերի թափտալուց աշտարակի կամարները թնդում էին խուլ որոտմունքով։

Ես ձանձրացայ երկար պառկելուց, վերկացայ, մօտեցայ Կարօին, եւ նրա վերարկուն իր վրան ծածկելով, կանգնեցայ նրա մօտ։ Նա տարածուած էր գետնի վրայ, որպէս մի ահա-

գին պղնձէ արձան, մթին, հսկայատիպ կերպարանքով։ Նրա լայն կուրծքը անհանգիստ կերպով բարձրանում եւ ցածանում էր։ Երկար ես խորին պատկառանքով նայում էի այդ վեհափառ պատկերի վրայ, մինչեւ իմ սիրտը լցուեցաւ մի ջերմ, եղբայրական զգացմունքով. ես խոնարհուեցայ եւ մի համբոյր քաղեցի այն շրթունքներից, որոնցից շատ անգամ լսել էի այդ խօսքերը. «Փարհատ, ես քեզ շատ եմ սիրում»։

Նա մի թեթեւ շարժում գործեց եւ կրկին խորասուզուեցաւ ծանր քնի մէջ։ Ես հեռացայ։

Դեռ երեխայութեանս ժամանակից, այն աւերակները, որոնցմով շրջապատուած էի, այն մինարէթը որի մէջ այժմ գտնվում էի, միշտ մի առանձին դիւթական տպաւորութիւն էին գործում ինձ վրայ։ Ես լսել էի նրանց մասին շատ առասպելական զրոյցներ։ Բայց առաջին անգամն էր որ գտնվում էի այնտեղ, թէեւ այդ աւերակները ունէին մեր քաղաքից հազիւ քառորդ մղոն հեռաւորութիւն։ Մարդիկ, մի առանձին սնահաւատութեամբ, վախենում էին մօտենալ նրանց։ Բայց նոյն ժամուն ինձ եւս անհասկանալի մի հետաքրքրութիւն քարշում էր իմ սիրտը դէպի վեր, դէպի այն հսկայական շինուածքի գագաթը. այնտեղից ես ցանկանում էի նայել դէպի Աստուծոյ գեղեցիկ աշխարհը։

Խորին երկիւղածութեամբ ես ոտք կոխեցի առաջին սանդուղքի վրայ, սկսեցի բարձրանալ։ Ամեն տեղ տիրում էր դատարկութիւն. ամեն տեղ ոչ այնքան ժամանակը, որքան կոյր խառնիճաղանճի մոլեռանդութիւնը աւերակ էր դարձրել ճարտարութեան այն հրաշալի գործը, համարելով նրան մի կախարդուած մնացորդ «ջինների» թագուհու ամրոցից։ Ես բոլորովին յոգնեցայ, մինչեւ հասայ մինարէթի գագաթը։ Ա՜խ, որքան բարձր էր նա։ Ամբողջ Սալմաստը, լուսաւորուած արեգակի առաջին ճառագայթներով, դրած էր իմ

որպէս մի գեղեցիկ պատկեր, նկարած զանազան գոյներով։ Գիւղերը, այգիները, ձեռատունկ անտառները, լաւ մշակուած դաշտերը, բոլորը միախառնուելով հանդիսացնում էին ամբողջ հովիտը իր կանաչազարդ, գեղագրական տարածութեան մէջ։ Ես ջոկում էի բոլոր ինձ ծանօթ տեսարանները։

Հեռու, բարձր ապառաժի վրայ, տեսնում էի ես Ղարնի-Յարուղի աւերակները, աւերակները այն առասպելական ամրոցի, ուր թափուել էր այնքան արտասուք եւ սէր... ուր անօրէն Թուրք իշխանի ձեռքը խլում էր ամուսնի գրկից կնիկների ամենագեղեցիկը... ուր տարվում էին ամենաընտիր աղջիկները ամբողջ գաւառից եւ անբախտ զոհերի արտասուքը, ընտանիքի սրբութիւնը, ծնողների աղաչանքը չէին կարողանում ամոքել բռնակալի կրքերը... Դէպի աջ նայելով, ես տեսնում էի սուրբ Յովհաննու մատուռը. միայնակ կանգնած բլուրի գագաթին, որը մի ահագին շաքարի գլխի նման վեր էր բարձրացել ընդարձակ դաշտի միջից։ Որքան քաղցր զգացմունքներով կապուած էր այդ սրբարանը իմ յիշողութեան հետ։ Այնտեղ, տօնական հանդէսների ժամանակ, ուխտաւորների աշխարհային զուարճութիւնները, ախտերը եւ կրքերը եփ էին գալիս, բորբոքվում էին, միախառնուելով կրօնական ջերմեռանդութեան հետ...

Վերջապէս իմ աչքին ընկաւ քաղաքը. նա թաղնուած էր ծառազարդ այգիների մէջ, որոնք ձեւացնում էին մթին, բոլորակ տարածութիւն։ Ես որոշեցի մեր թաղը. այնտեղ ես երկար եւ երկար որոնում էի "մէկին"... կարծում էի, թէ կը տեսնեմ նրան... Չը գիտեմ ինչու նոյն րոպէում իմ աչքերը լցուեցան արտասուքով, ես այլ եւս չը կարողացայ նայել...

Ես սկսեցի իջնել ցած, կրկին նոյն ոլոր-մոլոր սանդուղք-
ճանակ միայն նկատեցի, որ աշտարակը ունէր

մի քանի գաղտնի պահեստներ եւ խորին մթերանոցներ։ Հետաքրքրութիւնը հրապուրեց ինձ մտնել նրանցից մէկի մէջ։ Նեղ պատուհանից ներս ցոլացած լուսով հազիւ կարողացայ որոշել հետեւեալ իրեղէնները. — զէնքերի զանազան տեսակներ, ձիաների թամքեր իրանց պարագաներով, խուրջիններ լիքը զանազան բաներով, որոնք այնքան ծանր էին, կարծես, ամբողջապէս լցուած լինէին մետալներով։ Ես ձեռքս տարայ մէկի մէջ, տեսայ, ուրիշ ոչինչ չը կար, բայց միայն հրացանի փամփուշտներ, գնտակների կապոցներ եւ վառօդ։ Այս մթերքը, անտարակոյս, պատկանում էր այն երեք հոգուն, որ պառկած էին աշտարակի ներքին յարկում։ Բայց ինչ նպատակի համար էր այդ բոլոր պատրաստութիւնը։ — Այդ միտքը սկսեց տանջել ինձ։ Այնտեղ կար պատրաստութիւն աւելի քան յիսուն հոգու համար։ Բայց որտեղ էին այդ մարդիկը։ Ես ոչինչ հասկանալ չէի կարողանում։ Երկիւղը եւ կասկածը տիրեցին իմ սրտին։ Այստեղ երեւում էր ինչ-որ խորհրդաւոր ծածկապահութիւն...

Ես չուզեցի կասկածանքի պատճառ տալ ընկերներիս, եւ առանց միւս բաներին նայելու, իջայ ցած։ Տղերքը տակաւին քնած էին նոյն դրութեան մէջ, որպէս թողել էի։ Ես չը կամեցայ խանգարել նրանց հանգստութիւնը, դուրս եկայ մինարէթից մի փոքր թարմ օդ ծծելու համար։

ԺԳ.

ՎՀՈՒԿԸ

Արեգակը բաւական բարձրացել էր հորիզոնից։

Վաղորդեան ցօղը գոյնզգոյն գոհարների նման շողշողում էր նորաբոյս խոտերի, թփերի տերեւների վրայ։ Օդի մէջ տիրում էր գարնանային առաւօտի մեղմ զովութիւնը, թէեւ դեռ գարուն չէր։

Իմ սիրտը զգաց անսահման բերկրութիւն։ Ինչու։ — Ինքս էլ չը գիտէի։ Գուցէ նրա համար, որ այստեղ ազատ էի. ոչ ոք չէր նեղացնում ինձ, ոչ մօրից, ոչ վարժապետից երկիւղ չունէի։

Փոքր ինչ հեռանալով աշտարակից, ես սկսեցի դիմել դէպի աւերակները։ Կիսակործան պարիսպների, խորտակած սիւների, մամռապատ կամարների բեկորները մեծ մասամբ կորած էին վայրենի բոյսերի մէջ, որ ճոխութեամբ աճել էին այնտեղ։ Ոզնին, ահագին կրիաները, երկչոտ չախկալները համարձակ կերպով վազվզում էին փլատակների մէջ։

Իմ ականջին զարկեց բուի ձայնը։ Աւերակների այդ թագուհին իմ մանկութեան հասակից գրգռել էր իմ անհաւատութիւնը։ Ես համոզուած էի, թէ նա էր այդ բոլոր կործանումների պատճառը։ Կռացայ, գետնից մի քար վեր առի, նայում էի չորս կողմն, որ գտնեմ, որ սպաննեմ նրան։ Բուն չէր երեւում։ Ես քարը նետեցի ուղիղ այն կողմը, որտեղից լսելի եղաւ նրա ձայնը։ Բարձրացաւ մի ճիչ, որ նման

էր ադամորդու հաւաշանքի։ Ես սոսկացի։ Փլատակների մէջ կծկուել էր մի պառաւ կին, փաթաթուած հին մոյգ-կապտագոյն սփածանելիքի մէջ։ Ինձ երեւաց, որպէս թէ, աւերակների մէջ բնակուող ոգիներից մէկը լինէր նա, կամ այն կախարդը, որ հսկում էր այդ անմարդաբնակ անապատի վրայ։

Նրա երկար, կիսով չափ կռացած հասակը բոլորովին նման էր մի այլանդակ կմախքի, որի ցամաք կազմուածքի մէջ մնացել էին ոսկորները միայն։ Միակ կենդանութեան նշոյլը, որ նկատւում էր թուխ դէմքի վրայ, էին զոյգ կրակոտ աչքերը, որոնք վառւում էին դիւական խորամանկութեամբ։

Նա խիստ մտերմաբար մօտեցաւ ինձ։

— Ո՞վ ես դու, հարցրի ես։

— Դու Կարօն չե՞ս... ասաց նա, առանց իմ հարցին պատասխանելու։

Նա խօսեց աղաւաղուած թուրքերէն լեզուով, բայց արտասանութիւնից իսկոյն երեւաց, որ ինքը բօշայ է, թէեւ նա չէր պատկանում բօշաների այն ցեղերին, որ ես յաճախ տեսել էի մեր կողմերում։

Երեւում էր, պառաւը գործով եկած էր Կարօի մօտ եւ սխալմամբ ինձ նրա տեղ էր ընդունում, որովհետեւ աչքերի տեսութիւնը սաստիկ թուլացած էր։ Ես կամեցայ Կարօին զարթեցնել, յետոյ մտածեցի. ինչ վնաս, առժամանակ ձեւանալ, որպէս թէ ես Կարօն եմ։ Իմ վարմունքը երեխայական անմիտ հետաքրքրութիւն էր, եւ աւելի ոչինչ։

— Հա՛, իմ անունս Կարօ է, պատասխանեցի ես։ — Բայց ի՞նչպէս են կոչում քեզ։

Բօշան զարմանալով նայեց իմ վրայ, կարծես, չէր հաւատում իր աչքերին, եւ պատասխանեց պարսկերէն լեզուով։

կը մնայ… Երեսին գոյն չես տեսնի, օրինակ քեզ՝ կտաւ… Ախ, Սուսանն էլ շատ չի ապրի, թէ «նրա» գլխին մի փորձանք կը գայ…

Պառաւը այլ եւս չը կարողացաւ խօսքը շարունակել, սկսեց դառն կերպով լաց լինել։ Արտասուքը աւելի նսեմացրեց նրա աչքերի լոյսը։ Ես աշխատեցի մխիթարել նրան։ Երբ մի փոքր հանգստացաւ, հարցրի, ինձ բաւական մօտեցած համարելով գաղտնիքի իսկութեանը.

— Ո՞նչպէս դու մտար «նրա» մօտ։

— Ո՞նչպէս մտայ… կրկնեց պառաւը հեգնական կերպով եւ նրա ցամաք դէմքի վրայ վազեց մի վայրենի ծիծաղ։ — Սուսանի ճանապարհը ո՞վ կարող է կտրել։ Սուսանը ամեն տեղ մուտք ունի։ Թէ՛ խանի ամրոցի, թէ՛ աղքատի խրճթի դռները նրա առջեւ բաց են։ Սուսանը կարդում է մարդերի ճակատագիրը. Սուսանը գուշակում է նրանց չարն ու բարին։ — Տո՛ւր ինձ ձեռքդ, գուշակեմ քեզ համար…

Կարծես, նա մոռացաւ առաջին տխուր զգացմունքը «խեղճ աղջկայ» մասին. կարծես, նա մոռացաւ, որ Կարօի հետ էր խօսում։ Այժմ տիրեց նրան այն, ինչ որ բօշայական էր, ինչ որ վայրենի էր։ Նրա առաջին արտասուքը եւ վերջին ծիծաղը մի րոպէում այնպէս փոփոխակի կերպով յաջորդեցին միմեանց, որ պարզ երեւաց, թէ ողորմելի կինը ցնորուած էր։

— Լաւ, այդ յետոյ, թող մնայ գուշակելը, պատասխանեցի ես։ — Դու այն ասա՛, թէ երբ տեսար «նրան»։

— Սուսանը մտաւ ամրոցը երբ առաւօտեան ցօղը դեռ չէր բարձրացել խոտերից. աղախինները վազեցին նրա առջեւ «եկ, մեզ համար գուշակի՛ր, Սուսան», ասացին. յետոյ տարան…

Կ Ա Յ Ծ Ե Ր

Պառաւը չաւարտեց իր խօսքը։ Սոյն միջոցին մինարէթի դռնից երեւաց Կարօի գիշերային անքնութիւնից գունաթափուած դէմքը։ Պառաւը մի խոժոռ հայեացք գցելով իմ վրայ, իսկոյն թողեց ինձ, ասելով.

— Դու Կարօն չես. դու խաբեցիր Սուսանին...

Նրա խռովեալ ձայնի մէջ կար եւ սպառնալիք եւ բարկութիւն։

— Մի եւ նոյն է, նա իմ եղբայրն է, Սուսան, հանգստացրեց Կարօն, մօտենալով պառաւին։

Նրանք առանձնացան մի կիսաւեր պատի ետեւի կողմը, երկար կանգնած խօսում էին ինձ անլսելի ձայնով։ Պատի վրայ բուսած մացառների խտութիւնը դեռ չէր արգելում նրանց իմ տեսութիւնից։ Կարօն գլուխը քարշ գցած լսում էր։ Պառաւը ինչ որ պատմում էր նրան։ Ես այժմ մասամբ հասկանում էի, թէ ինչ առարկայի վրայ էր խօսակցութիւնը։ Սուսանի մի րոպէ առաջ ինձ հաղորդած տեղեկութիւնները, որքան եւ մթին, որքան եւ կցկտուր լինէին, այսուամենայնիւ, ես նրանցից դուրս բերեցի հետեւեալ եզրակացութիւնները. — մի աղջկայ, կամ մի կնոջ կեանքը վտանգի մէջ էր, նրա եւ Կարօի մէջ կային գաղտնի կապեր. Կարօն աշխատում էր ազատել նրան. խորամանկ պառաւը ծառայում էր այս ձեռնարկութեան մէջ որպէս գործիք. աղջիկը, կամ կինը գտնվում էր “ամրոցի„ մէջ։ Ո՞ր ամրոցում, ո՞ւմն էր պատկանում ամրոցը։ — Ահա այստեղ էր գլխաւոր գաղտնիքը։

Ես երկար նայում էի կիսախելագար Սուսանի վրայ։ Երբ նա իր պատմութիւնը վերջացրեց, յանկարծ մի տեսակ ձայն արձակեց, որ ճիշտ նման էր մի եւ նոյն բուի ձայնին, որ լսել էի քանի րոպէ առաջ։ Սնահաւատութիւնը կրկին տիրեց ինձ։ Ես նկատեցի, մի փոքրիկ աղջիկ, խայտաճա-

մուկ եւ ֆանտաստիկական հագուստներով, դուրս վազեց աւերակների միջից, մօտեցաւ երկու խօսակիցներին։ Կարօն գրկեց եւ համբուրեց նրան։ Յետոյ պառաւը փոքրիկ աղջկայ հետ անյայտացան։ Այս երեւոյթը այնքան յանկարծակի կերպով կատարուեցաւ, որ ես բոլորովին ապշած մնացի։ Ինձ թւում էր, թէ փոքրիկ աղջիկը այն ոգիներից մէկը պէտք է լինի, որ պառաւ կախարդը պահում էր իր հրամանի ներքոյ, ման էր ածում իր հետ եւ ծառայեցնում էր իր հմայքների մէջ։ Բայց որքան գեղեցիկ էր այդ նազելի արարածը։ Նրա դէմքը տեսայ մի սրընթաց փայլակի նման, որ իսկոյն չքացաւ, բայց թողեց իմ սրտում անջնջելի տպաւորութիւն... Բայց Կարօն ի՞նչու համբուրեց նրան, ո՞վ էր նա...

Ես կարծում էի, թէ Կարօն չի թագցնի, կ'ասէ ինձ բոլորը, թէ ով էր այդ անծանօթ պառաւը, թէ ով էր այն փոքրիկ աղջիկը, որ յայտնուեցաւ փլատակների միջից։ Ես վճռեցի մինչեւ անգամ հարցնել նրանից, բայց չը համարձակուեցայ, երբ նկատեցի նրա սարսափելի կերպով վրդովուած դէմքը։ Երեւում էր, պառաւի հաղորդած տեղեկութիւնները խռովութեան մէջ էին գցել նրան։

— Այն պառաւը ցնորուա՞ծ էր, հարցրի ես, երբ նա մօտեցաւ ինձ։

— Ոչ... միայն եթէ միւսանգամ կը պատահի քեզ հանդիպել նրան, խնդրեմ, չը յիշեցնել իր անցեալը...

Յետոյ խօսքը փոխելով, ասաց նա.

— Մենք պէտք է հեռանանք այստեղից, Փարհատ։

— Ո՞ւր, հարցրի ես։

— Ինքս էլ չը գիտեմ։ Մենք այն թռչուններից ենք, որ միշտ մի եւ նոյն ծիւղի վրայ չեն նստում։

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի։

— Դու երեկուանից միտքդ չես փոխել, հարցրեց նա, իմ ձեռքից բռնելով եւ մի կողմ տանելով, որպէս զի խօսակցութիւնը իմ եւ նրա մէջ առանձին լինէր։

Ես դժուարացայ պատասխանելու։

— Ի՞նչու չես խօսում։

— Ի՞նչ խօսեմ։

— Մենք պէտք է հեռանանք այստեղից։ Դու չե՞ս ցանկանում դառնալ քո մօր մօտ։

— Ես ցանկանում եմ ձեզ մօտ մնալ։

— Թո՛ղ տուր մեզ, Փարհատ, գնա՛ մօրդ մօտ, մխիթարէ նրա անբախտութիւնը։ Հեռացի՛ր մեզանից։ Մենք գլխից ձեռք վեր առած մարդիկ ենք... Մեր նաւը դեռ մրրիկների մէջ է գնում. ո՞վ է իմանում, ի՞նչ կը լինի նրա վերջը... Քեզ վիճակուած է բախտի աւելի խաղաղ բաժինը, Փարհատ, գնա՛, պսակուիր Սօնայի հետ, նա քեզ սիրում է, նրա հետ ուրա՛խ կ'երթայ ձեր կեանքը։ Սօնան լաւ աղջիկ է։

Վերջին խօսքերը շարժեցին իմ սիրտը եւ ակամայ արտասուքը թափուեցան իմ աչքերից։ Կարօն այնպէս ձեւացրեց, թէ չէ տեսնում եւ շարունակեց իր խրատները։

— Յիշում ես, Փարհատ, երբ մենք դեռ վարժատան մէջն էինք, շատ անգամ ասում էինք միմեանց. "մենք եղբայրներ ենք, մենք պէտք է միասին աշխատենք եւ միասին վայելենք մեր վաստակը„։ Ես ունեմ այժմ մի փոքրիկ գումար, ահա այս քսակի մէջն է, առ քեզ եմ տալիս, նա ինձ պէտք չէ։ Այս գումարով դու կը գնես քեզ համար մի կտոր հող, կը սարքես մի արօր, քո ձեռքով կը մշակես քո հողը։ Քաղցր է վաստակը, երբ մարդ ստանում է իր սեպհական հողից։

Ես յետ մղեցի քսակը, պատասխանելով.

— Յիշում եմ բոլորը, ինչ որ ուխտեցինք դեռ դպրոցում եղած ժամանակ: Բայց դու, երեւի, մոռացել ես մի բան, մենք երդուեցինք եւ օգնել միմեանց ամեն փորձանքների մէջ մեր կեանքում: Այժմ ես ի՛նչպէս կարող եմ հեռանալ քեզանից, երբ դու ինքդ ասում ես, թէ «ձեր նաւը մրրիկների մէջ է գնում»...

— Այդ ուղիղ է: Բայց ես ի՞նչ իրաւունքով կարող եմ քեզ քարշ տալ այն փորձանքների մէջ, որոնց ես ինքս պատրաստել եմ ինձ համար...

— Ինձ համար մի եւ նոյն է, թէ ով է պատրաստել:

— Բայց դու գիտե՛ս, որ ես այս աշխարհում կորցնելու ոչինչ չունեմ. իսկ քեզ կարօտ են՝ մայրդ, քոյրերդ եւ վերջապէս Սօնան: Դու չե՞ս մտածում ազատել նրան. չէ՞ որ, նա գերի է իր հօր, այն վայրենի հօր ձեռքում:

— Ես մտածում եմ... ես մինչեւ անգամ խոստացել եմ ազատել նրան... Բայց ես նրան կ'ազատեմ, քեզանից չը բաժանուելով:

— Լաւ, — ասաց նա խռովեալ ձայնով: — Այսուամենայնիւ, դու պէտք է ընդունես այս քսակը. ուղարկիր մօրդ, թող նա քաղցած չը մնայ, գուցէ դու երկար բաժանուած կը մնաս նրանից...

Ես հրաժարուեցայ, խնդրելով, որ նա ինքը կարգադրէ որպէս ցանկանում է:

Կարօն համաձայնուեցաւ: Բայց ես նկատեցի, թէ ո՛րպէս վառվում էին նրա լի վրդովմունքով աչքերը եւ ինչպէս անհանգիստ կերպով բաբախում էր նրա կուրծքը: Երեւում էր, խիստ ծա՛նր էր նրա այն համաձայնութիւնը, որ տուեց ինձ իր մօտ պահելու համար...

— Դու պիտի ընդունես մի քանի պայմաններ, Փարհատ:

— Ամեն բանի յօժար եմ ես։

— Լսիր. — քո աչքերը իբր թէ ոչինչ չեն տեսնում, թէեւ շատ բաներ պիտի տեսնես։

— Ես ինձ կոյր կը ձեւացնեմ։

— Քո ականջները իբր թէ ոչինչ չեն լսում, թէեւ շատ բաներ պիտի լսես։

— Ես ինձ խուլ կը ձեւացնեմ։

— Քո լեզուն ոչինչ չը պիտի խօսէ, թէեւ շատ բաներ պիտի գիտենաս։

— Ես ինձ մունջ կը ձեւացնեմ։

— Դու սեպհական կամքի տէր չը պիտի լինես։

— Ես ամեն բանում կը հնազանդուեմ քո կամքին։

— Եւ իմ ընկերների կամքին։

— Եւ քո ընկերների կամքին։

— Բաւական է, տուր ինձ ձեռքդ։

Ես ձեռք տուեցի, նա սեղմեց ինձ իր կուրծքի վրայ եւ համբուրեց։ Այդ եղբայրական համբոյրը կնքեց մեր ուխտը...

Ես խոստացայ խուլ լինել, մունջ լինել, խոստացայ կոյր գործիք լինել... Ես խոստացայ անսիրտ, առանց կամքի մեքենայ լինել...

Ես կատարեցի իմ խոստմունքը։

Պարսկաստանում այն ժամանակ դեռ նոր էր կազմուել մի գաղտնի հիմնարկութիւն, որ կոչվում էր "Փարամոշ-խանայ„, այսինքն մոռացութեան տուն։ Այս տան մէջ ընդունուելու գլխաւոր պայմանն այն էր, որ իւրաքանչիւր անդամ այնտեղից դուրս գալուց յետոյ պէտք է մոռացութեան տար բոլորը, ինչ որ տեսել, ինչ որ լսել էր այնտեղ։ Այսինքն պէտք է պահպանէր սաստիկ ծածկամտութիւն։ Թէ ինչ նպատակ ունէր այդ գաղտնի հիմնարկութիւնը, — ես չը գիտեմ, որպէս չը գիտէին նրա իւրաքանչիւր անդամները, թէ

ինչ է գործում իրանից բարձր աստիճանի վրայ գտնուող անդամը։ Կրտսեր անդամը աւագի հլու գործիքն էր, պէտք է անպայման կերպով հնազանդուէր նրան, պէտք է կատարէր ամէն բան, ինչ որ կը հրամայէր նա, առանց գիտենալու, թէ ինչ նպատակով էր գործում։ Հիմնարկութեան բուն խորհուրդը պահվում էր նրա գլխաւորների մօտ։ Միւսները անգիտակցական մեքենաներ էին միայն։ Անդամների իւրաքանչիւրը առանձին նշաններից կարող էր ճանաչել միւսին, առանց գիտենալու նրա անունը, նրա ով կամ ինչ տեղացի լինելը։ Միայն որոշ խմբեր իրանց մէջ գաղտնիք չունէին, իսկ ամէն մի խումբ առանձին վեր առած, միմեանց գործունէութիւնից տեղեկութիւն չունէին։

Կարծես, մի այսպիսի հասարակութեան մէջ էի ընկել ես։ Ինձանից էլ խոստում առին, որ ամէն բան, ինչ որ կը տեսնեմ, ինչ որ կը լսեմ, մոռացութեան տամ։ Ես կատարեցի իմ խոստումը։ Իսկ այս տողերը որ գրում եմ այժմ, — գրում եմ ուղիղ յիսուն տարուց յետոյ, երբ այն անձինքը այլ եւս աշխարհի երեսին չեն մնացած, երբ նրանց գործունէութիւնը յայտնուեցաւ եւ անհետացաւ մի կարճատեւ փոթորիկի նման...

ԺԴ.

ՁԻ

Դեռ երեխայութիւնից ես ձի նստելու առանձին սէր ու-նէի. այն ժամանակ այս ցանկութիւնը լրացնում էի, հեծ-նելով փայտեայ երկայն ձողի վրայ, եւ այդպէս ձիավարելով վազեցնում էի մեր բակում։ Երբ, երբ փոքր ինչ մեծա-ցայ, իմ փայտեայ նժոյգին փոխարինեցին կենդանի աւանակ-ներ։ Մեր հօրթերը հանգստութիւն չունէին ինձանից, եւ մինչեւ անգամ ահագին գայլանման Մուրզա — մեր շունը — երբեմն ստիպուած էր ծառայել իմ զուարճութիւններին։ Ես բռնում էի նրա երկայն ականջներից, թռչում էի մէջքի վրայ, եւ խեղճ շունը բարեսրտութեամբ ներում էր իմ յի-մարութիւններին, գնում էր դէպի այն կողմը, ուր որ ես շուռ էի տալիս։

Երբ տասն տարեկան էի, մեծ երկիւղ անհամբերու-թեամբ սպասում էի տաւարների նախիրի արօտից վերա-դառնալուն։ Հենց որ հեռուից նկատում էի մեծ ճանապարհի վրայ փոշու ամպերի բարձրանալը, վազում էի նախիրի առա-ջեւ, բռնում էի աւանակներից մէկին, նստում էի նրա մէջքի վրայ։ Ա՜խ, որքան ուրախանում էի ես, երբ իմ Պեգասը վազում էր հեռու եւ հեռու դաշտերի մէջ... Իսկ յետոյ աւանակներին փոխարինեցին մատակ ձիաները։ Առանց սար-սափելու չէր կարելի նայել ինձ վրայ, երբ ես դեռ նոր բռնած վայրենի մատակի բաշից, մրրկի պէս պտտեցնում էի

մերկ եւ առանց սանձի ձիուն։ Հովիւները բարկանում էին, զգուշացնում էին ինձ, բայց ի՞նչ ուշադրութիւն կը դարձնէր նրանց խօսքերին յանդուգն եւ զուարճասէր մանուկը…

Բայց ո՜րքան անգամ վեր ընկայ ես… ո՜րքան անգամ ձեռքս, ոտքս կոտրեցի… ո՜րքան անգամ երեսս ջարդուած, արիւնթաթախ տուն են բերել ինձ… Մայրս լաց էր լինում, ասում էր «որ ես ադամորդու զարմ չեմ», թէ ես «սատանայի ծնունդ եմ», թէ ես «մի փորձանքով պիտի մեռնեմ», կամ գետի մէջ կը խեղդուեմ, կամ ծառից, կամ ժայռից վեր կ'ընկնեմ, եւ կամ դաշտի գազանները կ'ուտեն ինձ… Մայրս գնում էր, վաժապետին պատմում էր իմ անկարգութիւնները, բայց ոչ նրա «Փալախկան», ոչ նրա «խրատը» եւ ոչ «աղիւսի կտորտանքը» — ոչ մէկը չը կարողացան զսպել ինձ մանկական խաղերից, որոնք այնպէս սաստիկ կերպով արգելուած էին աշակերտներին։

Նոյնպիսի սէր ունէի ես դէպի հրացան գործիքները։ Երեւակայեցէք այն ուրախութիւնը, երբ իմ մանկական երկու ամենագլխաւոր բաղձանքները իրագործուեցան. — ես այժմ ունէի ձի եւ զէնքեր։

Նոյն աւուր երեկոյեան պահուն, որի առաւօտեան ժամանակ ես աւերակների մէջ հանդիպեցի բօշայ կնոջ հետ, կրկին յայտնուեցան երկու զէյթունցիները, որոնց մէկին կոչում էին Մուրադ, միւսին Ջալալ։ Նրանք բերեցին իրանց հետ չորս գեղեցիկ ձիաներ։ Երեւում էր, այդ ձիաները մեզանից փոքր ինչ հեռու գտնուած լեռների մէջ պահուած էին, որովհետեւ աւերակների մօտ արօտ չը կար։ Կարօն ինձ իր մօտ կանչեց, եւ յանձնելով ձիերից մէկի սանձը, ասաց.

— Ահա քո ձին, ես գիտեմ, որ դու անվարժ չես լինի դրան զսպելու մէջ։

Յետոյ, տալով ինձ մի հրացան, մի զոյգ ատրճանակ եւ մի թուր, աւելացրեց.

— Ահա քո զէնքերը, դրանց բանեցնելու մէջ դու նոյնպէս անվարժ չես մնայ։

Ես ուրախութիւնից այն աստիճան շփոթուեցայ, որ մի խօսք անգամ չը գտայ շնորհակալութիւնս յայտնելու, միայն երեխայի նման փաթաթուեցայ նրա վզովը եւ սկսեցի համբուրել։ Ես երեւակայում էի, թէ աշխարհի բոլոր թագաւորութիւնները ինձ են տուած։

Կարօն տուեց ինձ եւ մի ձեռք շոր, պատուիրեց հագուստս փոխել։ Իմ նոր հագուստի մէջ ոչ թէ մայրս, ոչ թէ տէր Թօդիկը, այլ սատանան եւս չէր կարող ճանաչել ինձ։ Ես այժմ իմ հագուստով բոլորովին նման էի ընկերներիս։

— Դէ, նստիր, ասաց Կարօն, ինքն նոյնպէս իր ձին հեծնելով։

Ասլանը եւ Սագօն արդէն ձիաւորուած էին։ Մենք ճանապարհ ընկանք։ Երկու զէյթունցիները մնացին մինարէթի մէջ, երեւի, այն պատերազմական մթերքը պահելու համար, որը ես ցերեկով տեսել էի աշտարակի վերին յարկում։

Արեգակի վերջին շառաւիղները դեռ խաղ էին անում մինարէթի կապոյտ մօզաիկների հետ, երբ մենք բաժանուեցանք այդ հոյակապ շինուածքից։ Ես իմ ստացած նոր ընծաներով այնքան զբաղուած էի, մինչեւ անգամ ընկերներիցս չը հարցրի, թէ ուր ենք գնում։ Իմ գեղեցիկ նժոյգը ընթանում էր արագ, որպէս մարդու միտքը. իմ զէնքերը շողշողում էին փառաւոր, սպառնական լուսով։

Կարօն չը սխալուեցաւ իր կարծիքի մէջ, այո, ես այնքան հմուտ էի զէնքերի գործածութեան մէջ, որքան ձի հեծնելում։ Շատ քիչ էր պատահում, որ իմ գնդակը շեղուէր նպատակից, որովհետեւ ես որսորդ Ավօի թէեւ

փորձին, բայց լաւ աշակերտած էի, աշակերտը այն մարդու, որի անուան հետ կապուած էին այնքան սարսափելի պատմութիւններ... Բայց նա միայն միշտ բարի դէմք ինձ եւ դէպի մեր ընտանիքը: Նրա անունը միշտ գանձուած էր իմ համար մի առեղծուած հրաշքի, որով ես փորձեր էի անում: Առաջին փորձը արեցի մեր հաւերի վրայ- միայն ինձ շատ անհետ, երբ տեսայ, իր սիրելի վառեկներից մէկը թռչում էր մեր բակի մէջ: Նա խեղճի վարից վարժապետի մօտ բողոքելու...

Իսկ երբ դերվիշը իր ընտանիքով թողեց մեր քաղաքը, մայրս մտածեց ուրախ էր, որ ազատուեցաւ մի այսպիսի դրացուց, որը, նրա կարծիքով, իր որդուն փչացնում էր, խելքից հանում էր: Բայց ես երկար չէի կարող մոռանալ բարեկամս Ավօին, որի պատմութիւնները իր դերվիշական կեանքից այնքան հետաքրքրում էին, այնքան ոգեւորում էին ինձ...

Բայց որքան մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ ճանապարհին Սագօն գարձաւ ինձ այս խօսքերով.

— Գիտես, ուր ենք գնում, Փարհատ:

— Ինձ ոչինչ չէ ասել Կարօն, պատասխանեցի ես:

— Դու յիշո՞ւմ ես դրսոյդ Ավօին, այն լուռ, միշտ խոժոռ մարդուն, որ մի ժամանակ ձեր դրացին էր, — մենք գնում ենք նրա տունը: Տես, այն սարերի մէջն է բնակւում նա:

Սագօն ձեռքը մեկնեց դէպի արեւմուտք, կարծես ես գիշերային խաւարի մէջ կարող էի տեսնել նրա ցոյց տուած տեղը:

— Յիշում եմ, պատասխանեցի ես մի առանձին բաւականութեամբ: — Հիմայ բոլորովին ծերացած կը լինի Ավօն. տասներկու տարի է, որ չեմ տեսել նրան:

— Հին վիշապները շուտ չեն պառաւում: Դու կը տեսնես նրան շատ քիչ փոխուած, ասաց Սաքօն իր սովորական հեգնական եղանակով ։ — Բայց մի՞տդ է, Փարհատ, Ավօի որդեգիրը՝ Հասօն, որին մենք դպրոցում կոչում էինք "էշի փալան":

— Որին մեր վարժապետը կոչում էր "սատկած", աւելացրի ես, — որը ոչինչ չէր սովորում եւ շատ յոգնում էր, երբ ման գալու էինք գնում. աշակերտները շատ անգամ ստիպուած էին շալակել նրան եւ յետ բերել դաշտից:

— Հէնց նա, գտար. բայց հիմայ որ տեսնես, չես ճանաչի, այնքան հաստացել է, սարի արջ է դարձել. երեւի վրայ եկաւ լեռնային օդը:

— Ի՞նչ է շինում։

— Գիւղը տանի նրան, հիմայ տուն ու տեղի տէր է դարձել, վար է վարում, ցանք է անում. կնիկ ունի. ամեն տարի երկու հատ ծնվում են. տունը լիքն է երեխաներով. ճանճերի նման վըժվըժում են:

— Էլի այնպէս մաղձոտ է, որպէս առաջ:

— Հիմայ օրինաւոր մարդ է դարձել. խատակ հոգի է տալիս, երբ նրա տունն ես մտնում. ուզում է՝ ինչ որ ունէ, ինչ որ չունէ, քեզ ուտացնէ ու այնպէս ճանապարհ դնէ:

— Ուրեմն հարուստ է:

— Գութան ունի, անասուններ ունի. հէնց ես ու դուն մնացինք առանց ոչնչի, Փարհատ:

Ինձ ամենից աւելի հետաքրքրում էր Մարօն, որսորդի աղջիկը, ցանկանում էի նախ քան տեսնելս նրա մասին որ եւ իցէ տեղեկութիւն ստանալ։

— Բայց Մարօ՞ն, հարցրի ես։

— Մարօ՛ն... կրկնեց Սաքօն մի առանձին ոգեւորութեամբ. — այժմ այդ սեւ դեւիկը իր թուխ աչքերով

բոլորովին խելքից հանում է մարդուն... Սատանա՛ն տանի նրան, էլի այնպես կծում է... էլի այնպես ճանկռտում է, որպես առաջ...

— Նա միշտ կատուի բնաւորութիւն ունէր։

Չը գիտեմ ի՛նչու Սագօն ընկաւ խորին տրտմութեան մէջ, երբ Մարօի անունը մէջ մտաւ։ Նա վառեց իր ծխաքարշը, սկսեց ծխել։ Ցետոյ, երեւի, առաջին խոստկցութիւնը մոռացութեան տալու համար, առաջարկեց ինձ ծխաքարշը, ասելով.

— Առ, ծխիր այդ "սատանայի բուրվառը„։

Ես յայտնեցի, թէ ծխելու սովորութիւն չունեմ։

— "Ղարաչիների օրաներում ճգնաւորութիւն չեն անում„... պատասխանեց նա ծիծաղելով։

Ես չը հասկացայ, թէ ինչ էր ուզում ասել։

— Շատ հասկանալի է, ասաց նա. — սոֆիները, որ սկզբում չեն ծխում, յետոյ սկսում են ծխախոտ ծամել. աւելացնում են դրա վրայ եւ աֆիօն ուտելը։ Այսպէս է լինում ամեն պահեցողների վերջը։

Ես ընդունեցի նրա ձեռքից ծխաքարշը, ճշմարիտ, նա դիւր եկաւ ինձ, թէեւ առաջին անգամն էր, որ ծխում էի։

— Հա՛, այդպէս, ասաց նա մի առանձին հաճութեամբ, օրինաւոր բան տեսար. մարդուն էլ է դիւր գալիս, նրա Ստեղծողին էլ։

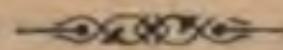
Սագօն իր ծխաքարշը ընծայեց ինձ, ասելով, թէ ինքը երկու հատ ունի, եւ խնդրեց, իջեւանը հասնելու ժամանակ նրան յիշեցնեմ, որ ինձ ծխախոտ տայ։ Նա հաւատացնում էր, որ առանց ծխախոտի, առանց արաղի ճանապարհորդութիւնը կեանք չունի։ Այդ պատճառով, ես չը դժուարացայ ընդունել նրա ձեռքից արաղի շիշը, որ մի փոքր խուրջինի մէջ դրած, քարշ էր տուել իր ձիու թամքի ղաշից։ Թէեւ

իմ կեանքում ամենեւին արաղ խմած չէի, բայց մի քանի կաթիլ կուլ տալով, շիշը յետ տուեցի. ինձ երեւաց, թէ բերանս կրակով այրեցին։ Սագօն բաւական խմեց։

— Տաքացնում է, — ասաց նա, — այնտեղ, այն սարերի բարձրաւանդակների վրայ, ցուրտ կը լինի։

Ու իրաւ, քանի վեր էինք բարձրանում դէպի լերան զառիվերը, գիշերային հովութիւնը այնքան զգալի էր դառնում։ Մեր փոքրիկ քարաւանը առաջ էր գնում ամենայն եռանդով։ Ձիերը այն աստիճան սովորած էին լեռնային անցքերին, որոնց միջով վայրենի այծերը դժուարութեամբ կարող էին անց կենալ։ Մեր ճանապարհը ընկած էր նեղ կիրճերի միջով, ուր անհաւասար, ալիքաւոր գարուփոսերի եւ սարսափելի ել եւ էջների պատճառով, երբեմն ստիպուած էինք ցած իջնել ձիերից։ Այդ սաստիկ յոգնեցրեց ինձ։ Բայց Սագօն յոգնութիւն չէր զգում. կարծես, ժայռերը, ապառաժները իրանց սոսկալի պտոյտներով աւելի ոգեւորում էին նրան։ Կարօն եւ Ասլանը գնում էին մեզանից մի քանի քայլ առաջ։ Նրանք ինչ-որ բանի մասին տաք-տաք խօսում էին։ Քամին, որ սկսեց փչել բարձրաւանդակների վրայ, չէր թողնում, որ նրանց ձայնը լսելի լինէր։ Սագօն խօսում էր ինձ հետ, առանց լռելու, զանազան խառն եւ անկապ առարկաների վրայ։ Բայց որքան ես աշխատեցի նրանից որ եւ իցէ տեղեկութիւն դուրս քաշել իրանց անցեալ կեանքի մասին օտար երկրներում, — նա մնաց միշտ զգոյշ եւ ոչինչ չը հաղորդեց ինձ։

Բայց ո՛րքան դիւթական ազդեցութիւն ունի լեռը, այն եւս հայկական ահաւոր, սքանչելի լեռը։ Այդ ազդեցութեան ոգեւորութիւնը ես իսկոյն նկատեցի Սագօի մէջ, երբ նա սկսեց իր գեղեցիկ ձայնով եղանակել մի փոքրիկ երգ։

ԺԵ.

ՈՐՍՈՐԴԻ ՏՆԱԿԸ

Գիշերը մօտենում էր իր վախճանին, երբ հասանք Կ... գիւղը, որ գտնվում էր Դուշմանայ լեռների մէջ։ Անդադար յարձակումները այդ լեռներից Սալմաստ գաւառի վրայ՝ առիթ էր տուել տեղացիներին այսպէս կոչել նրանց. Դուշմանայ լեռներ նշանակում է թշնամու լեռներ։

Գիւղից դուրս, բլուրի վրայ, միայնակ կանգնած էր փոքրիկ տնակ, որի պատուհաններից մէկը այն ուշ-գիշերային պահուն, լուսաւորուած էր մռայլ լուսով։ Աղօտ լոյսը քաշեց մեր քարաւանը դէպի իր կողմը։ Մենք կանգնեցանք մի քանի քայլ հեռու, միայն Կարօն մօտեցաւ տնակին։ Չը գիտեմ նա ինչ խօսեց, ինչ ասաց, միայն այն տեսայ, քանի րոպէից յետոյ բակի դռները բացուեցան, շէմքի վրայ յայտնուեցաւ մի ահագին կերպարանք ճրագը ձեռին։ Որքան եւ նսեմացած լինէր իմ յիշողութիւնը, դարձեալ ես այն կերպարանքի մէջ ճանաչեցի որսորդ Ավօին։

Կարօն նշան արեց իր ընկերներին, բոլորը մօտեցան։ Մեր առաջին հոգսը եղաւ հանգստացնել ձիաները։ Ախոռատան քնաթաթախ սպասաւորին, երեւի, շատ հաճելի չեղաւ տարաժամ հիւրերի այցելութիւնը. նա մրթմրթալով դուրս եկաւ իր դարանից։ — “Ո՞ր սատանան էս վախտը դուրս կը գայ իր բունից„ — խօսեց քնթի տակից եւ սկսեց ձիաները

ներս քաշել դէպի փարախը։ Դա իմ նախածանօթ Մըհէն էր, որ առաջ աջակցում էր Ավօին նրա որսորդութիւնների մէջ, իսկ այժմ մի աստիճան եւս բարձրացել էր իր պաշտօնի մէջ, դառնալով անասունների վերակացու։ Տղերքը այն աստիճան սովորած էին նրան, որ ամենեւին ուշադրութիւն չը դարձրին նրա դժգոհութեանը եւ պատուիրեցին շատ գարի եւ գարման տալ ձիաներին։

— Մըհէն գիտէ, ասել պէտք չէ, քանի տարի է, Մը-հէն ձիաների հետ գործ ունի, պատասխանեց նա խռպոտ ձայնով եւ դիմեց դէպի մարագը։

Որսորդի տնակը, բացի ախոռատնից, բաղկանում էր մի քանի փոքրիկ սենեակներից, որոնցից մէկը պատրաստուած էր հիւրերի համար. երբ ճրագ վառեցին, ամենքը հաւաքուեցան այնտեղ։ Շուտով յայտնուեցաւ եւ տանուտէրը, որ բակում Կարօի հետ մեզ անլսելի ձայնով խօսում էր։

— Դէ, շուտ, Ավօ, տղերքը ուտել են ուզում, դար-ձաւ դէպի նա Կարօն։

— Գայլի նման, վրայ բերեց Սաքօն, — ինչ "հոգու-բաժին„ ունես, ամէնը բեր։

— "Ցարաժամ հիւրը իր բախտից պէտք է գանգա-տուի„, պատասխանեց որսորդը թուրքերէն առածով։ — Աստուծոյ տուածից ինչ ունեմ, կը բերեմ։

— Ո՞ւր են, ոչ մէկը չէ երեւում, հարցրեց Ասլանը։

— Հասօն դաշտումն է, նա իր անասուններն է պա-հում. անիծուած քրդերը խառակ կատաղել են, հէնց որ աչքդ հեռացնում ես, էլ ապրանքիդ տէրը չես։ — Մարօն քնած է, ես նրան կը զարթեցնեմ։

Նա դուրս գնաց ընթրիք պատրաստել տալու։

Ես մնացի աննկատելի։ Ընկերներիցս ոչ ոք չը խօսեց որսորդի հետ իմ մասին. իսկ ես ամաչում էի, որ մօտենամ,

նրա ձեռքը համբուրեմ ու ասեմ՝ ես քո Փարհատն եմ, դու միշտ սիրել ես ինձ։

Բայց ինչու ես այնքան ուրախացայ, երբ նա խոստացաւ զարթեցնել Մարօին, ինչու իմ աչքերը այնպէս անհամբերութեամբ նայում էին դէպի դուռը, որտեղից նա պէտք է ներս մտնէր։ Ախ, ո՜րքան սիրելի է լինում մանկութեան ընկերը, մանկութեան անմեղ բարեկամը։

Տղերքը մի կողմ դրեցին իրանց զէնքերը, նստեցին բուրթից գործած թանձր օթոցների վրայ, որոնցմով ծածկուած էր սենեակի յատակը։ Շատ չանցաւ, ներս մտաւ մի աղջիկ, որ ձեռքով երկու կողմից բռնած, բերում էր մի մեծ պղնձէ սինի, որի վրայ դրած էին՝ լաւաշ, պանիր, եղջերուի սառը միս, մածուն, կարագ եւ լեռնային զանազան բանջարներ։ Նա լուռ մօտեցաւ, դրեց սինին հիւրերի առջեւ եւ նոյնպէս լռութեամբ հեռացաւ, առանց աչքերը այս կողմ կամ այն կողմ դարձնելու։ Տղերքը բարեւեցին նրան մի քանի սրախօսութիւններով, բայց նա ոչ մէկին չը պատասխանեց։

Նա Մարօն էր։

Ամբողջ տասներկու տարի էր, որ չէի տեսել նրան։ Որքան մեծացել էր նա, որպիսի ծանր կերպարանք էր ստացել այն մշտազուարթ, պայծառ դէմքը, որից մանկական ժպիտը երբէք պակաս չէր լինում։ Տարիները փոխել էին նրան, փոխել էին դէպի աւելի գեղեցիկը եւ աւելի սքանչելին։

Մարօն կրկին վերադարձաւ․ այս անգամ բերեց մի ահագին խեցեղէն ամանով գինի։ Նրա աչքերը հանդիպեցան իմ աչքերին եւ խաղաղ դէմքի վրայ երեւաց խռովութեան նման մի բան։ Նա իսկոյն դուրս վազեց, երեւի, հօրը իմացում տալու իմ մասին։

Իմ ընկերները դեռ ինձ “մարդի„ տեղ չէին դնում եւ այս պատճառով նրանցից ոչ մէկը չը մտածեց ներկայացնել

ինձ։ Իսկ որսորդը այն աստիճան զբաղուած էր իր հիւրերով, որ կամ չը նկատեց ինձ, կամ տեսաւ եւ չը ճանաչեց։ Վերջինը աւելի հաւանական էր։

— Ո՞ւր է, ձայն տուեց նա, շփոթուած ներս մտնելով։ — Ո՞ւր է Փարհատը։

Ես մօտեցայ նրան։

— Փարհատ ջան, դո՞ւն ես, քո հոգուն մատաղ, բացականչեց նա ինձ գրկելով, եւ ուրախութեան արտասուքը ցօղուեցաւ ալեխառն մօրուքի վրայ. — Տղա՛ս, Աստուծոյ աչքը վրադ լինի, ո՛րքան մեծացել ես դու... Ի՜նչ շնորհալի տղայ ես դարձել... — Կարօ, ո՞րտեղից գտար դրան։ Ես չէի ճանաչելու եթէ Մարօն չասէր։

Կարօն կարճ կերպով պատմեց, թէ որտեղ եւ ինչ դրութեան մէջ գտաւ ինձ։ Որսորդը սկսեց ծիծաղել։

— Ես այդ սպասում էի, որ դու կը փախչես այն անպիտանի մօտից, ասաց նա, — բայց ափսո՛ս, որ երկար մնացիր այն “դժոխքի„ մէջ։

Դժոխք կոչում էր որսորդը տէր Թօդիկի դպրոցին։ Այդ խօսքը կրկին յիշեցրեց ինձ վաղեմի տանջանքները, որ առժամանակ մոռացութեան էի տուել։

Գեղեցիկ Մարօն հեռուից նայում էր հօր գգուանքին, կարծես, նա էլ ուզում էր մօտենալ ինձ, կարծես, նրա փակուած շրթունքի մէջ պահուած էին ինձ համար մի քանի քաղցրիկ խօսքեր. — “Ես էլ ուրախ եմ, Փարհատ, շատ ուրախ, քեզ տեսնելու համար„... Բայց ոչ, հայ աղջկայ ամօթխածութիւնը երկաթի փականք էր դրել նրա լեզուին, ես այս խօսքերը կարդում էի նրա, ուրախութիւնից պայծառացած երեսի վրայ։

Որսորդը սկսեց այնուհետեւ հարցնել մօրս մասին, քոյրերիս մասին, թէ որպէս ապրում են նրանք, ինչ վիճակի

մէջ են գտնվում, ով է հոգ տանում նրանց անբախտութեանը։ Քաջալերեց ինձ, թէ ես կարող էի օգնել նրանց, մխիթարել մօրս եւ մտածել քոյրերիս բախտաւորութեան մասին։ Նա աւելացրեց, թէ շատ ուրախ է, տեսնելով, որ ես ընկել եմ Կարօի հասարակութեան մէջ, եւ թէ այդ ընկերութիւնը կարող էր օգտաւէտ վախճանի հասցնել ինձ։ Յետոյ նա դարձաւ դէպի Մարօն.

— Դու ինչու մօտ չես գալիս, չես հարցնում Մարիամի, Մագթաղի մասին. չէ՞ որ նրանք քո հին քոյրիկներն էին. ամէն օր մէկ մէկու ծամեր էիք փետտում, մէկ մէկու երես էիք ծուատում, էլի բարիշում էիք։ Այդպէս չէ՞, իմ կատուիկ, մոռացել ես, հա՛։

Ես յիշեցի այն գիշերը, այն ձմեռնային սարսափելի գիշերը, երբ մրրիկը դրսում կատաղաբար մռնչում էր եւ ձիւնը առատօրէն մաղվում էր երկնքից։ Մենք նստած էինք գերեզմանի պէս ցուրտ խրճթի մէջ։ Մայրս կարում էր, ես վառարանի մօտ քրքրում էի հանգած կրակը։ Մարիամը եւ Մագթաղը քնած էին։ Աշտանակի վրայ իւղը սպառուած ճրագը պլպլում էր, որպէս մի շնչաւոր, որ հոգեվարքի մէջ է գտնվում։ Յանկարծ դեւի նման ներս վազեց Մարօն, ճարպիկ, աշխուժով լի մի երեխայ, որի անմեղ չարութիւններն անգամ սիրելի էին մեզ։ Ես յիշեցի, թէ որպէս քարշ ընկած մօրս պարանոցէն, յիմար-յիմար շատախօսում էր նա եւ տաք-տաք համբուրում էր մօրս երեսը։ Նա ուրախանում էր, որ ձիւն է գալիս, եւ մի առանձին երեխայական ոգեւորութեամբ ասում էր, վաղ-առաւօտեան կը վազվզէ նրա մէջ։ Ես յիշեցի, թէ որպէս նա յարձակուեցաւ քնած Մարիամի վրայ, իր փոքրիկ ճանկերով բռնեց նրա կոկորդից, եւ կրկին կայծակի արագութեամբ դուրս փախաւ մեր խրճթից։

Կրկին տեսնում էի այն կեանքով լի, վայրենի երեխային, այժմ հասուն, վայելուչ կազմուածքով, կանգնած էր իմ առջեւ որպէս մի լեռնային հրեշտակ։ Նոյն հրեղէն աչքերը եւ այժմ վառվում էին լի գեղեցիկ վրդովմունքով, նոյն սեւուկ երեսը իր գիւական ժպիտով եւ այժմ կախարդիչ էր։

Չը նայելով հօր խօսքերին, Մարօն չը մօտեցաւ ինձ. միայն ծիծաղեց եւ սենեակից դուրս գնաց, հիւրերի համար մի նոր բան բերելու։ Ամօթխածութիւնը աւելի իմ կողմից էր, թէ նրա կողմից, —չեմ յիշում, միայն երկուսիս լեզուն էլ պապանձուած էր։ Ես չը գիտէի, ինչ խօսել նրա հետ, դրա համար շատ ուրախացայ, երբ Մարօն իր հեռանալով դուրս բերեց ինձ իմ նեղ դրութիւնից։ Ես այն ժամանակ միայն զգացի իմ անշնորհքութիւնը, թէ որ աստիճան անկիրթ էի, թէ որքան կոշտ եւ կոպիտ պատրաստել էր ինձ դպրոցը։

Ցերեկն հաւաքուեցան ընթրիքի սեղանի շուրջը։ Ավօն նոյնպէս նստեց մեզ մօտ։ Մարօն սպասաւորութիւն էր անում, անդադար ուտելիքներ եւ ըմպելիքներ ներս բերելով եւ դուրս տանելով։ Երեւում էր, տանուտէրը առաջուց գիտէր իր հիւրերի գալուստը եւ կանխապէս պատրաստութիւններ էր տեսել նրանց համար։ Գիւղական ամեն տեսակ բարիքներից, ինչ որ կարող է մատակարարել երկրագործի եւ խաշնարածի տնտեսութիւնը, գտանվում էր սեղանի վրայ։

Ընթրիքի ժամանակ ես դեռ նոր զննեցի ծերունի որսորդի խորշոմներով պատած դէմքը, նրա գլխի եւ մօրուքի ալեւորած մազերը, որոնք առաջ, իմ տեսած ժամանակը, բոլորովին թուխ էին, իսկ այժմ այն երկաթի մարդը ծերացել, շատ եւ շատ փոխուել էր։ Նա պահպանել էր միայն իր վաղեմի աշխոյժը, եռանդի կենդանութիւնը եւ

[illegible] մի բոյս, որ թառամած, ցա-
[illegible] պահպանում է իր անուշահո-
[illegible]

— [illegible], ասաց նա ինձ, — երբ առաւօտեան [illegible] Մարօին քեզ տանէ մեր լեռների [illegible] և դու կը տեսնես թէ որքան գեղեցիկ [illegible]։

[illegible] Թնդաց ուրախութիւնից, ես շատ էի սիրում լեռը. որպէս դաշտային երկրի բնակիչ, լեռը միշտ ինձ վրայ մի առանձին գիւթական տպաւորութիւն էր գործում։ Բայց իմ ուրախութիւնը կրկնապատիկ եղաւ, երբ մտածում էի, թէ Մարօն պիտի առաջնորդէ ինձ իմ լեռնային զբօսանքի ժամանակ։ Ախ, երբ պիտի լուսանար այդ գեղեցիկ առաւօտը։ Համոզուած էի, որ Մարօն երկար պիտի խօսէր ինձ հետ, շատ բաներ պիտի հարցնէր քոյրերիս մասին, մօրս մասին, իր բոլոր հին ծանօթների մասին։ Բայց դեռ բաւական ժամանակ կար մինչև առաւօտը. աքաղաղները դեռ նոր էին սկսել երկրորդ անգամ կանչել։

Կ. գիւղը, ուր բնակւում էր ծերունի որսորդը, գտանւում էր Դուշմանայ լեռների վերայ, որոնք կազմում էին մի շղթայ, որ բաժանում էր Սալմաստը Հաղբակից։ Վասպուրականի սարոտ գաւառներից մէկն է Հաղբակը, որ իր երկարատև ձմեռով և հովասուն ամառով, թէև աւելի յարմարութիւն չունի երկրագործութեան, բայց իր խոտաւէտ արօտներով խիստ նպաստաւոր է անասնապահութեան, որը ժողովրդի գլխաւոր պարապմունքն է։ Ամենաջերմ ամառները միայն կարող են հալել մշտական ձիւնը սարերի գագաթից. օդը տոգորուած է կազդուրիչ խոնաւութեամբ, և ձորերի միջով վազող վտակները և աղբիւրները երբէք չեն ցամաքում։

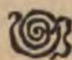
Հաղբակայ սարերի վրայ եւ ձորերի մէջ ցրուած են հայոց բազմաթիւ գիւղեր, որոնք ներկայացնում են մարդու կեցութեան խորին-նախնական դրութիւնը։ Գետնափորը՝ զանազան ոլոր-մոլոր ուղղութեամբ՝ տարուած են հողի տակով եւ ձեւացնում են կատարեալ լաբիւրինթոս, նրանց մէջ իրանց անասունների հետ բնակվում են մարդիկ պարզ, խաղաղական կեանքով։ Ամենափորձեալ աչքն անգամ չէ կարող որոշել գետնափոր խրճիթները հողի տափարակ մակերեւոյթից, միայն վաղորդեան ծուխը, երդիկների ծակերից դուրս հոսուող ծուխը յիշեցնում է՝ թէ այն ստորերկրեայ խորշերի մէջ ապրում են մարդիկ...

Գարնան սկզբից բնակիչները իրանց հօտերի հետ գաղթում են դէպի հեռաւոր սարերի արօտները, այնտեղ ապրում են վրանների տակ մինչեւ աշնան վերջը։ Գիւղերը համարեա թէ դատարկվում են տղամարդերից, գերդաստանի ծերունիքը միայն մնում են հսկելու տներին, որ ազատ պահեն նրանց չար ձեռքերի հրդեհելուց։

Բացի հայերից Հաղբակայ սարերի վրայ թափառում են քրդերի զանազան խաշնարած ցեղեր, որոնք չունեն հաստատ բնակութիւն, այլ տարուայ տաք ամիսները անցուցանում են բաց օդի տակ, իսկ ձմեռը զետեղվում են հայերի գիւղերում, եւ ամեն մի հայ ընտանիք պարտաւորուած է պահել մի քանի քուրդ գերդաստան նրանց անասունների հետ։ Ծանրութիւնը եւ նեղութիւնը, որ կրում են հայերը այդ ինքնակոչ հիւրերից, հասնում է վերին աստիճանի անախորժութեան։ Թողնենք այն, որ տանուտիրոջ կացարանն իր համար եւս նեղ եւ անբաւական է, ուր մնաց որ նա աւելորդ մարդիկ ընդունէր իր խրճիթի մէջ։ Բայց անտանելին այն է, որ շատ անգամ ձմեռը տեւում է աւելի երկար քան թէ սովորականը, քուրդը սպառում է իր պաշարը, այն

ժամանակ հիւրընկալը պարտաւոր է խնամել նրան եւ նրա անասուններին, մինչեւ սարերից ձիւնը բարձրանայ, խոտերը բուսնեն, եւ նա կարողանայ այնուհետեւ ապրել Աստուծոյ անզանից։ Տանուտիրոջ մի փոքր ընդդիմադրութիւնը կարող է նրա կեանքը վտանգի մէջ քցել հիւրի կողմից, որի զէնքերը մարմնի անբաժան մասն են կազմում, եւ նրանց իր կրքերին համաձայն գործ ածելը՝ չէ արգելում ոչ մի օրէնք եւ ոչ մի իրաւունք։

Այս կիսավայրենի ազգը, որ կառավարվում է իր բէկերով եւ շէյխերով, պահպանել է բոլոր բարբարոսական յատկութիւնները մի ժողովրդի, որ չէ խոնարհվում ոչ մի իշխանութեան, եւ իր ազատութիւնը գտնում է իր սրի եւ իր կոպիտ բռնակալական ուժի մէջ։ Իսկ նոյն բռնութեան անբախտ զոհն է մի ազգ, որ վաղուց կորցրել է իր սուրը, որի մէջ վաղուց սպաննուել է ազատութեան եւ ինքնապաշտպանութեան ոգին, որ իր գլուխը ամենայն հնազանդութեամբ խոնարհեցնում է ամեն մի անիրաւ ձեռքի ներքոյ...

ԺԶ.

ՍԻՐԱՀԱՐԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԸ

Միւս օրը ես զարթեցայ խիստ ուշ։ Ճանապարհի յոգնածութիւնը, որ առաջին անգամն էր իմ կեանքում, բաշխել էր ինձ հանգիստ եւ երկարատեւ քուն։ Ընկերներիցս ոչ մէկը չը կար այնտեղ, ես մենակ էի մնացել քնարանում։ Իսկոյն հագնուեցայ եւ դուրս եկայ, որ տեսնեմ ուր են գնացել նրանք։

Գեղեցիկ էր լեռնային առաւօտը. ճնճղուկները տակաւին չըկչըկում էին վարսազեղ ուռիների վրայ, որոցմով հովանաւորուած էր Որսորդի տնակը, եւ արեւի առաջին ճառագայթներով լուսաւորուած բակում հաւերն ախորժանօք քաղում էին գետնից հունտերի հատիկները, որ ցրվում էր Մարօն։

Դուրս գալով իմ սենեակից, ես առաջին անգամ նկատեցի, որ Ավօի տնակը թէ իր շինուածքով եւ թէ մաքրութեամբ համարեա մի պալատ էր, գիւղի միւս խրճիթների հետ համեմատելով։ Նա կանգնած էր գետնի մակերեւոյթից բաւականին բարձր. պարունակում էր իր մէջ մի քանի փոքրիկ սենեակներ, նեղ պատուհաններով, ուր ապակու փոխարէն լուսամուտները պատած էին թղթով։ Պատերը թէ՛ ներսից եւ թէ՛ դրսից ծեփած էին սպիտակ կաւով, որոնք շատ կոկելուց մի առանձին փայլ էին ստացել։

Խրճթի մէկ մասը բաժանած էր անասունների համար, այնտեղ զետեղուած էին՝ ախոռը, մարագը եւ ոչխարների գոմը։

Մարօն ինձ տեսնելով, մօտ վազեց եւ հեգնական ժպիտը երեսին ասաց.

— Տե՛ս, նրանք գնացին, քեզ այստեղ թողեցին. Ինչ տղայ ես, այդքան էլ կը քնե՞ն. Կ'ասես թէ, շատ ճանապարհ է եկել, — մի օր եւ կէս, այն էլ ձիով, — դրա համար յոգնել է... ծո՜յլ։ — Ես ոտով մինչեւ Բարթուղիմէոս գնացի, ինչքան պապան ասաց, ձին չը նստեցի, ուխտ էի արած։ Երբ այնտեղ հասանք, չե՞ս հաւատայ, Փարհատ, ողջ գիշերը չը քնեցի. հէնց պար էի գալիս եւ թռչկոտում... Ախ, ի՜նչ լաւ էր այն գիշերը. ափսո՜ս այնտեղ չէիր, Փարհատ։ Ուխտաւորները հէնց ածում էին, ածում, "Ջան գիւլում„ ասում, ու խաղում էին մինչեւ լոյս...

Որքան ինձ ախորժելի էր լսել Մարօից նրա ուխտագնացութեան ուրախալի, մի եւ նոյն ժամանակ անկապ պատմութիւնը, այսուամենայնիւ, ես անհամբերութեամբ նրա խօսքը կտրեցի, հարցնելով, թէ ո՞ւր գնացին տղերքը եւ ի՞նչու ինձ թողեցին։

Նա ասաց, թէ տղերքը տեսնելով, ես քնած եմ, թողեցին հանգստանալ, իրանք գնացին որսորդութեան, թէ նրանք պատուիրեցին Մարօին յայտնել ինձ՝ եթէ ես ցանկութիւն կ'ունենայի մասնակցել որսորդութեանը, կարող էի գտնել նրանց Խանա-Սօրի ձորի մէջ։

— Կուզե՞ս ասեմ, որ Մըհէն քո ձին թամքէ, հարցրուց Մարօն։ — Դու մի բան չե՞ս ուտի, ճանապարհը հեռու է, մինչեւ Խանա-Սօրի ձորը, շատ հեռու է, կը քաղցես։ Ես հիմայ կաթը տաքացրի, սերը քեզ համար պահեցի։ Կ'ուտե՞ս բերեմ։

“Քեզ համար պահեցի„ ... այս խօսքերը հնչեցին իմ ականջին, որպէս քրոջ խօսքեր իրանց բոլոր անուշահոտութեամբ: Նա դեռ մտերիմ էր ինձ հետ, որպէս առաջ, երբ դեռ երեխայ էր, երբ իրանց տանից կերակուր էր բերում մեզ, որը բարի Ոսկորդը բաժանում էր իր աղքատ դրացու հետ:

— Բեր, կ'ուտեմ, պատասխանեցի ես: — Ի՞նչու հէնց “ինձ համար„ ասըր, հարցրի յետոյ:

— “Լաւ է նոր սատանան, քան հին քահանան„, ասաց նա ծիծաղելով: — Կարօն եւ Աղանն էլ այնքան երեսի տեղ չունեն, Սագօն խօ զահլայ է տանում. ես նրան համբերել չեմ կարող: Բայց մենք վաղուայ ընկերներ ենք, այդպէս չէ՞, Փարհատ:

— Ես այդպէս չէի մտածում, ես մտածում էի՝ երբ Մարօն ինձ տեսնէ, կ'ասէ՝ դու իմ ընկերը չես, դու ինձ ծեծում էիր, երբ երեխայ էի:

— Ի՞նչ անենք, ես էլ Մարիամին ծեծում էի, մի օր երեսը ճանկռտեցի, արիւն դուրս եկաւ. հիմայ այնքա՜ն ուզում եմ, այնքան ուզում եմ որ նրան տեսնեմ: Նա հիմայ ինձ չի կանչի “բօշայ„. նա հիմայ խելօքացել է. չէ՞, Փարհատ:

— Աւելի քան Մագթաղը: Բայց դու Մագթաղին շատ էիր սիրում:

— Մագթաղը խեղճ երեխայ էր, Մարիամը գազան էր. ախ, Աստուած, մէկ օր չէր անցնի, որ մենք մէկ մէկու պատահելիս՝ չը կռուենք: Ի՜նչքան յիմարներ էինք մենք...

Վաղեմի յիշողութիւնները զարթեցրին նրա մէջ անուշ զգացմունքներ, եւ ուրախ աղջկայ պայծառ երեսը մռայլուեցաւ սեւ թախիծներով:

— Ախ, ինչ լաւ էր Սալմաստը, Փարհատ, այն այգիները, այն պարտէզները... Այստեղ, այս սարերի մէջ մանր թուփերից աւելի ոչինչ չես տեսնի: Ախ, ինչ լաւ էր այնտեղ:

— Օ՜հ, ես խստակ մոռացայ քո նախաճաշիկը... ասաց նա եւ վազեց դէպի մերձակայ սենեակը:

Ես մնայ քնարանը, որ մի եւ նոյն ժամանակ տանուտիրոջ հիւրանոցն էր: Խաթունը, ծերունի որսորդի տնակալուչ պառաւը, արդէն հաւաքել էր իմ քնաշորերը եւ սենեակը սրբել էր: Պառաւի հնացած աչքերը չը կարողացան ճանաչել ինձ. նա խիստ կասկածանօք կերպով նայեց իմ երեսին, ինչ որ փնթփնթաց քթի տակից, եւ դողդոջուն քայլերով դուրս գնաց:

Քանի րոպէից յետոյ, փոքրիկ փայտեայ մատուցարանի վրայ դրած, Մարօն ներս բերաւ իմ նախաճաշիկը, որ բաղկանում էր սերից խառն մեղրի հետ. ես սկսեցի ուտել ակլտակ լաւաշներով: Մարօն կանգնած էր իմ մօտ եւ պտտեցնում էր իւր "թէշին„: Կարծես, այն գեղեցիկ մատները չէին սովորել անգործ մնալ:

— Փարհատ, դու շուտով չես գնայ մեր տանից, այդպէս չէ՞, հարցրեց նա շարունակելով "թէշին,, պտտացնելը: — Ինչ վատ բուրդ է, սատանան տանէ, որքան աշխատում ես բարակ մանել, գլուխ չէ գալիս:

— Դու ուզում ե՞ս, ձեզ մօտ մնամ:

— Ի՞նչու չեմ ուզում: Բայց այստեղ լաւ չէ գիւղումը, ես պապայիս կ'ասեմ, մեզ տանէ "օբան,,, այնտեղ լաւ է, շատ լաւ է չադրների մէջ: Առաւօտեան վեր ես կենում, մտիկ ես տալիս չորս կողմդ, ամէն տեղ կանաչ է, ծաղիկները վառվում են ուլունքների նման, գառները, ոչխարները թրթռում են դէպի արօտները...

Այն միջոցին յայտնուեցաւ Մըհէի վիթխարի կերպարանքը, նա կիսով չափ կռանալով, անցաւ դռնից, եւ կանգնելով չէմքի մօտ, ասաց.

— Ձին հազիր է, եւ ծուռ կերպով նայելով Մարօի երեսին, դուրս գնաց։

Ես հրացանս քաշ տալով ուսիցս, պատրաստուեցայ ճանապարհ ընկնել։

— Դու ճանապարհն իմանում ես, հարցրուց Մարօն։

— Չեմ իմանում, բայց կը գտնեմ։

— Դժուար է։ Ես քեզ կը հասցնեմ մինչեւ “ծակ-քարը„, այնտեղից ուղիղ ճանապարհ կայ մինչեւ Խանա-Սօրի ձորը։

— Յետոյ դու կարո՞ղ ես մենակ յետ դառնալ։

— Ես գիշերն էլ չեմ վախենում, երբ սարերի վրայ մենակ ման եմ գալիս, պատասխանեց նա ժպտալով։

— Բայց ինձ այն ասա, նրանք ձիո՞վ գնացին։

— Չէ՛, ոտով։

— Ես ինչու չեմ գնում ոտով։ — Մըհէ, ինձ պէտք չէ։

— Ձի՛ն պէտք չէ՛... կրկնեց վիթխարին, դժգոհութեամբ իմ երեսին նայելով։ — Էդ պէտք էր առաջ միքր անել եւ սատանայի տանջանք չը տալ մարդուն...

— Նա գի՞ժ է, ի՞նչ է, հարցրի Մարօից, երբ ծառան հեռացաւ։

— Նա շատ լաւ մարդ է, բայց կը տրաքուի, թէ մի բանի վրայ չը խօսայ, երբ նրան դիւր չէ գալիս։

Մի նեղ շաւիղ, որ տանում էր դէպի ծակ-քարը, ոլոր-մոլոր պտոյտներով անցնում էր բլուրների միջով, անդադար դէպի վեր բարձրանալով, եւ դէպի վայր իջնելով։ Մարօն հագած ունէր մի պարզ, խայտաճամուկ զգեստ, որը

կարելի էր տեսնել քիւրդ հովուուհիների հագին։ Նրա սեւ գանգուրները գեղեցիկ կերպով ծածանվում էին բարակ քամուց, որ փչում էր ծովակից։ Ամենահամարձակ այծեամն այնպէս թեթեւ, այնպէս յանդուգն չէր կարող թռչել այն քարաժայռերի միջով, որպէս Մարօն։ Լեռնային օդը եւ ըշտապ ճանապարհորդութիւնը ազդեցին մանուկ օրիորդի երեսի վրայ, եւ նրա արեւից այրուած թուխ-թաւխշեայ թշերը ստացան մուգ-վարդագոյն պայծառութիւն։

Ես բոլորովին հիացած էի այն կիսավայրենի լեռնականի սիրուն եւ վայելուչ կազմուածքով, որ այնքան առաձգական էր եւ թեքուն։ Ես երբէք երեւակայել չեմ կարող այնպիսի գեղեցիկ աչքեր, մեծ սեւորակ աչքեր, հովանաւորուած խիտ թերթերունքով, այնպիսի գեղագրական յօնքեր, որոնք միանում էին խոտորնակի գծերով։ Որքան ինքնավստահութիւն կար նրա համարձակ շարժուածքների մէջ. որքան կեանք կար այն բնութեան ազատ եւ հաւատարիմ զաւակի մէջ... Ես իմ մտքում նրան համեմատում էի գեղեցիկ Սօնայի հետ, որի ամեն մի գծերից արտայայտվում էր ընտանեկան բռնութիւնից ճնշուած եւ տանջուած աղջկայ երկչոտ-ամօթխածութիւնը... Մեծ տարբերութիւն...

Մի տեղ ճանապարհի կողքին կուտակուած էր փոքրիկ բլուր, որ բաղկանում էր քարերի մանր կտորներից. հասնելով այնտեղ, Մարօն առեց գետնից մի քար եւ նետեց նոյն բլուրի վրայ։ Ես հարցրի այս խորհրդական գործողութեան պատճառը։ Նա պատասխանեց, թէ այս բլուրին ասում են “սիրահարի գերեզման„ եւ պատմեց մի հին աւանդութիւն, որպէս թէ, մի տղայ եւ մի աղջիկ միմեանց շատ սիրելիս են եղել. հայրը չէ ուզեցել իր աղջկան այն տղային տալ. նրանք միաբանվում են, եւ տղան մի գիշեր փախցնում է իր սիրուհին։ Հայրն իմանում է, աղջկայ ետեւէն է ընկնում, եւ

այս ձորի մէջ բռնելով, առանց մի խօսք ասելու, իր խէնջարը խրում է նրա սիրտը եւ սպանում է։ Տղան այս տեսնելով, չէ կարողանում համբերել իր կսկիծին, եւ մի ժայռի գլխից իրան վայր է գցում եւ մեռնում է։ — Մարօն ցոյց տուեց բարձր ժայռը, որի մօտ նոյնպէս կուտակուած էին մանր քարերի կտորտանք։ — Աղջկան թաղում են այնտեղ, ուր թափուել էր նրա արիւնը, իսկ տղային այնտեղ, ուր ընկած էր նա ժայռից։ Այն օրից նզովք էր դրուել, որ ամեն մի ճանապարհորդ, այնտեղից անցնելով, մի քար գցում է նրանց գերեզմանի վրայ, ի նշան այն նախատինքի, որով այն աղջիկը մրոտեց իր հօր եւ մօր անունը։

— Դու էլ այն աղջկան վատ ես համարում, որ քարկոծում ես խեղճի գերեզմանը, հարցրի ես։

— Մէկ աղջիկ, որ ուրիշ տղայի ետեւէն է ընկնում. — այդ վատ չէ՞, հարցրեց նա պինդ ձայնով։

— Ապա ի՞նչ պէտք է անէ, երբ սիրում է տղային։ Սիրելն ի՞նչով է վատ։

Նա սկսեց ծիծաղել, որպէս թէ լսում էր ինձանից մի յիմար խօսք։

— Աղջիկն ի՞նչպէս կարող է սիրել տղային, երբ հէրն ու մէրը ատում են։ Հա՛ թող սիրէ, այդ ոչինչ, նրա կամքով խօ չէ՞, որ օտար տղայի ետեւից թրեւ է գալիս։ Ամօթ չէ՞։

Ես ուզեցի հերքել նրա ասածը, բայց նա իմ խօսքը կտրեց, եւ մի կծու խոժոռմունք գործելով իւր գեղեցիկ երեսի վրայ, ասաց.

Է՜հ, դատարկ բաներ մի՛ խօսի, գլուխս տանում ես…

Նա վազեց առաջ։

Ճանապարհը Մարօի համար սովորական լինելով, չէր զգում նրա երկարութիւնը։ Ես համարեա թէ յոգնեցայ։ Բարձրանալով բլուրի գագաթին, նա կանչեց.

— Դիբօ, Դիբօ:

Նրա զիլ եւ ձգական ձայնը արծաթի հնչիւններով տարածուեցաւ հեռու սարերի մէջ:

Հանդիպակաց բլուրի ետեւից յայտնուեցան մի քանի փոքրիկ կերպարանքներ, որոնք թռչկոտելով, եւ ճիչ բարձրացնելով, վազեցին Մարօի առաջ: Դրանք երեք կիսամերկ աղջիկներ էին, այնտեղ արածացնում էին Կ. գիւղի ուլերը եւ գառները: Մարօն բաժանեց նրանց հաց եւ պանիր, որ բերել էր իր հետ: Փոքրիկ հովուուհիքն ուրախութեամբ ընդունեցին առատ նուէրը բարերար ձեռքից եւ իսկոյն սկսեցին ուտել:

— Ես խօսեցրի մէկին, որին Մարօն կոչում էր Դիբօ:

— Ի՞նչ կ՚անես, եթէ գայլը քո գառներից մէկը գողանայ:

— Սօրօն չի թողնի, պատասխանեց փոքրիկ հովուուհին, խժռած աչքերով նայելով իմ երեսին:

— Ո՞վ է Սօրօն:

Նա փոխանակ պատասխանելու, երեսը շուռ տուեց, եւ մատները բերնին դնելով, շվացրուց: Ժայռերի ետեւից յայտնուեցաւ կապտագոյն շուն, որ մազոտ պոչը թափ տալով, վազեց Դիբօի մօտ, եւ խորին մտերմութեամբ սպասում էր նրա հրամանին:

Տեսնելով գազանին, ես յետ քաշուեցայ:

— Մի վախիր, քաջալերեց ինձ Դիբօն: — Սօրօին կ՚ասեմ՝ քեզ չը կծէ:

— Ես ծիծաղեցայ: Մարօն գրկեց Դիբօին, համբուրեց նրա այրուած թշերը:

— Այստեղից մենք կը բաժանուենք, դարձայ ես դէպի Մարօն:

— Կ՚ուզես, քեզ կը տանեմ մինչեւ Խանա-Սօրի ձորը, ասաց նա ուրախ դէմքով: — Վախում եմ ճանապարհը կորցնես:

Ես պատասխանեցի, թէ այդ խիստ դժուար կը լինէր նրա համար, որովհետեւ արեգակն արդէն սկսել էր այրել եւ խնդրեցի միայն ցոյց տալ, թէ ո՞ր կողմից պէտք է գնալ: Նա այնպիսի ճշտութեամբ նկարագրեց ճանապարհի ընթացքը, մինչ ես մտածում էի, թէ աչքերս խփած կարող եմ գնալ: Երեւում էր, այն լեռների բոլոր շաւիղները, իրանց պտոյտներով, իրանց ելեւէջներով նրան ծանօթ էին: Նա գիտէր իւրաքանչիւր ժայռերը, աղբիւրները, առուակները: Նա ճանաչում էր մինչեւ անգամ նշանաւոր թուփերը:

Ես հեռացայ: Մարօն երկար կանգնած “ծակքարի„ գլխին, հետազօտում էր իմ գնացքը, մինչեւ բլուրները թաքցրին իմ տեսութիւնից նազելի դէմքը:

ԺԷ.

ԵՐԿՈՒ ՈՐՍ ՄԻԱՍԻՆ

Արեգակն արդէն բարձրացել էր իւր կէսօրեայ տեղը, նրա այրող ճառագայթները, հանդիպելով սարերի հովութեանը, թուլանում էին, կորցնում էին իրանց կրակոտ զօրութիւնը։ Քաղցր էր շնչել լեռնային օդը, տոգորուած ծաղիկների անուշահոտութեամբ։ Անցնելով ամեն մի բլուրից, ամեն մի հովիտից, իմ առջեւ բացվում էր մի նոր տեսարան, այնքան հիանալի, այնքան յափշտակիչ, որպէս մի գեղեցիկ պատկեր իր հրաշալի արհեստագործութեամբ։ Ուր եւ նայում ես, լեռնային երկրի կանաչ մակերեւոյթը ծածկած է բարձր եւ դալար խոտերով, նրանց միջից փառվում են ծաղիկների հազարաւոր տեսակներն իրանց հրապուրիչ պայծառութեամբ։ Տեղ տեղ խուլ մրմունջով վազում են վտակներ, ամօթխածաբար թագնուած խոտերի մէջ։ Երբեմն նրանք նազելով ցոյց են տալիս իրանց արծաթափայլ երեսիկները, եւ կրկին ժպտելով ծածկվում են խիտ եղեգնաբոյսերի մէջ։ Փոքրիկ ջրային ծտերը միայն ուրախ-ուրախ սաւառնում են նոյն վտակների վրայ, եւ անդադար վերուվայր թռչկոտելով, դիպցնում են իրանց կուրծքը բիւրեղային մակերեւոյթին, խլելով ալիքների միջից մի անբախտ միջատ, որ տարվում էր անխնայ հոսանքի հետ...

Աչք ես դարձնում դէպի Դուշմանայ ձորը, եւ ահա մերկ քարաժայռի գագաթին դեռ կանգնած են կիսակործան

աշտարակները մի հին ամրոցի։ Աշտարակներից մէկի ատամ-նաւոր վերնապարսպի գլխին միայնակ նստած է աչագին սեւ արծիւը եւ լուռ մտախոհութեամբ նայում է դէպի խորին անդունդը, որ բացուած է նրա առջեւ։ Նա նստած է ան-շարժ եւ վեհափառ կերպով, եւ նրա սրատես աչքերը որո-նում են ձորի մթին խորութեան մէջ ցանկալի որսը...

Եւ ակամայ յիշում ես հին աւանդութիւնը՝ արդեօք նա չէ՞ր մի ժամանակ այդ աւերակներին տիրապետող հսկան, որ շար կախարդի դիւթելով արծուի կերպարանք ստացաւ, որ ճնշում էր իր բռնութեան ներքոյ ամէն կենդանութիւն, որ ուր եւ գնում էր, իր ետեւից թողնում էր անապատ եւ ամայութիւն... Նոյն աշտարակի բարձրութիւնից, ուր այժմ նստած էր արծիւը, ամէն առաւօտ մի զոհ գլորվում էր դէպի խորին անդունդը... մի զո՜հ, որից նոյն գիշեր խլել էր ամրոցի իշխանը նրա կուսական անմեղութիւնը...

Այսպէս, յափշտակուած երբեմն բնութեան գեղեցկու-թիւններով եւ երբեմն հին աւանդութիւնների յիշողու-թեամբ, շարունակում էի իմ գնացքը։ Իսկ բոլոր տպաւո-րութիւնները հետզհետէ անյայտանում էին, ես ընկնում էի մի կախարդական ինքնամոռացութեան մէջ։ Բայց մի բան մոռանալ կարող չէի, մի տպաւորութիւն մնում էր իմ մտքում անջնջելի, — այն էր Մարօի գեղեցիկ պատկերը։

Բայց մի՞թէ նրա մէջ սիրտ կար, ջերմ եւ սիրող սիրտ, մի՞թէ նա զգում էր, թէ ի՛նչ բան է սէրը... Ոչ, նա այդ չէր զգում. նրա հոգու սրբարանի մէջ երբէք չէր վառուել այդ կրակը, եթէ ոչ, նա այնպէս անգութ կերպով չէր քար-կոծի "սիրահարի գերեզմանը"...

Մարօն մի տեսակ սարուկ էր, որպէս Սօնան։ Նա ճնշուած էր ծնողաց բռնակալութեան ներքոյ, իսկ Մարօն վաղեմի նախապաշարմունքների. բայց վերջինն աւելի սար-

սափրելի կերպով խեղդում է ամեն մի հոգեկան թարմ եւ ընդարբոյս զգացմունք…

“Հա՛ թող սիրէ, ասում էր նա, այդ ոչինչ… աղջկայ կամքով խօ չէ„…

Ու իրաւ, մի՞թէ հայ աղջիկը կամք ունի. մի՞թէ նա զգացմունքների տէրն է։

Տարուբերուելով այսպիսի մտախոհութեանց մէջ, ես բոլորովին մոռացել էի Մարօի պատուէրը ճանապարհի ուղղութեան մասին։ Ես հասկացայ որ մոլորուած եմ միայն այն ժամանակ, երբ իմ առջեւ բացուեցաւ մի ահագին կիրճ, որից անցնել անհնարին էր։ Ետ դառնալ եկած ճանապարհով չէի կարող, որովհետեւ ամենեւին չէի յիշում, թէ ո՞րպէս յայտնուեցայ այնտեղ, իսկ յառաջ գնալ անկարելի էր։

Ես բոլորովին շփոթուեցայ։

Արեւն արդէն սկսել էր թեքուել դէպի գիշերային մուտքը, երեկոյեան ցուրտը հետզհետէ դառնում էր անտանելի։ Մի կողմից ես զգում էի յոգնածութիւն, միւս կողմից, քաղցը նեղում էր ինձ։ Որքան երկար պէտք է թափառած լինէի ես, որ անցուցել էի այնքան ժամանակ. իսկ Մարօն ասում էր, թէ կը հասնեմ որսորդութեան տեղը ո՛չ յետոյ քան կէսօրից երկու ժամ անցած։ Իսկ այժմ երեկոյ էր։ Արեւի թեքուած ճառագայթները լուսաւորում էին սարերի գագաթները միայն, որոնց ստուերը գնալով՝ ընդարձակ եւ հսկայական տարածութիւն էր ստանում։

Ես յիշեցի, Մարօն ինձ ճանապարհ գցելու ժամանակ դրեց իմ որսորդական մախաղի մէջ մի շիշ, դուրս բերեցի, նա լիքն էր գինով։ Մախաղիս մէջ գտայ եւ լաւաշում փաթաթած սառն միս։ Իմ ճաշն արդէն պատրաստ էր։ Նստե-

լով փափուկ խոտերի վրայ, ես յագեցրի իմ քաղցը, սպառուած ուժերս կրկին վերադարձան, ես բոլորովին հանգստացայ։ Այժմ ի՞նչ պէտք է անել, դէպի ո՞ր կողմ գնալ, — կրկին զարթեցաւ իմ մէջ անհանգստութիւնը։

Աչք ածելով իմ չորեք կողմը, ես յարմար համարեցի վեր ելնել մերձաւոր սարի բարձրութիւնը, եւ այնտեղից դիտել, թէ դէպի ո՞ր կողմը կարելի է գնալ։ Այդ տեւեց քառորդ ժամ։ Բարձրաւանդակից ես տեսայ՝ սարի միւս կողմում դէպի աջ տարածվում էր մի նեղ տափարակ, որի վրայ տեղ-տեղ նկատելի էին լինում սեւ եւ շարժուն կէտեր, որոնց ամբողջ հաւաքածուն նմանութիւն էր բերում արածող անասունների նախիրին։ Այդ տեսարանը խիստ ուրախութիւն պատճառեց ինձ, ես մտածում էի՝ եթէ նրանք հօտեր են, ուրեմն, կ'ունենան իրանց մօտ եւ հովիւներ, որոնք ցոյց կը տան ինձ ճանապարհը գտնելու յետ դառնալ Կ. գիւղը։ Այս նպատակով ես սկսեցի վայր իջնել դէպի տափարակը, եւ բաւական յառաջ գնալով, նկատեցի, որ իմ երեւակայութիւնն խաբել էր ինձ, շարժուն կէտերն անասուններ չէին, այլ թուփեր, որոնք տեղ-տեղ ծածկում էին անապատի անհարթ երեսը, որը հեռուից երեւում էր որպէս տափարակ։

Այժմ ի՞նչ պէտք էր անել։ Ես բոլորովին ընկայ յուսահատութեան մէջ։ Ես երկիւղ չունէի, որ գիշերը բացօթեայ կը մնամ լեռների մէջ, ես երկիւղ չունէի ոչ ցրտից եւ ոչ գազաններից։ Ես միայն ամօթ էի կրում, իմ հպարտութիւնը տանջում էր ինձ։ Ես ամօթ էի կրում Մարօից, որ այնպէս յիմարաբար վարուեցայ նրա ուղեցուցութեան հետ։ Ես ամօթ էի կրում ընկերներիցս, որոնք առաջին քայլից կը նկատէին իմ թուլութիւնները եւ իմ անընդունակութիւնը...

Յանկարծ լսելի եղաւ մի խուլ որոտմունք, որի արձագանքը կրկնուեցաւ հեռաւոր լեռների մէջ, նորան հետեւեց երկրորդը եւ երրորդը։ Այժմ պարզ որոշեցի, թէ հրացանի ձայներ էին։ Բայց ովքեր էին նետողները։ Ընկերներս չէին կարող լինել, որովհետեւ իս գտնուած տեղը շատ հեռու էր Խանա-Սօրի ձորից։ Ուրեմն, մտածում էի ես, կամ ուրիշ որսորդներ պէտք է լինեն, կամ աւազակներ, որոնք թալանում էին ոչխարների հօտեր։ Բայց ինձ համար մի եւ նոյն էր, ովքեր եւ լինէին, ես միայն ուրախ էի, որ կը հանդիպեմ մարդիկների։

Ես սկսեցի դիմել դէպի այն կողմը, ուսկից լսելի եղան ձայները, եւ որքան մօտենում էի, այնքան պարզ լսելի էր լինում շների խառնաձայն աղաղակը։ Այժմ անտարակոյս էի, որ կը հանդիպեմ որսորդներին։ Բայց մինչեւ նրանց մօտ հասնելը, պէտք էր անցնել մէկ բլուրի վրայով։ Դեռ նրա բարձրութեան կէսին չը հասած, որոտաց մի կանչիւն, եւ ես տեսայ՝ ինձանից քան քայլ հեռու վազում էր ահագին ղաբան (վարազ)։ Հրացանս ուսիցս վեր բերելը եւ նրան արձակելը երկու վայրկեանի գործ եղաւ։ Գնդակը թէեւ դիպաւ իւր նպատակին, բայց հարուածը մահաբեր չեղաւ. Նա անցաւ ղաբանի աջ ոտքի ազդրից։ Հրէշաւոր կենդանին, ամենեւին չը զգալով իւր վէրքի ցաւը, դարձաւ դէպի ինձ։ Յարձակումը այնքան շուտափոյթ եղաւ, որ նա ամենեւին միջոց չը տուեց կրկին լցնել հրացանը։ Ճգնաժամը վճռական էր։ Կատաղի գազանը, բարկացած, հրաբորբոք աչքերով արդէն մօտեցել էր ինձ... Ես մի կողմ ձգեցի հրացանը եւ պատրօնը, որ ձեռքիս ունէի, իմ պաշտպանութեան միակ զէնքը մնաց խէնջարս, որ նոյն ակնթարթում խրուեցաւ ղաբանի կողքում։ Նա արձակեց մի սարսափելի հառաչանք, բայց դարձեալ չը կորցրուց իր զօրութիւնը։ Նա փորձ փորձեց

գործ դնել իր դուրս ցցուած ժանիքները, բայց հարուածն անցաւ անյաջող, որովհետեւ ես կայծակի արագութեամբ մի սաստիկ թռիչք գործեցի դէպի գազանի գաւակը, եւ նոյն րոպէում խէնջարիս երկրորդ զարկը խիստ խորին կերպով անցաւ նորա փորի մէջ: Նա դեռ սարսափելի ընդդիմադրութեամբ պաշտպանւում էր: Այդ մահու եւ կեանքի զարհուրելի տագնապի միջոցին, ինձանից ոչ այնքան հեռու, որոտաց մի հրացան. գնդակը անցաւ ուղղակի որսի գլխի մէջ. վերթխարին մի քանի անզօր շարժումներ գործեց եւ գլորուեցաւ գետին...

Ես յետ նայեցայ, տեսնում եմ՝ Մարօն, հրացանը ձեռին, հեռու կանգնած, ժպտում էր...

Ո՜վ կարող էր պատմել իմ ուրախութիւնը: Ես բոլորովին թաթախուած արեան մէջ, վազեցի նրա մօտ, եւ գրկելով իմ ազատիչը, պինդ ճնշեցի քաջազնական կուրծքը իմ սրտի վրայ...

Մարօն պատմեց, թէ բաժանուելով ինձանից, նա իսկոյն չը դարձաւ դէպի գիւղը, այլ բարձրանալով "ծակ-քարի" գլխին, այն տեղից հետազօտում էր իմ ուղեւորութիւնը: Նա տեսաւ, դեռ ճանապարհի կէսը չը հասած, ես խոտորուեցայ ուղիղ շաւիղից, որ տանում էր դէպի Խանա-Սօրի ձորը: Նա իսկոյն վազեց իմ ետեւից, մի դուցէ ես բոլորովին մոլորուէի լեռների մէջ: Մի քանի ժամ նա կորցրուց ինձ իր տեսութիւնից, եւ երկար որոնելով, կարողացաւ գտնել այնտեղ, ուր յայտնուեցաւ ղաբանը: Նա շատ անգամ կանչեց ինձ, զգուշացրեց, բայց ես տաքացած լինելով պատերազմի խռովութեան մէջ, չը կարողացայ լսել նրա ձայնը: Եւ իմ առաջին անյաջող նետումից յետոյ, երբ ես մի կողմ ձգեցի հրացանը եւ պատրօնը, նա օգուտ քաղեց այդ դէպքից, իսկոյն լցրուց հրացանը նոյն պատրօնով, իսկ հետեւանքը՝ — արդէն յայտնի էր:

Այս խօսակցութեան միջոցին մենք չէինք նկատում, որ չորս հոգի կանգնած բլուրի գագաթին, դիտում էին այն տեսարանը, որ հանդիսացաւ քանի րոպէ առաջ։ Նրանք մօտեցան մեզ. մէկը որսորդ Ավօն էր, միւս երեքը՝ իմ ընկերներն էին։ Ծերունին առեց իւր գրկի մէջ ինձ եւ իր դուստրը, համբուրելով ասաց.

— Դուք երկուսդ էլ արժան էք որսորդ Ավօի որդիք կոչուելու...

ԺԸ.

ԵՐԿՊԱՌԱԿՈՒԹԵԱՆ ԽՆՋՈՐԸ

Լեռների մերկ գագաթները պատեց երեկոյեան ստուերը իսկ ձորերի մէջ լոյսը հետզհետէ աղօտ գոյն էր ստանում, միայն ոսկեգոյն ամպերը, որոնք ահագին բեկորներով գլորվում էին օդի բարձրութեան մէջ, դեռ արտափայլում էին հանգչող արեգակի վերջին ճառագայթների ծիրանի շառաւիղներով։

Գեղեցիկ երեկոյ էր, լեռնային երեկոների այն ժամը, երբ քնքոյշ հնչում են հովիւների երգերը, երբ ախորժ է լսել արօտից դարձող ոչխարների խառնաձայն բառաչմունքը եւ ձիերի երամակների ուրախ խրխինջը, որոնք կայտառելով վազում են դէպի իրանց գիշերային օթեւանը։ Նոյն ժամուն թեթեւ քամին նազելով քսքսվում է քո երեսին եւ բարակ, մեղօղական հնչումներով մրմնջում է՝ “շնչիր լի կուրծքով անուշահոտութիւնը, որ ես խլել եմ հազարաւոր ծաղիկներից„։

Բայց ինձ զգալի չէին այս ձայները, ես չէի լսում ոչ գեփիւռի մեղեդին եւ ոչ հովուի երգը, ինձ գրաւել էր միայն Մարօն, միշտ նրան էի տեսնում եւ նրա ձայնը լսում, թէեւ նա ամենեւին չէր խօսում։

Մեր վերադարձը դէպի Կ... գիւղը տեւեց բաւականին երկար, որովհետեւ այժմ բոլորովին այլ ճանապարհով

[illegible] պատել էր և ամառնային գի-
[illegible] հիանալի փայլողութեամբ։
[illegible] նոյն աւուր որսորդութիւնն
[illegible] հանաքներով ծաղրում էր Ասլանի և
[illegible] որոնց երկուսի նետումները ղարանը
[illegible] էին իզուր։ Սաքոն աշխատում էր
[illegible] պատասխաններով. իսկ Ասլանը
[illegible] նա ընկած էր, որպէս երևում
էր, [illegible] մտատանջութեան մէջ։ Սովորականից ու-
րախ էր Սաքոն. նա խորին եղբայրական բարեսրտութեամբ
ձեռքը դրեց իմ ուսին, ասելով.

— Դու տանից սրտի չես, Փարհատ, քեզանից մի բան

էր գուշակ գայ...

Մարոն գնում էր մեզանից առաջ իւր հօր հետ։ Նա բոլորովին լուռ էր. կարծես, նրա հպարտութիւնը ընդդէմ էր լսել այն գովեստները, որոնք թափում էին նրա վրայ. և կամ նա չէր ուզում յիշեցնել, թէ որպիսի դժուար դրութիւնից ազատեց ինձ. Նա աշխատում էր, որ այդ դէպքի վրայ խօսացուի որքան կարելի է սակաւ։

Ես բաւականին յետ մնացի իմ ուղեկիցներից, խօսում էի Կարոյի հետ։ Սաքոն մօտեցաւ մեզ, և առանց որ և իցէ առթի մեր կողմից, որպէս ինքն իրան խօսելով, ասաց.

— Զարմանալի է այդ բախտ ասած բանը, ասում են, նա մի հրէշաւոր կնիկ է, երկու երես ունի, մինը առջևից միւսը ետևից։ Առջևի երեսը թարմ և գեղեցիկ է՝ միշտ ժպտող աչքերով, նրանցով նայում է իր սիրելիներին միայն։ Ետևի երեսը հնացած է, լի խորշոմներով, որպէս մի զզուելի պառաւի դէմք. մի հատիկ աչք միայն ունի մռայլոտ ճակատի վրայ, այն ևս կոյր... Նա միշտ դարձնում է դէպի ինձ այդ չարանենգ դէմքը իր սարսափելի խորշոմներով, և

ես միշտ լսում եմ նրա ցասմը եւ գունաթափ շրթունքների միջից այդ խօսքերը՝ ‟Դու ինձանից ոչ մի բարիք մի սպասիր,,...

Նա բոպէական լռութիւնից յետոյ շարունակեց, իսկ այժմ աւելի խռովեալ ձայնով.

— Ասում են՝ մեր ժամանակներում հրաշքներ չեն լինում, հրաշք չէ՛, բա ի՞նչ զահրումար է՝ մի անգամից — երկու որս...

Այժմ հասկացայ, որ կիսախելագար Սագօի խօսքերը կծու ակնարկութիւններ էին դէպի ինձ եւ դէպի Մարօն։

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, հարցրի ես։

Նա պատասխանեց աւելի վրդովուած կերպով.

— Հա՛, երկու որս, մինը ղաբանը, միւսը՝ — Մարօի սիրտը...

Նա արտասանեց այս խօսքերը այնպիսի մի յանգով, որ իսկոյն գրգռեց իմ բարկութիւնը։ Նա առանց ուշադրութիւն դարձնելու շարունակեց.

— Աիսար Մարօն էլ փոքր ղաբան չէ... Նրան որսալը՝ — ահա այդ է քաջութիւնը։

— Եթէ դու կը շարունակես այսպիսի յիմարութիւններ դուրս տալ, դու կը դառնաս երրորդ որսը... ասեցի ես եւ արդէն մերկացրած խէնջարը իմ ձեռքումն էր։

— Միթէ արժէ՞ կռուել այն վայրենի կատուի համար, մէջ մտաւ Ասլանը, որ նոյն բոպէին մօտեցաւ մեզ։

— Ա՛ն, երեւի քեզ էլ է ճանկռտել... դարձայ ես դէպի Ասլանը աւելի բարկութեամբ։

Նա ոչինչ չը պատասխանեց։

— Պէտք է կատուի հետ կատու լինել եւ նրա ճանկերից ազատ մնալ... պատասխանեց Սագօն բոլորովին վրդովուած կերպով։

ինք գնա
երի աա
ղ.
եր. Ծե
Սագօ
ապանն
իւրեւ
ոչինչ
եր,
րալ
ձե.

կլ

լ

Դառնալով դէպի Կ... գիւղը, մեր ճանապարհն ընկաւ կողմից, ուր գտնվում էր Ծերունի որսորդի որդեգիր՝ ...ի ագարակը։ Գիշերից բաւական անցել էր, երբ հասանք ...տեղ։ Տղերքը վճռեցին գիշերել Հասօի ագարակում։ ...տեղ Ծերունի որսորդի որդին շինել էր ճիւղերից հիւ-...ծ մի տաղաւար, որ խիստ յարմար օթեւան էր գարնան ...շերների համար։

— Մնացէք այստեղ ու քէփ արէք, ասաց Ծերունին։ ...տոյ աւելացրուց.

— Իմ հին ոսկորներն էլ չեն դիմանում գիշերուայ ...ոտին, ես կ'երթամ տուն ձեզ համար գինի ու հաց կ'ու-...արկեմ, խորովածի համար միս ունէք. իմ կենացն էլ կը ...մէք, խօսք չը կայ։ Հասօ, լաւ պատուիր հիւրերիդ։ — ...նանք, Մարօ։

Նրանք դեռ չէին բաժանուել մեզանից, երբ Մարօն մօտեցաւ ինձ եւ հազիւ լսելի ձայնով շշնջաց իմ ականջին.

— Դու կը մնաս, Փարհատ, այստեղ ցուրտ է լինում. ես տանից քեզ համար քնելու շորեր կ'ուղարկեմ։

Գիշերային մթութեան մէջ ոչ ոք չը նկատեց մեր խօսակցութիւնը, ես շնորհակալութիւն արեցի օրիորդին նրա բարեսրտութեան համար, եւ յայտնեցի, թէ ես փոքր ինչ սովորած եմ առանց ծածկոցի եւս քնել, որովհետեւ մեր տանը երբէք անկողին չեմ ունեցել, իմ վերմակը եղել է հօրս մաշուած վերարկուն, իսկ դօշակս՝ սառն հատակը։

— Դու ղօչաղ տղայ ես, Փարհատ, դու չես մնի, ասաց նա ուրախ ձայնով, եւ իր ձեռքով մի թեթեւ զարկ տալով իմ ուսին, փախաւ ինձանից, երբ երկրորդ անգամ խաւարի միջից լսելի եղաւ Ծերունի որսորդի ձայնը.

— Ո՞ւր ես, Մարօ, գնա՞նք, բալա։

Հասօն իսկոյն վառեց ահագին խարոյկ տաղաւարի առջեւ, չոր փայտերը բորբոքուեցան եւ լոյսը տարածուեցաւ հեռու մեր շրջակայքում։ Այն ժամանակ միայն կարողացայ լաւ տեսնել վաղեմի ընկերիս — Հասօի — վերանորոգուած կերպարանքը, որ վարժատան կեանքից յետոյ այնքան շատ փոփոխութիւնների էր ենթարկուել։ Մաշուած եւ ուժից ընկած "էշի փալանը„ — որպէս կոչում էին նրան — այժմ առողջ եւ խիստ ժիր տղայ էր դարձել։ Ահա ի՞նչ է նշանակում տէրտէրի այր — բնը եւ երկրագործութիւնը... առաջինը մաշեց, տրորեց նրա մանկութիւնը, առանց որ եւ իցէ մտաւոր սնունդ տալու նրա գլխին... իսկ վերջինը վերանորոգեց նրա սպառուած ուժերը եւ լեցրուց ծերունի հօր տունը հացով...

Իսկ այս կոշտ-կոպիտ մշակի մէջ չէին երեւում ոչ հօր բարեսրտութիւնը եւ ոչ քրոջ աշխուժութիւնը։ Հասօն եթէ կարելի է այսպէս կոչել, խստասիրտ եւ մռայլոտ արարածներից մէկն էր։ Բոլոր ժամանակը նա մի քանի անգամ միայն խօսեց ինձ հետ, եւ նրա խօսքերը խիստ կարճ եւ անգոյն էին։ Սագօն խիստ ճշգութեամբ նկատեց՝ թէ "Հասօն քաղցրախօս է միայն իր եզների հետ, որոնք նրա սրտը քաշում են"։ Այսուամենայնիւ, ես միշտ համակրութեամբ էի վարվում նրա հետ, որովհետեւ նա Մարօի եղբայրն էր...

Գիւղը շատ հեռու չէր ագարակից, մենք շուտով ստացանք ծերունի որսորդի խոստացած պաշարը՝ առատ գինի եւ հաց։ Ղարանի մսից պատրաստուած խորովածները արդէն եփուած էին, իսկոյն կազմուեցաւ ընթրիքի սեղանը։ Տղերքը չափազանց սոված լինելով, նստեցին ուտելու. ես հրաժարուեցայ սեղանից, յայտնելով, թէ ախորժակ չունիմ եւ ինձ ոչ այնքան առողջ եմ զգում։ Ու իրաւ, գլուխս

սաստիկ ցաւում էր, եւ ճանապարհի անախորժ անցքից յետոյ, ես գտնվում էի մի տենդային պրկման մէջ, որ գնալով, աւելի եւ աւելի վրդովում էր ինձ. քանի մտաբերում էի իմ անպատշաճ վարմունքը Ասլանի եւ Սագօի հետ։ Իսկ նրանք, կարծես թէ, մոռացել էին բոլորը, եւ ոչ մի կերպով, եւ ոչ մի թեթեւ ակնարկութեամբ անգամ չէին յիշեցնում անցածը, այլ ընդհակառակն, պատմում էին Հասօին՝ իմ եւ Մարօի կռիւը ղաբանի հետ, եւ գովաբանում էին մեր քաջասրտութիւնը։ Իսկ նրանց մի այսպիսի ներողամտութիւնը աւելի ծանր էր ինձ համար. ինձ բոլորովին վիրաւորական էր թւում վշտացնել մէկին, եւ առանց փոխադարձ բաւականութիւն տալու, վայելել նրա ներողամտութիւնը։ Այդ մի տեսակ ողորմութիւն էր, իսկ ողորմութիւն խնդրել ես չէի ուզում։

Ընթրիքի սեղանը կազմուել էր տաղաւարի մէջ, տղերքը հաւաքուել էին այնտեղ. ես պառկել էի տաղաւարից դուրս խոտերի վրայ, մի քանի քայլով միայն հեռու նրանցից, այնպէս որ, նրանց խօսակցութիւնը լսելի էր ինձ։

— Ճշմարի՞տ, հիւանդ է նա հարցրուց Հասօն։

Չէ՛, նա ուրիշ փորձանք ունի... պատասխանեց Սագօն եւ մօտեցաւ ինձ, գինով լիքը երկու բաժակներ ձեռին, եւ երգելով մի գեղեցիկ երգ։ Տաղաւարի միջից միաձայն հնչեցին ամբողջ խօրով նրա շարունակութիւնը։

Գիշերային լռութեան պահուն, երկրագործի մենաւոր տաղաւարի մէջ, մանկահասակ պատանիների ջերմ եւ անկեղծ սրտերից դուրս բղխած հնչիւնները այնքան հոգեշարժ եւ ոգեւորիչ էին, որ ներգործեցին իմ վրայ ընկերսիրութեան բոլոր սուրբ եւ կենագործող զօրութեամբ։ Իմ սիրտը լցուեց մի սրբազան խաղաղութեամբ եւ դադարեց մրրիկը, որ այնպէս սաստիկ կերպով խռովում էր ինձ։ Ես չը կարո-

ղացայ պահել իմ արտասուքը, եւ ընդունելով Սագօի ձեռքից բաժակը, միասին մօտեցանք խմբին։ Նրանք նոյնպէս մի — մի բաժակ ձեռքերին, կանգնած բոլորել էին սեղանի շուրջը։ Կարօն խիստ հանդարտ եւ ծանր եղանակով կարդաց մի փոքրիկ ճառ։ Բայց նրա խօսքերը, որոնք այնպէս պարզ եւ զօրեղ կերպով դուրս էին հոսում, մինչ այն աստիճան ներգործեցին իմ վրայ, որ ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել, թէեւ այն օրից անցել է քսան տարի, այո, քսան տարի, դա քիչ չէ . . .

“Սիրելի ընկերներ, մենք այն ազգի որդիքն ենք, որ զրկուելով հայրենական հողից, ցրուած է աշխարհի զանազան անկիւններում։ Մենք մի այնպիսի ժողովրդի ծնունդ ենք, որ ապրում է մի երկրում, ուր նրա խրճիթի օջախը շատ քիչ անգամ տաքանում է կրակով, որովհետեւ նա վառելիք չունի, որի տան մէջ լոյս չը կայ արեւը մտնելէն յետոյ, որովհետեւ նրա ճրագի իւղը վաղուց սպառուել է, որի որդիքը գիշերը քաղցած են քնում, որովհետեւ նա տանը հաց չունի։ Արեւն այրում է նրա զաւակների մարմինը, ցուրտը սառեցնում է, անձրեւը թրջում է, որովհետեւ նրանց հագուստներն այնքան քրքրուած են, որ չեն կարողանում պահպանել անբախտներին եղանակների խստութիւնից։

“Իսկ այդ ժողովուրդը ծոյլ չէ. նա անդադար աշխատում է, նա աշխատում է աւելի քան թէ կը ներէր մարդի ուժը։ Նրա կինը, նրա աղջիկը, նրա փոքրիկ երեխաներն անգամ գործակից են լինում գերդաստանի հօր աշխատութեանը։ Դուք տեսել էք կանայք, որոնք հնձում են արտերը, եւ իրանց հունձը, իրանք շալակած, բերում են կալը ծեծելու համար։ Դուք տեսել էք աղջիկներ, որոնք մեծ եռանդով մաքրում են մշակութեան ցանքերը աւելորդ

խոտաբոյսերից։ Դուք տեսել էք երեխաներ, որոնք արօրի լծերի վերայ նստած, քշում են եզները եւ օգնում են հօր գործին։

"Այո՛, այդ ժողովուրդը ծոյլ չէ, նա աշխատում է, նա ամբողջ տարին հանգստութիւն չունի, բայց դարձեալ ապրում է աղքատութեան մէջ, դա՛ռն, ցաւալի՛ աղքատութեան մէջ...

«Ի՞նչ է պատճառը։

"Հողը, որի վրայ նա ապրում է, թէ եւ մի ժամանակ իր նախնիքներին էր պատկանում, բայց այժմ դարձել է օտար աղաների սեփականութիւն։ Նա մշակում է օտարի հողը։ Իսկ աղայի պայմանները մշակի հետ այնքան ծանր են եւ անշահաւէտ, որ նրա երկրագործութեան բերքը եւ նրա վաստակը մեծ մասամբ վայելում է կալուածատէրը. մշակի համար մնում է այնքան, որով չէ կարողանում իւր կենսական ամենաանհրաժեշտ պիտոյքներին անգամ բաւականութիւն տալ։

"Գիւղացու կեցութեան միւս պայմաններն եւս դրա նման են. Նրա խրճիթը դրած է աղայի հողի վերայ, նրա համար հարկ է վճարում։ Նրա անասուններն արածում են աղայի արօտներում, նրանց համար հարկ է վճարում։ Ինքը գիւղացին, նրա ընտանիքը ապրում են աղայի հողի վրայ, այնտեղ ման են գալիս, նրա ջուրն են խմում, եւ իրանց գլուխներն պահպանելու համար հարկ են վճարում։ Մի խօսքով, գիւղացին բացի իր աշխատող ձեռքերից ուրիշ ոչինչ չունի, նրան շրջապատող ամբողջ բնութիւնը պատկանում է աղային, եւ նրա մէջ գործելու համար՝ նա պէտք է զոհէ իր աշխատութեան ամենամեծ մասը։

"Ահա՛, այդ է պատճառը, սիրելի ընկերներ, որ մեր ժողովուրդը, հայրենի հողի վրայ սնունդ չը գտնելով, գաղ-

թում է, անդադար գաղթում է եւ օտար երկիրներում բախտ է որոնում։ Բայց դառնում ե՞ն գաղթականները։ — Ո՛չ։ Դուք գիտէք, քանի հազարաւոր ընտանիքներ մնացել են առանց տղամարդերի, քանի հազարաւոր օջախների կրակը հանգել է, որովհետեւ տղամարդիկը մեռել են պանդխտութեան մէջ . . .

"Մենք, որ բոլորել ենք այս սեղանի շուրջը, դուրս ենք եկել նոյնպիսի ընտանիքներից. մեր մեծ մասը հայր, մայր, տուն, ազգականներ չունի, — բոլո՛րը կորած են անյայտութեան մէջ։ Ուրեմն, մեզ աւելի հասկանալի է, թէ ինչ է կրում այս երկրում մշակ մարդը, որովհետեւ մենք երեխայութիւնից փորձել ենք այն ամեն դառնութիւնները, որովհետեւ մեր ամեն մէկի սրտում դեռ մնացել են անբժշկելի այն վէրքերը, որ ստացել ենք բռնութեան կոպիտ ձեռքից։

"Ընտանիքը չը կարողացաւ մեզ, իւր որդիներին, այնպէս դաստիարակել, այնպիսի մի ուղղութիւն տալ, որ ձգէինք մեր վզից տաճկի լուծը, եւ ազատ մնայինք նրա հարստահարութիւններից։ Նա չը կարողացաւ մեզ սովորացնել կեանքի եւ ապրուստի հաստատ պայմանները, որ մեզ համար աշխատէինք, մեզ համար գործէինք, եւ մեր վաստակը օտարը չը խլէր մեր ձեռքից։ Ընտանիքը չը կարողացաւ այդ անել, որովհետեւ ինքը ստրկացած էր, եւ աւելի ցաւալին այն է, որ ստրկութիւնը դարձել էր նրա մէջ բնաւորութիւն։ Նա չէր բողոքում բռնութեան դէմ։ Նա մտածում էր՝ թէ Աստուած հէնց այսպէս ստեղծել էր նրան, թէ նա գոհ պէտք է լինի իր վիճակից, որովհետեւ ճակատագրից մի տառ անգամ փոխել կարող չէ . . .

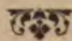
"Դպրոցը, որի աշակերտներն ենք այստեղ կանգնածներս, աւելի հաստատեց մեր մէջ ստրկութիւնը. դպրոցը սպաննեց մեր մէջ ինքնագործունէութեան ուժերը։ Քահա-

նայ վարժապետը մտցրուց մեր մէջ կոյր հնազանդութիւն, — խոնարհուել եւ հպատակել ամեն իշխանութիւնների, որքան ծանր եւ անտանելի լինէր նրանց մեզ վերայ դրած լուծը։ Որովհետեւ ինքը վարժապետը նոյնպէս էր վարվում մեզ հետ։ Նա ասում էր մեզ՝ — թէ այս աշխարհի կեանքն ունայն եւ անցաւոր է. որքան ցաւալի լինի նա, որքան ձոխ լինի նա տանջանքներով, այնքան աւելի վարձատրութիւն կը գտնէ մարդ միւս կեանքում, որ սպասում է գերեզմանը մտնելուց յետոյ . . .

"Բայց գտնուեցաւ մի Յէրու, որ լսեց եւ դուրս բերեց մեզ դպրոցի բարոյապէս եւ մտաւորապէս փտեցնող մթնոլորտից։ Նա կանգնեցրուց մեզ ուղիղ ճանապարհի վրայ։ Նա սովրեցրուց մեզ կեանքի այն պայմանները, որոցմով կարող է մարդ հանգիստ եւ ապահով ապրել։ Նա սովորեցրուց մեզ օգնել եւ մեզ նման տնբախտներին, որ նրանց կեանքն էլ հանգիստ լինէր, որ նրանց ապրուստն էլ ապահոված լինէր։ — Եւ մենք նուիրեցինք մեզ ժողովուրդի բարօրութեան գործին . . .

«Խմենք, եղբայրներ, այն Տաշքու կենացը, որ մտցրուց մեր մէջ այդ ոգին, խմենք այն Գործի յաջողութեան համար, որը մեր սուրբ ուխտն է„ ։

Բաժակները զարկուեցան մէկ մէկու եւ խմեցին որսորդ Ավօի կենացը, բոլորը միաձայն գոչելով՝ "կեցցէ բարի գործը„ . . .

ԺԹ.

ԵՐԱԶ

Դարձեալ նոյն հին երգը, մտածում էի ես Կարօի ճառը լսելու միջոցին, նոյն երգը, որ նա երգում էր տասն եւ երկու տարի առաջ գիւղացիների եւ նրանց աղքատութեան մասին։

Կարօի եւ նրա կուսակիցների նպատակը թւում էր ինձ ոչ միայն անգործադրելի, այլ որպէս ցնորք, որպէս հիւանդոտ երեւակայութեան զառանցութիւն։ Մի՞թէ կարելի՞ է գիւղացուն հանգստութիւն տալ, ազատել նրան աղայի ճանկերից, որի մէջ կայ այնքան ուժ, որը վայելում է այնքան արտօնութիւններ։ Եւ ի՞նչով, ո՞րպէս պաշտպանել մշակի ապրուստը, երբ ոչ մի օրէնք չէր սահմանափակում աղայի կամայականութիւնը. երբ կառավարութեան ֆիրմաններն եւս մնում էին անզօր եւ չէին կարողանում աղաների բռնութեան առաջն առնել։ Ես գիտէի հարիւրաւոր օրինակներ, որ ժողովրդի բարօրութեան մասին շնորհած սուլթանի ֆիրմանները մնում էին անգործադրելի. խաները եւ բէկերը Բարձրագոյն Դրան հրովարտակը ստիպեցնում էին բերողին ծամել եւ կուլ տալ, կամ պատռելով եւ ծեծելով բերողին, այնպէս ճանապարհ էին դնում նրան, ասելով՝ "գնա, թագաւորիդ խաբար տուր„։ Եւ այսպիսի գազանները, որոնք ժողովրդի արիւնն էին ծծում, առանց խոնարհուելու որ եւ իցէ իշխանութեան, մնում էին միշտ անպատիժ։

Այժմ Կարօն, ոգեւորուած մի մոլի եռանդով, իւր անձնազոհ ընկերների հետ, աշխատում էին յեղափոխել հին դրութիւնը, աշխատում էին փշրել ստրկութեան շղթաները, որոնք գարբնուել էին այնքան շատ դարերով։ Ու- ի՞նչով, ո՞րպէս . . .

Ինքը Կարօն խիստ ճիշդ նկատեց իր ճառի մէջ՝ թէ "ստրկութիւնը դարձել է ժողովրդի մէջ բնաւորութիւն„։ Միթէ հեշտ է փոխել բնաւորութիւնը, դարերով ամբոխի հոգու մէջ արմատացած բնաւորութիւնը։ Ի՞նչ օգուտ, երբ մի քանի եռանդոտ անձինք զարթել էին, հասկանում էին ժողովրդի չարն ու բարին, եւ աշխատում էին դարման տանել նրա խղճութիւններին, — երբ այդ մի քանի անձանց բոլոր ջանքը կորչելու, ոչնչանալու է ընդհանուր անտարբերութեան մէջ։ Նրանց բարբառը լինելու էր անապատում հնչող ձայն, եւ նրանց գործակցութիւնը, որպէս մի համերաշխութիւն գերեզմանատան բնակիչների հետ, չէր հասնելու որ եւ իցէ օգտաւէտ վախճանի։ Կարօն ինքը շատ լաւ գիտէր այդ, ամբոխը գտնվում էր այն վիճակի մէջ, ինչ վիճակում լինում են խելագարները կամ հարբածները. նրանք ընկնում են ցեխերի մէջ եւ ամենեւին չեն նկատում իրանց կեղտոտութիւնը, նրանք իրանց գլուխը պատերին են զարկում եւ ամենեւին ցաւ չեն զգում, թէեւ ճակատից արիւն էր հոսում. Նրանք փողոցներում թաւալուած ժամանակ՝ ամեն անցնող երեխան ոտքով խփում է, թքում է նրանց վրայ. բայց նրանք հանգիստ պառկած են եւ վիրաւորանք չեն զգում։ Կարօն գիտէր այդ բոլորը։ Նա գիտէր, որ ժողովուրդը տանջվում էր նիւթապէս, ուտելու հաց չունէր եւ հագնելու հագուստ, բայց համբերում էր։ Նա գիտէր, որ ժողովուրդը տանջվում էր բարոյապէս. շատ անգամ նրա կինը, աղջիկը, տղան զոհվում էին աղայի կրքերին, բայց նա համ-

բերում էր . . . Համբերում էր, որովհետեւ իր թշուառութիւնը, իր անպատուութիւնը չէր համարում կարգից դուրս բաներ, այլ մտածում էր՝ թէ այլ կերպ լինել կարող չէր, թէ ինքը հպատակ է, թէ աղան ինչ որ ուզէ, այն պէտք է անէ . . .

Ե՛կ, դու փոխի՛ր դարեւոր նախապաշարմունքը։ Ի՞նչ կարող ես անել, երբ ամբոխը ինքը չէ բողոքում իր թշուառութիւնների համար, երբ ամեն անբախտութիւններ տանում է նա համբերութեամբ, եւ, — որպէս Կարօն յիշեց իր ճառի մէջ, — տալիս է նրանց մի վերին եւ Աստուծոյ նախասահմանութեամբ կարգադրած օրէնքի նշանակութիւն։ Ի՞նչ պէտք է անես . . .

Մի՞թէ այսպէ՞ս էին իմ դատողութիւններն այն ժամանակ. միթէ այդպէ՞ս էի մտածում ես . . . Ո՛չ։ Ես ինքս շատ հեռու չէի նոյն նախապաշարմունքներից, որոնք տիրել էին ժողովրդին, որովհետեւ նրա հաւատարիմ զաւակն էի։ Ես միայն ծիծաղում էի Կարօի ցնորքների վրայ, որպէս տասն եւ երկու տարի առաջ, երբ նա դեռ նոր էր փախել Հայր Թօդիկի ուսումնարանից եւ աշակերտում էր մի նոր դպրոցի — որսորդ Ավօի — վարդապետութեանը, վարդապետութեանը այն խորհրդաւոր մարդու, որի ծագումը, հայրենիքը յայտնի չէր, որ ծածկուած էր հասարակ որսորդի դիմակով, որը ներշնչեց կրակոտ պատանիների մէջ նոր հոգի եւ նոր միտք . . .

Ընթրիքը թէեւ վերջացաւ խիստ զուարճալի կերպով, բայց ես ամենեւին ուրախ լինել չը կարողացայ, այդ պատճառով շատ գոհ եղայ, երբ տղերքը շուտով պառկեցին քնելու։ Բայց ես քնել չը կարողացայ, եւ դուրս գալով տաղաւարից, երկար թափառում էի գիշերային մթութեան մէջ։ Կարծես, հազար ու մէկ սատանաներ պտոյտ էին գալիս

իմ գլխում․ երբեմն մտածում էի՝ գնամ Ալանին ու Սագօին խեղդեմ իրանց քնած տեղում։ Յետոյ ինձ ու ինձ փօշմանում էի, ասելով «չէ՞ որ նրանք մոռացան բոլորը, նրանք ներեցին ինձ»։ Բայց ես կարո՞ղ էի ներել նրանց, որ այնպէս անվայելուչ կերպով խօսում էին Մարօի մասին...
Այսպիսի խառն մտածմունքներով լցուած էր իմ յիմար գլուխը, երբ ես կրկին դարձայ տաղաւարի մօտ եւ պառկեցի նրանցից փոքր ինչ հեռու խոտերի վրայ։

Յետ ընկած լուսինը կամաց-կամաց վեր բարձրացաւ սարի ետեւից եւ լեռները լցուեցան արծաթի լուսով։ Գեղեցիկ տեսարանը ամենեւին չազդեց իմ վրայ։ Իմ գլուխը դեռ լիքն էր սեւ մտածմունքներով․ իմ սիրտը դեռ անհանգիստ խռովութեան մէջ էր։ Չը գիտեմ, ի՞նչու այնպէս վրդովուած էի ես․ չը գիտեմ ի՞նչ էր, որ այնպէս տանջում էր ինձ։ Միայն այսքանն եմ յիշում, որ շուտով իմ աչքերը լցուեցան ջերմ արտասուքով, ես սկսեցի լաց լինել, երկար լաց լինել...

Գիշերն ես անցուցի տենդային ջերմութեան մէջ։ Առաւօտեան լուսաբացի պահուն ինձ տիրեց մի թմրութիւն․ այն ժամանակ եւս խառն երազները սկսեցին անհանգիստ անել։ Ողորմած Աստուած, ի՞նչեր չէին գնում եւ գալիս իմ աչքերի առջեւ, — սատանաներ, հրեշտակներ, դժոխք, արքայութիւն, — մի խօսքով, հազարաւոր տխուր եւ ուրախալի պատկերներ մինը միւսից յետոյ կամ զուարճացնում էին ինձ եւ կամ սարսափեցնում... Բայց երբ զարթեցայ, բոլորը մոռացայ, մի երազ միայն մնացել էր իմ մտքում, նրան յիշում եմ եւ այսօր։

Ինձ երեւում էր, թէ Սօլայի հեղեղատը յորդացել էր, որպէս ամեն տարի գարնան ժամանակ բարձրանում էին նրա ջրերը։ Իսկ այժմ շատ էր բազմացել ջուրը, խիստ շատ։

Կատաղած գետը գոռում էր, փրփրում էր, և հսկայական վիշապի նման սարսափելի պտոյտներ էր գործում։ Նրա պղտոր յորձանքները տանում էին իրանց հետ ամենը, ինչ որ հանդիպում էր։ Ես տեսնում էի, թէ ինչպէս ալիքների մէջ լող էին տալիս տնային կարասիք, տեսնում էի խեղդուած մարդերի դիակներ, այլ և երեխաներ, կապած օրօրոցների մէջ... մտածում էի՝ որքա՞ն տներ պէտք է քանդած լինի, որքա՞ն ընտանիքներ պէտք է ոչնչացրած լինի սարսափելի հեղեղատը... Անբախտ զոհերն երբեմն բարձրանում էին ալիքների հետ. երբեմն կորչում էին նրա պտոյտների մէջ. երբեմն մօտենում էին գետի եզերքին. — ձեռքդ մեկնիր և ահա կ'ազատես, մտածում էի ես։

Ես տեսնում էի՝ Կարօին, Ասլանին և Սաքօին, նրանք այնպէս փոքրիկներ էին, որպէս առաջ, երբ դեռ երեխայ էին, երբ հեղեղատի ջուրը նստելու ժամանակը գնում էինք միասին նրա ափերից հաւաքում էինք զանազան հնութիւններ, որոնց նա բերել էր իր հետ, քանդելով Քօհնա-շհարի աւերակները։ Իսկ այն երազ չէր։

Իսկ այժմ տեսնում էի ընկերներիս նոյն հասակում, որոնք ցոյց էին տալիս խեղդուող մարդիկներին և ասում էին ինձ՝ "տես, Փարհատ, ի՞նչպէս տարվում են այդ անբախտները հոսանքի հետ, գնանք, ազատենք նրանց„։

Երբ աչքս կրկին դարձրի դէպի գետը, ալիքների մէջ տեսայ մի քանի ինձ ծանօթ երեսներ՝ — Մարիամին, Մագթաղին, իմ հօրը, իմ մօրը, — իմ աչքերի առջև մթնեցաւ, վազեցի դէպի ափը, որ օգնութիւն հասցնեմ։ Յանկարծ գետի խարխուլ եզրը փուլ եկաւ, ես գլորուեցայ ցած... Ինչպէս մի թեթև փետուր ես տարվում էի պղտոր հոսանքի հետ... կատաղի ալիքները շատ անգամ խորասոյզ էին անում ինձ դէպի յատակը, շատ անգամ

դուրս հանում... կրկին տեսնում էի սիրելի պատկերները սարսափած եւ գունաթափ երեսներով... Աշխատում էի ափին մօտենալ, հնարք չէր լինում, իմ թեւքերի ուժը հետզհետէ թուլանում էր, եւ ես խեղդուելու մօտ էի... Ես կանչում էի Կարօին, Ալանին եւ Սաքօին, որ նրանք ազատեն ինձ. բայց երբ աչքս դարձրի դէպի հոսանքի ընթացքը, տեսայ, նրանք էլ տարուբերվում էին ալիքների մէջ...

Յանկարծ յայտնուեցան երկու կերպարանքներ, որոնք ձեռքները մեկնած, աշխատում էին ազատել ինձ, նրանցից մէկը տխուր էր դէմքով եւ աչքերումը արտասուք կար, միւսն ուրախ եւ պայծառ էր երեսով եւ հրեղէն աչքեր ունէր: Ինձ երեւաց թէ նրանք երկու հրեշտակներ էին, որոնք իջան երկնքից. իսկ յետոյ ճանաչեցի՝ մէկը Սօնան էր, միւսը՝ Մարօն. յետոյ, երբ ես թաղուեցայ ջրի տակ եւ միւսանգամ դուրս չեկայ...

Երբ ես զարթեցայ Կարօն կանգնած էր իմ մօտ.

— Դու հիւանդ ես, Փարհատ, ասաց նա խռոված կերպով: — Քո երեսը մեռելի գոյն է ստացել, դու այնպէս սարսափելի բաներ էիր խօսում քնիդ մէջ...

Ես պատասխանեցի, թէ քունս անհանգիստ էր, եւ ես ոչ բոլորովին առողջ եմ զգում ինձ. գլուխս սաստիկ ցաւում է, անդամներս ջարդվում են, որպէս թէ ամբողջ մարմինս սանդի մէջ ծեծած լինէին։

Կարօն յայտնեց ինձ, թէ իրանք պէտք է գնան Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքը “մի գործի„ համար եւ կը վերադառնան միւս օրը երեկոյեան, եւ խորհուրդ տուեց ինձ մնալ ծերունի որսորդի տանը, աւելացնելով, թէ գիշերը տաղաւարից դուրս բացօթեայ քնելով, մրսած կը լինեմ,

պատուիրեց տաք բան խմել եւ քրտնել, որով շուտով կ'անցնէր տկարութիւնը։

Երբ նրանք նստեցին ձիաները, կամենում էին հեռանալ, Սագօն մօտեցաւ ինձ, եւ խուլ ձայնով ասաց․

— Գնա՛ տուն, բախտաւոր, գեղեցիկ Մարօն կը բժշկէ քեզ…

Ի.

ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԵՒ ՀՈՂ

Արեւը նոր սկսեց ծագել։

Հասօն տաղաւարում չէր. տղերքը գնալուց յետոյ ես մենակ մնացի այնտեղ։ Ի՞նչ անեմ, ո՞ւր գնամ։ Գնամ տուն, հին բարեկամիս տունը, այնտեղ “Մարօն կը բժշկէ ինձ„... Չէ, չեմ գնայ, Մարօն թող չը տեսնէ, որ իմ առողջութիւնը վատ է, նա փափուկ սիրտ ունի, նա լաց կը լինի... Չէ՛, գնամ մի փոքր ման գալու, գուցէ վաղորդեան օդը կը կազդուրէ ինձ։

Առաւօտեան ցօղը դեռ չէր բարձրացել խոտերից, եւ արեգակի առաջին ճառագայթները խաղալով մարգարտեայ կաթիլների հետ, արտափայլում էին ծիածանի գոյներով։ Օդը տոգորուած փափուկ խոնաւութեամբ, հովացնում էր իմ բորբոքուած երեսը։ Հեռաւոր լեռները դեռ պատած էին ճերմակ ու թափանցիկ մշուշով։

Իմ թուլացած անդամները բաւականին զուարթացան վաղորդեան հովութիւնից, բայց տակաւին սիրտս խռովութեան մէջ էր։ Ես գնում էի լուռ եւ մտախոհ կերպով. ո՞ւր էի գնում, ինքս չէի իմանում, միայն մի բան ինձ քաշում էր հեռու մարդկային բնակութիւնից։ Գիշերուայ երազն ամենեւին դուրս չէր գալիս իմ մտքից. նոյն զարհուրելի տեսարանները ներկայանում էին իմ երեւակայութեան

մէջ։ Ի՞նչ էր նշանակում այն սարսափելի հեղեղատը։ Ի՞նչ էր նշանակում պղտոր ալիքների այնպէս փրփրելով, գոռալով, կատաղի հոսանքը, որ տանում էր իր հետ այնքան անբախտ զոհեր, որոնց թւում գտնվում էին եւ այն անձինքը, որոնք այնքան մօտ եւ սիրելի էին իմ սրտին... Վերջապէս ի՞նչ էր նշանակում Սօնայի եւ Մարօի իմ օգնութեանը հասնելը. մի՞թէ նրանց ձեռքումն էր իմ փրկութիւնը, մի՞թէ նրանք կարողացան ազատել ինձ։ — Ոչ, մինչեւ նրանց հասնելը, ես արդէն ջրի խորքումն էի, այն սառն եւ թաց գերեզմանի մէջ թաղուած...

Մի՞թէ մեր կեանքը մի այսպիսի երազ չէր... մի՞թէ մեզ եւս իր հետ չէր տանում աշխարհային հոսանքը իր կատաղի ալեկոծութեան մէջ...

Ես գնում էի մի հովիտի միջով, ուր մշակուած դաշտերը խոստանում էին առատ հունձք. մի տեղ դեռ նոր էին վարում հողը, մի տեղ ցանում էին, միւս տեղ արածացնում էին ոչխարների հօտերը, մի խօսքով, որ կողմ եւ նայում էի, եփ էր գալիս աշխատութիւն, ամէն ինչ շարժողութեան մէջ էր, ամէն տեղ երեւում էր կեանք եւ գործունէութիւն։ Այո, "ծոյլ չէ այդ ժողովուրդը"... յիշեցի Կարօի խօսքերը, եւ մի այդպիսի ժողովուրդը անբախտ է...

Յանկարծ իմ ականջին զարկեց մի երգի ձայն, նա խիստ քաղցր եղանակով հնչվում էր առաւօտեան հովութեան մէջ, ես պարզ որոշում էի հետեւեալ խօսքերը.

"Ահա ծագեց կարմիր արեւ,
Տաք եւ պայծառ է օրը,
"Դէ՛, քաշեցէ՛ք, սիրուն եզներ,
Յառա՜ջ տարէ՛ք արօրը։

«Վարը վարենք, ակօս փորենք,
Խո՜ր ակօսներ հողի մէջ.
«Սերմը ցանենք, որ հունձ հնձենք,
Ցորեան դիզենք կալի մէջ։
«Կը գայ ձմեռ — մենք վախ չունենք —
Ուրախ կ'անցնի մեր օրը,
«Ուտելու միշտ պաշար ունենք,
Լի եւ կուշտ է մեր փորը։
«Դէ՛, քաշեցէք, սիրուն եզներ,
Շուտով վարենք արտերը,
«Թող չասեն մեր գիւղեցիք՝
Ծոյլ են Հասօի եզները»։

Երգողը Հասօն էր, որ փոքր ինչ հեռու վարում էր իր արտը։ Ես մօտեցայ նրան եւ տեղային սովորութեան յարմար ասեցի.

— Բարի յաջողութիւն։

Նա ընդունեց իմ ողջոյնը եւ շարունակեց իր գործը։ Ես հարցրի՝ արդեօք նրա երգի պարունակութիւնը համապատասխանում էր իր դրութեանը, նա ձմեռը հաց կ'ունենա՞ր ուտելու, եւ իր անասունները կարո՞ղ էին կուշտ ապրել։ Նա պատասխանեց, թէ մենք միշտ երգում ենք այն, ինչ որ իսկապէս չունենք կամ բնաւ չենք ունեցել... եւ աւելացրուց՝ թէ լաւ է աշխատել առանց վաստակի, քան թէ անգործ մնալ. անգործունէութիւնը մեռելներին է պատկանում։

— Այս արտը աղայի մուլք չէ, ասաց նա։

— Բա՛ ո՞ւմն է։

Նա ասաց, թէ իր հայրը գնել էր այդ հողը մի քիւրդ բէկի այրի կնոջից, որը փողի սաստիկ կարօտութեան մէջ լինելով, ստիպուեցաւ վաճառել իր կալուածքը, եւ իբրեւ

իրանց սեպհականութիւն, նա ազատ էր աղայական տուրքերից։ Իմ կարծիքին, թէ լաւ կը լինէր, որ ամեն գիւղացի իր սեպհական հողն ունենար, Հասօն պատասխանեց՝ — լաւ կը լինէր, եթէ թողնէին... եւ աւելացրուց, — գիւղացիք փող չունեն հող գնելու համար, եւ եթէ գնէին եւս, աղաները նրանց հետ թշնամանում են, սկսում են նեղացնել, կամ ջուր չեն տալիս, կամ սովորացնում են իրանց մարդիկներին նրանց ցանքերը փչացնում են, կալը կամ հունձքի դէզերը հրդեհում են, վերջապէս, ամեն միջոցներ գործ են դնում, որ գիւղացին չը վստահանայ կալուածատէր լինելու, այլ միշտ մնայ այն կարծիքի մէջ, թէ ինքը առանց աղայի օգնութեան, առանց նորա հովանաւորութեան, որ եւ իցէ միջոցով ապրուստ ճարել կարող չէ։

— Քո բարի աչքերով տեսնում ես, շարունակեց նա, — հօրէս գօտկումս խրած են մի ջուխտ թափանչայ. այնտեղ լծան վրայ կապած է թուանգը. ինչու համար են դրանք. ես այստեղ վար եմ վարում. ում հետ կռիւ ունեմ. բայց էլի հարկաւոր են. թշնամին ամեն ժամ մեր վզի ետեւէն կանգնած է։ Մէկ էլ տեսար, երկու քրդի ձիաւոր մզրախները ձեռներին, լօ — լօ կանչելով, ձորի միջէն դուրս եկան, եզները կ'արձակեն եւ կը տանեն. աչքերդ բաց-բաց պէտք է կանգնես եւ մտիկ տաս. շատ-շատ կը սկսես քո գլուխը թակել, որ տարան սիրուն եզներդ, էգուց արօրը վարող չես ունենայ... Բայց քանի սրանք իմ մօտ են, — նա ձեռքը դրեց ատրճանակների վրայ — ինքը սատանան չի կարայ մօտենալ Հասօի եզներին...

— Մի եւ նոյնը կարող է պատահել եւ այն մշակների հետ, որոնք վարում են աղայի արտերը։

— Չէ, աղաներն իրանք են թալանում իրանց բանուորներին, բայց թող չեն տալիս ուրիշները մտենան իրանց խո-

նարհ ծառաներին։ Ամէն գազան իր որսը պահպանում է մէկէլ գազաններից։

— Այդ մի եւ նոյն է, թէ իրանք եւ թէ օտարները, երկու դէպքում եւս մշակը կողոպտւում է։

— Մի եւ նոյնը չէ։ Դու խօ գիտես այն հաւի առակը, որ ամէն օր մի-մի ոսկի հաւկիթ էր ածում իր տիրոջ համար։ Մշակը մի այնպիսի հաւ է աղայի համար, աղան մէկ անգամից չէ սպաննում հաւին (մշակին) որ նրա փորից խազինայ (գանձ) դուրս բերէ. նա թողնում է, որ նա ապրէ, որ ոսկի հաւկիթը շարունակ ստանայ։ Բայց աւազակները նրա կեանքին չեն ափսոսում, ուզում են մէկ անգամից հարստանալ եւ սպաննում են...։

— Քանի՞ օրումը կը վերջացնես այս արտի վարելը, հարցրի ես, կամենալով փոխել խօսակցութիւնը, որ խիստ տխուր տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ, երբ մտածում էի, թէ ի՞նչով է ապահովւած երկրագործը, որ միշտ իր զէնքով պէտք է պահպանէ իր անասունները եւ իր մշակութեան բերքը աւազակների յարձակմունքներից։ Բայց մի՞թէ իւրաքանչիւր մշակ կարող է որսորդ Ավօի որդին լինել եւ զէնք բանեցնել... Ի՞նչ կարող է լինել այն խեղճերի դրութիւնը, որոնք մի հասարակ դանակ եւս չունեն իրանց գրպանում։

Հասօն չը լսեց իմ հարցմունքը եւ ես միւսանգամ կրկնեցի, թէ քանի՞ օրում նա կարող է վարել իր արտը։

— Եթէ Տէրը յաջողութիւն կը տայ, ի՞նչ մեծ բան է նրա վարելը։ — Դէպի ա՛ջ, Մարալ, դու այսօր հէնց թէ խելքումդ չես, այս ասելով նա բզեց կարմիր եզան կողքը։ — Տե՛ս «Գութանը» այնտեղ էր կանգնած, — նա իր վարոցով ցոյց տուեց երկինքը, — խատակ այնտեղ, երբ ես լծեցի արօրը. հիմայ Աստուծու օգնութիւնով, տեսնո՞ւմ ես որքան վարել եմ։ Վաղուայ գործը օրհնած է, թէ չէ, երբ արեւը

բարձրացաւ, այն ժամանակ ոչ մեղաւոր մարդուն, այլ անբան անասուններին էլ մեղք է բանացնելը, խստակ էրում է արեւը, չես կարող շունչ քաշել: — Դէպի կորդ, Ջէյրան, ի՞նչ ես հոգիդ տալիս, — այս անգամին նա բզեց մոխրագոյն եզան կողքը:

Կարծես նրա եզները — Մարալը եւ Ջէյրանը — հասկանում էին իրանց տիրոջ նկատողութիւնները եւ այնպէս խելացի կերպով տանում էին գործը: Բայց Հասօն տեսնելով, ես երկար զբաղեցնում եմ նրան իմ հարցափորձով, ուզեց ինձ որպէս ասում են "իր գլխից ռադ անել„, եւ այս մտքով ասաց.

— Դու սիրում ես, Փարհատ, առաւօտեան խիար (վարունգ) ուտելը, դա սրտի համար լաւ է, գնա, այն խոտերի մէջ մի քանի հատ թագցրել եմ, որ սառն մնան, կտրէ ու կեր. թէ դանակ չունես, ես կըտամ:

Ես շնորհակալութիւն արեցի, յայտնելով, թէ սովորութիւն չունեմ անօթի որ եւ իցէ միրգ ուտել, եւ մնաք բարեաւ ասելով, հեռացայ աշխատասէր մշակից:

Կրկին զարթեցան իմ մէջ նոր եւ նոր մտածմունքներ, երբ ես յիշեցի Հասօի խօսքը՝ "լաւ է աշխատել առանց վաստակի, քան թէ անգործ մնալ. անգործունէութիւնը մեռելներին է պատկանում„: Ես այն ժամանակ չը կարողացայ հասկանալ, իսկ այժմ հասկանում եմ այս խօսքերի իմաստը: Աշխատութիւնը, որքան եւ անշահաւէտ լինէր գործողի համար, վաղ թէ ուշ կարող էր վարձատրութիւն գտնել, օգուտ բերել, նա ունէր իր փառաւոր ապագան: Իսկ անգործունէութիւնը, իրաւ որ, մեռելութիւն է, նրա սկիզբը եւ վախճանը մահ է: Որքան եւ իզուր թափուած լինէր մշակի քրտինքը, որքան եւ յուսահատական լինէր նրա դրութիւնը, դարձեալ նա կենդանի մարդ է, նա գործում է, նա

պատերազմում է իր գոյութիւնը ոչնչացնող դժուարութիւնների հետ. Նրա մէջ մեռած չէ ինքնապահպանութեան զօրութիւնը։ Եւ այս՝ կեանքի եւ մահու կռուի մէջ՝ նա իրան պատրաստում է մի օրուայ համար, երբ կը տիրեն իրաւունքը եւ արդարութիւնը, երբ կ'ազատուի ա ղ ա ն ե ր ի հարստահարութիւնից։ Այն ժամանակ կը գայ մշակ մարդու արքայութիւնը, այն մարդու, որ գործ ունի արդար եւ հաւատարիմ բնութեան հետ, որ չէ մտածում իր նման մարդերի քրտինքից իր համար ապրուստ քամել…

Այո, այս ճշմարտութիւնն անհասկանալի էր ինձ այն ժամանակ, ես, ես միայն էի անգործ արարածը այն ընդարձակ տարածութեան մէջ, ուր ամեն մարդ զբաղուած էր իր աշխատանքով։ Ո՞վ գցեց ինձ այն մոլութեան մէջ, ո՞վ սպաննեց իմ մէջ աշխատասիրութեան եռանդը։ Ես մտաբերեցի հայր Թօդիկի վարդապետութիւնը, որ նա մեկնում էր իր աշակերտներին իր բուն բառացի իմաստով, "մարդը պէտք է երկնքի թռչունների նման ապրէ, որոնք ոչ վարում են, ոչ ցանում են եւ ոչ հնձում են, բայց միշտ կուշտ են, եւ Աստուած հասցնում է նրանց կերակուրը„։ Այդ խօսքերը նա իր գլխից չէր դուրս տալիս, դրանք գրքից առած խօսքեր էին։ Հիմնուելով յիշեալ բնաբանի վրայ, տէր-հայրը ընդարձակում էր այն միտքը, "թէ պէտք չէ հոգ տանել այս աշխարհի կեանքի համար, նա ունայն եւ անցաւոր է, թէ իւրաքանչիւր մարդու համար Աստուած նշանակել է նրա օրական պարէնը (ապրուստը) մէկին շատ, մէկին քիչ, նոյնը կը հասցնէ նա անընդհատ կերպով եւ չի թողնի իր արարածը քաղցած մեռնի։ Մարդից, իրանից, ոչինչ կախուած չէ, որքան եւ ջանք գործ դնէր, դարձեալ նա չէ կարող մի մազաչափ աւելացնել, կամ պակասեցնել ապրուստի այն չափից, որ նշանակել է նրա համար Աստուած։

Քահանայի վարդապետութիւնը եւ Հասօի խօսքը ծնուցին իմ մէջ երկու միմեանց հակառակ գաղափարներ. մէկը՝ անհոգութիւն եւ յոյս դնել Աստուծոյ նախասահմանութեան վրայ. միւսը՝ գործունէութիւն եւ յոյս դնել իր աշխատող ձեռքերի վրայ: Որն էր դրանցից ճշմարիտը. ես որոշել կարող չէի, միայն մտածում էի՝ թէ քահանայի ասածը պէտք է որ ուղիղ լինի, որովհետեւ տեսնում էի՝ մարդիկ այնքան աշխատում էին, կաշուց դուրս էին գալիս, դարձեալ մնում էին աղքատ: Երեւի, ասում էի ես, նրանց ապրուստը այնպէս քիչ է նշանակած, որ նրանք երբէք չեն կարող լինել ապահոված: Իսկ աղան կը մնայ միշտ աղայ, որովհետեւ նա ոչ վարում է, ոչ ցանում է, ոչ հնձում է, եւ նրա սեղանը միշտ լի է եւ ճոխ...

Հիմնուելով վերոյիշեալ մտախոհութիւնների վրայ, Կարօի եւ իր ընկերների նպատակը ինձ երեւում էր բոլորովին երեւակայական, եւ ես խիստ ափսոսում էի, որ նրանք ընկած էին այնպիսի անելանելի մոլորութեանց մէջ...

Ես միայն չէի, որ այսպէս էի մտածում, բոլոր ժողովուրդը այսպէս էր մտածում, որովհետեւ նրանք նոյնպիսի տէր Թօդիկների աշակերտներ էին որպէս ես:

Եւ Կարօն աշխատում էր մի այսպիսի նախապաշարուած ժողովրդի բարօրութեան համար...

ԻԱ.

ՆԱԽԱԳՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆ

Արեգակն սկսել էր արդէն այրել. կէս օրուայ տօթից դժուարանում էր մարդի շնչառութիւնը։ Բաժանուելով Հասօից, ես գնում էի նեղ շաւիղով, որ տանում էր դէպի փոքրիկ վտակը ձորի մէջ. այնտեղ արծաթափայլ ջրի կանաչ ափերը հովանաւորում էին մի խումբ ծառեր, որոնք տարածել էին իրանց ստուերը մետաքսի պէս փափուկ խոտերի վրայ։ Ես շտապեցի այնտեղ փոքր ինչ ազատ շունչ քաշել։ Ծառերը նուիրական էին մի փոքրիկ մատուռի, որի կիսաւեր փլատակները դեռ վայելում էին իրանց սրբազնական յարգանքը բարեպաշտ ժողովրդից։ Մատուռի մի քանի ողջ մնացած կամարները, որոնք ազատուել էին ժամանակի մաշող ձեռքից, թաղնուել էին, միմեանց հետ խիտ փաթաթուած, թուփերի եւ մացառների մէջ. իսկ նուիրական ծառերը, բարձր տարածելով իրանց ազատ ճիւղերը, գրկել էին իրանց ծոցում այն հնաւուրց սրբարանը։

Ծառերից մի քանիսի ճիւղերի վրայ փաթաթուած էին գոյնզգոյն թելեր եւ շորերի կտորտանքներ։ Տասօ վաղուց մեկնել էր ինձ այսպիսի ծառերի նշանակութիւնը. նա ասում էր՝ „երբ սուրբ ծառի ճիւղին մարդ կապում է իր հագուստից մի կտոր, իր բոլոր ցաւերը անցնում են այն ծառի վրայ„։ Իմ սիրտն էլ լի էր ցաւերով... ես էլ տանջւում էի տխուր եւ հոգեմաշ զգացմունքներով... չը թե-

Թեւացնե՞լ արդեօք այս անախորժ բեռը… Ես դուրս քաշեցի իմ արխալուղի կարուածքից մի թել եւ դողդոջուն ձեռքերով կապեցի նուիրական ծառի ճիւղին։

— Այս բաւական չէ՛, լսելի եղաւ մի ձայն։

Ես սոսկացի. տեսնում եմ՝ նոյն ծառի բունի ետեւ կծկուել է մի կին։ Սատանան իր բոլոր հրէշաւոր այլանդակութեամբ չէր կարող այնքան զարհուրելի լինել, որպէս այն մռայլոտ կերպարանքը։

— Թէ ուզում ես լաւը, Սուսանը կը տայ քեզ մի թիլիսման, այն ժամանակ ամէնը կ'երթայ ինչպէս եղն ու մեղր…

— Ա՜խ, Սուսան, դո՞ւն ես, կրկնեցի ես ուրախանալով։ — Այստեղ ի՞նչ ես շինում, ո՜րքան վախեցայ ես, Սուսան, սատ, տեսա՞ր "նրան", թէ չէ՛…

— Դուն Կարօն չես, պատասխանեց բոշան, ամենեւին չը շարժուելով իր տեղից։ — Դուն Սուսանին էլ չես կարող խաբել…

Բոշան դեռ չէր մոռացել իմ խորամանկութիւնը, որ գործ դրի նրա հետ արաբական մինարէթի մօտ. բայց ես կամենալով փոքր ինչ մեղմել իմ նրա վրայ թողած վատ տպաւորութիւնը, պատասխանեցի.

— Դու խօ գիտես, որ ես Կարօի ընկերն եմ, նրա լաւ ընկերը, Կարօն ինքն ասաց քեզ։ — Մոռացել ես, Սուսան։

— Սուսանը չէ մոռացել, նա այդ գիտէ։

Ես խիստ մերձ նստեցի խորհրդական կնոջ մօտ, որ այն նուիրական ծառերի հովանոյ տակ ինձ երեւում էր որպէս գերբնական արարածներից մէկը, որոնք միշտ կերպարանափոխ են լինում։ Եւ իրաւ, Սուսանը այսօր այն չէր, որ տեսել էի առաջին անգամ արաբական աւերակներում. նա ինձ այժմ չէր երեւում այն չոր ու ցամաք, այլանդակուած պառաւը,

որի վրայ չէր կարելի նայել առանց զարհուրանքի։ Այլ ընդհակառակն, այսօր նրա աղօտ կերպարանքի մէջ ես նշմարում էի հետքերը վաղօրոք թառամած գեղեցկութեան։ Նրա մաշուած երեսը դեռ պահպանել էր իր ազնու, համակրական արտայայտութիւնը, եւ սեւորակ աչքերը նայում էին խորին տխրութեամբ, որպէս հայելիներ, որոնց մէջ արտափայլում էին կոտրած եւ վշտահար սրտի բոլոր տանջանքները։

— Դու այն օրից յետոյ տեսե՞լ ես Կարօին, Սուսան, հարցրի ես. մտերմաբար նրա երեսին նայելով։

— Այսօր դեռ մարդիկը ճաշ չէին կերած, Սուսանը տեսաւ Կարօին։

— Բայց “Նրա„, այն աղջկայ մասին, որ ամրոցումն է... ի՞նչ խաբար տուիր Կարօին։

— Այդ մի հարցրու. Սուսանը չի ասի քեզ։

— Դու գիտես, որ Կարօն ինձանից ծածուկ ոչինչ չունի։

— Թո՛ղ նա ասէ քեզ։

Ես տեսայ, անկարելի էր այդ գաղտնիքը դուրս քաշել ծածկամիտ կնոջից, թողեցի հարցափորձը։ Նոյն ժամուն Սուսանը իր նուրբ, շագանակի կեղեւի գոյն ունեցող, շրթունքներից դուրս հնչեց մի օտարոտի ձայն, որ աւելի նման էր թռչունների ծլվլոցին, եւ իսկոյն ոչ այնքան հեռու գտնուած թուփերի միջից լսելի եղաւ նոյնպիսի ձայն։ Բայց չէր անցել, երբ այնտեղից դուրս վազեց փոքրիկ երեխայ, որ գալով Սուսանի մօտ, կպաւ նրա կուրծքին, եւ իր արեւից այրուած մերկ թեւքերով գրկելով նրա պարանոցը, սկսաւ համբուրել նրան։

Այս տեսարանը խիստ հոգեշարժ էր եւ իմ անհաւատութեան վրայ ազդեց մի դիւթական զօրութեամբ. ես

մտածում էի՝ փոքրիկ երեխան չէ՞ արդեօք այն ոգիներից մէկը, որի միջնորդութեամբ Սուսանը կատարում է իր կախարդական արարողութիւնները։ Իմ կարծիքին աւելի ուժ էր տալիս այն դիւթական հագուստը, որ խիստ սազ էր գալիս նրա վայելուչ կազմուածքին, որի իւրաքանչիւր գծերից երեւում էր վայրենի գեղեցկութիւնը իր պարզ եւ անկեղծ հրապուրանքով։ Դա նոյն երեխան էր, որ մի անգամ եւս երեւցել էր ինձ արաբական աւերակներում, երբ առաջին անգամ տեսայ Սուսանին։

Երբ նա տեսաւ ինձ, թողեց Սուսանին եւ ժպտելով վազեց իմ մօտ, կարծես, ես նրա վաղեմի ծանօթը լինէի։

— Գնի՛ր, պարոն, այս թիլիսմանը, Հիւբբին իր ձեռքովն է շինել, ասաց ինձ։

Նա կրկին ժպտեց եւ սեւ փայլուն աչքերով սկսեց նայել իմ երեսին, տալով ինձ սաթից շինած մի տափակ-քառանկիւնի բան։ Այն մի հմայեակ էր նախշած զանազան նշանագրերով, որի նմանը շատ անգամ տեսել էի կանանց պարանոցէն քարշ ընկած։ Ես տուեցի իմ մօտ գտնուած միակ արծաթի դրամը եւ գնեցի փոքրիկ կախարդից թիլիսմանը։ Նա գլուխ տուեց եւ կրկին վազեց Սուսանի մօտ։

Հիւբբի երգի՛ր մի բան պարոնի համար, նա քեզ աւելի փող տուեց, քան թէ կ'արժէր քո թիլիսմանը, ասաց նրան պառաւը։

Փոքրիկ աղջիկը, առանց քաշուելու, խիստ համարձակ կերպով եղանակեց մի թեթեւ երգ ինձ բոլորովին անհասկանալի լեզուով. միայն նրա ձայնը իր թարմ եւ քաղցր հնչիւններով բաւականին ախորժ տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ։ Վերջացնելով իր երգը, նա կրկին վազեց իմ մօտ։

— Տո՛ւր ձեռքդ, թող Հիւբբին գուշակէ քեզ համար, ասաց նա, իմ աջը բռնելով իր փոքրիկ ձեռքերով։

Ես թոյլ տուեցի։ Նա նստեց ինձ մօտ։ Ես մինչեւ այսօր չեմ կարող մոռանալ, թէ որպիսի խորհրդական ծանրութեամբ փոքրիկ մարգարէուհին սկսեց իր գուշակութիւնները, իմ աջ ափի գծերի մէջ կարդալով իմ ճակատագիրը։ Նրա խօսքերը թէեւ անկապ էին, որպէս քրմուհու առեղծուածներ, բայց զուրկ չէին իմաստից. ես կարող եմ կազմակերպել այսպէս.

“Քո կեանքի ճանապարհը փուշերով է ծածկուած. ամէն մի քայլում դրած են քո առջեւ որոգայթներ. դու կ'ընկնես նրանց մէջ, դարձեալ դուրս կը գաս, միշտ քաջութեամբ յաղթելով բոլոր դժուարութիւններին։ Այդ կռիւը քո կեանքի մէջ կը տեւէ երկար, մինչեւ քո գլխի սեւ մազերը ճերմակ գոյն կը ստանան. այն ժամանակ կը զարկէ քեզ համար խաղաղութեան ժամը, եւ քո բախտի արեւը, որ այժմ ծածկուած է սեւ ամպերով, կրկին կը ծագէ իր բոլոր պայծառութեամբ„։

Նա կանգ առեց եւ րոպէական լռութիւնից յետոյ շարունակեց. “դու սիրում ես երկուսին, երկուսն էլ գեղեցիկ են, որպէս դրախտի անմահ աղջիկներ. նրանք խիստ տաք սրտով կապուած են քեզ 'հետ. բայց նրանցից եւ ոչ մէկը„...

— Բաւակա՛ն է, կտրեցի ես նրա խօսքը. — գիտեմ ինչ պէտք է ասես...

Նա տխուր կերպով նայեց իմ երեսին եւ թողեց ձեռքս, երեւի վիրաւորուեցաւ, որ ես արհամարհեցի նրա արհեստը, ասելով.

— Հիւրբի, դու խօ ամենի համար այսպէս ես գուշակում։

Նա բաւականին հպարտ անձնասիրութեամբ պատասխանեց.

— Հիւբբին սուտ չի ասի. Հիւբբին խօսում է այն, ինչ յայտնում է նրան "գերագոյն ոգին"։

Մեր խօսակցութիւնը բոլոր ժամանակ, թէ Սուսանի եւ թէ մանուկ գուշակողի հետ պարսկերէն էր։ Բայց նրանց կանոնաւոր արտասանութիւնից երեւում էր, որ նրանք չէին պատկանում բոշաների այն ցեղերին, որոնց շատ անգամ հանդիպել էի ես Պարսկաստանում։ Նրանց երեսների թէ գծագրութեան նրբութիւնը, թէ կաշու գոյնը, որ աւելի սեւ չէր, թէ բնաւորութեան մեղմութիւնը, որ զուրկ չէր նոյն ցեղին յատուկ կրքոտ աշխուժութիւնից, — բոլորը ցոյց էին տալիս նրանց բոշաների մի աւելի ազնիւ եւ առանձին ցեղին պատկանելը։ Բայց ինձ զարմացնում էր փոքրիկ աղջիկը։ Սուսանը նրա մայրը լինելու համար բաւականին հասակաւոր էր. ուրեմն ո՞վ պէտք է լինէր նա։ Ես հարցրի պառաւից. մինչեւ նա իր բերանը բացելը, Հիւբբին պատասխանեց զարմանալի արագախօսութեամբ.

— Հիւբբին Սուսանի թոռն է, Հիւբբին անբախտ աղջիկ է. նրա մայրը կորած է. Հիւբբին պտռում է իր մայրը. եւ նրա հայրը...

Պառաւը չը թողեց նրան վերջացնել իր խօսքը եւ ինձ անծանօթ մի լեզուով սաստիկ բարկացաւ նրա վրայ. խեղճ աղջիկը իսկոյն սուս կացաւ։ Ես չը հասկացայ թէ ինչ ասաց Սուսանը, միայն նրա խօսքերից որոշեցի պարսկերէնին շատ մօտ բառը "լաէ"։

Երեւում էր, Հիւբբիի անզգուշութիւնը սաստիկ խռովութիւն պատճառեց պառաւի մէջ. նա վեր կացաւ, եւ նոյն լեզուով մրմրթաց աղջկան մի քանի խօսքեր. երկուսը միասին ճանապարհ ընկան։ Սուսանը ամենեւին չը նայեց ինձ եւ ոչինչ չասաց, միայն Հիւբբին մի քանի քայլ հեռանալով կրկին դարձաւ, եւ փայլուն աչքերը իմ երեսին ձգե-

լով, ժպտաց եւ գլուխը թափտալով, շարունակեց իր թե-թեւ քայլերը խորհրդական պառաւի հետ։ Քանի րոպէից յետոյ նրանք աներեւոյթացան մերձակայ լեռների մէջ։

«Հիւրքին անբախտ աղջիկ է... Նրա մայրը կորած է... Հիւրքին պտռում է իր մօրը, եւ նրա հայրը»... Ո՞վ էր նրա հայրը, — այդ խօսքը խորամանկ պառաւը չը թողեց գեղեցիկ երեխային վերջացնել։ Երեւի, մի աղօտ գաղտնիքով վարագուրուած էր փոքրիկ գուշակողի ծագումը, որը նա ան-զգուշութեամբ պէտք է երեւան հանէր. եթէ ոչ, ի՞նչու պէտք է Սուսանը այնպէս վրդովուէր, ի՞նչու իսկոյն պէտք է հեռանար ինձանից։ Նա վախեցաւ՝ չլիցէ թէ երեխան մի նոր անզգուշ խօսք դուրս թողնէ իր բերնից, եւ հեռացրեց նրան։ Անպատճառ այստեղ մի գաղտնիք կար, որ պէտք էր գիտենալ, բայց ո՞րպէս գիտենալ։ Խորամանկ պառաւը գնաց, կորաւ անյայտ ուրուականի պէս։ Ո՞րտեղ կարելի էր տեսնել նրան միւսանգամ։ Բայց ի՞նչ է նշանակում նրա ստէպ տե-սակցութիւնները Կարօի հետ։ Կարօն ի՞նչ գործ ունի այն մոլորշրջիկ թափառականի հետ. եւ նրանց յարաբերութիւն-ների հետ կապ ունի մի երրորդ անձնաւորութիւն՝ — «ամ-րոցի աղջիկը» — ահա գաղտնիքի գլխաւոր մասը, որ ծած-կուած էր խաւարի մէջ...

Բայց իմ մտքից չէր դուրս գալիս փոքրիկ գուշակողի պատկերը, ես առաջին անգամ տեսնում էի այնպիսի սի-րուն երեխայ, որի մէջ կար այնքան համարձակ անմեղու-թիւն, որի սիրտը այնքան տաք եւ զգայուն էր։ Ես հա-ւատում էի նրա խօսքերին, որոնցմով նա կարդաց իմ ան-բախտ ապագան. ես հաւատում էի, որովհետեւ «գերագոյն ոգին» այնպիսի անկեղծ արարածներին միայն կը յայտնէ մարդկանց ճակատագրի գաղտնիքները։ Ահա, ասում էի ես, հաւատարիմ դստերք բնութեան, որոնք ապրում են երկնքի

թռչունների նման. “ոչ վարում են, ոչ ցանում են եւ ոչ հնձում են„, բայց նրանք էլ աղքատ են եւ ապրում են եւ ապրում են ողորմութիւնով ...

Կրկին տիրեցին ինձ սեւ մտածութիւնները, կրկին իմ սիրտը ընկաւ անհանգիստ խռովութեան մէջ: Ես պառկած էի սրբազան ծառերի հովանու ներքոյ, բայց չուշացաւ քունը, նա վերջ տուեց իմ անհանգստութեանը:

ԻԲ.

ՆԱԽԱԶԳՈՒՇՈՒԹԻՒՆ

Երբ զարթեցայ, գիշեր էր։ Ո՞րքան ժամանակ անցել էր օրից, քանի՞ ժամ քնել էի, ես չը կարողացայ գիտենալ։ Փափուկ եւ տաք գիշեր էր։ Ո՜րքան գեղեցիկ վառվում էր ամառնային երկինքը իր փայլուն գոհարներով. ո՜րքան մեղմ եւ մտախոհ կերպով սահում էր կիսալուսինը պարզ եթերքի միջով։

Ես պառկած էի դալար խոտերի վրայ, եւ խիստ ախորժ ծուլութեամբ թաւալվում էի մի կողքից դէպի միւսը։ Ականջ էի դնում։ Ամէն տեղ տիրում էր խորին լռութիւն, բոլորը հանգստանում էին։ Արթուն էր միայն վտակը, որի ափի մօտ պառկած էի. ես լսում էի նրա խուլ-մելամաղձական խոխոջմունքը, նա անդադար վազում էր եւ վազում, նա քուն եւ հանգստութիւն չունէր։ Ահա, հովասուն զեփիւռը փափուկ թեւքը քսեց իմ երեսին, եւ շուացնելով անցաւ. կարծես, ուզում էր ասել “տես, ես էլ արթուն եմ„։

Աչքս դարձրի դէպի աստղազարդ երկինքը։ Նայում եմ։ Այո՛, գեղեցի՜կ են Աստուծոյ լուսաւորները։ Որոնում եմ նրանց մէջ իմ աստղը, երկա՜ր որոնում եմ, բայց չեմ գտնում։ Ահա երկու աստղեր. նրանք ծանօթ են ինձ. ես շատ անգամ տեսել եմ նրանց, համբուրել եմ... շատ անգամ նրանք նայել են ինձ վրայ ջերմ քնքշութեամբ... Ես ճանաչում եմ ձեզ, սիրուն աստղեր, դուք նմանում էք

Սօնայի տխուր եւ արտասուալի աչքերին, որպէս այն վերջին գիշերը, երբ նա բաց արաւ իմ բանտի դուռը եւ ասաց՝ “փախիր, Փարհատ„: Ահա՛, երկու աստղեր եւս. ինչպէս հպարտ եւ ինքնահաւան կերպով փայլում են նրանք. նմանում են նրանք Մարօի լի կրակով աչքերին, երբ նա հրացանը ձեռին կանգնած, ժպտում էր այն սարսափելի րոպէում. երբ ես շաղախուած էի ղաբանի արիւնով։

Սիրում եմ ձեզ գեղեցիկ աստղեր։ Ահա՛ անցաւ մի սեւ ամպ եւ ծածկեց իմ տեսութիւնից նազելի աչկները...

— Ա՜խ, Սօնա... ա՜խ, Մարօ...

— Ի՞նչ է, լսելի եղաւ մի ձայն եւ իմ առջեւ նկարուեցաւ մի պատկեր, որպէս կերպարանքը գիշերային ուրուականի։

Մի սարսուռ վազեց բոլոր մարմինիս մէջ։

— Ես եմ, Փարհատ։

— Ա՜խ, Մարօ...

Երեւակայեցէք իմ ուրախութիւնը, ուրախութիւնը լի վառուած կրքերով մի պատանիի, որ գիշերային լռութեան մէջ, հեռու մարդկային բնակութիւնից, գտնում է նրան, որին սիրում է։

Մարօն նստեց իմ մօտ, իմ ձեռքը առեց իր երկու ափերի մէջ, եւ դրեց իր ծնկի վրայ։ Նա ուրախ, որպէս միշտ, սկսեց պատմել՝ թէ առաւօտեան իր հօրից իմացաւ, որ իմ առողջութիւնը վատ էր. նա վազեց դէպի եղբօր ագարակը, տեսաւ, ես այնտեղ չը կայի։ Այնտեղից շտապեց դէպի արտը Հասօի մօտ. եղբօրից այսքանը իմացաւ, թէ նա տեսել էր ինձ կէսօրից առաջ, բայց չը գիտէր՝ ո՛ւր կամ ո՛ր կողմը գնացի։ Նա երկար որոնեց ինձ, մինչեւ արեւը մտաւ եւ օրը մթնեց. յետոյ նրան հանդիպեց մի բօշայ կին, որն ասաց, թէ տեսել էր ինձ “քանդուած մատուռի մօտ„։

— Դու ճանաչում ե՞ս այն կնկան, հարցրի ես։

— Երկրորդ անգամն է, որ տեսնում եմ նրան պատասխանեց Մարօն։

— Առաջին անգամն երբ էր։

— Երկու տարի առաջ։ Ես տեսայ նրան միեւնոյն հագուստով, որպէս այսօր, էլի այն փոքրիկ երեխան իր հետն էր, որին այսօր տեսայ։ Ի՜նչ լաւ երեխայ է, Փարհատ, այնքան սիրտս սիրեց նրան, որ բռնեցի երեսը պաչ արի։ Ախար մե՞ղք է անօրէնի երեսը պաչ անելը. Նրա ճակատին մեռոն չէ քսած. բայց ես նրան պաչ արի. Նա այնպէս լաւ երեխայ էր։

— Որտեղ դու տեսար նրան երկու տարի առաջ։

Մարօն նկատելով, իր պատմութիւնը հետաքրքրում էր ինձ, շարունակեց.

— Ես տեսայ նրան այս ձորի մէջ, այս մատուռի մօտ. Նա խօսում էր Կարօի հետ, ի՞նչ էր խօսում, ես չիմացայ, նրա համար որ, նրանց լեզուն չէի հասկանում։ Քանի օրից յետոյ Կարօն անյայտացաւ մեր տանից. մենք չիմացանք թէ ուր գնաց։ Քանի տարի էր նրանից ոչինչ լուր չունէինք։ Կարօի գնալուց յետոյ, այն կինն էլ չերեւաց։ Այս անգամին, երբ Կարօն կրկին լուս ընկաւ, Բօշան էլի ման է գալիս մեր կողմերում։

— Այն ժամանակ Ասլանը եւ Սագօն Կարօի հետ է՞ին։

— Չէ՛, նրանք չը կային։ Այս անգամ յետ դարձան միասին։ Երկու շաբաթ է, ինչոր եկել են։

— Դու այսօր Կարօին չե՞ս տեսել։

— Ես քեզ ասեցի, որ տանից դուրս եմ եկել առաւօտեան, մինչեւ հիմա էլ սար, ձոր չեմ թողել, քո ետնէն ման եմ եկել։ Հիմայ ի՞նչպէս է քէփդ, դու ողջ օրը հաց չես կերել. ի՞նչ գիժ տղայ ես, Փարհատ։

— Կարօն լաւ տղայ է, այնպէս չէ՞։

— Լաւ տղայ է, բայց . . .

Նա կտրեց իր խօսքը, եւ րոպէական լռութիւնից յետոյ շարունակեց.

— Գիտե՞ս, Փարհատ, քանի օրից յետոյ Կարօն իր ընկերների հետ գնալու են մի տեղ, դու նրանց հետ չը գնաս։

— Ինչու չը պէտք է գնամ։

— Այնպէս . . . մի՛ գնա . . . ես չեմ կարող ասել . . . հայրս ինձ կը սպանէ թէ ասեմ . . . Աղաչում եմ, Փարհատ, մի՛ գնա նրանց հետ։

Այդ խօսքերի միջոցին բարեսիրտ օրիորդի աչքերը լցուեցան արտասուքով. նա պինդ կպած իմ կուրծքին, գրկել էր ինձ, երկար եւ երկար աղաչում էր, որ ես չը մասնակցեմ Կարօի եւ նրա ընկերների արշաւանքին։ Բայց ի՛նչ արշաւանք էր այդ, դէպի ո՞ր կողմը եւ ի՛նչ նպատակով, — դրանց մասին ծածկամիտ Մարօն ոչինչ չը յայտնեց։

— Ախ, Կարօն . . . նա սիրտ չունի . . . նա գազա՛ն է, մարդ չէ . . . նրա համար մի ադամորդու սպանելը այնպէս է, ինչպէս խեղճ հաւի վիզը կտրելը . . . Ես սուտ չեմ ասում, Փարհատ, ես իմ աչքով եմ տեսել . . . Ախ, հեռու կաց այս մարդից, Փարհատ, չը բարկացնես նրան . . . նա Աստուած չունի . . . Նա բարեկամ, ընկեր, — այս բաները չէ խմանում . . .

Այսպէս խօսում էր Մարօն արտասուախառն հեկեկանքով, բայց ինձ բոլորովին անհաւատալի էր երեւում, մտածել Կարօի մէջ մի այնպիսի վայրենութիւն, որպէս նկարագրեց նրան Մարօն։ Մի այնպիսի տղամարդ, որ բոլոր սրտով նուիրել էր իրան մարդասիրութեան գործին, չէր կարող գազան լինել։ Ես Կարօին լաւ էի ճանաչում, ճանաչում էի նրան երեխայութիւնից, բայց մինթէ փոխուել էր նա։

— Ես չեմ հաւատում, Մարօ, Կարօն այդպէս չէ, կտրեցի ես օրիորդի խօսքը։ — Ես նրանից չեմ բաժանուի, ուր որ գնայ, ես էլ կը գնամ նրա հետ։

Մարօն յայտնեց, թէ ո՛րպէս նա մի գիշեր սպաննեց իր ամենալաւ ընկերներից մէկին, մի հնդկացի հայ երիտասարդի, որի վրայ փոքր ինչ կասկած ունէր, թէ կը յայտնէ իր գաղտնիքը. եւ աւելացրուց, թէ կարող էր մինչեւ անգամ նրա գիւղը ցոյց տալ ինձ, որովհետեւ այս անցքը պատահել էր մի քանի օր առաջ։ Միայն ինքը, Մարօն, չէր կարող ամեն ինչ համարձակ ասել ինձ, որովհետեւ վախում էր իր հօրից։

— Ես միշտ հաւատարիմ կը մնամ Կարօին, եւ դաւաճանութիւն չեմ գործի նրա դէմ, ասեցի ես։

Հա՛, սիրելիս, նրա հետ պէտք է այսպէս լինել, պատասխանեց Մարօն, փոքր ինչ հանգստանալով։ — Ես չեմ ասում նա վատ տղայ է. նա վատ է միայն վատերի հետ, ով որ նրան հակառակ է։ Բայց նրա քարէ սիրտը յանկարծ փափկանում է, երբ մի խեղճ մարդ է տեսնում. քանի՜ անգամ ես տեսել եմ նրան, որ մտել է աղքատ գիւղացիների խրճիթը եւ նրանց փող է բաշխել, նա իր բերանի պատառը ուրիշին է տալիս, երբ տեսնում է, որ նա քաղցած է։

— Բայց Ասլանը եւ Սագօն ի՞նչպէս են։

— Ասլանը լաւ տղայ է, բայց Սագօին չեմ սիրում, նա լաւ տղայ չէ։ Գիտե՞ս, Փարհատ, մի օր նա ի՞նչ ասաց ինձ. մեր բակումը նրա հետ մենակ կանգնած էինք. խօսում էինք մեր գիւղի աղջիկների վրայ. մէկ էլ տեսնեմ, այն աղուէսը — ախար նրա երեսը աղուէսի նման է, — հա՛, Սագօն ձեռքը գցեց իմ վզովն ու ասաց. "Թո՛ղ, Մարօ պաչ անեմ քեզ"։ Ես յետ քաշուեցայ, մի լաւ

ապտակ՝ շըրըխկ նրա երեսին, քիչ էր մնացել խեղճի չիլ աչքերը քոռանային։

— Իսկ եթէ ես ասեմ՝ ինձ մի պաչ տուր, ինձ էլ ապտակ կը տաս։

Նա սկսեց ծիծաղել եւ ոչինչ չը պատասխանեց։

Ես գլուխս խոնարհեցրի նրա կուրծքի վրայ, երկար մեր շրթունքները չէին հեռանում միմեանցից։ Մենք ոչինչ չուխտեցինք մէկ մէկու հետ. մենք չը խոստացանք միմեանց մշտական սէր, հաւատարմութիւն. — այսպիսի բացատրութիւններ չեղան մեր մէջ։ Միայն սրտի խուլ լեզուն խոստացաւ շատ եւ շատ, այն որ ամենասրբազանն է եւ աստուածային, այն որ միայն սիրտը կարող է հասկանալ։

— Գնանք, ձայն տուեց օրիորդը, որպէս թէ զարթնելով խորին հոգեզմայլութիւնից։

— Գիշերի ո՞ր ժամանակն է, հարցրի ես։

Նա նայեց դէպի երկինքը եւ պատասխանեց.

— Տես, "բազումքը„ երբ այն աստղի մօտ է հասնում, գիշերը կէս է լինում։ — Ուղիղ կէս գիշեր է։ Մենք վեր կացանք։

Մենք գնում էինք զանազան ոլոր-մոլոր ճանապարհներով. թէ ինչպէս էի անցել ես այդ լաբիրինթոսը ամենեւին չէի յիշում։ Ի՞նչ կը լինէր իմ վախճանը, մտածում էի ես, եթէ Մարօն ինձ չը գտնէր. ես ոչ միայն գիշերով, այլ լոյս ցերեկով եւս չէի կարող գտնել Հասօի ագարակը։

Մարօն կպած էր իմ կողքին եւ մանկահասակ աղջկայ գալար եւ թեքուն հասակի ամեն մի շարժմունքը ելեքտրապէս ազդում էր իմ վրայ։ Բոլոր ժամանակը նա առանց լռելու խօսում էր, թռչելով մէկ մտքից դէպի միւսը. երբեմն նա ասում էր՝ թէ որքան լաւ կը լինէր, եթէ ինձ չը

գտնէր, թէ նա բոլոր գիշերը կը պտուէր ինձ, միշտ կը պտուէր։ Յայտնում էր՝ թէ իմ պառկած տեղը շատ վատ տեղ է, եւ նա ուրախ է, որ վտանգ չէ պատահել ինձ. ասում էր՝ թէ այն ձորը կոչվում է ղանլի-ղարա (արիւնոտ ձոր), որովհետեւ քիչ չէ պատահում, այնտեղ գտնում են սպաննուած մարդերի դիակներ։ Բացի դրանից, աւելացնում էր նա, այնտեղ գազանները շատ անգամ պատառոտում են մարդկանց, երբ նրանք պաշտպանուելու զէնք չունէին իրանց հետ։ Յանդիմանում էր իմ անհոգութիւնը, թէ ինչու ես զէնք չէի կրում, թէ գոնեա պէտք էր ունենալ իր մօտ մի ջուխտ ատրճանակ եւ խէնջար։

— Ապա դու ինչպէս առանց զէնքի չը վախեցար այն ձորը մտնել, հարցրի ես։

Միթէ գիշերն առանց զէնքի մա՞ն են գալիս, պատասխանեց նա ծիծաղելով իմ պարզմտութեան վրայ, եւ ցոյց տուեց մի ջուխտ ատրճանակներ, որ թագցրած ունէր իր գօտիի մէջ։

Եթէ ցերեկ լինէր, Մարօն կը նկատէր, թէ ո՜րպէս կարմրեցայ ես ամօթից . . .

ԻԳ.

ՆԵՐՔԻՆ ԿՌԻՒ

Հասնելով Ծերունի որսորդի տունը, մենք գտանք բոլորին քնած: Մըհէն, որ բաց արեց դուռը, յայտնեց՝ թէ իր աղան տանը չէր եւ ոչ նրա հիւրերը դարձել էին իրանց "գնացած տեղից": Ես մտածեցի, անպատճառ մէկ արգելք պէտք է պատահած լինի, որովհետեւ Կարօն եւ նրա ընկերները խոստացան, թէ մինչեւ երեկոյ կը վերադառնան: Հասօն իր ագարակումն էր. նա տան երես չէր տեսնում, քանի իր մշակութեան գործերը վերջացած չէին դաշտերից. ձմեռուայ ձիւները միայն մի քանի ամիս նրան քշում էին դէպի տուն:

Մարօի առաջին հոգսը եղաւ պատրաստել ինձ համար մի բան ուտելու: Ընթրիքից յետոյ նա գցեց իմ քնելու շորերը, եւ ցանկանալով ինձ բարի գիշեր, ինքն եւս գնաց հանգստանալու:

Առաւօտեան ես զարթեցայ խիստ ուշ. երկար քունը բաւականին կազդուրել էր իմ առողջութիւնը. ես զգում էի ինձ զուարթ եւ նորոգուած ուժերով: Սիրտս էլ սովորականից աւելի ուրախ եւ հանգիստ էր, որպէս թէ, ես գտնվում էի մի անսահման բաւականութեան մէջ, լոյս աշխարհում ոչինչ պակաս չէր մնացել ինձ, բոլո՛րը, բոլո՛րը լցրել էր այն արարածը, որին սիրում էի ես, որը սիրում էր ինձ:

«Գեղեցիկ Մարօն կը բժշկէ քեզ»... ասաց Սաքօն. նրա խօսքը ճշմարիտ էր, թէեւ նա արտասանեց այնպիսի դառն, հեգնական ժպիտով։

Ես կրկին գլուխս դրեցի բարձի վրայ եւ նայում էի պատուհանից ներս ծագած շողին, որի մէջ խաղում էին միլիոնաւոր մանրիկ փոշիներ գոյնզգոյն փայլումներով։ Ահա ինչ է նշանակում լոյսը, մտածում էի ես, չէ՞ որ այս սենեակի ամբողջ բովանդակութիւնը պարունակում է իր մէջ այսպիսի փոշիների մի ծովակ, բայց նրանք չեն երեւում օդի աղօտութեան մէջ, իսկ լոյսի այս նեղ ժապաւէնի մէջ բոլորը երեւում են։ Բայց եթէ խաւար լինէր, — ես ոչինչ չէի տեսնելու, մինչեւ անգամ ամենախոշոր առարկաները։ Ա՜խ, ինչ լաւ բան է լոյսը, որպէս բաց է անում նա մարդի աչքերը եւ զօրութիւն է տալիս նրա տեսութեանը։ Չէ՞ որ մի եւ նոյն է լինում եւ կեանքի մէջ, — մի ժողովրդի, մի ազգի եւ ամբողջ աշխարհի կեանքի մէջ։ Երբ որ տիրում է մտաւոր խաւարը, մարդիկ չեն տեսնում իրանց ամենախոշոր թերութիւնները. նրանք չեն նշմարում այն ճանապարհի ուղղութիւնը կամ ծռութիւնը, որով գնում են. նրանք չեն նկատում այն խոչնդոտները, որ ամեն անգամ նրանց ոտքին է դիպչում եւ ճակատի վրայ վայր է գցում. — նրանք ոչինչ չեն տեսնում, միայն խարխափում են մոլորութեան մէջ...

Ցիշեալ մտախոհութիւնները ինձ հասցնում էին այն եզրակացութեանը, թէ բոլորովին անյաջող կ'անցնէր Կարօի ձեռնարկութիւնը. նա չէր կարող մի ժողովուրդ, որ ապրում էր խաւար մթնոլորտի մէջ, կանգնեցնել շիտակ ճանապարհի վրայ եւ նրա ընթացքին անմոլոր ուղղութիւն տալ։ Պէտք էր նախ եւ առաջ փարատել խաւարը, եւ ժողովուրդն ինքն իրան կը գտնէր իր ճանապարհը...

Արդեօք այսպէ՞ս էի մտածում ես. միթէ այս ճշմար-
տութիւններն էի կարդում արեւի այն լուսաւոր ժապաւէնի
մէջ, որ ներս էր շողացել իմ քնարանի պատուհանից: —
Ո՛չ, ես ոչինչ չէի տեսնում նրա մէջ բացի փոքրիկ փոշինե-
րից. նրանք եւս շուտով ձանձրացրին ինձ: Երեսս շուռ տուի,
իմ ուշադրութիւնը գրաւեց ախտաբորբոք ճնճղուկը, որ իր
զոյգի հետ պատուհանից ներս թռան սենեակի մէջ: Նրանք
մի քանի շրջաններ գծեցին իմ դատարկ քնարանում, յետոյ
նստեցին միմեանց մօտ սկսեցին քաղցր սիրախօսութիւններ
անել: Մինչ այն զուարճութեան մէջ էին, ներս թռաւ մի
այլ ճնճղուկ — արու, նա մօտեցաւ նախկին հերոսի սիրու-
հուն. նորեկի կողմից մի այսպիսի լրբութիւնը շարժեց սիրա-
հարի նախանձը: Կռիւը սկսուեց: Մի փոքր խեղդեցին մէկմէ-
կու, մի փոքր քաշեցին միմեանց փետուրները: Մինչ նրանք
այս պատերազմի մէջ էին, էգը օգուտ քաղեց խռովու-
թիւնից եւ դուրս փախաւ: Կռուողները թողեցին մենամար-
տութիւնը, վազեցին իրանց երկպառակութեան առարկայի
ետեւից:

Միթէ մի եւ նոյնը չը պատահեց իմ եւ Սաքօի մէջ:
Չէ, մտածում էի ես, նրա փոքրիկ գլուխը կը ջարդեմ, եթէ
միւսանգամ նա կը համարձակուի Մարօի անունը յիշել. ես
աւելի թոյլ չը պէտք է լինեմ, քան այն ճնճղուկը, որ իր
կեանքով պաշտպանում էր սիրոյ գաղափարը:

Նոյն րոպէին, կարծես, ես լսում էի մի հեկեկանք,
կարծես, մի դառն լացելու ձայն զարկւում էր իմ ականջնե-
րին: Ինձ թւում էր, թէ ես դպրոցումն էի, տէր Թօդիկը
չոքեցրել էր ինձ մանրած աղիւսի կտորտանքի վրայ. ես տես-
նում էի Սօնային (դասատան պատուհանից երեւում էր
նա) մի եւ նոյն ծառի ստուերի ներքոյ, ուր միշտ նստում էր,
եւ այժմ նստած էր: Նա գլուխը քաշ էր գցել իր ծնկների

վրայ եւ ձեռքով բռնել էր իր աչքերը, լաց էր լինում, եւ ես լսում էի նրա ցաւալի հեկեկանքը։ Ինչու էր լաց լինում նա, ում համար էր լաց լինում, ինչու միշտ լաց էր լինում նա այն ժամանակ, երբ նրա հայրն ինձ ծեծում էր, կամ գետնի վրայ չոքեցնում էր, իսկ միւս ժամանակներում միշտ ուրախ էր։ Խեղճ աղջիկ, որքան լաց կը լինես դու, եթէ հիմայ, հիմայ տեսնես ինձ...

Այս կիսաքուն կիսարթուն երազների մէջ էի ես, յանկարծ լսելի եղաւ մի սաստիկ դղրդոց. որպէս թէ մի ծանր բան վայր ընկաւ գետին։ Աչքս բաց արի, տեսնեմ՝ իմ մահճի մօտ կանգնած էր վեթխարի Մըհէն եւ ինքն իրան մըրթմըրթում էր.

— Հազար անգամ ասել եմ, էսպիսի յիմար բաներ մի տուէք իմ ձեռքը. ինքը սատանան կը մոլորուի. էնքան թեթեւ է, հէնց շունչ ես քաշում, թռչում է ձեռքիցդ։

Վայր ընկած բանը փոքրիկ փայտեայ մատուցարանն էր, որի վրայ Մըհէն ինձ համար նախաճաշիկ էր բերում. Նրա կարծիքով, իւր կոպիտ ձեռքերի համար անպատճառ մէկ ծանր բան պէտք է լինէր, որ կարողանար տանել։ Նա թողեց թափուած ամանները առանց հաւաքելու եւ ուզում էր դուրս գնալ, երբ Մարօն ներս մտաւ։

— Ուֆ, քոռանամ ես, այդ ինչ արեցիր, սարսաղ, դարձաւ նա դէպի ապշած սպասաւորը, եւ սկսեց հաւաքել թափուած ամանները։ — Երբ պէտք է դու մի բան սովորես։

— Ես ոչ մի ժամանակ չեմ սովորի այսպիսի սատանայական բաները, թող կնիկներն անեն, պատասխանեց նա կոշտ կերպով. — Դի՛ր իմ շալակին մէկ եզան բեռը ցորեն, տամ, Մըհէ՛, տար ջաղացը, կը տանեմ, մի հատ էլ չը թափուի։ Երբ սալը թաղվում է ցեխի մէջ, գոմէշները կաշուց

դուրս են գալիս, չեն կարացի տեղից շարժել, սամ, Մըհէ, դուրս քաշէ սայլը ցեխից, — Մըհէն կ՚անէ այդ, բայց սատանայական բաների նա գլուխ չունի...

— Լաւ, լաւ, Մըհէ, քո հոգուն ճիտաղ, ես այս գիտեմ, ես չէի ուզում քեզ բարկացնել, ասաց Մարօն, ուղելով կատաղած ծառայի գլուխը։ — Դոռ գէփէ», որ Խաթունը տանը չէր, դրա համար քեզ ներողութիւն տուի։

— Էդ ուրիշ բան է... ասաց նա եւ դուրս գնաց։

Մարօն երկար ծիծաղում էր նրա գնալուց յետոյ. նա պատմեց ինձ մի քանի յատկութիւններ Մըհէի բնաւորութիւնից.

— Զարմանալի բնաւորութիւններ ունի այդ անասունը. նրան ասա՝ "Մըհէ դոռ գէփէ», որ այն ինչ մարդուն պէտք է սպաննել,, նա իսկոյն կը սպաննէ. նրան ասա՝ "Մըհէ, դոռ գէփէ», որ այն ինչ մարդու երեսին մի ապտակ պէտք է տալ,. նա իսկոյն կը կատարէ քո կամքը. մի խօսքով, ամեն գործ պատրաստ է նա կատարել, երբ ասես "դու գիտես,։ Միայն գործը պէտք է բաւականին ծանր լինի եւ խոշոր, թեթեւ բանի համար գլուխ չունի Մըհէն։

Մարօն աւելացրուց, թէ Մըհէն իր ամսականը ստանալու միջոցին երբէք չէ կարող ընդունել արծաթի կամ ոսկի դրամներ, ասելով, թէ նրանք շատ մանր են, եւ նա չէ սիրում թեթեւ դրամներ, այլ միշտ պահանջում է պղընձէ մեծ դրամներ, թէեւ խրաքանչիւր ոսկու փոխարէն կը տային նրան մի մի հատ պղինձ։ Այսուամենայնիւ, կիսախելագար Մըհէն շատ հաւատարիմ էր եւ ունէր օտարոտի բարեպաշտութիւններ։ Նա ծեծում էր իր կնոջը, երբ նա իր երեխային զարկել կամ լացացրել էր. ծեծում էր եւ երեխային, երբ մօրը բարկացնում էր։ Բայց նա միակ մարդն էր, որ սիրում էր Հասօի եղները, այնպէս, որպէս նրանց տէրը։

Այդ պատճառով Հասօն միշտ գոհ էր նրանից եւ փարախի լիակատար իշխանութիւնը տուել էր նրան, ուր նա, անասունների հետ միասին, բնակւում էր իր ընտանիքով։

Բացի Մըհէից ծերունի որսորդի տան սպասաւորների թւում էր պառաւ Խաթունը. դեռ նրա մանկութեան ժամանակ, երբ նա տասն եւ հինգ տարեկան էր, Ավօն գնեց նրան ղաջարի սարվազներից, երբ շատ հայ կանանց հետ Խաթունին գերի էին բերում Վասպուրականի կողմերից։ Այնուհետեւ թէեւ Որսորդը ազատութիւն շնորհեց նրան եւ շատ անգամ առաջարկեց դառնալ իր հայրենիքը, բայց Խաթունը չուզեց հեռանալ այն տնից, ուր այնքան սիրում եւ պատւում էին նրան։ Բացի դրանից, վերջին ժամանակները նա իմացաւ, որ հայրենիքում իր ազգականներից եւ ոչ մէկը չէր մնացել. մեծ մասը նոյն գերութեան դարում սպաննուել էին պարսիկներից, մնացածները ոչնչացրել էր խօլերան։

Մարօն դեռ երեխայութեան ժամանակ որբ մնալով մօրից, փոխարինեց նրան բարեսիրտ Խաթունը, որ խնամք էր տանում փոքրիկ աղջկան մայրական բոլոր գթասրտութեամբ։ Բայց գտնուելով աւելի հօր ազդեցութեան տակ, Խաթունի աշակերտուհին չընդունեց նրա դաստիարակութեան այն հոգին, որ ունէր աւելի ջերմեռանդ եւ կրօնական բնաւորութիւն։ “Ես որսորդ եմ, ասում էր Ավօն, իմ աղջիկը եթէ որսորդ եւս չը լինի, գոնեա պէտք է սիրէ արիւն եւ հրացան„։ Այդ պատճառով Մարօի խիստ վաղ մանկութիւնից սկսուեցաւ նրա եւ Խաթունի մէջ մի խուլ հակառակութիւն։ Մարօն շատ անգամ ծիծաղում էր, երբ մոլեռանդ Խաթունը իր ձեռն ընկած բոլոր փողերը հաւաքում էր եւ տէրտէրներին էր տալիս, եւ բացի պարտադիր պասերը աւելորդ պասեր էր պահում, եւ Սուրբ Սարգսի շաբաթում երեք օր

ոչ ուտում էր եւ ոչ խմում։ Իր գերութիւնից յետոյ, կարծես, մի ծանր ապաշաւանք էր նստած նրա խղճմտանքի վրայ, որը միշտ աշխատում էր քաւել կրօնքի եւ քահանայի միջնորդութեամբ...

Հասօի կնոջը ես մի քանի անգամ միայն տեսայ, այն եւս ծածկուած երեսով. իր երկրի սովորութեանը հետեւելով, նա չը խօսեց ինձ հետ եւ ոչ մի բառ. առհասարակ նա խիստ հազիւ էր երեւում, աւելի զբաղուած էր իր երեխաներով, որոնց թիւը, ընտանիքի միւս անդամների համեմատութեամբ բազմութիւն էր կազմում։ Մի բարի բախտով, աղջիկները, դեռ հարս չը դարձած, վայելում էին այն ազատութիւնը, որ կարող էին երեսները առանց ծածկոցի ման գալ եւ տղամարդերի հետ խօսել, եթէ ոչ, մի եւ նոյնը կը պատահէր իմ եւ Մարօի հետ, ինչ որ պատահեց Հասօի կնոջ վերաբերութեամբ։

Ինչ որ աւելի աչքի էր ընկնում ծերունի որսորդի դրութեան մէջ, այն էր, որ նա այժմ չէր երեւում այնպէս աղքատ, որպէս էր Սալմաստում բնակուած ժամանակ։ Արօտների մէջ արածում էին աւելի քան հարիւր ոչխար, տասը հատ ընտիր կովեր ամեն օր քշում էին դէպի նախիրը, արօրը իր ամբողջ պարագայքով գործում էր սեպհական արտերի մէջ, տունը լի էր Աստուծոյ ամեն բարութիւնով։ Հասօի խորշոմած ձեռքերը վաստակեցին այս բոլորը։ “Այն ժամանակ միայն մշակը կարող է կուշտ փորով հաց ուտել, երբ նրա քրտինքը թափվում է իր սեպհական հողի վրայ„, այսպէս էր խօսում ծերունի որսորդը։

Որսորդ Ալօն, որպէս նկատեցի ես, Հաղբակայ ժողովըրդի կողմից վայելում էր մեծ յարգանք. նա էր միանգամայն այն երկրի խաղաղութեան ոգին, նրա մի խօսքը փարատում էր շատ վիճելի երկպառակութիւնները գիւղացիների

մէջ։ Նրա վրայ նայում էին գիւղացիները, որպէս իրանց նահապետի կամ պատրիարգի վրայ։ Թէեւ Ավօն այժմ պաշտօնապէս ստացել էր «միր» տիտղոսը եւ համարվում էր տեղային հայերի գլուխ կամ ներկայացուցիչ, եւ շէյխերի մէջլիսում ծնկի տեղ ունէր, այսուամենայնիւ, նա չէր թողել իր պարզ, անփառասէր յարաբերութեան ձեւը հասարակ ժողովրդի հետ։ Նա իր վարուեցողութեան մէջ ոչ մի բանով չէր ցոյց տալիս, թէ ինքը պաշտօնական մարդ է, թէ նա մի բանով բարձր է քան հասարակ ամբոխը, այլ նայում էր ժողովրդին, որպէս գերդաստանի հայրը իր ընտանիքին։ Նա մինչեւ անգամ չէր թողել իր հին սովորութիւնները, իր հին պարապմունքը. շաբաթը մի քանի անգամ, հրացանը ուսից քարշ գցած, նա կ'երթար որսորդութեան. եւ այդ անում էր նա ոչ թէ զուարճութեան համար, այլ իր սիրելի արհեստը պատուելու համար։

Ավօն այս երկրում եւս գաղթական էր, որպէս Սալմաստում, ինչո՞ւ էր թողել իր բնիկ հայրենիքը, կամ ո՞րտեղացի էր նա, — այդ մի գաղտնիք էր, որ սաստիկ կերպով պահվում էր նրա ընտանիքի մէջ։ Բայց շատ անգամ ծերունի որսորդի թաւամազ յօնքերը խոժոռվում էին, շատ անգամ նրա բարի դէմքը պատում էր տխրութեան մռայլը, երբ հարցնում էին նրա անցեալից, երբ խօսք էր բացվում նրա հայրենիքի մասին։ Երեւում էր, նրա անցեալը թողել էր խիստ տխուր յիշողութիւններ, որոնց մտաբերելը ոչ միայն անախորժ էր թւում, այլ մինչեւ անգամ սարսափ էր ազդում այդ անբախտ մարդու վշտահար սրտին . . .

ԻԴ.

ՄԻ ՓՈՔՐԻԿ ՑՈՑ

Ժերունի որսորդը դարձաւ տուն միւս աւուր երեկոյեան պահուն: Կարօն եւ իր ընկերները չը յայտնուեցան: Նա ասաց, թէ մի անակնկալ դէպք առիթ տուեց տղերքին մի օրով յետ ընկնել այն գործից, որի պատճառով պէտք է գնային մի տեղ: Ի՞նչ գործ, ո՞րտեղ, — այդ մասին նա ոչինչ չը խօսեց: Ես խնդրեցի նրանից պատմել դէպքը: Նա ասաց, որ շատ յոգնած է, պահանջեց մի բան ուտելու եւ խոստացաւ ընթրիքից յետոյ պատմել բոլորը: Մարօն մի քանի րոպէում կատարեց հօր պատուէրը. ես չը մօտեցայ սեղանին, որովհետեւ ամենեւին ախորժակ չունէի: Ես միայն նայում էի Մարօին, որ նստած հօր մօտ, մատների աննշմարելի արագութեամբ գործում էր գուլպաներ, եւ առանց լսելու խօսում էր, թէ ինչ դրութեան մէջ նա գտաւ ինձ "քանդուած մատուռի" մօտ, թէ մտածում էր նա "իմ գլխին մի ցին խաղալ", ամենեւին չը ցոյց տալ, թէ ինքը Մարօն է, եւ կողոպտել ինձ, որովհետեւ ես քնած էի, շատ անզգայ կերպով քնած էի. այն դրութեան մէջ նա կարող էր իմ ձեռքերը, ոտքերը կապել եւ միանգամայն "պլոկել" ինձ: Ցետոյ նա իր ճարպկութիւնը կը յայտնէր Կարօին եւ ինձ կ'ամաչացնէր նրա ընկերների մօտ, եւ այլն: Ինձ թէեւ շատ ախորժ չէր լսել այս բոլորը, որով վիրաւորում էր նա իմ հպարտութիւնը, բայց դարձեալ ես չէի կարողանում

զսպել իմ ծիծաղը, երբ նա խիստ հեգնական սրախօսութիւններ էր անում իր պատմութեան մէջ։ Հայրը նոյնպէս ժպտում էր, եւ շոյելով դստեր մազերը, ասում էր՝ "փոքրիկ աւազակս„։ Բայց Մարօն ծռուեց դէպի իմ ականջը, կամաց ասաց.

— Դու խօ չես բարկանայ իմ հանաքներով, Փարհատ։

Ընթրիքից յետոյ որսորդը գտնվում էր հոգու լաւ տրամադրութեան մէջ, նա սովորականից աւելի ուրախ էր, եւ ծխելով իր չիբուխը, անդադար խօսում էր այն անցքի վրայ, որ այն օր պատահել էր։ Ահա նրա պարունակութիւնը.

Կարօի խումբը ծերունի որսորդի առաջնորդութեամբ գնում էին Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքը, ուր վանահօր հետ պէտք էր մի քանի կարեւոր խնդիրների մասին խորհրդակցել։ Նրանք անցնում են Հաւքստանու սարերով, ուր արածում էին հօտերը մի հայաբնակ գիւղի, որ շատ հեռու չէր արօտատեղից։ Յանկարծ լսում են աղմուկ, աղաղակ, եւ հովիւները կոտրած գլուխներով, արիւնաշաղախ, վազում են նրանց մօտ, յայտնում են՝ թէ քրդերը թալնեցին հօտերը, եւ խնդրում են օգնութեան հասնել։ Կարօն իր ընկերների հետ շտապում են դէպի այն կողմը, որ ցոյց են տալիս հովիւները։ Բայց դեռ հօտերին չը հասած, տեսնում են՝ գիւղացիք յետ են դառնում, բոլորովին յուսահատած եւ իրանց կայքը կորցրած։ Նրանք յայտնում են՝ թէ ամենայն ջանք ի զուր էր, որովհետեւ աւազակներն իրանց աւարով արդէն անցել էին այս եւ այն սարը, որոնցից միւս կողմը հետամուտ լինել անկարելի էր, որովհետեւ նրանք արդէն գտնվում էին իրանց սահմանի մէջ, որ բոլորովին անմատչելի էր։ Կարօն հովիւներից տեղեկացած լինելով, թէ որ ժամին սկսուեց թալանը, յայտնում է ոչխարների տէրերին, թէ դեռ եւս

յոյս կայ աւարը յետ դարձնելու, որովհետեւ աւազակները ոչխարների դանդաղ քայլերով չէին կարող անցնել այնքան ճանապարհ, մի այնպիսի կարճ միջոցում։ Եւ աւելացնում է, թէ իրան, Կարօին լաւ ծանօթ էր այն սարերի դիրքը, նա գիտէր մինչեւ անգամ ամենաաննշան շաւիղները, եւ խոստանում էր տանել նրանց կարճ ու կտրուկ ճանապարհով, համոզում էր գիւղացիներին իր հետ գալ։ Իսկ այդպիսի դէպքեր խեղճ գիւղացիների կեանքում առաջին անգամը չը լինելով, նրանք չեն համոզվում եւ արտասուալի աչքերով դիմում են դէպի իրանց տները։

— Ես չեմ մեղադրում աւազակներին, որոնք կողոպտել են ձեզ, նրանք հաւատարիմ են մնում իրանց արհեստին, ասում է Կարօն վրդովուելով։ — Ես մեղադրում եմ ձեզ, որ դուք չը գիտէք պահպանել ձեր կայքը։ Շատ ուղիղ է ասում քուրդը, թէ "հայը մի կոյր հաւի սիրտ չունի„...

— Տղերք, դառնում է դէպի իր ընկերները, — գնանք մենք եւ ցոյց տանք քրդերին, թէ ամեն հայ այնպէս չէ, որպէս նրանք կարծում են։

Կարօն յայտնում է իր ընկերներին, թէ աւազակները մինչեւ իրանց տեղը հասնելը, անպատճառ պէտք է անցնէին այն ինչ կիրճը. թէ նրանք ոչխարների յամրաշարժ ընթացքով հազիւ թէ մինչեւ կէսօր կը հասնէին այնտեղ, ուրեմն ժամանակ դեռ շատ կար։ Իրանք կարող էին մի ուրիշ, աւելի կարճ ճանապարհով, կէսօրից կէս ժամ առաջ հասնել յիշեալ կիրճի մօտ եւ փակել անցքը. այդ կը լինէր մի եւ նոյնը, որպէս փակել որսը որոգայթի մէջ։

Եւ իրաւ, Կարօի տարած ճանապարհը լինում է եւ աւելի կտրուկ, թէեւ նա անցնում էր ամենավտանգաւոր սարաւանդների եւ դժուարին քարաժայռերի միջով։ Այն

ճանապարհով անհնար էր ձիաւոր մարդուն անցնել, ուր միայն աւազակները իրանց աւարով, այդ պատճառով նրանք զանց էին առել մտաւոր ուղին։

Մինչդեռ Կարօի նշանակած ժամին տղերքը հասնում են Ալիշեւալ կիրճի մօտ. նա ընկնում է մի նեղ ձորակ, որի միջով հազիւ կարող էր անցնել մի ձիաւոր։ Ձորակի մի կողմում բարձրանում էր ապառաժեայ ահագին պատ, միւս կողմում ընկած էր խորին անդունդ, մի սեւ փոս բացված էր գլուխը ճանապարհորդին դէպի այն կէտը։ Աւազակները թուով աւելի քան քսան ձիաւոր հասնում են այնտեղ։ Կարօն իր խումբը բաժանում է երկու մասի, մեկը Ասլանի հետ կարգում են կիրճի մուտքը, իսկ մնացածի առաջը Սաքօի հետ բռնում են նրա ելքը։ Կարօն պատուիրում է իր ընկերներին առանց թիւն չը գործել, միայն երկիւղ տալ աւազակներին, որ նրանք թողնեն աւարը։ Որովհետեւ ոգանութիւնը կարող էր ննթարկել խեղճ գիւղացիներին աւազակների վրէժխնդրութեանը։

Ու այդպէս էլ լինում է։

Կարօն իր դարանից ձայն է տալիս աւազակների գլխաւորին, որ թողնեն աւարը, եթէ ցանկանում են կենդանի անցկենալ կիրճից։ Նա պատասխանում է արհամարհանքով եւ հրամայում է քշել հօտերը։

Կարօն կրկին ձայն է տալիս թէ նա գիտէ եւս խնդրում է պարոն աւազակապետին դառնալ գիւղին եւ փոխում է իր գնդակի զօրութիւնը նրա գլխին փորձել։ Այդ խօսքերի հետ Կարօի հրացանը որոտում է եւ աւազակապետի գլխից թռչում է գլխարկը։

Նա դարձեալ մնում է իր յանդգնութեան մէջ։

Կարօն միւս անգամ ձայն է տալիս երկրորդ պարոն աւազակապետին գլխից մէկ կարօա [illegible] իր հանդը, բայց

նա դարձեալ խնայում է նրա անձին, եւ այս անգամին իր գնդակը դիպցնում է նրա ձիու աջ ականջին։ Հրացանը երկրորդ անգամ որոտում է եւ աւազակապետի ձին գլոր-վում է գետին, իր տիրոջն եւս իր տակովն առնելով։

Կարօի օրինակին հետեւում են նրա եւ միւս ընկեր-ները. Ալանը իր հրացանի գնդակին նպատակ է ընտրում մէկի մտրակը, որ վայր է գցում առանց տիրոջ ձեռքը վնասելու։ Սագօն խփում է մէկի ձիու թամքի ղաշին։ Ծերունի որսորդը խիստ ճարպիկ կերպով թռցնում է մէկի նիզակի ծայրը։

Աւազակների կողմից ամենայն ջանք անցնում է իզուր, որովհետեւ Կարօն իր ընկերների հետ պատսպարուած են լինում ժայռերի ետեւում, որոնք բարձր կանգնած էին կիրճի վրայ։ Կռիւը տեւում է կէս ժամ։ Աւազակները դեռ չէին կամենում անձնատուր լինել։

— Տղերք, ասում է Կարօն, պէտք է մի փոքր ճան-կռտել դրանց...

Եւ սկսում են այնուհետեւ իրանց գնդակները դիպ-ցնել մէկի ձեռքին, միւսի ոտին, երրորդի ականջին, մի խօս-քով, մարմնի այն մասներին, որոնց վէրքը մահացուցիչ չէր կարող լինել։

Աւազակները ստիպվում են թողնել աւարը։

Կարօն յայտնում է՝ թէ նրանք պէտք է թողնեն իրանց ձիերից չորսը, որովհետեւ ինքը իր ընկերների հետ ոտով եկած են եւ բաւականին յոգնած են, եւ թէ, ոչխարները իրանց տէրերին հասցնելէն յետոյ, ինքը Կարօն խոստանում է յետ դարձնել նրանց ձիերը, որոնց կը գտնեն այն ինչ տեղում, որ նշանակում է Կարօն։ Աւազակները յօժարվում են եւ այդ առաջարկութեանը։

Այնուհետեւ Կարօն յայտնում է՝ թէ աւազակները պէտք է այնքան ժամանակ մնան կիրճի մէջ, մինչեւ իր ըն-

կերները հօտերը կը դարձնէին եւ բաւականին կը հեռացնէին այնտեղից։ Աւազակները ընդունում են եւ վերջին պայմանը։

Կարօն Ծերունի որսորդի հետ մնում են պահելու կիրճի ելքը, իսկ Ասլանը Սագօի հետ հեծնում են աւազակների թողած ձիաները եւ դարձնում են հօտերը։ Երբ նրանք բաւականին հեռացած են լինում, Կարօն բաց է թողնում աւազակներին։

Հօտերը հասցնում են գիւղը այն ժամանակ, երբ բոլորովին մթնած է լինում։ Գիւղացիք անպատմելի ուրախութեամբ վազում են նրանց առաջ եւ զանազան օրհնութիւններով յայտնում են իրանց շնորհակալութիւնը։ Կնիկները համբուրում են նրանց զէնքերը, ասելով.

— Ձեր ոտքերի հողը թող մեր տղամարդերի գլխին լինի...

Որքան խնդրում են, որ տղերքը այն գիշերը մնան գիւղում, հիւր լինեն, նրանք չեն ընդունում, միայն Կարօն պատուիրում է, որ առաւօտեան իրանց նստած ձիերը տանեն եւ կապեն այն ինչ տեղում, որովհետեւ ձիերը պատկանում են աւազակներին։

Աւարտելով իր պատմութիւնը, Ծերունի որսորդը աւելացրուց.

— Տեսնում ես, որդի, «մարդ կայ, որ հազար մարդու արժէ. հազար մարդ կայ, որ մի մարդ չարժէ»։ Կարօն, Ասլանը եւ Սագօն էլ մարդիկ են, այն գիւղացիքն էլ մարդիկ են։ Բայց ի՞նչպէս։ Երկուսի մէջ այնքան զանազանութիւն կայ, որքան առիւծի եւ կատուի մէջ։ Հայ գիւղացին մի քուրդ տեսնելիս փախչում է, իր տունն է մտնում, դռները փակում է, որ գոնեա իր գլուխն ազատէ. ապրանքը թողնում է դրսում, թշնամին թալնում ու տանում է։ Իսկ Կարօն իր երկու ընկերների հետ ապրանքը յետ են խլում։

Այդ ինչից է։ Չէ՞ որ երկուսն էլ մի հօր զաւակներ են.
որ երկուսի գամարներումը մի եւ նոյն արիւնն է վ
զում։

— Ասում են, այստեղ մեղաւոր է ստրկութի
յառաջ տարաւ որսորդը։ — Ո՞վ կարող է մարդից խ
նրա ազատութիւնը, ո՞վ կարող է ստրկացնել նրան, եթ
ինքը, մարդը, ցանկութիւն չունի, եթէ նա չէ պատրաստ
իրան մի այսպիսի անբախտ վիճակի համար։ Մարդն ինք
թոյլ տալիս ուրիշներին նստել իր շնքի վրայ։ Եւ այդ շ
ձեռնտու է բռնաւորի համար. նա էլ այդ է ցանկանու
Այո, մարդն ինքն է պատրաստում իր համար ստրկութի
եւ նրա արմատը դրած է ընտանիքի մէջ։ Այն օրից,
երեխան աչք է բացում, նրա ձեռքը, ոտքը կապում են
դնում օրօրոցի մէջ, — այդ ստրկութեան սկիզբն
Առաջին խօսքերը, որ մայրը խառնում է օրօրոցի երգ
մէջ, լինում են հոգին թուլացնող, եռանդը մաշող, կա
եւ միտքը սպաննող, եւ նախապաշարմունքներով լի խօսք
— դա ստրկութեան առաջին դասն է։ Յետոյ մեծանում
մանուկը, նա միշտ ընդունում է ծնողների ապտակը, մ
զգում է նրանց կոպիտ վարմունքը, միշտ լսում է նրանց
սպառնալիք, սարսափեցնող, բթամտացնող եւ մանու
ուժը, զօրութիւնը խլող խօսքեր։ Դպրոցի մասին ես չ
խօսում, որովհետեւ այդ դու ինքդ փորձել ես, սի
որդի։ Բայց աւելի քան դպրոցը, մեծ չարիք է գործու
քահանան, այն եւս Աստուծոյ անունով։ Ի՞նչ մեղ ու
խեղճ գիւղացին, նրան սովորեցնում են լինել ստրուկ։
ամեն օր տէրտէրից այդ խօսքերն է լսում՝ — «ով որ ք
կը ծեծէ, դու նրան խոնարհութիւն արա. ով որ
վերարկուն կը խլէ, դուն շապիկդ էլ տուր. եթէ ձ
երեսիդ զարկեն, աջն էլ դարձրու. ամենեւին սուր

բանեցնես, որովհետեւ սուր բանեցնողը սրով կը մեռնի, դրա համար էլ մեր Տէրը Պետրոսի ձեռքից սուրը խլեց„։ Ո՞վ է իմանում, հազար ու մէկ այսպիսի յիմարութիւններով լցնում են խեղճ մարդու գլուխը, եւ նա դառնում է ոչ թէ մարդ, այլ "կոյր հաւ„, որպէս քուրդն է ասում։

— Իսկ մեր կարդացուորներն այդ յիմարութիւնները կոչում են կրթութիւն, դաստիարակութիւն . . .

— Բայց քուրդը, պարսիկը, թուրքը, որոնք մեր հացը մեր ձեռքից խլում են, որոնք մեր արիւնը ծծում են, նրանք բոլորովին ուրիշ եղանակով են դաստիարակվում։ Ընտանիքի մէջ աճում, զարգանում են նրանք, ինչպէս վայրենի ծառը մայրհողի վրայ արմատ է գցում, ազատ, արձակ ճիւղեր է բարձրացնում, եւ ոչինչ չէ ճնշում, ոչինչ չէ նուազեցնում նրա աճելութիւնը։ Դպրոցի մէջ նրանց կարդացած գրքերը մեր Այսմաւուրքը եւ Նարեկը չեն. նրանք սովորում են իրանց ազգի հերոսների պատմութիւնը, ոգեւորվում են իրանց բանաստեղծութիւնով, որը մեծ մասամբ նուիրուած է զանազան հսկաների, փէհլեվանների քաջագործութիւններին։ Նրանց կրօնքը եւ կրօնական գրքերը մինչեւ անգամ բանաստեղծութիւն են, որոնց մէջ շնչում է պատերազմական ոգին։ Որովհետեւ սկսեալ Մուհամմէդից մինչեւ խալիֆաները, իմամները եւ այլն, — բոլորը պատերազմող մարդիկ էին։ Լսիր, ի՞նչ է քարոզում մահմեդականի մօլլան՝ — "ով որ քեզ կը ծեծէ, դու էլ նրան ծեծիր. նա որ քեզանից չէ, նրա ապրանքը քեզ հալալ է. կռիւ տուր թշնամուդ հետ, այն կռուի մէջ թէ սպաննես, դրախտը կ'երթաս, թէ սպաննուես, դարձեալ դրախտը կ'երթաս„։ — Բոլորովին հակառակն է խօսում նա, ինչ որ ասում է հայի տէրտէրը մեզ։

— Մուհամմէդը տուեց իր ժողովրդին սուր, բայց Քրիստոս՝ — խաչը. ահա զանազանութիւնը մեր եւ մահմեդականների մէջ:

— Արիւն թափելը, ուրիշի ապրանք խլելը՝ վատ բաներ են. բայց շատ հաճելի էլ չէ, որ մարդ թոյլ տայ իր արիւնը թափեն, իր ապրանքը խլեն, իր զաւակները հացից զրկեն: Ամբողջ աշխարհը մէկ կռուի դաշտ է, ուր զօրեղն անզօրին կլանում է, ոչնչացնում է. Թէ ուզում ես ուրիշի կերակուր չդառնաս, պէտք է քո գլուխը պահելու ճարը գտնես: Միթէ գայլի հետ կարելի է գառն դառնալ. — գազանի հետ պէտք է գազան լինել, որ կարողանաս գլուխդ պահել: Շունը, որ շուն է, երբ նրան փոքր ինչ նեղացնում ես, կծում է: Կատուն, որ կատու է, թէ նեղացնես, կը ճանկռտէ, նրա համար որ, նրանց հայրն ու մայրը, նրանց վարժապետները չեն սովորեցրել համբերել: Բայց մեր գիւղացիներին այքան նեղացնում են, կաշին մաշկում են, հոգին հանում են, նրանք դարձեալ համբերում են, որովհետեւ երեխայութիւնից սովորել են համբերելը...

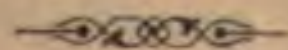
— Բայց Կարօն եւ իր ընկերներն ուրիշ տեսակ մարդիկ են, խատակ այնպիսի մարդիկ, որպէս պէտք է լինի մարդը: Նրանք հօրից եւ մօրից որբ են մնացել, այդ պատճառով ընտանիքը չէ փչացրել նրանց: Քահանայ-վարժապետից շուտ հեռացան, եւ դպրոցը չը կարողացաւ բոլորովին մեռցնել նրանց մէջ մանկութեան կենդանութիւնը: Ընկնելով այլ շրջանի մէջ, օրինաւոր մարդկանց ազդեցութեան տակ, ապրելով աշխարհի փոթորիկների մէջ, նրանք ստացան բոլորովին այլ բնաւորութիւն: Եթէ հայոց զաւակների գոնեա մի փոքր մասը այնպէս լինէր, որպէս Կարօն եւ նրա ընկերները, այդ ազգը շատ բախտաւոր կը լինէր...

— Հայերը այս երկրի ազգաբնակութեան մէջ բազ-

մութիւն են կազմում. բայց քուրդը, որ աւելի սակաւ է թուով, տուն-տեղ չունեցող, թափառական քուրդը տիրում է հային, նրա վրայ աղայութիւն է անում։ Ի՞նչ է պատճառը, — այն, որ քուրդը կենդանի մարդ է, իսկ հայը մեռած։ Բանը շատութեան ու քչութեան մէջը չէ, գլխաւորը բանը սրտի մէջն է. Ինչ կարող է շինել մի մարդ, երբ որ սիրտ չունի։ Այսօր ես իմ աչքով տեսայ, թէ որպէս երեք հոգի հայ տղերք կռուեցան աւելի քան յիսուն ձիաւորի հետ. բայց ես այն աւազակներին ճանաչում եմ, նրանց գլխաւորը Մուրադ-բէկն էր, որ իր խմբով մի ամբողջ երկիր կարող է թալանել։

—Հիմայ լսիր, որդի, ծերունի որսորդը խօսքը դարձրուց դէպի ինձ.—Թէ ուզում ես այս աշխարհում ապրել, պէտք է գայլի հետ գայլ դառնաս, դառան հետ՝ դառն. գլուխդ մի՛ խոնարհեցրու, թէ չէ ծեծողներ շատ կը գտնուեն. ողորմած եղիր դէպի քեզանից տկարները, բայց թշնամուդ մի՛ խնայիր. սրբիր անբախտի արտասուքը, մխիթարէ նրան, եթէ այդ կը պահանջէր մինչեւ անգամ քո կեանքը, քո արիւնը։

Ծերունի որսորդի այս երկար քարոզի միջոցին ես ոչ այնքան լսում էի նրա խօսքերը, որքան նայում էի Մարօի վրայ. իմ բոլոր ուշադրութիւնը գրաւել էր նրա երեսը իր շարժուն եւ զգայուն բացատրութիւններով։ Հօր խօսքերը, երեւում էր, թափանցում էին նրա սրտի խորքի մէջ, որպէս բարեբեր սերմը պատրաստուած հողի մէջ։ Նրա աչքերն աւելի եւ աւելի վառվում էին, բարակ շրթունքները դողում էին. Թշերի կարմրութիւնը, բոլորովին թռաւ, մնաց միայն մուգդեղնութիւնը, որ տալիս էր նրա դէմքին պղնձի գոյն։ Ի՞նչ էր, որ այնպէս վրդովեց կիսավայրենի աղջկայ սիրտը։ Միթէ նրան եւս տանջում էր հայի թշուառութիւնը . . .

ԻԵ.

Ի՞ՆՉ Է ՔՈՒՐԴԸ ԵՒ ԻՆՉ ԹՈՒՐՔԸ

Ծերունի ոսորդի վարդապետութիւնն որքան եւ անմարդասիրական լինէր, որքան եւ ունենար վայրենի, անխաղաղասէր բնաւորութիւն, դարձեալ նա մի բողոք էր իր ժամանակի բարբարոսութեան եւ հարստահարութեան դէմ։ Մի մարդ, որպէս էր ծերունի ոսորդը, բռնութեան կոպիտ ձեռքից այնքան դառն հարուածներ կրած մարդ, չէր կարող այլապէս մտածել։ Կեանքը, իրան շրջապատող հանգամանքները մտցրել էին նրա մէջ այն սարսափելի վրէժխնդրութիւնը դէպի ամեն անարդարութիւն, որ խլում է խաղաղասէր երկրագործի բարին, որ զրկում է նրան օրական ապրուստից, եւ մինչեւ անգամ արբապղծում է նրա ընտանեկան պատիւը։

Ծերունի ոսորդի տնակը կանգնած էր այն լեռնագօտիի վրայ, որ կազմում էր բնական սահման, բաժանելով Տաճկաստանը Պարսկաստանից։ Ուրաքանչիւր բաժինը պարունակում էր իր մէջ երկրի ընդարձակ տարածութիւն, բնակեցրած մեծ մասամբ հայերով։ Պարսկաստանի մասնում գտնվում էր Ատրպատական նահանգը իր զանազան գաւառներով. իսկ Տաճկաստանի մասնում՝ Վասպուրականի, Տարօնի եւ Արզրումի նահանգներն իրանց գաւառներով։ Ես կը գրեմ ուրաքանչիւրի մասին որքան յիշում եմ, որքան վերաբերում է իմ պատմութեանը։

Սարսափելի՜ էին այն ժամանակները . . .

Այդ այն ժամանակն էր, երբ Տարօնը եւ Վասպուրականը թէեւ Տաճկաստանի մի մասն էին կազմում, բայց քրդերի զանազան ցեղերը, օգուտ քաղելով սուլթանի պետութեան թուլութիւնից, տիրում էին Հայաստանի այդ երկու ամենամեծ նահանգներին, սկսեալ Սեւ ծովի հարաւարեւելեան եզերքից, Եփրատ գետից, մինչեւ Միջագետի եւ Պարսկաստանի սահմանները:

Յիշեալ նահանգները պարունակում էին իրանց մէջ հետեւեալ գաւառները՝ Հաքարի, Բայազէդ, Հաղբակ, Վան, Բաղէշ (Բիթլիս), Մուշ, Շատախ, Սասուն, Խիզան, Մոգաց երկիր, Զարանջակ, Քեղու եւ այլն — այդ գաւառներին տիրում էին քրդերը:

Մնացեալ ազգաբնակութիւնները, բացի քրդերից, էին՝ հայեր, ասորիներ, հրէաներ, թուրքեր, եազիդիներ, եւ զանազան թափառաշրջիկ ցեղեր: Հայերը իրանց թւով բազմութիւն էին կազմում, եւ համարեա, բաղկացնում էին ամբողջ ազգաբնակութեան կէսից աւելի մասը:

Որպէս զի գիտենալ, թէ ինչ դրութեան մէջ էին այն ժամանակ հայերը, պէտք է նախ ծանօթանալ տիրող ազգի — քրդերի բնաւորութեան եւ նրանց քաղաքական կազմակերպութեան հետ:

Քրդերը բաժանուած էին զանազան ցեղերի, որոնց գլուխներն էին՝ Մուքուրի, Թակուրի, Միլանցի, Հայտարանլի. Շաւի, Ջալալի, Ռաւանդ, Բիլբաս, Մամըքանի, Հարթօշի, Շիկակ, Հարքի, Եզիդի: Դրանք շատ քիչ էին զանազանվում յատկութիւններով եւ սովորութիւնով . խօսում էին մեդական լեզուով, որ իւրաքանչիւր ցեղի մէջ որոշվում էր բարբառների առանձնութեամբ: Կրօնով մահմեդական էին սուննի աղանդից: Եազիդիները միայն բաժանուած

էին կրօնով, որոնք պաշտում էին չար եւ բարի ոգիները, երկրպագութիւն էին տալիս տնային օջախին: Դրանք գուցէ մնացորդներ էին Արամազդի եւ Արհմնի հին երկրպագուներից, որոնց մէջ մինչեւ այսօր երեւում են մոգական ծէսեր:

Քրդերը չունէին գիր եւ գրականութիւն. շէյխերը (ցեղապետները) միայն գիտէին արաբերէն կարդալ, որով աւանդում էին ժողովրդին իրանց կրօնի հրահանգները, որոնք բովանդակվում էին մի քանի պարզ եւ թեթեւ, արտաքին ծիսակատարութիւնների մէջ: Միակ բանը, որ գիտէր ամէն քուրդ իր հաւատքի հանգանակից, էր Նամազը, որը նա մեքենաբար եւ ճիշտ կերպով կատարում էր նշանակեալ ժամերում, առանց հասկանալու, թէ ինչ էին նշանակում, իր այնքան ջերմեռանդութեամբ արտասանած արաբական բառերը: Բացի դրանից, քուրդը գիտէր մեծ մարգարէի — Մուհամմէդի անունը, եւ նրա նախկին խալիֆաների՝ Օմարի, Օսմանի, Աբու-Բաքերի անունները, եւ աւելի ոչինչ:

Բայց ժողովրդական անգիր բանաստեղծութիւնը կենդանի էր քրդերի մէջ. նա ծագելով ամբոխի իսկական կեանքից, ունէր նոյն բնաւորութիւնը եւ ոգին, որով ապրում էր ինքը ամբոխը: Հովուերգութիւնը եւ քաջազնական հագներգութիւնը գլխաւոր տեղն էին բռնում նրանց բանաստեղծութեան մէջ, առաջինը, որպէս մի խաշնարած ցեղի կեանքի առնչութիւն, երկրորդը, որպէս նրա պատերազմական ոգու արտայայտութիւն: Հովուական երգերը տխուր էին եւ մելամաղձոտ, նրանք խիստ մեղմ կերպով ներդաշնակվում էին հովուի սրինգի խուլ եւ ձգական հնչիւնների հետ: Իսկ պատերազմական երգերը կրակոտ, վառվռուն եւ խրոխտ էին, նրանք լիահնչիւն համարձակութեամբ որոտում էին թմբուկների ձայնի հետ:

Ոչ մի նշանաւոր երեւոյթ չէր կորցնում իր հետքը քրդի կեանքի մէջ. Ժողովրդական ոգին իր տաղերով կամ փառաբանում էր մէկի քաջագործութիւնը, կամ պարսաւում էր միւսի թուլասրտութիւնը։ Ծածկուեցաւ մէկը թշնամուց, կամ խոյս տուեց նա կռուի դաշտից, միւս օր կանայքը եւ աղջիկները յօրինում էին նրա մասին զանազան կծու պարսաւներ, եւ երգը արագ թռչում էր ամեն երեխայի, ամեն չափահասի բերանից։

Թուրը, մի ջուխտ ատրճանակ, վահանը եւ նիզակը քրդի մարմնի անդամներ են, որոնք միշտ մնում են նրանից անբաժան. Հրացանը նա գործ է ածում մեծ կռիւների մէջ։ Թամքած ձին, որ միշտ պատրաստ է նրա չադրի առջեւ, քրդի հաւատարիմ ընկերն է. Նրան սիրում է տէրը աւելի քան իր կնոջից, աւելի քան իր որդիներից։ Քուրդը իր չադրի մէջ հիւրասէր է որպէս Աբրահամ, բայց նա չի խնայելու կողոպտել նոյն հիւրին, եթէ նա կը հանդիպէր մէկ մղոն հեռու իր չադրից։ Արեան վրէժխնդրութիւնը, որպէս ամեն կիսավայրենի ցեղերի մէջ, նոյնպէս քրդի մէջ, անցնում է սերունդից սերունդ։ Սպաննուածը հանգիստ չէ իր գերեզմանի մէջ, քանի որ նրա արեան փոխարէնը չէր առնուել սպանողից, կամ նրա մօտ ազգականներից։ Սպանողը այն ժամանակ միայն ազատ է մնում վրէժխնդրութիւնից, երբ գնում է իր ոսոխի տունը, իր սուրը գցում է նրա ոտքի տակ, եւ ներողութիւն է խնդրում։ Բայց հազիւ կը գտնուէր մի քուրդ, որ խոնարհուէր, մինչ այս աստիճան ստորութեան։ Քուրդը քինախնդիր է եւ ոխերիմ. Նա մինչեւ մահ չէ մոռանում վիրաւորանքը կամ անպատուութիւնը, քանի որ դեռ լիակատար բաւականութիւն չէր ստացել։ Նա մի եւ նոյն ժամանակ շատ հանգամանքներում — հպարտ է եւ ազնիւ։ Քուրդը դադարեցնում է իր կռիւը, երբ հակառակ կողմից միջամտու-

թիւն են գործում կանայքը։ Նա իրան չէ ստորացնում, պատերազմելով իրանից թոյլ արարածների հետ. Թէեւ քրդի կինը կռուի ասպարէզում նոյնքան կատաղի է եւ քաջասիրտ, որքան իր ամուսինը։

Կրկին անգամ ամուսնանալը, մեռած կամ սպանուած տղամարդից յետոյ, քուրդ կնոջ համար համարվում է նախատինք։ Նա մնում է միշտ այրի, մխիթարում է իրան այն քաղցր յիշողութիւններով, թէ իր այրը մի “լաւ աւազակ„ էր, թէ նա մնաց միշտ մաքուր երկչոտութեան արատից, թէ նա երբէք իր թիկունքը չը դարձրուց թշնամու դէմ, թէ նա սիրում էր իր ամուսնին, որքան սիրում էր իր արաբական նժոյգին, եւ երբէք նրա սիրտը չը գրաւեց ամենագեղեցիկը իր ցեղի աղջիկներից։ Եւ մայրն երեխայութիւնից պատմում էր իր զաւակներին հօր գործքերը, խրատում էր հետեւող լինել նրան եւ կրկին բարձրացնել հանգուցեալի յիշատակը խոր գերեզմանից։

Մանկութիւնից քուրդը կրթվում է ձիան սանձ կառավարելու, զէնք գործածելու, մարմնամարզութեան եւ այլ ճարպկութիւնների մէջ։ Նա քաջագործութիւն է համարում գողանալ, յափշտակել ամեն ինչ, որ պէտք էր իր ապրուստի համար։ Նա մինչեւ անգամ գողանում է իր հարսնացուին։ Բախտաւոր է համարվում ամուսնութիւնը, երբ տղամարդ-հերոսը առեւանգել էր իր սիրուհին հօր ընտանիքից։ Կինը այսպիսի դէպքերում մի առանձին հպարտութեամբ է նայում իր ընկերուհիների վրայ։

Քրդի ամենամեծ երդումը թալախի վրայ է լինում. Նա առնում է մի քար եւ նետում է, ասելով՝ “Թող իմ թալախն այս քարի պէս գցած լինի, եթէ այսպէս, կամ այնպէս անեմ„։ Թալախը նրա ամուսնական կապն է, նա լուծուած է համարվում, երբ նրանով երդում ուտողը երդմնազանց է

լինում։ Այսպիսի երդումները պահանջվում են, երբ պէտք էր որ եւ իցէ գործի մէջ ամենահաստատ գրաւական մի մարդու հաւատարմութեան մասին։ Եւ այդ լինում է այն ժամանակ, երբ գործը վերաբերում էր ընդհանրութեան ամենակարեւոր մէկ հարցին։

Որպէս բնութեան ազատ որդի, նուիրելով իրան անհոգ եւ պարզ կեանքի, քուրդը բաւականանում է իր անասուններով։ Նա հովիւ է։ Նա չունի տուն եւ հաստատ բնակութիւն. նրա օթեւանը իր չադրն է, որը կազմում է այնտեղ, ուր կարող է իր անասունների համար ճարակ գտնել։ Ձմեռնային ձիւները միայն քշում են քուրդին իր սիրելի սարերից, այն ժամանակ եւս մի հայի տուն միշտ պատրաստ է ընդունել ինքնակոչ հիւրին։ Այնտեղ քուրդն իր անասունների հետ անցուցանում է ձմեռը, մինչեւ գարունը կրկին կոչում է նրան դէպի լեռների գիրկը։

Քրդի կերակուրն է՝ իր անասունների կաթը, մածունը, պանիրը, սերը, կարագը եւ իւղը. Նա չէ դիպչում նրանց մսին։ Քրդի հագուստն, ոտքից մինչեւ գլուխ, կազմուած է իր անասունների բուրդից եւ կաշուց. իսկ այդ բոլորը պատրաստում է նրա կինը։ Տղամարդը տնտեսութեան մէջ աւելի չէ խառնվում. նա պատերազմական մարդ է։ Երկրագործութիւնը, արհեստը քրդի համար ստոր պարապմունքներ են, որոնց նա արհամարհում է, համարելով ռայայի գործ։ Վաճառականութիւնը նրա մէջ դեռ պահպանել է իր հին, նահապետական ձեւը։ Նա տալիս է, օրինակ, քանի ոչխար եւ գնում է մի ձի. նա փոխում է իր իւղը, պանիրը, բուրդը երկրագործի ալիւրի հետ, կամ արհեստաւորի շինած այս եւ այն գործիքի հետ։ Եւ այս բոլորը կատարում է նա չափազանց միամտութեամբ. ամեն առեւտուրի մէջ խաբվում է նա. ամեն փոխարինութեան մէջ որսում է նրանից հայ կամ

Հերոսը [illegible] իր շահերը։ Որովհետեւ այդպիսի յարաբերութիւնների մէջ [illegible] չէ գնում իր [illegible] եւ [illegible], որ նրա մէջ [illegible] են. այդ նա բանաստեղծում է իր հանճարութիւնը եւ խելքը, որոնք նրա մէջ [illegible] են։

Ժողովը [illegible] չէ. նա հաւատարիմ է իր խառնուածքին [illegible] մէջ։ Նա ձեւում է միշտ նոյն իր պայքարը [illegible] մէջ։ [illegible] այն, ինչ որ պարտաւոր էր առած, եւ [illegible] անհաւանականութիւնը — երկուսն էլ մի [illegible] ամուր են նրա համար։ Աւանդների մէջ նա պահպանում է իր արտաքինը եւ [illegible] երկրորդի մէջ — խրատները եւ արդարութիւնը։ Որովհետեւ քրդի համար [illegible] չէ [illegible] եւ արդարութեան, երբ նա անսպա[illegible] էր [illegible] եւ յաղթութեան ուժով։ Սուրը եւ յաղթութիւնը արդարութեան կշեռն է նրա եւ իր հակառակորդի մէջ։

Այսպէս է վարվում անձին մի առաջակ. այսպէս է վարվում անձին մի հասարակութիւն, որ նոյն բնաւորութիւնն ունի, այսպէս է վարվում մի ամբողջ պետութիւն, որ առաջակի դեր է խաղում...

Այսքանը բաւական համարելով քրդի բնաւորութեան եւ ընտանեկան կենցաղավարութեան մասին, դառնանք այժմ դէպի նրա քաղաքական կեանքի կազմակերպութիւնը։

Քրդերի ցեղերը կառավարվում են իրանց էլ-աղաների (ցեղապետների) եւ շէյխերի (կրօնապետների) գլխաւորութեամբ։

Ցեղապետը, որ կոչվում է «միր» (ամէր), չէ նշանակվում ընտրողական սկզբներով. նա, որպէս ցեղի նահապետը, սերունդից սերունդ, անցնում է ժառանգաբար։ Ամբողջ ցեղը հպատակում է նրա իշխանութեանը խոնարհ,

որդիական հնազանդութեամբ. Նրա սուրը, նրա ձեռքը, նրա կեանքը միշտ պատրաստ են ծառայելու պետի կամքին եւ հաճոյքին, որքան եւ չար կամ բարբարոսական լինէին նրանք: Ցեղապետն է վճռում իր ժողովրդի վէճերը, նա է բաժանում աւարը յափշտակողների մէջ, նա է առաջնորդում իր ցեղին կռուի ժամանակ, նա է ուղարկում խումբերը աւարառութեան համար: Ցեղապետը ամեն առաւօտ իր չադրի մէջ նստած, ընդունում է ցեղի նշանաւոր տղամարդերին, որոնք իրանց զինուորական ամբողջ կազմուածքով, ներկայանում են նրան, լսելու պետի պատուէրները: Այնտեղ ծխում են հիւրասիրութեան չիբուխը. խմում են մի-մի ֆինջան դառն ղահուէ: Մի այսպիսի “սալամը„ կատարվում է ամեն առաւօտ իր բոլոր ճշտութեամբ:

Իսկ շէյխերը նշանակվում են գլխաւոր ցեղապետից. նրանք ունեն իրանց մուֆթիները եւ ղազիները: Շէյխերը կատարում են ցեղի կրօնական պահանջները, որպիսի են՝ ամուսնութիւն, թլփատութիւն եւ հրապարակական նամազ: Իսկ կռիւների մէջ նրանք մասնակցում են որպէս զինուոր, բայց աւարառութեանց մէջ՝ — որպէս աւազակապետ: Այսուամենայնիւ, նրանք վայելում են ցեղի համակրութիւնը նոյն չափով, որքան ջերմ էր կրօնական զգացմունքը մի պարզ եւ կիսավայրենի ժողովրդի մէջ, որպէս էր քուրդը:

Տարօնի եւ Վասպուրականի ամբողջ նահանգները բաժանուած էին քրդերի զանազան ցեղերի մէջ: Իսկ իւրաքանչիւր ցեղի մէջ երկրի բաժանմունքը ամենախոշոր մասներից հասնում էր իր ամենափոքր մանրերորդին: Այսինքն, սկսեալ մի գաւառից, մի փոքրիկ վիճակից, եւ մինչեւ անգամ մի գիւղից, եւ մի ընտանիքից, իւրաքանչիւրն առանձին-առանձին տէրեր ունէին, եւ իւրաքանչիւր բաժինը հաւասարվում էր տիրողի զօրութեան բարձր կամ ստոր աստիճաններին:

Ռ ա յ ա ն — հպատակը վճարում էր այլ եւ այլ հարկեր հողի մշակութեան համար, իր անասունների համար, իր արհեստի համար, իր բնակութեան տեղի համար, իր գլխի համար, մի խօսքով, ամէն բանի համար, որ վերաբերում էին նրա կեանքի եւ ապրուստի անհրաժեշտութիւններին։ Հարկերի չափը եւ նրանց քանակութիւնը ոչ կշիռ ունէին եւ ոչ սահման. դա կախուած էր առնողի խղճմտանքից։ Ռայայի տէր լինելու եւ հարկեր պահանջելու արտօնութիւն վայելողները կոչվում էին խաֆիր կամ ղարաբէյէներ։ Դրանք ցեղի մէջ որ եւ իցէ նշանակութիւն ունեցող ազնուական մարդիկն էին։ Օրինակ, գլխաւոր ցեղապետը ունի իր ազգականները, կամ պաշտօնականները, նրանց ապրուստի համար տալիս է մի կամ աւելի գիւղեր, որոնց հասոյթով պէտք է կառավարուեն նրանք. այսպիսիները ստանում են խաֆիրութեան իրաւունք։ Նոյն իսկ պաշտօնականները, կամ ցեղապետի ազգականները ունեն ծառաներ կամ սպասաւորներ. նրանց ռոճիկի փոխարէն տալիս են իրանց ստացած գիւղերից մի կամ շատ ընտանիքներ որպէս ծուխ, եւ այն ծառան վարվում է նոյն ընտանիքների հետ, որպէս իր սեպհականութեան կամ հպատակների հետ։ Ահա պատճառը, որ երկրի բաժանմունքը, սկսեալ ամենախոշոր կտորներից, հասնում էր մի ընտանիքի։

Որպէս իշխանութիւնը, սկսեալ ցեղապետից, աստիճանաբար իջնում էր մինչեւ վերջին սպասաւորը, նոյնպէս եւ սեպհականութեան իրաւունքը, սկսեալ երկրի խոշոր կտորներից, հասնում էր նրա ամենափոքր մասին։

Բայց երկիրը աղաների (խալիֆաների) տոհմային կամ կալուածական ժառանգութիւնը չէր, այլ նա սեպհականացուցած էր սրի ուժով. այս պատճառով, նա անդադար անցնում էր մի տիրապետողից դէպի միւսը, որի սուրն աւելի զօրութիւն էր ստանում։

Եւ այսպէս, պատերազմը տիրողների մէջ դառնում էր մշտական, անընդհատելի։

Պատերազմների ժամանակ, իւրաքանչիւր հակառակ կողմերի, թէ յաղթութեան եւ թէ յաղթուելու միջոցին, բնակիչների վիճակը սարսափելի էր։ Օրինակ, մի ցեղ կամենում է խլել միւս ցեղի ձեռքից երկրի այս կամ այն մասը. նա կամ յաղթելով տիրում է, կամ աւար առնելով, թալանելով ամեն հանդիպածը, յետ է դառնում։ Այսպիսի դէպքերում ժողովուրդը թողնում է իր տունը, տեղը, մշակութեան դաշտերը, եւ իր գլուխը միայն ազատելու համար, պատսպարվում է լեռների անմատչելի տեղերում։ Կռիւը տեւում է երկար։ Անասունները, անտէր մնալով, թշնամին կողոպտում է. հունձքը, անխնամ մնալով, չորանում է, ոչնչանում է. եւ կռիւներից յետոյ վրայ է հասնում մի նոր, ամենասարսափելի թշնամի — սովը։

Ժողովուրդը միշտ գտնվում էր անվերջ երկիւղի եւ յուսահատութեան մէջ։ Նա չը գիտէր, թէ էգուց կարո՞ղ է հանգիստ լինել, որովհետեւ թշնամին միշտ կանգնած էր, որպէս ասում են՝ նրա քամակին։ Կռիւների փոթորիկների մէջ եթէ միանգամ զրկուեցան նրա մշակութիւնները բերքից, միւս օրը նա ուտելու հաց չունէր։ Որովհետեւ նա ապագայի համար պաշար չէ պահում, նախ, որ ապահով տեղ չունի պահելու, երկրորդ, աւելորդ ծանրութիւնը միշտ արգելում է նրա փախուստը թշնամու ձեռքից, երբ նա աշխատում է ազատել իր գլուխը միայն։

Կռիւները, ժողովրդի անդադար անցնելը մէկ տիրապետողից դէպի միւսը, սպառում էին բնակիչների կեանքը սրով, կրակով եւ սովով։

Յանկարծ երկրի նախկին տիրապետողն իրան յաղթուած է համարում. որպէս զի նա յաղթողի համար շահուելու ոչ-

[illegible] գիւղօրայք, աւերում
[illegible] հաստատուած հունձքերին, եւ
[illegible] երկիրը, որ պատկանում էր
[illegible] հնամանում: Այսպիսի հան-
[illegible] ոչինչ չունէր, որովհետեւ
[illegible] իսկ այն բոլոր կրակի նիւթ
[illegible] պատկանում են հայ կամ օտար-
[illegible] մշակութեանց արդիւնաբե-
[illegible] վաստակն է: Նոյն բարբարոսու-
[illegible] յարձակուողը, երբ տեսնում էր,
[illegible] խոյս էր տալիս կռուի դաշտից,
[illegible] երանքներ եւ ամայութիւն:
[illegible] ում էր նոյն դրութեան մէջ,
[illegible] ը քանդուած էր չար երեխայի
[illegible] օրօրուող տերեւի վրայ եւ չը
[illegible] սիրտ չունէր կրկին նորոգելու իր
[illegible] ում էր՝ արդեօք երկար կարող
[illegible] սիրտ չունէր միւսանգամ ցանել իր
[illegible] չունէր թէ կը յաջողուի՞ իրան քա-
[illegible] տան շարժական իրեղէնները միշտ
[illegible] մէջ, կամ նրանց համար յատուկ շի-
[illegible] հարաններում, որպէս զի, փախուստ-
[illegible] ձեռքը չընկնեն: Բայց յաջողվում
[illegible] ս բերել իր կայքը գերեզմանից,
[illegible] հետեւ շատ անգամ թագցնողը, հան-
[illegible] ում էր կեանքից եւ իր պահարանի
[illegible] էր դէպի միւս աշխարհը: Այս է պատ-
[illegible] ում մինչեւ այսօր գետինը փորելու ժա-
[illegible] են այնքան շատ պղնձէ, երկաթէ իրեղէն-
[illegible] ներ, գլանք պատերազմների միջոցներում

թագցրած կայքեր են, որոնց տէրերն իրանց հետ իջել էին գերեզման։

Այսպէս էր այն ժամանակ հայի վիճակը Տարօնի եւ Վասպուրականի մէջ, նրա դժբախտութիւնն աւելի նրանումն էր կայանում, որ տիրող բռնաւորը — քուրդը — երկրի տէրը չէր, այլ զանազան թափառական ցեղերից բաղկացած մի ամբոխ, որ կատաղի մրրիկի նման, տարուբերվում էր երկրի մի կողմից դէպի միւսը, ոչնչացնելով ամեն կենդանութիւն, ամեն ինչ, որ արդիւնաբերել էր արհեստը եւ մարդու աշխատասէր ձեռքը։

Քուրդը պետական փառասիրութիւն չունէր, եւ ոչ հասկանալի էր նրան աշխարհակալութեան հպարտութիւնը։ Նա նայում էր իր նուաճած ժողովրդի վրայ, որպէս այն սարերի խոտերի վրայ, ուր արածում էին նրա անասունները։ Մէկը — ժողովուրդը — մատակարարում էր իրա՛ քրդի պիտոյքները, միւսը — սարերի խոտերը ճարակ էին տալիս նրա հօտերին. որպէս վերջինի աճեցնելու եւ մշակելու համար նա հոգ չէր տանում, նոյնպէս եւ ժողովուրդը խնամելու մասին նա չէր մտածում։ Քուրդը վստահ էր, թէ աշխարհի մէջ ամեն տեղ բաց է նրա ասպարէզը, ամեն տեղ կարող է գտնել այս տեսակ արօտներ, քանի իր սուրը կտրում է, քանի իր թեւքը շարժվում է։

Վասպուրականի եւ Տարօնի նահանգներում, բացի ներքին խռովութիւնները քրդերի կողմից, լինում էին եւ յարձակումներ արտաքին թշնամիներից։ Քիչ չէր պատահում, պարսիկներն արշաւանքներ էին գործում եւ բազմաթիւ բախտախնդիր հրոսակներով թափվում էին այն երկիրների վրայ։ Պատերազմը վերջանում էր կրակով, արիւնով, գերեվարութեամբ եւ աւարառութեամբ։ Այսպիսի դէպքերում վտանգը հասնում էր դարձեալ բնիկ ժողովր-

գին, որովհետեւ քրդերը, եթէ թշնամուն ընդդիմանալու կարողութիւն չունէին, թողնում էին երկիրը, քաշվում էին դէպի լեռների անմատչելի անդերը, եւ սպասում էին մինչեւ թշնամու հեռանալը։

Քիչ չէր պատահում, եւ Օսմանեան պետութիւնը ուղարկում էր զօրքեր խաղաղացնելու իր տէրութեան անհնազանդութիւնները եւ նուաճելու ապստամբ քրդերին։ Ու տաճկի ասկէրը վարվում էր նոյն բարբարոսութեամբ, որպէս պարսիկները։ Որովհետեւ տաճկի տիրապետութիւնը կամ խաղաղ չէր յաջողվում, կամ եթէ յաջողվում էր, լինում էր ժամանակաւոր, եւ ասկէրը, դատարկաձեռն յետ չը դառնալու համար, յափշտակում էր ամեն հանդիպածը։

Ահա, այսպիսի դրութեան մէջ էին այն ժամանակ — Արզրումի, Բայազէդի, Հաքքարիայ, Վանի, Բաղէշի, Մուշի, Ճապախու, Սասնոյ, Խիզանու, Մոկաց, Չարսանջախու, Քեղուայ — գաւառները, իրանց բազմաթիւ հայ բնակիչներով։ Նրանց տիրում էր մի աւազակ ցեղ, որի աջ ձեռքը — իր սուրն էր, որի ոտքերը — իր նժոյգն էր, որի տունը — իր թեթեւ չադրը, որի հայրենիքը — ամեն տեղ, որի հունձքը — թշուառ մարդկութիւնը, որի օրէնքը եւ իրաւունքը — իր կամքը, որի կեանքի նպատակը — փչել, խորտակել եւ ոչնչացնել, որի գործող ոգին — իր երկաթի սիրտը, վայրենի կատաղութիւնը եւ գազանական յանդգնութիւնը...

ԻԶ.

Ի՞ՆՉ Է ՊԱՐՍԻԿԸ

Այսքանը բաւական է Վասպուրականի եւ Տարօնի մասին, դառնանք այժմ դէպի Ատրպատականը, այսինքն Պարսկաստանի մասը։

Ես կը յիշեմ Ատրպատական նահանգի այն գաւառները միայն, ուր հայեր էին բնակվում. դրանք էին՝ Սալմաստ, Խոյ, Մակու, Գունէյխատան, Մարանդ, Ուրմի, Սուլդուզ, Սօվուխբուլախ, Դուխարղան, Մարաղա, Թաւրիզ, Ղարադաղ, Արդաբիլ։ Բացի հայերից յիշեալ գաւառներում բնակվում էին Ղըզլբաշ կոչուած Թուրքերը, որոնք կազմում էին ժողովրդի մեծ մասը, եւ այստեղ ու այնտեղ ցրուած էին՝ հրէաներ, ասորիներ, քրդեր, բօշաներ։

Տիրող ազգը — պարսիկն էր, որոնց մէջ նոյնպէս կային ցեղեր, որպէս էին՝ լաքերը, աւշարները, Թաթերը եւ Ղարադաղի զանազան էլաթները, որոնք ընդհանրապէս խիստ հազիւ էին որոշվում միմեանցից, թէ տիպերով, թէ սովորութիւններով եւ թէ բարբառներով։ Խօսում էին Թուրքերէն լեզուով, որ շատ տարբերվում է օսմանեան տաճկերէնից. կրօնքով մահմեդականներ էին եւ պատկանում էին շիա աղանդին։ Կրօնքի հոգեւոր ներկայացուցիչներն էին մոլլաները, չափազանց խորամանկ, փառասէր եւ կեղծաւոր մի հասարակութիւն, որ արտաքին բարեպաշտութեամբ,

ծածկուած աւելի ճգնաւորական դիմակով, գրաւել էին ժողովրդի խորին յարգանքը, մի եւ նոյն ժամանակ մտցրել էին նրա մէջ կոյր մնահաւատութիւն եւ խաւար մոլեռանդութիւն։ Նախապաշարմունքները մուսուլմանների մէջ, մահմեդականութեան չը պատկանող ազգերի վերաբերութեամբ, հասնում էին խելագարութեան։ Ինչ ազգ չէր հետեւում իսլամին, նա համարվում էր պիղծ, զրկուած թէ այս աշխարհի եւ թէ հանդերձեալ կեանքի երանութիւններից, որոնց պատրաստել էր Ալլահը միմիայն Մահամմէդի շիաների համար։ Այս պատճառով, մահմեդականը, ոչ միայն ատելութեամբ էր նայում դէպի այլակրօնները, այլ իրան մեղք էր համարում սերտ յարաբերութիւններ ունենալ նրանց հետ։ Մահմեդականը չէր ուտում կերակուրը, որ պատրաստուած էր այլակրօնի ձեռքով, նա չէր հագնում հագուստը, որ գործուած էր այլակրօնի ձեռքով. նա իր տան մէջ չէր բանեցնում կարասիք, որոնց արհեստագործել էր այլակրօն մարդը. մի խօսքով, նա պիղծ էր համարում բոլոր արդիւնաբերութիւնը, որ դուրս էր գալիս մահմեդականութեան չը պատկանող ազգերի ձեռքից։ Նա պիղծ էր համարում եւ այլակրօնների անձը. օրինակ, մի հայ, մի հրէայ, մի ասորի անձրեւային օրերում, թաց հագուստով չէին կարող քսուել մահմեդականին. այս համարվում էր սրբապղծութիւն եւ անզգոյշ յանցաւորը կրում էր իր պատիժը։ Ահա այսպիսի եւ դրանց նման շատ խտրութիւններ, որոնց դրել էր մահմեդականութիւնը մուսուլմանների մէջ, ոչ միայն քրիստոնեաներին եւ հրէաներին ենթարկում էին իսլամի հալածանքին, այլեւ զրկում էին նրանց շահուել իրանց արդիւնաբերութիւնից, եւ վնասում էին իրանց տնտեսութեանը։ Դա էր գլխաւոր պատճառը հայերի, հրէաների եւ ասորիների աղքատութեան։

Մօլլաները, բացի իրանց ժողովրդին հոգեւոր ուղղութիւն տալուց, կատարում էին եւ շարիաթի գործադրութիւնը. այսինքն, նրանց ձեռքումն էր օրէնքը եւ արդարութիւնը, որ աւանդել էր Ալլահը Մուհամմէդի միջնորդութեամբ։ Ամեն գործ, թէ քրէական, թէ քաղաքական վճռվում էր նրանց ձեռքով։ Այստեղ եւս այլադաւանները զրկվում էին շատ իրաւունքներից, որ վայելում էին մահմեդականները։ Օրինակ, մի քրիստոնեայ ունէ դատաստանական գործ մահմեդականի հետ. գործը քննում է մօլլան. քրիստոնեան իր իրաւունքը հաստատելու համար չէր կարող ներկայացնել վկաներ իր հաւատակիցներից, որովհետեւ քրիստոնեայի վկայութիւնն ընդունելի էր դատարանում այն ժամանակ միայն, երբ նա տուած կը լինէր յօգուտ մահմեդականի, իսկ ընդդէմ մահմեդականի վկայելու նա իրաւունք չունէր։ Այսպիսի դէպքերում պահանջվում էր քրիստոնեայից մահմեդական վկաներ. բայց ոչ մի մահմեդական չէր ցանկանայ քրիստոնեայի օգտի մասին վկայել, որովհետեւ այդ կը համարէր իր համար մեղք։ Ուրեմն թէ առաջին եւ թէ վերջին դէպքերում քրիստոնեան զրկվում էր վկաներ ներկայացնելուց, եւ ի հարկէ, տարվում էր գործը, մի այնպիսի դատարանում, ուր գործերը վճռվում էին ըստ մեծի մասին հիմնուելով վկաների ցուցմունքների վրայ։

Դատարաններում փաստաբան լինելու իրաւունք ունէին միայն մահմեդականները։ Իսկ մահմեդական փաստաբանը չէր կարող պաշտպանել քրիստոնեայի գործը, երբ հակառակ կողմը մահմեդական էր։ Քրիստոնեան ստիպուած էր ինքը խօսել իր գործի մասին, մի այնպիսի դատարանում, որի օրէնքները բոլորովին անծանօթ էին նրան։ Այս դէպքում եւս նա զրկվում էր իր իրաւունքը պաշտպանելուց եւ հետեւանքը լինում էր գործը տարուելը։

Ես չեմ ուզում մանրամասնաբար գրել, թէ որպէս խորամանկ շառլաթը սահմանափակում էր խլամը չը դաւանող ազգերի իրաւունքները եւ զրկում էր նրանց բարոյական եւ նիւթական բաւականութիւնից, միայն այն կ'ասեմ, թէ որպիսի որոգայթներ էր լարում նա ուրիշ ազգութիւններից որսալ դէպի մահմեդականութիւնը։ Աղջիկներ, տղաներ գողանալ, յափշտակել նրան, եւ բռնութեամբ մահմեդականութիւն ընդունել տալ, — դա ամենօրեայ եւ սովորական գործ էր։ Բայց կային եւ այլ հնարներ, որոնք գրաւում էին քրիստոնեայի հաճութիւնը թողնել իր կրօնքը։ Մահմեդականութիւն ընդունող քրիստոնեան, բացի նրանից, որ բաւականին օժանդակութիւն էր ստանում իր նոր հաւատակիցներից, բացի նրանից, որ նա գրաւում էր նրանց յարգանքը, եւ վրէժխնդիր էր լինում իր հին կրօնակիցներից, եթէ ունէր մէկի հետ ոխ կամ թշնամութիւն, այլ եւ, նա տէր էր լինում բոլոր՝ թէ շարժական եւ թէ անշարժ ժառանգութեանը, որ պատկանում էր նրա ազգակիցներին։ Այլ խօսքով, որ եւ իցէ գերդաստանի անդամներից մէկը, մահմեդականութիւն ընդունելով, իրաւունք էր ստանում տիրել բոլոր կայքերին, ինչ որ պատկանում էր նոյն գերդաստանին։ Մի այսպիսի արտօնութիւնը կարող էր գրաւել շատ անբարեխիղճ քրիստոնեաների շահասիրութիւնը, մանաւանդ երբ նրանք ընտանեկան անբաւականութիւններ ունէին միմեանց հետ։ Եւ օրինակներ պատահում էին ոչ սակաւ։

Բացի յիշեալ աշխարհային արտօնութիւններից, որ ստանում էր նոր մահմեդականութիւն ընդունող քրիստոնեան, նա օրէնքով վայելում էր մի աւելի մեծ արտօնութիւն միւս աշխարհում. — Նրա որդիքը մինչեւ եօթն սերունդ երկնքի դատաստանի առջեւ ազատ էին մնում ամենայն պատասխանատուութիւնից իրանց մեղքերի մասին. որ-

պիսի եւ յանցանք գործած լինէին նրանք, նրանցից հարցուփորձ չէր լինելու . . .

Քրիստոնեաների կրօնական արարողութիւնները իրանց կատակի եւ ծաղրածութեան առարկայ դարձնելը մահմեդականների գլխաւոր զուարճութիւններից մէկն էր։ Քիչ չէր պատահում, երբ խաները հարսանիք ունէին, կամ իրանց տօների ժամանակ, ուրիշ շատ կատակերգութեանց թւում, բերել էին տալիս եւ հայոց քահանաներ իրանց եկեղեցական սպասով, ստիպում էին պատարագ մատուցանել, կամ այլ ծէսեր կատարել։ Ես երբէք չեմ կարող մոռանալ, երբ այսպիսի հանդէսներից մէկի մէջ, խանը հրամայեց քահանային սաղավարտը դնել իր շան գլխին, շուրջառը գցել նրա վրայ, եւ ստիպեց տէրտէրին իր բուրվառով խնկարկել շանը։ Տէրտէրը ի հարկէ չը կատարեց հրամանը։ Ողորմելի քահանային շան հետ միասին գցեցին մի տոպրակի մէջ, բերանը կապեցին եւ սկսեցին բազմութեան առջեւ փայտով ծեծել։ Քահանայի հառաչանքը, շան կնձկնձոցը, միախառնուելով միմեանց, դարձեալ զուարճութիւն էին պատճառում անգութ բարբարոսներին։

Մահմեդականները չունէին զօրանոցներ։ Հայոց վանքերը եւ եկեղեցիները միշտ ունեցել են եւ ունէին օթեւաններ. պատերազմների ժամանակ նրանք դառնում էին մահմեդական զինուորների բնակարաններ. իսկ սուրբ տաճարը, որովհետեւ աւելի ընդարձակ էր, գործ էին դնում որպէս ախոռ ձիաների համար։ Ի հարկէ, մի եւ նոյն ժամանակ կողոպտում էին ինչ որ գտնվում էր տաճարի մէջ։ Շատ անգամ եւս վանքերը եւ եկեղեցիները ծառայեցնում էին որպէս ոչխարների ձմեռանոցներ։ Ի՞նչ հայ կարող էր ընդդիմանալ, ո՞վ կարող էր մի խօսք ասել, նրա լեզուն իսկոյն կը կտրէին։

Քանդուած վանքերը, եկեղեցիները կրկին նորոգելու կամ կարկատելու իրաւունք չը կար։ Շատ անգամ պատահում էր, տաճարի կտուրը ծակվում էր, կամ ճեղքվում էր. ձիւնը, անձրեւը ցած էր թափվում։ Որմնադիր հրաւիրել անկարելի էր։ Վարդապետները, քահանաները, եթէ միջոց էին գտնում, շինում էին գաղտնի, այն եւս գիշերով։ Ծանր էր մի այսպիսի յանցանքը, եթէ յայտնուէր նա. պատիժը վերջանում էր ամենասարսափելի կերպով։ Նոր վանքեր կամ եկեղեցիներ շինելու թոյլտուութիւն չը կար. այդ կարող էր յաջողուել այն ժամանակ միայն, երբ մի մեծ գումարով քրիստոնեաները կը գնէին այս եւ այն իշխանի հաճութիւնը։ Իսկ զանգակի ձայն ամենեւին չէինք լսում. զանգահարութիւնը արգելուած էր։

Մահմեդականների հալածասիրութիւնը ոչ միայն բռնաբարում էր քրիստոնեաների կրօնական ազատութիւնը, ոչ միայն սրբապղծում էր ամեն ինչ, որ նրանց համար նուիրական եւ աստուածային էր, այլ եւ արատաւորում էր նրանց ընտանեկան պատիւը։ Ես գիտեմ հարիւրաւոր եւ հազարաւոր օրինակներ, թէ որպէս հայ կինը, հայ աղջիկը զոհվում էր մահմեդականի անբարոյական կրքերին։ Ես երբէք չեմ կարող մոռանալ, — այս պատահեց մեր քաղաքում — երբ խանի սպասաւորները եկան իրանց տիրոջ համար տանելու մի աղջիկ, հայրն երկար աղաչում էր, որ չը խլեն իր աղջիկը։ Երբ հօր արտասուքը չը կարողացաւ շարժել նրանց գութը, նա առեց մի դանակ, եւ խրելով իր դստեր կուրծքի մէջ, ասաց՝ “հիմա տարէք այս դիակը„։ Նոյն օրը խեղճի տունը հրդեհեցին եւ ինքը մեռաւ բանտի մէջ։ Ես գիտեմ մի օրիորդ, որին խանի որդին դաշտումը հանդիպելով, ասել էր՝ “աղջիկ, ինչ լաւ են քո աչքերը„։ Միւս օրը երբ եկան նոյն աղջկան տանելու խանի որդու

համար, գտան երկու աչքով եւս կոյր։ Օրիորդն ինքն էր կուրացրել իր աչքերը, գուցէ դրանով կարողանայ ազատել իր պատիւը։ Իսկ այսպիսի օրիորդ եւ այնպիսի հայր շատ քիչ էին գտնվում. մեծ մասը ենթարկվում էր կատաղի բռնաբարութեան… Կորուստը մեծ էր, որովհետեւ միանգամ մահմեդականի հարէմխանայում ներս տարած հայ կինը, էլ այնտեղից դուրս չէին թողնում։ Խանը իր հաճութիւնը կատարելուց յետոյ ամուսնացնում էր նրան իր սպասաւորներից մէկի հետ, ինչպէս նա իր հնացած հագուստը պարգեւում էր այս եւ այն ծառային որպէս խալաթ։

Թէ բռնի եւ թէ կամաւոր կերպով մի անգամ մահմեդականութիւն ընդունող մարդը, շարիաթի օրէնքով, կրկին վերադառնալ դէպի իր նախկին կրօնքը չէր կարող։ Եթէ տղամարդ էր նա, ամէն մի մահմեդական նրան հանդիպելիս, իրաւունք ունէր սպաննելու. իսկ եթէ կին էր, պէտք է դնէին նրան բանտում եւ այնքան տանջէին, մինչեւ կրկին խոստովանուէր, թէ ընդունում է իսլամը։

Ղզլբաշ-թուրքերը ազգային գրականութիւն չունէին, բայց արաբական եւ պարսից դպրութիւնը շատ ծաղկած էր նրանց մէջ։ Գիւղերը եւ քաղաքները լիքն էին մզկիթներով, եւ իւրաքանչիւր մզկիթին կից կար մի վարժատուն։ Բացի մոլլաներից, աշխարհական մարդը դասատուութիւն անելու իրաւունք չունէր. այս պատճառով ուսումը եւ դաստիարակութիւնը ժողովրդի մէջ ընդունել էր կրօնական բնաւորութիւն։ Հին սերունդը մոլուած էր կրօնքի ֆանատիկոսութեան մէջ, այն կրօնքի, որ բացի իրանից չէր համբերում ուրիշ դաւանութիւններին։ Նոր սերունդը ընթանում էր նոյն ուղղութեամբ, որովհետեւ առաջնորդող անձինքը մոլլաներն էին։ Այստեղից հասկանալի է թուրքերի եւ պարսիկների հալածասիրութիւնը այլադաւանների վերաբերութեամբ։

[illegible] վրիժառուներից էին բացի հայերից եւ [illegible], հրեաները եւ բոշաները։

Բացի մոլլաներից կային եւ սէյիդներ. նրանք համարվում էին մեծ մարգարէի որդիներ։ Թողնելով այս դատարկապորտ, ծոյլ եւ անգործ դասը ապրում էր տասանորդներով, որ ամեն մի մահմեդականի պարտաւորութիւնն էր վճարել նրանց։ Ոչ մի ոքինչ չէր սահմանափակում նրանց բռնութիւնները, որովհետեւ նրանք ունէին սուրբ — Մուհամեդի — անմիջական որդիքն էին։ Ոչ միայն այլադաւանները, այլ իրանք մահմեդականները չափազանց նեղուած էին սէյիդներից, որոնք գործում էին ինչ որ կամենում էին։ Աշխարհի դատաւորները պատժի ենթարկել նրանց չէին կարող, — սուրբ մահմեդական իրաւունք չունէր դատել Աստծոյ որդիներին. եւ դրա համար սէյիդներն անպատասխանատու էին եղած իրանց անսահման կամայականութեանց։ Այժմ [illegible] էլ սարսափում եմ ես, երբ մտաբերում եմ այն բոլոր չարագործութիւնները, որ անում էին այդ անիրաւները. ինչքան աւերմունքի, ինչքան արեան, ինչքան ընտանիքների աղքատութեան պատճառ էին դառնում նրանք...

Ատրպատականը Պարսկաստանի մէկ մասն էր, բայց նա իրան. ֆէոդալական երկիր (մուլքը Թաւարիզ), բաժանուած էր զանազան խաների, բէկերի, շահզադաների եւ այլ ազնուական անձերի մէջ։ Նրանք կոչվում էին աղաներ։ Աղաները համարվում էին բարձրագոյն դասը, կամ շահի ծառաները։ Բացի աղաներից կալուածական բաժիններ ունէին մեծ մզկիթները, որպէս հոգեւորականութեան ներկայացուցիչներ, եւ սէյիդները, որպէս մեծ մարգարէի որդիներ։ Վասալները երբեմն վճարում էին շահին իրանց կալուածների հասոյթից մասնաւոր տուրք, պատերազմի ժամանակ օգնում էին նրան. [illegible] անգամ [illegible]

տամբուելով, ոչ առաջին պարտաւորութիւնն էին կատարում եւ ոչ վերջինը։ Քիչ չէր պատահում, որ նոյն իսկ խաները, բէկերը, շահզադաները միմեանց դէմ պատերազմ էին յարուցանում, յարձակվում էին միմեանց երկրի վրայ, աւերում էին, հրդեհում էին, թալնում էին եւ գերիներ էին տանում։ Գերին նրանց համար նոյնպէս մի ապրանք էր, որպէս տնային կայքը, որովհետեւ յետոյ վերադարձնում էին, նրա փոխարէն փրկանք ստանալով։ Այս պատճառով կռիւը եւ թշնամական յարաբերութիւնը ֆէօդալական իշխանների մէջ մնում էին անխզելի։

Եւ այսպէս, բոլոր գիւղօրայքը բաժանուած էին աղաների մէջ. շատ տեղ մի գիւղը ունէր մի քանի աղաներ։ Բայց թէ կառավարութեան ձեւը, թէ աղաների յարաբերութիւնները կամ նրանց պայմանները գիւղացիների հետ այստեղ այնպէս չէին, ինչպէս որ էր Վասպուրականի եւ Տարօնի նահանգներում, ուր տիրապետում էին քրդերը։ Ատրպատականում աղան համարվում էր կալուածատէր։ Հողը — մի ժամանակ նրան շահից շնորհուած, որպէս աղբիւր իր վասալի ապրուստը բաւականացնելու, սերունդից սերունդ անցնելով, եւ պատմական փոփոխութիւնների պատճառով, — դարձել էր նրա սեպհականութիւն։ Նա իրաւունք ունէր գրաւ դնելու իր հողը, վաճառելու եւ ամեն կերպ նրանցից շահուելու։ Բայց քրդերը կալուածատէրներ չէին. նրանց մէջ աղաներից մէկը սեպհականացնում էր արի ուժով մի կտոր հող, միւս աղան, աւելի զօրեղ գտնուելով, խլում էր նրա ձեռքից, եւ այսպէս հողը անդադար անցնում էր մի աղայից դէպի միւսը։

Աղայի յարաբերութիւնները եւ նրա պայմանները, հողի մշակութեան մասին, ռայաթի (հպատակի) հետ, ամեն տեղ միակերպ չէին։ Իւրաքանչիւր գիւղ ունէր իր

առանձին օրէնքները և պայմանները։ Մշակութեան բերքերից ստացուելու տասանորդները մի տեղ գիւղացիք վճարում էին հարիւրին տասն, միւս տեղ տասն և հինգ, այլ տեղ քսան, երեսուն, քառասուն։ Շատ տեղերում ադան կէս էր կլսում բերքը, մի մասն ինքն էր վերառնում, միւս մասը տալիս էր գիւղացուն։ Ոմանք աղաներից բերքի երեք քառորդ մասն իրանք էին ստանում, մի քառորդը միայն տալիս էին մշակին։ Ընտանի անասունների ամեն տեսակների համար հարկ էր վճարվում. հարկից ազատ էին միայն այն անասունները, որոնք գործում էին մշակութեան դաշտի մէջ, օրինակ, եզը, սոու գոմէշը, որձ ձին. էգերը բոլորը հարկ էին վճարում։ Ազատ չէր հարկից ինքը մշակը. նա աւելի անբախտ էր, քան իր եզը։ Հարկեր վճարվում էր և թռչունների համար. տասն հաւ ունեցողը հինգ հատը տալիս էր աղային. նա պարտաւոր էր ամեն տարի տալ և մի քանի տասնեակ ձուեր իր հաւերի բերքից։ Տուրքերի տեսակներ այնքան շատ էին, որ երկար, շատ երկար կը լինէր մի ըստ միոջէ թուել. միայն այսքանը կ'ասեմ, որ գիւղացու ամեն մի աշխատութիւնը, ամեն մի պարապմունքը, թէ արհեստ, թէ երկրագործութիւն, թէ վաճառականութիւն, բոլորը, բոլորը ենթարկուած էին հարկերի տակ։ Եւ հարկերի ծանրութիւնը կամ թեթեւութիւնը զանազանվում էր այլ և այլ տեղերում այնչափով, որքան տարբերվում էին միմեանցից աղաներն իրանց լաւ կամ վատ յատկութիւններով։

Բացի հարկերից աւելի անտանելի էին զանազան տեսակ մաքսերը։ Իւրաքանչիւր բերք, որ ստացվում էր հողից, մի և նոյն երկրի մէջ վաճառուելու ժամանակ մաքս էր վճարում։ Արհեստաւորների ամեն մի արդիւնաբերութիւնը, օրինակ, ջուլհակի գործած կտաւը, կօշկակարի կօշիկները, դարբնի ձեռագործը և այլն, ազատ չէին մաքսերից. Մ[illegible], էին վճա

րում եւ զանազան գործարանները, որպիսիքն էին ներկարարութեան, կաշեգործութեան, չիթ շինելու, արաղ քաշելու, գինեգործութեան, ձիթահանութեան եւ այլն:

Բացի աղաների բաժինը, որ ստացվում էր մշակութեան բերքից, բացի հարկերից, որ վճարվում էր աղաներին, բացի մաքսերից, կային եւ արքունի տուրքեր, որ ստանում էին տէրութիւնից գաւառներում նշանակուած կուսակալները: Արքունի տուրքը կառավարութիւնից որոշուած էր ամեն մի գիւղի վրայ նշանակեալ գումար: Բայց կուսակալները, ուշադրութիւն չը դարձնելով կառավարութեան կարգադրութեանը, առնում էին որքան եւ ցանկանում էին: Պատճառն ի՞նչ էր: Կառավարութիւնը գաւառների ամբողջ տուրքը տալիս էր կուսակալներին կապալով, կուսակալները իրանց կողմից գաւառի այս եւ այն մասը, այս եւ այն գիւղը նոյնպէս կապալով տալիս էին ուրիշներին. եւ այսպէս կապալառութիւնը ձեռքից ձեռք անցնելով, աւելի եւ աւելի թանգանում էր, իսկ շահը դուրս էր գալիս դարձեալ գիւղացու քսակից: Այդ էր պատճառը, որ գիւղացին վճարում էր աւելի հարկ, քան այն գումարը, որ կառավարութիւնից նշանակուած էր նրա գիւղի վրայ որպէս արքունի տուրք:

Գիւղերի աղաները իրաւունք ունէին դատել գիւղացիներին, ենթարկել նրանց պատիժների եւ տուգանքների, բանտարկել նրանց, վճռել նրանց մէջ ծագած վէճերը, մի խօսքով, վարուել նրանց հետ, որպէս իրանց ամենախոնարհ եւ հնազանդ հպատակների հետ: Եւ այս բոլորի մէջ կառավարող ոգին չէր օրէնքը, իրաւունքը, կամ ճշմարտութիւնը, այլ — աղայի կամքը եւ նրա հաճոյքը: Իսկ բարձրագոյն կառավարութիւնը, որքան եւ ցանկանում էր, բայց չունէր այնքան ուժ աղաների, — այսինքն խաների, բէկերի, շահզադաների,

ների, սէիդների, — բռնակալութեանց սահման դնելու:

Ահա այս դրութեան մէջ էին այն ժամանակ՝ Սալմաստայ, Խոյի, Մակուայ, Գունէյստանի, Մարանդի, Ուրմիի, Սուլդուզի, Սօվուխբուլախի, Դուխարղանու, Մարաղայի, Թաւրիզի, Ղարադաղի, Արդաբիլի — բազմաթիւ գիւղերի բնակիչների վիճակը։

Եւ այսպէս, Պարսկաստանում Ատրպատականի բնակիչների կեանքը, իսկ Տաճկաստանում Տարօնի ու Վասպուրականի բնակիչների կեանքը, ներկայացնում են երկու միմեանց շատ հակառակ պատկերներ։ Պարսկաստանի մասնում՝ տիրում են պարսիկները, ղզլբաշ-թուրքերը, իսկ Տաճկաստանի մասնում՝ քուրդերը։ Պարսիկ ազան, որպէս ֆէօդալական կալուածատէր, սեպհականել է հողը, եւ իր կառավարութեան բոլոր խորամանկութեամբ, շարունակ կերպով քամում է գիւղացու ձեռքի վաստակը։ Քուրդը յափշտակել է հողը եւ ժամանակաւոր կերպով միայն շահվում է նրանից։ Պարսիկը, որպէս կրօնական նախանձով ոգեւորուած ազգ, լի մոլեռանդութեամբ հալածում է այլադաւաններին, չէ համբերում ուրիշ կրօնքների, եւ ամեն միջոցներ գործ է դնում իր հպատակ ազգերին մտցնել մահմեդական մզկիթը։ Քուրդը, բնութեան ազատ որդին, դեռ վարակուած չէ կրօնական նախանձով։ Պարսիկը նենգաւոր է, խարդախ է, կեղծաւոր է, նա խայթում է օձի պէս, գետնի վրայ սողալով։ Քուրդը վայրենի հերոս է. նա որպէս գազան չէ մեղանչում իր բնութեան դէմ. նա գործում է առանց նենգութեան. նա իր զոհերի վրայ նայում է, որպէս իր կերակուրի վրայ։ Պարսիկը, որպէս մշտական երաշտութիւն, յաջորդաբար ցամաքեցնում է, չորացնում է ամեն կենդանութիւն, մինչեւ անապատ է դարձնում երկիրը։ Քուրդը անցնում է կատաղի հեղեղատի պէս, ոչնչացնում է բոլոր հանդիպածը, բայց կրկին ցամաքում է գետինը եւ հողը յետ է ստանում իր

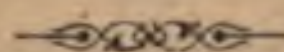
ուժը, այն ժամանակ կրկին բուսեցնում է բոլոր սերմերը, որ ցրած էին նրա արգանդի մէջ։

Մէկը խորամանգ հարստահարող է. միւսը մեծասիրտ աւազակ։ Իսկ երկու դէպքում էլ տանջվում է, սպառվում է անբաղդ գիւղացու կեանքը...

Կարօն բացատրում էր ինձ այս բոլորը, նա ասում էր՝ թէ գիւղացու վիճակը կարող է աւելի բարւոք լինել, եթէ հասարակութիւնը ուրիշ ձեւով կազմակերպուած կը լինի։ Նա ասում էր, թէ այն ժամանակ չարութիւն չի լինի, բոլոր մարդիկը բարի կը լինեն, ամենի ապրուստը ապահովուած կը լինի, — ագահների դարը կ'անցնէ, կը տիրէ միայն արդարութիւնը եւ իրաւունքը։ Նա երկար ու երկար մեկնում էր, թէ ինչ ձեւով պէտք է հասարակութիւնը կազմակերպել, որ զօրեղն անզօրին չը ճնշէ, որ մշակ մարդու աշխատութեան վաստակը չը խլեն, եւ նա միշտ իր տանը ուտելու հաց ունենայ, եւ ամենի վրայ տիրէ հաւասարութիւնը..։

Կարօն ուրիշ շատ բաներ ասում էր ինձ, բայց ես յիմար էի, շատ յիմար, նրա խօսքերը իմ գլխումը չէին մտնում, ես ոչինչ չէի հասկանում եւ սկսում էի նրա մտքերի դէմ հակառակել։ Ես միայն ասում էի՝ այս բոլորը Աստուծոյ կամքովն է լինում. մարդը չէ կարող իր տիրոջ կամքին հակառակել. եթէ Աստուած ուզենայ, ինքը ժողովրդին հանգստութիւն կ'ուղարկէ, ինքը կ'ուղղէ նրա ճանապարհը։ Երեւի, Աստուած չէ կամենում, որ ժողովուրդը իր անբախտ դրութիւնից դուրս գայ, որովհետեւ այս նրա պատիժն է։

Կարօն շատ էր տխրում, երբ ես այսպիսի մտքեր էի յայտնում։ Բայց ես յետոյ հասկացայ, որ նա իր դատողութիւնների մէջ ուղիղ էր։ Հասկացայ, բայց խիստ ուշ...

ԻԷ.

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՍԷՐԸ

Բայց ի՞նչ էր, որ կապում էր հայերին մի այնպիսի երկրի հետ, ուր նրա կեանքը հանապազօրեայ վտանգի մէջ էր, ուր նրա կայքը ապահովուած չէր, ուր նրա ապրուստը խառն էր արեան քրտինքի մէջ, ուր նրա ընտանեկան սրբութիւնը արատաւորվում էր, ուր նրա կրօնքը, եւ ամեն ինչ որ նուիրական էր նրա համար, սրբապղծվում էր։ Ի՞նչ էր, որ կապում էր հայերին այսպիսի երկրի հետ. — Հայրենիքի սէրը։

Հայրենիքը լի էր անթիւ յիշատակարաններով, որոնք ասում էին հային՝ "դա քո երկիրն է, այստեղ էին ապրում քո նախնիքը, եւ այստեղ մեռան նրանք, դու էլ պէտք է այստեղ մեռնես, եւ քո ոսկերքը խառնես նրանց ոսկերքի հետ"։

Վանայ բերդի պարսպաքարերի վրայ եւ Վասպուրականի մէջ՝ բլուրների գագաթին՝ հայը տեսնում էր անթիւ արձանագրութիւններ, իրանց սեպաձեւ բեւեռագրերով, որոնք հազարաւոր տարիներ պատմագրելով ժամանակի հետ, պահել էին հայոց հին, շատ հին թագաւորների յիշատակարանները։ Այն անբարբառ եւ խուլ նշանագրների մէջ հայը կարդում էր իր վաղեմի մեծութիւնը։

Նոյն երկրում հայը դեռ չէր մոռացել իր հին աստուածներին, որոնց հետ այնքան շատ դարեր ապրել էր նա միշտ

հաշտ կերպով, որոնց նուիրել էր իր զոհերը, որոնցից խորհուրդներ եւ պատգամներ էր հարցրել իր գործերի մասին։

Դեռ Աստղիկը, Աշտիշատի գեղեցիկ դիցուհին, իր վաղեմի սովորութեան համեմատ, ամեն օր վաղառաւօտեան, լողանում էր Մուրադ գետի (Եփրատի) ալիքների մէջ։

Նոյն ժամուն հայոց երիտասարդ դիւցազունները հաւաքվում էին Տաղօնաց սարի գլխին, այնտեղից գաղտնագողի կերպով դիտելու գեղեցիկ աստուածուհու մարմինը։ Բայց Աստղիկը Մշու դաշտի ամբողջ երեսը եւ նրա լեռները պատում էր թանձր մշուշով, եւ անթափանցիկ օդեղէն վարագոյրները անտեսանելի էին կացուցանում նրա լոգարանը անհամեստ աչքերից։ Դեռ Արշակայ ծովակի մէջ բնակվում էին հայոց ջրային յաւերժահարսունքը։ Նա հայ պատանին, լի ախտաբորբոք կրքերով, լուսնկայ գիշերներում թափառում էր լճի ափերի մօտ, "հրեղէն աղջիկներ„ որսալու համար։ Դեռ հայոց ամենահին եւ ծերունի աստուածը — Արեգը — հրային-լուսափայլ ճաճանչներով, ամեն գիշեր հանգստանում էր Վանայ ծովակի մէջ, որի յատակի վրայ դրած էր նրա ոսկեղէն անկողինը։ Այնտեղ ջրային կոյսեր իրանց գողտրիկ երգերով անուշցնում էին ցերեկուայ յոգնած լուսատուի քունը։ Դեռ Լեռք կոչուած բլուրի վրայ ապրում էին Յարալէզ դիք, որոնք լիզելով կեանք էին շնորհում պատերազմի դաշտում ընկած հայոց քաջերին։

Այն երկրում, Հայոց ձորով անցնելու ժամանակ, հայը միշտ յիշում էր իր նախահօր — Հայկ դիւցազնի, այն մեծ հսկայի կռիւը տիտանների հետ։ Ցոյց էր տալիս իր զաւակներին Նամրութայ սարը, ուր մեր Հայկ պապը վեր հանեց Նեբրովթի դիակը, նրան սպաննելէն յետոյ։ Նա իր աշխարհին ցոյց տալու համար գոռոզ վիթխարիի ամբարտաւանու-

Մի բան, որ մնացել էր անջնջելի թէ ժողովրդի սրտի մէջ եւ թէ երկրի վրայ, դա էր կրօնքը եւ նրան արտայայտող յիշատակարանները: Ամէն տեղ, անմարդաբնակ եւ խուլ ձորերի մէջ հանդիպում էին հսկայական վանքեր, ուր տօնական հանդէսների ժամանակ միայն հաւաքվում էր ուխտաւորների բազմութիւնը, իսկ այնուհետեւ նրա շէմքը չէր կոխում աղօթողի ոտքը: Միայն միաբան աբեղաները ամենայն ջերմեռանդութեամբ կատարում էին սովորական ժամերգութիւնները: Բլուրների վրայ, լեռների խորին ծործորում, ցրուած էին անթիւ մատուռներ, որոնք կրում էին իրանց մէջ այս եւ այն ճգնաւորի մարմնի փշրանքը: Սարերի անմատչելի տեղերում տեսնվում էին մթին քարանձաւներ, ուր միայնակեացները, հեռանալով աշխարհի աղմուկից, նուիրել էին իրանց Աստծուն: Այս քարանձաւները, երեւի, մի ժամանակ նախնական մարդիկների բնակարաններ էին, որ յետոյ դարձան ճգնաւորների ապաստանարան: Քիչ չէր այն յիշատակարանների թիւը, որոնք կոչվում էին “խաչքար„ կամ “թուխմանուկներ„. դրանք կանգնած էին զանազան բարձրաւանդակների վրայ, ուր մի մի նահատակ թափել էր իր արիւնը հաւատքի համար, կրօնական հալածանքների ժամանակ: Ժողովուրդը ջերմեռանդութեամբ յարգում էր սուրբ յիշատակը եւ ծխում էր այնտեղ իր խունկը: Իսկ եկեղեցիները ոչ թիւ ունէին եւ ոչ համար: Իւրաքանչիւր գիւղ, որ բաղկանում էր մի քանի գետնափոր խրճիթներից, ունէր մի փառաւոր եկեղեցի: Իսկ այն հոյակապ տաճարը շատ հին ժամանակների գործ էր, երբ գիւղի ժողովուրդը բազմաթիւ էր եւ հարուստ, եւ ոչ այնպէս աղքատ եւ փոքրաթիւ որպէս այժմ:

Ես մոռացել եմ բոլոր վանքերի անունները, որոնք գտնվում էին իմ նկարագրած գաւառներում, բայց մի քա-

նիսը դեռ յիշում եմ։ Մագուայ գաւառում էր սուրբ Թադէոս առաքելոյ վանքը, որը մեր Աբգար Թագաւորի խնդրելով, ուղարկուեցաւ Հայաստան եւ այստեղ նահատակուեցաւ։ Նոյն գաւառում էր եւ սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը։ Այստեղ էր պատմական Արտազը, Աւարայրն, Տղմուտը, ուր հայոց քաջերը այնպէս եռանդով պատերազմեցին Յազկերտի եւ նրա մոգերի հետ կրօնքի ու հայրենիքի պաշտպանութեան համար։ Վանայ ծովակի կղզիներում էին Լիմ, Կտուց եւ Աղթամար անապատները իրանց խստակեաց աբեղաներով։ Հաղբակում էր սուրբ Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքը, որը սուրբ Թադէոսից յետոյ Հայաստան եկաւ եւ այնտեղ նահատակուեցաւ։

Վանքերը, ոչ միայն իբրեւ կենդրոն հայերի կրօնական կեանքի, պահպանում էին իրանց մէջ ազգի սրբութիւնները, այլ եւ ամփոփում էին իրանց մէջ նախնեաց մտաւոր վաստակները, հին մագաղաթների վրայ, ժամանակից դեղնած եւ գունատուած տառերով։ Վանքերի մէջ դրած էին եւ շիրիմները հայոց մեծ մարդերի։ Օրինակ — Աշտիշատայ եկեղեցին Մուշի մէջ կրում էր Սահակ պարթեւի գերեզմանը, այն մեծ քահանայապետի, որ այնքան երկար տարիներ պատերազմելով պարսից արքունիքի եւ Բիւզանդիոնի խորամանկ քաղաքականութեան հետ, պահպանեց Արշակունիների այն ժամանակ խախուտ գահը։ Սուրբ Ղազարու կամ Առաքելոց վանքը, Մուշի մէջ, ունէր Մովսէս Խորենացու գերեզմանը, որը մտցրուց Հայաստան յունական գիտութիւնը, որ տուեց հայերին իրանց նախնեաց պատմութիւնը, որպէս Եհովայի Մովսէսը տուեց Իսրայէլին Հին Կտակարանը։ Նոյն վանքում էր Դաւթի, “անյաղթ„ փիլիսոփայի գերեզմանը, Խորենացու աշակերտակցի, որ նոյնպէս Աթէնքից բերաւ Հայաստան յունաց դպրութիւնը եւ սովորեցրուց հայերին իմաստասիրութիւն

եւ առողջ մտածութիւն։ Այնտեղ էին եւ Յովհան եւ Ղազար Թարգմանիչների գերեզմանները։ Վանքն Ոստանայ, Ռշտունեաց երկրում, ունէր Եղիշէի գերեզմանը, այն ոգելից բանաստեղծի, որ այնքան եղերական կերպով երգեց հայոց քաջերի նահատակութիւնը Աւարայրի դաշտում։ Վանքն Նարեկայ ունէր Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը, որի գիրքը իւրաքանչիւր հայ մարդու սրտի սրբազան բուրուառն է, որով ծխում է նա իր ջերմ օրհներգութիւնը դէպի Յաւիտենականի աթոռը։ Հոգւոց վանքը, Անձեւացեաց երկրում, ունէր Տրդատ Մեծի գերեզմանը, այն հզօր թագաւորի, որ մտցրուց Հայաստանում Աւետարանի լոյսը։ Վարագայ վանքը, Վանի մօտ, ունէր Սենեքերիմ Արծրունու գերեզմանը. այնտեղ էին դրած եւ Խոշոշ թագուհու եւ Պետրոս Գետադարձի գերեզմանները։ Վանքն Կոփայ, Մուշի մօտ, ունէր Դանիէլ երջանիկի, Լուսաւորչի թոռան շիրիմը։ Վանքն Բասենու կամ Հասան-կալէի — Գրիգոր Մագիստրոսի գերեզմանը։ Վանքն Խեկայ՝ Հայոց ձորում — Աբրահամ խոստովանողի գերեզմանը։ Տարօնի սուրբ Կարապետի վանքը՝ — Մուշեղ եւ գայլ Վահանի գերեզմանները։ Իշխանագամ գիւղի եկեղեցին՝ — Վարդ Պատրիկի գերեզմանը։

Բայց կային վանքեր եւ եկեղեցիներ, որոնք պահում էին զանազան սուրբերի մարմնի փշրանքները, ամփոփած ոսկու եւ արծաթի մէջ։ Օրինակ — Վանայ սուրբ Վարդան եկեղեցումն էր Մամիկոնեան Վարդանի մէկ մատը։ Մշոյ սուրբ Կարապետայ վանքումն էր սուրբ Ղեւոնդայ մասունքները։ Կային վանքերում եւ այլ սրբութիւններ, որպէս Ոստանայ վանքը պահում էր իր մէջ այն խաչը, որ Սահակ պարթեւը տուեց իր թոռին — Վարդանին, եւ Քրիստոսի այդ խաչակիր զինուորը, Աւարայրի դաշտում ընկած ժամանակ, արձակեց իր պարանոցէն պաշտպանական նուէրը, եւ

Եղիշէին տալով, ասաց՝ “Այս եմ թողնում քեզ իմ վեր-ջին յիշատակ, առ, թող պարսկի ձեռքը չը դիպչէ դրան...

Վանքերը եւ եկեղեցիները շատ ունէին այսպիսի սրբու-թիւններ, որոնք ամփոփում էին իրանց մէջ այս եւ այն ճգնաւորի, առաքեալի, մարտիրոսի եւ եկեղեցու հայրերի մարմինի մասունքները։ Նրանք պատած էին արծաթով եւ ոսկով, զարդարած էին թանկագին քարերով, եւ պահվում էին նոյնպէս թանկագին արկղների մէջ։ Եթէ աւելացնենք դրանց վրայ արծաթի բուրվառները, սկիհները, աշտանակները, արծաթակազմ Աւետարանները, եւ ազնիւ մետաղներից կազ-մուած այլ եկեղեցական անօթները, կարելի է ասել, որ ազգի հարստութիւնը կենտրոնացած էր այդ ժամանակ եկեղեցի-ների եւ վանքերի մէջ։ Այդ հարստութիւնները շատ անգամ գրաւում էին մահմեդական աւազակների շահասիրու-թիւնը, եւ քիչ չէր պատահում, որ վանքերի սրբութիւն-ները գերի էին ընկնում։ Քուրդերը յարգում էին իրանց ձեռքը ընկած սրբութիւնները եւ չէին ոչնչացնում նրանց։ Քուրդի համար քրիստոնէական տաճարի սրբութիւնը նոյն նշանակութիւնն ունէր, որպէս իր շէյխի տուած թիլիսմանը, որը նա կապում էր աջ թեւին թշնամու զէնքերից անխո-ցելի մնալու համար։ Քուրդը դարձնում էր սրբազան կողո-պուտը, միայն ծանրագին փրկանք ստանալէն յետոյ։ Պարսիկ-ները եւ Թուրքերը այն ակնածութիւնը չունէին դէպի քրիստոնեաների սրբութիւնները. նրանք կ՚ոչնչացնէին, եթէ տեսնէին, որ նրանցից գոյացած ոսկին ու արծաթը կարող էր աւելի գին բերել, քան թէ այն գումարը, որ ստանալու էին իբրեւ փրկանք։ Իսկ փրկանքը լինում էր միշտ աւելի բարձր, քան սրբութեան արժէքը։ Օրինակի համար ես կը յիշեմ մի դէպք, որը պատահեց իմ ժամանակում։ Բարթուղիմէոս առաքելոյ աջը, որ գտնվում էր Հաղբակայ նոյն անունով

վանքում, գերի ընկաւ պարսիկների ձեռքում։ Ժողովուրդը վճարեց սուրբ աջի ծանրութեան չափով տասն անգամ ոսկի եւ փրկեց գերին։ Ամբողջ գաւառի կանայքը զրկուեցան իրանց ոսկի եւ արծաթի զարդերից. նրանք իրանց մատանիները, քամարները, գլխի պաճուճանքը եւ պարանոցի մանեակները թափում էին վանահօր մօտ, որպէս զի հայոց առաքեալի սուրբ աջը, "իրանց երկրի պաշտպանը" գերի չը մնայ "անօրէնների եւ անհաւատների" ձեռքում։

Ես մինչեւ այսօր յիշում եմ նոյն սուրբ աջը, նա մի հսկայական բազուկի մեծութիւն ունէր. տասն անգամ նրա ծանրութեամբ ոսկին — այդ սարսափելի քանակութիւն էր աղքատ ժողովրդի համար։ Բայց նա զոհեց բոլորը, միայն թէ իր սրբութիւնից չը զրկուէր, որովհետեւ նրանից կախուած էր իր ներկայ եւ հանդերձեալ կեանքի բախտաւորութիւնը, — իր հոգու եւ մարմնի փրկութիւնը...

Ես դեռ չեմ մոռացել, երբ երաշտութիւն էր լինում, կամ մարախ էր գալիս, ժողովուրդը դիմում էր վանահօրը, որ "անդաստան" անէ։ Վանահայրն առնում էր սուրբ աջը, եւ խաչերով, խաչվառներով, բոլոր եկեղեցական սպասով դիմում էին դէպի դաշտերը։ Եւ սուրբ թափորը, ժողովրդի անհուն բազմութեան հետ, հանդարտ եւ դանդաղ ընթացքով շրջում էին մշակութեան դաշտերում, եւ իրանց արտասուքով, խնկարկութեամբ, ողբալի շարականներով աղերսում էին երկնքի հաշտութիւնը, միջնորդ ունենալով սուրբ աջը, որ ամբոխը տանում էր իր առջեւից, որպէս Իսրայէլը "տապանակ ուխտին"։

Եւ այսպէս, վանքերի եւ եկեղեցիների ամեն մի սրբութիւնը ունէր իր հրաշագործ յատկութիւնները։ Մէկը նշանաւոր էր՝ որպէս դիւահարներին ազատող, միւսը հռչակուած էր՝ որպէս անդամալոյծները բժշկող, երրորդը՝ որպէս ջերմ-

ախտի փրկարար եւ այլն։ Ու ժողովուրդն ամենայն ջերմեռանդութեամբ դիմում էր դէպի սրբութիւնները իր հիւանդութիւններից բժշկութիւն գտնելու համար։ Հրաշագործ էին եւ զանազան Աւետարաններ, Նարեկներ, որոնք գրուած էին սուրբ մարդերի գրիչով։ Այս մագաղաթեայ գրքերը, ոսկենկար պատկերներով, զարդարած թանգագին կազմով, պահվում էին փաթաթած մետաքսեայ եւ զառ թաշկինակների մէջ, եւ բոլորովին անմերձենալի էին ժողովրդին։ Նրանց բաց էր անում միայն շատ անհրաժեշտ դէպքերում վանահայրը, երբ հարկաւոր էր նոյն գրքերով մի գլուխ աւետարան կարդալ որ եւ իցէ հիւանդի վրայ։

Նա բոլորովին անօրէն եւ անհաւատ էր համարում Կարօին, երբ նա ասում էր ինձ, թէ "վանքերի սրբութիւնները մեր ազգի տունը քանդեցին, թէ նրանք մի պատրաստի առարկայ էին դարձել մեր թշնամիների եւ նոյն իսկ մեր վարդապետների շահասիրութեանը"։ Նա ասում էր, եթէ հնար լինէր, ինքը պատրաստ էր բոլորը ոչնչացնել, որովհետեւ նրանց վրայ գտնուած ոսկին եւ արծաթը իր համար շատ հարկաւոր էին...

Կարօի անպատկառ խօսքերը մինչեւ այն աստիճան գրգռում էին իմ բարկութիւնը, որ մի օր մտածեցի՝ խենջարս խրեմ նրա սրտի մէջ, ուր ամենեւին չը կար ոչ Աստուծոյ երկիւղը եւ ոչ ակնածութիւն դէպի եկեղեցու սրբութիւնները։ Բայց ես ո՛ւշ հասկացայ, շա՜տ տարիներից յետոյ, որ իմ կարծիքը Կարօի մասին բոլորովին սխալ էր. — հասկացայ, որ մի շատ բարի նպատակի համար Կարօն ցանկանում էր գործ դնել վանքերի ոսկին եւ արծաթը...

Թէեւ վանքերը եւ եկեղեցիները ունէին գաղտնի պահեստներ, ուր խռովութեան միջոցներում թաքցնում էին սուրբ տաճարների հարստութիւնները, բայց շատ անգամ

վանահայրը, կամ եկեղեցու աւագ քահանան, չը գիտենալով աստուածաշնչի ասած շարադրանքները, յայտնում էին պաշտամունքը միայն: Յանձնում էին եկեղեցականներից եւ այնպիսիները, որոնք ամէն հեշտութեամբ առանձնում էին իրանց հոգին, քան թէ պաշտամունքի գաղափարները:

Վանքերի եւ եկեղեցիների պատուղան ապրանքները, ապրանքը, որոնց Նորին ստում էր, դարձել էին շահագործութեան առարկայ: Թողնենք այն, որ վարդապետները նրանց ձեռքին բաւականին արժանի էին քամում ժողովրդի արդար քրտինքը. թողնենք այն, որ ժողովուրդը շատ անգամ զրկուած էր փրկել իր սրբութիւնները պղծութիւնից, պատահում էր, որ երկրի իշխանը — ի հարկէ ձեռքին պատճառի համար — վանքը, եկեղեցին, կամ ամբողջ հայոց գիւղերը տուգանքի էր ենթարկում: Պատճառները հնարում էին իրանց իշխանները: Օրինակ, քաջ էին ասպածում, թէ հայոց քահանաները մի մահմեդական երեխայ գողացել եւ մկրտել են, կամ գցում էին վանքի գուբիթեան մէջ մահմեդականի սպանուած դիակ: Այս բաւական էր գրգռելու մահմեդականների կատաղութիւնը. նրանք կամ կողոպտում էին քրիստոնեաների գիւղերը, եւ կամ սպանուածի արեան փոխարէն նշանակում էին մի մեծ տուգանք: Ժողովուրդը պատրաստի փող չունէր. նա ստիպուած էր վեր առնել պարտքով: Եւ այնպիսի ծանր տոկոսներով վաշխառուն միշտ պատրաստ էր փող տալ, մանաւանդ որ նա ստանալու էր խիստ ապահով գրաւական, — այսինքն վանքի սրբութիւնները: Հրեայ կամ մահմեդական վաշխառուն գիտէր, որ իր պարտականը եթէ կինը, աղջիկը, տղան գրաւ դնէ, եթէ ժամանակին չը կարողանայ վճարել, կ'առէ տիրէ գրաւներից, իսկ [illegible]եղեցական սրբութիւնը նա երբէք չի թողնի օտարի [illegible]

Երբեմն այսպիսի դժբախտութեանց պատճառ դառնում էին վանահայր արեղաները, կամ վիճակաւոր առաջնորդները: Նրանցից շատերը կաշառքներով իրանց կողմն էին գցում քուրդ, թուրք կամ պարսիկ իշխաններին եւ նրանց օգնութեամբ խլում էին միմեանցից վանքեր, տիրում էին թեմերի: Այսպիսի յափշտակութիւնները խիստ թանգ էին նստում: Վանահայրը կամ առաջնորդը գրաւ էր դնում վանքի սրբութիւնները, պարտք էր անում իր խոստացած կաշառքը վճարելու համար: Բայց ով էր թափում գրաւները: — Դարձեալ ժողովուրդը:

Ես յիշում եմ մի այսպիսի դէպք, որ պատահեց իմ ժամանակում: Վանայ ծովակի կղզիներից մէկում գտնվում էր Աղթամարայ անապատը. այնտեղ նստում էին կաթողիկոսներ, որոց մէկը իր կողմը ձգելով Շատախու, միւսը Սասնոյ կիսավայրենի հայ լեռնականներին, անդադար միմեանց ձեռքից խլում էին հայրապետական աթոռը: Այսպիսով ծագել էր ժողովրդի մէջ երկու կուսակցութիւններ, եւ խռովութիւնը հասաւ մինչեւ արիւնհեղութեան: Կաթողիկոսներից մէկը տարաւ յաղթութիւնը քուրդ իշխանի օգնութեամբ: Պաշտպանութիւնը արժեց նրան մի քանի տասնեակ “քիսայ„ արծաթի, որը նա պարտք առաւ, ի հարկէ, ամենապահով գրաւականով՝ — վանքի սրբազան սպասներով: Հաստատուելով իր աթոռի վրայ, նորին վեհափառութիւնը ուզեց թափել գրաւականները, եւ այս նպատակով պատրաստեց նա նուիրակների մի խումբ, որ գնացին թեմերից ժողովք անելու: Միաբաններից մի ծերունի արեղայ առաջարկեց, թէ նա կարող էր նոյն իսկ վանքից գոյացնել ցանկացած գումարը, եթէ նորին վեհափառութիւնը կ՚ընդունէր իր տուած խորհուրդը: Կաթողիկոսը մի օր բոլոր արեղաներին կանչեց իր մօտ ճաշի, հացկերոյթը վերջանալէն

յետոյ, հրամայեց փակել նրանց նոյն իսկ սեղանատան մէջ։ Յետոյ ինքը վեհափառը, մտնելով աբեղաների խուցերը, բաց անել տուաւ «աշխարհից հրաժարուած» աբեղաների փոքրիկ արկղիկները, եւ յիրաւի, յայտնուեցան աւելի քան կաթողիկոսի ցանկացած գումարը ոսկի եւ արծաթ։ Ո՞վ կը կարծէր, որ աշխարհի հարստութիւնից հրաժարուած ճգնաւորները, — որոնք իրանց վանքում կին ուխտաւորներ չէին ընդունում, որոնք հագնում էին կոշտ մազից զգեստներ, որոնք մերկ ոտքերով էին մանգալիս, որոնք աղ ու հացով էին կերակրվում, որոնք արծաթից այնպէս էին վախենում որպէս դեւից, — ունենային իրանց սնդուկների մէջ այնքան ոսկու եւ արծաթի մթերք։

Ծերունի աբեղայի հնարագիտութիւնը, որ երեւան հանեց այս գաղտնիքը, վարձատրուեցաւ նրանով, որ քանի օրից յետոյ գտան նրա խեղդուած դիակը ծովակի ափում...

Չը նայելով, որ վանքերում այսպիսի եղեռնագործութիւններ էին պատահում, դարձեալ ժողովրդի ջերմեռանդութիւնը դէպի իր սուրբ աթոռները մնում էր տաք եւ իր բոլոր բարեպաշտական ոգեւորութեան մէջ։ Նա ինքը, ժողովուրդը, իր տանը հաց չունէր ուտելու, նրա որդիքը նօթի եւ կիսամերկ էին, նա իր աղքատ դրութեան մէջ դարձեալ հագցնում էր եւ կերակրում էր իր հոգեւոր հայրերին, որպէս իր վանքերի պաշտօնեաներին, որպէս Աստուծոյ տան սպասաւորներին, որոնց աղօթքովն էր ապրում ինքը, որոնք հաշտեցուցիչ կապ էին իր եւ երկնքի մէջ... Ժողովուրդն իր հունձքից մաս էր հանում աբեղաների համար, իր անասունների իւղից եւ պանրից նրանց բաժին էր տալիս, ինքը եւ իր արօրը ձրի աշխատում էին վանքապատկան կալուածների մէջ, մի խօսքով, նա վճարում էր

իր աքսորներին աւելի քան թէ իր կարողութիւնը ներում էր։

Ահա ինչ էր, որ կապում էր հային իր հայրենիքի հետ։

Բայց Կարօն ասում էր, թէ վարդապետները նոյնպիսի հարստահարողներ են, որպէս քուրդ եւ թուրք աղաները։ Ես բարկանում էի...

ԻԸ.

ՆՇՈՅԼՆԵՐԸ ԵՐԵՒՈՒՄ ԵՆ

Թէեւ Ծերունի որսորդը միշտ ցաւակցական արհամարհանքով էր խօսում հայերի մասին, ասելով՝ թէ նրանք հոգով եւ մարմնով բոլորովին ընկած եւ սպաննուած ժողովուրդ են, բայց ես նրա նկատողութիւնը իրաւացի էի գտնում միայն Պարսկաստանի հայերի վերաբերութեամբ, այսինքն նրանց, որ բնակվում էին Ատրպատական նահանգում: Ընդհակառակն, Տաճկաստանի հայերը — Տարօնի եւ Վասպուրականի մէջ — համեմատելով իրանց ատրպատականցի համազգայիններին հետ, բաւականին աշխոյժ եւ կենդանի մարդիկ էին:

Դա ունէր իր տեղական եւ կլիմայական պատճառները:

Ատրպատականի գաւառները, բացի լեռնային եւ անտառապատ Ղարադաղից, մնացածները տափակ երկիրներ էին եւ աւելի տաք կլիմայով: Երկրագործութիւնը, որ միակ աղբիւրն էր ժողովուրդի ապրուստի, խիստ պինդ կերպով կապել էր բնակիչներին հողի հետ, եւ հետեւաբար շատ նեղ կերպով սեղմել էր նրանց հողատիրոջ՝ — աղաների ճանկերի մէջ:

Աղաների ճնշումն էր յաջորդաբար եւ տեւողական: Մի այսպիսի կեցութեան մէջ մարդը կորցնում էր իր ազատութիւնը եւ նրա հետ իր մտաւոր եւ հոգեկան կենդանութիւնը: Նա դառնում է կրաւորական էակ: Արձակ դաշտը,

տափակ երկիրը շինում է նրան աւելի ընտանեկան, աւելի խաղաղասէր, մի եւ նոյն ժամանակ երկչոտ։ Մինչդեռ լեռը, անտառը պահպանում են մարդու մէջ նրա սկզբնական վայրենութիւնը եւ հետեւապէս նրա սրտի ամրութիւնը եւ քաջութիւնը։

Ստրկութիւնը սկսուել է եւ շարունակուել տափակ երկիրների վրայ եւ աւելի տաք կլիմայի մէջ։ Տափակ երկիրը տալիս է մարդուն տափակ բնաւորութիւն, զարգացնում է նրա մէջ թեքուելու ընդունակութիւնը։ Բայց լեռնային երկրի բնակիչը նոյնպէս ուղղաձիգ, նոյնպէս բարձրադիտակ է, որպէս իր շրջապատող սեպաձեւ ժայռերը։ Հարթ-հաւասար անապատը չէ տալիս փախուստի միջոց եւ պատսպարան իր ներդաշներին։ Մինչդեռ սարերը եւ անտառները միշտ ունեն իրանց ծոցի մէջ ապահով ապաստանարան ապաւինողի համար։

Ատրպատականի գաւառները, բոլորած լեռների շղթաներով, ընդարձակ հովիտներ էին հարթ-հաւասար մակերեւոյթով։ Ժողովուրդը խիստ խորին կերպով արմատ էր գցել երկրի մէջ, նա ունէր հաստատ տուն եւ բնակութիւն. նա ունէր այգիներ, պարտէզներ եւ կայք։ Ուր եւ քշում էին նրան, որքան եւ հալածում էին, նա դարձեալ չէր բաժանվում իր բնակութեան տեղից։ Նա կանգնած էր մի եւ նոյն կէտի վրայ եւ համբերում էր իր վիճակի թշուառութեանը։ Նա համբերում էր, որովհետեւ նրան դժուար էր բաժանուել մի երկրից, ուր պէտք է թողնէր իր շատ տարիների աշխատութեան պտուղը։ Նա մեխուած էր գետնի հետ, որպէս իր տնկած ծառերը, իր շինած տունը եւ իր ցանած բոյսերը, որովհետեւ նրանց գոյութեան հետ կապուած էր իր կեանքը։ Թէ եւ այստեղ ժողովուրդը աշխատում էր մեծ մասամբ աղաների համար, բայց նրանք թող-

նում էին այնքան, որ մշակը կարողանար շարունակել իր կենդանութիւնը, որ նրա ձեռքերը կարողանային գործել։ Բայց իսպառ խլել մշակից կեանքը, դա աղայի համար ձեռնտու չէր, որպէս ձեռնտու չէր նրան սպաննել իր աշխատող անասուններին։

Ատրպատականի հայը միշտ երեւում էր զինուորուած իր երկրագործական գործիքներով. Նրա ձեռքում միշտ տեսնվում էր բահ, բրիչ, մանգաղ եւ անասունները քշելու խարազան։ Արիւն թափող եւ անձնապաշտպանութեան անօթների մասին նա գաղափար անգամ չունէր։ Նա այնքան վախենում էր արիւնից, որքան դեւից եւ սատանայից։ Տաք կլիման թուլացրել էր նրա ուղեղը, նրա կենսական ուժը։ Տափակ երկիրը շինել էր նրան մի անփախչելի որս աղայի ձեռքում։ Իսկ հողագործութիւնը պահպանում էր նրա մէջ անասնական բթամտութիւնը եւ եզի համբերութիւնը։

Տարօնը եւ Վասպուրականը աւելի լեռնոտ եւ սառն երկիրներ էին։ Շատ տեղ սարերը ծածկուած էին անտառներով։ Երկարատեւ ձմեռը, անդադար անձրեւները, իսկ տարուայ ջերմ եղանակներում երաշտութիւնը՝ կացուցանում էին հողը անյարմար ցանքերի համար։ Ի բաց առեալ Վանայ ծովակի շրջակայ ցած երկիրները, եւ Ատրպատականի սահմանակից հարաւային կողմերը, մնացեալ գաւառները լեռնային բարձրաւանդակներ էին, որոնք միայն տալիս էին ճոխ մարգեր խաշնարածութեան համար։ Այս պատճառով բնակիչների գլխաւոր պարապմունքը անասնապահութիւնն էր։

Հայերը առաւելապէս բռնել էին այն տեղերը, ուր կարելի էր եւ վարուցանքով պարապուել. իսկ այդ չէր կացուցանում նրանց ապրուստի գլխաւոր աղբիւրը, նրանք մի եւ նոյն ժամանակ եւ երկրագործ եւ հովիւներ էին. ձմեռը անցուցանում էին նրանք գետնափոր խրճիթներում, իրանց

գիւղերի մէջ, իսկ տարուայ մնացած ամիսները չադրներում, լեռների բարձրաւանդակի վրայ։

Այստեղ հայերի մի այսպիսի կիսա-չուական եւ կիսա-հաստատաբնակ կեցութիւնը տուել էր նրանց բնաւորութեանը երկակենցաղ կենդանիների յատկութիւններ։ Նրանց գետնափոր խրճիթներն, իրանց ստորերկրեայ ոլոր-մոլոր խորշերով, աւելի նման էին սողունների որջին. եւ դա մտցրել էր բնակիչների մէջ օձի նենգութիւնը եւ նրա ոխերիմ չարամտութիւնը. Նա պատրաստ էր խայթել, եթէ յարմար միջոց գտնէր։ Նրանց հովուական չադրները, կազմուած լեռների բարձրաւանդակների վրայ, բազմագոչ ջրվէժների մօտ, շրջապատուած հսկայական ժայռերով, որոտի եւ կայծակի ահեղ սպառնալեաց ներքոյ, — տուել էին նրանց բնաւորութեանը աւելի կիսավայրենի եւ կիսագազանային յատկութիւններ։

Հովուական կեանքը իր նահապետական պարզութեան հետ ունի եւ իր վայրենի կատաղութիւնը։ Մշակական կեանքը իր աշխատասէր հոգու հետ պահպանում է թուլասրտութիւն եւ երկչոտութիւն։

Հայը իր հայրենի լեռների, թէ եւ հարազատ, բայց փչացած որդին էր։ Քուրդը նրա մտերիմ որդեգիրն էր։ Հայը ոչ կատարեալ երկրագործ էր եւ ոչ կատարեալ հովիւ։ Քուրդը հաւատարիմ էր մնացել իր պարապմունքին. Նա հոգով եւ սրտով հովիւ էր, այդ բառի բուն նշանակութեամբ։ Այս պատճառով նա տիրում էր։

Հովիւները միշտ տիրում են, որպէս իրանց հօտերին, նոյնպէս եւ մերձաւոր ժողովուրդներին։ Մարդկութեան առաջին տիրապետողներն եղել են հովիւները։ Մեր Հայկ նահապետը նոյնպէս մի քաջ հովիւ էր։

Տարօնի եւ Վասպուրականի հայը եւ հովիւ էր եւ երկրագործ. Նա վարում էր որպէս չուական, նոյնպէս եւ հաս-

տատարնակ կեանք։ Իր գիւղերում, գետնափոր խրճիթների մէջ, նա ապրում էր որպէս գազանը իր որջում․ իր արտերի մէջ նա զինուորուած էր բահով եւ մանգաղով․ իր լեռների արօտներում նա զինուորուած էր հրացանով եւ թրով։ Այսպիսի երկակենցաղ ապրուստը տուել էր նրան երկերեսանի բնաւորութիւն, — նա մի եւ նոյն ժամանակ նուաճեալ ժողովուրդ էր հպատակի բոլոր համբերութեամբ, եւ մի եւ նոյն ժամանակ կատաղի ապստամբ էր, եթէ միջոցները կը նպաստէին նրան։

Այս էր պատճառը, որ Կարօն շատ անգամ ասում էր՝ "այս ժողովրդից կարելի է մի բան սպասել. նա բոլորովին մեռած չէ․ նա մի օր կը գցէ իր պարանոցէն քրդի լուծը"։

Կարօի գուշակութիւնը անհիմն չէր։ Շատախի, Սասնոյ եւ Մոկաց երկրի հայերը, որոնք իրանց կենցաղավարութեամբ չէին զանազանվում քրդերից, բոլորովին ազատ էին եւ ինքնակալ։ Նրանք շատ անգամ միանալով քրդերի հետ, թալանում էին այս եւ այն երկրները․ եւ զարմանալին այն է, որ չէին խնայում մինչեւ անգամ իրանց ազգայիններին։ Սասնոյ հայը երբէք իր պատեանը չէ դնում մերկացուցած խէնջարը առանց նրան թաթախելու հակառակորդի արեան մէջ։ Նա շատ դժուարութեամբ է դուրս քաշում իր սուրը․ իսկ երբ սուրը մերկացաւ պատեանից, գործը վճռուած է․ նա պէտք է կոտորէ։

Այս երկրում, որքան ես նկատում էի, իւրաքանչիւր հայի սիրտը նմանում էր կիսահանգած օջախի, որքան քչքչում ես մոխիրը, նոր եւ նոր կայծեր են յայտնվում․ մի փոքր վառելու նիւթ, մի բորբոք — եւ ահա բռնկեց կրակը…

Վէրքն այնքան վտանգաւոր չէ, երբ վիրաւորը զգում է նրա ցաւը․ — դա կենդանութեան նշան է։ Տարօնի եւ

Վասպուրականի հայը խսպառ թմրած չէր, նա իր սրտի մէջ զգում էր վէրքերը, հասցրած նրան բռնութեան կոպիտ ձեռքից։ Այս պատճառով նա միշտ սնուցանում էր իր սրտի մէջ վրէժխնդրութեան դառն թոյնը։ Ոչ այնքան հայրենասիրութիւնը, ոչ այնքան անձնասիրութիւնը դրդում էր նրան դէպի մի այսպիսի միտք, որքան իր եկեղեցու, իր սրբութիւնների հալածանքը մահմեդական ազգերից։ Հայը ամեն բանի համբերում է, ամեն թշուառութիւն տանում է, բայց նա համբերել չէ կարող, երբ բռնաբարվում է նրա եկեղեցին, նրա միակ սրբարանը։ Եկեղեցին հայի կեանքի նպատակն է եւ նրա բարձրագոյն իդէալը։

Կարօն լաւ էր հասկացել հայի սրտի այս ամենազգալի կողմը, եւ նրա տեսութիւնը Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքի վանահօր հետ ունէր մի գաղտնի խորհուրդ, որ կապուած էր իր նպատակների հետ։ Ես այս չէի գիտենալ, եթէ մի դէպք առիթ չը տար ինձ կիսով չափ տեղեկանալ նրա դիտաւորութեանը։

Կարօն, որպէս յայտնի է մեր ընթերցողին, իր ընկերների հետ գնաց Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքը, խոստանալով, թէ կը վերադառնայ ոչ աւելի քան մի օրից յետոյ։ Բայց ահա մի շաբաթ անցաւ այն օրից, նրանից ոչինչ լուր չը կայ։ Ծերունի որսորդը այս մասին խիստ անհանգստութեան մէջ էր, չը գիտէր ինչ բան արգելք եղաւ նրանց վերադարձին։ Մի գիշեր դեռ նոր էր պատել մութը, յայտնուեցաւ մի գրաբեր, բոլորովին քրդի ձեւով հագնուած, նա տուեց ծերունի որսորդին մի նամակ։ Ես այն ժամանակ հասկացայ, թէ նա գիտէր կարդալ։ Իմանալով, որ նամակը Կարօից է, նա անհամբեր կերպով սկսեց կարդալ։ Ես նստած էի նրա մօտ։ Նամակի պարունակութեան մասին նա ինձ ոչինչ չը յայտնեց, կարծես, բոլորովին մոռացաւ իմ

գոյութեան մասին։ Միայն վերջացնելով ընթերցումը, նա իսկոյն հրամայեց Մըհէին իր ձին թամքել, եւ ասաց Մարօին շուտով իր զէնքերը բերէ։ Այսպիսի երեւոյթները ծերունի որսորդի տնակում սովորական լինելով, Մարօն ամենայն հանդարտութեամբ գնաց հօր զէնքերը բերեց, եւ մինչեւ անգամ չը հարցրուց՝ հայր, ո՞ւր ես գնում, երբ նա նստեց ձին եւ բակից դուրս էր գնում։ Այդ ժամանակ միայն ծերունին տեսաւ ինձ եւ ասաց.

— Ես կը վերադառնամ մի քանի օրից յետոյ։

Գրաբերը գնաց որսորդի հետ։

Երբ ես մտայ սենեակը, Մարօն սովորական ժպիտը երեսին ինձ ասաց.

— Մենք էլի՛ մնացինք մենակ...

Բայց ես այնքան խռովուած էի ծերունու անակնկալ հեռանալով, որ ոչինչ չը պատասխանեցի Մարօի ուրախ ժպիտին։ Նա, երեւի, վիրաւորուեցաւ իմ սառնասրտութեամբ, եւ մի գեղեցիկ խոժոռ գործելով իր սիրուն երեսի վրայ, ասաց.

— Դու չա՛ր մարդ ես, Փարհատ։

Մարօն էլ չը նայեց իմ վրայ, ծիծաղելով սենեակից դուրս վազեց։ Ես մնացի միայնակ։ Իմ խռովութիւնը հետզհետէ սաստկանում էր։ Ծերունի որսորդի վարմունքը չափազանց տանջում էր ինձ, որ նա արժան չը համարեց հաղորդել եւ ոչ մի բառ Կարօի նամակի պարունակութիւնից, լաւ գիտցած լինելով, որ ամենայն տեղեկութիւն նրա մասին որքան իր համար, նոյնքան եւ իմ համար ուրախալի էր։ Ի՞նչու նա զրկեց ինձ այդ ուրախութիւնից։ Ի՞նչու չը գիտենալ ինձ թէ ո՞ւր մնաց այն մարդը, որին ոչ միայն յարգում էի ես, այլ եւ սիրում էի։

Մինչ ես այս վրդովմունքի մէջ էի, աչքս դարձրի դէպի այն կողմը, ուր նստած էր ծերունի որսորդը. տեսայ մի թուղթ ընկած էր այնտեղ. մօտենում եմ, — նոյն նամակը։

Ծերունին սաստիկ շտապելով, մոռացել էր իր հետ վեր առնել նամակը։ Իմ ուրախութեանը սահման չը կար. ես մի քանի րոպէ միայն երեխայի հրճուանքով շրջում ու շրջում էի ձեռքումս երկծալ թերթը, որի չորս երեսների վրայ սպիտակ տեղ չէր մնացել։ Ամբողջապէս գրուած էր։

Կարօն տէր Թօդիկի դպրոցից փախչելու ժամանակ այնքան չէր սովորած, որ գրել գիտենար։ Իսկ այնուհետեւ որտեղ ուսել էր նա։ Ես առաջ չէի կարդում նամակը, միայն նայում էի նրա վրայ։ Երեւում էր, գրիչը խիստ ճարպիկ եւ համարձակ կերպով վազել էր տողերի վրայ, ուր տառերի իւրաքանչիւր գծերից երեւում էր մի հաստատուն ձեռքի ամրութիւն, որ գիտէ տիրապետել գրչին, որպէս իր սրին։

Որքան կարդում էի նամակը, այնքան աւելի գրգռւում էր իմ հետաքրքրութիւնը։ Կարօն նոյն էր մնացել իր գրութեան մէջ, ինչ որ էր իր խօսակցութեան ժամանակ։ Նա խօսում էր խիստ պարզ, առանց գեղարանութեան եւ հասարակ լեզուով։ Նրա պարբերութիւնները շատ կարճ էին, մի եւ նոյն ժամանակ հասկանալի եւ խորախորհուրդ։ Իր նամակի մէջ մնացել էր նա մի եւ նոյն ոճով։ Ինձ առաջին անգամ պատահում էր տեսնել, որ մարդը գրում է այնպէս, որպէս խօսում է։ Բայց ի՞նչու իմ վարժապետը չէր գրում այնպէս, որպէս մարդիկ խօսում են։ Նրա գրածն ինձ համար մնում էր միշտ հանելուկ, չէր կարելի հասկանալ, կարելի էր միայն գուշակել, թէ ինչ էր ուզում ասել։

Կարօի նամակի մէջ եւս մի քանի տեղեր մնացին ինձ անբացատրելի. Նրանց մթին այլաբանական ձեւը, որպէս

երեւում էր, պարունակում էր իր մէջ մի գաղտնիք, որ յայտնի էր միայն այն մարդուն, որի անունով ուղարկուած էր նամակը։

Ես կը բերեմ մի քանի կտորներ նոյն նամակից, որ մինչեւ այսօր չեմ մոռացել, որ եւ երբէք մոռանալու չեմ։

«Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանահօր հետ տեսնուեցայ։ Ես գտայ նրան այնպէս, որպէս յոյս ունէի։ Ամէն ինչ պատրաստ էր։ Այս աբեղային կարելի է կոչել մարդ, որ իր խօսքի տէրն է, եւ ոչ վարդապետ։ Հազուագիւտ բացառութիւն։ Մի ամիս առաջ նա սկսել էր ծախել վանքի աւելորդութիւնները, որպէս պատուիրել էի ես, եւ գոյացած գումարը բաւականացել էր գնելու Փօրծէ+Նեբըլին։ Խեղճ գիւղացիներից շատերը սոխ կտորելու դանակ անգամ չունէին իրանց տանում. այժմ նրա վիճակի մէջ ամէն տղամարդ զէնքեր ունէ։ Բոլորը վանահօր շնորհիւն է։ Վանքը կը լինի գլխաւոր ամրոցը. նրա դիրքը եւ ամրութիւնը յարմարութիւն ունեն այդ կոչմանը։ Ինքը վանահայրը կ՚առաջնորդէ իր վիճակի հաղըակիցներին։ Հարքխտանու կռիւում նա արդէն ցոյց տուեց, թէ ինքը ընդունակ է այս գործին»։

Հարքխտան կոչվում էր Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքի մօտ մի դաշտ, ուր քանի տարի առաջ պատահեց մի արիւնահեղ կռիւ հայերի եւ քրդերի մէջ արօտամարգերի սահմանների պատճառով։ Քրդերի մի նոր ցեղ, որ գաղթել էր այստեղ Մար-դաւառի կողմերից, չէր թողնում հայերին արածացնել իրանց հօտերը Հարքխտանում, որ սկզբանէ հայերի սեպհականութիւն էր։ Վէճը վճռուեցաւ սրով, եւ յաղթութիւնը մնաց հայերի կողմը։

Մի քանի տողերից յետոյ Կարօն շարունակում էր.

«Վանահօր հետ — դարձեալ Բարթուղիմէոս առաքելոյ — մեր խորհրդակցութիւնից երեւցաւ, որ հակառակ կողմի

ուժը աւելի զօրաւոր է, քան թէ մենք կարծում էինք։ Երկու եղբայրներ՝ Օմար եւ Օսման աղաները, որոնցից իւրաքանչիւրը Ջալալիների ցեղի գլխաւորութիւնը յափշտակելու պատճառով թշնամացել էին, կրկին հաշտուել են։ Ջալալիների բաժանուած կուսակցութիւնները միացել են։ Շիկակների Մահմուդ աղան, իր աղջիկը հարսնութեան տալով Ռավանդների Ղադիր աղայի որդուն, երկու ցեղերի մէջ բարեկամական յարաբերութիւնները նորից սկսուել են։ Միւս կողմից, Մուքրիների եւ Մամըքանների մէջ հին թշնամութիւնը նորոգուել է։ Ռաշիդ աղայի կինը, երկար սպասելով, թէ իր սպանուած ամուսնի եղբայրները չը կամէին առնել նրա արեան վրէժը, քանի օր առաջ ծպտեալ հագուստով հանդիպում է իր աղամարդի սպանողին, եւ ինքը կինը վրէժխնդիր է լինում։ Դու գիտես, որ այդ երկու ասխները յիշեալ երկու ցեղերի գլխաւորներն են"։

Ես զարմանում էի, թէ Կարօն ինչու է ուրախանում քրդերի զանազան ցեղերի միմեանց հետ թշնամական յարաբերութիւններ ունենալու մասին, եւ կամ ինչու է տխրում, երբ նրանք հաշտվում են։ Բայց վերջին դէպքի մանրամասնութիւններն իմացայ ես յետոյ։ Ռաշիդ աղան Մամըքանների ցեղապետի որդին էր։ Նրա իսկական անունն էր Կրպօ. կոչուեցաւ Ռաշիդ (քաջ) իր զարմանալի քաջագործութիւնների համար։ Նա սպանուեցաւ Մուքրիների ցեղապետի որդու նենգութեամբ։ Ռաշիդի կինը ուխտել էր չը վեր առնել իր երեսից սգաւորի սեւ քօղը, մինչեւ իր ամուսնի գերեզմանը չը հանգստացնէ։ Դա նշանակում է քրդի լեզւում՝ մինչեւ սպանուածի արեան վրէժը չառնուի։ Այս նպատակով նա սնուցանում էր իր տասներկու տարեկան որդուն, որ առնէ հօր վրէժը եւ կատարէ մօր ուխտը։ Որդին մեռնում է կարճատեւ հիւանդութիւնից յետոյ։ Մայրը մի

քանի օր անհետանում է իր չադրից: Նրան գտնում են իր տղամարդի գերեզմանի մօտ այն ժամանակ, երբ իջնում է իր ձիուց, եւ ոսոխի կորած գլուխը դնելով ամուսնի շիրիմի վրայ, ասում է՝ “այժմ թող հանգստանան քո ոսկերքը„...

“Վերջին օրերումս Ուշնիի մէջ պատահած անցքը բաւականին երաշխաւորում է ասորոց կաթողիկոսի դաշնադրութիւնը մեզ հետ, — շարունակում էր նամակագիրը: — Այնտեղի շէյխը քանդել է տուել մի հին ասորոց վանք, նրա քարերը իր բաղնիքի շինուածքի համար գործ ածելու: Այդ այն վանքն է, ուր նեստորականները վաղեմի ժամանակներից սովորութիւն ունէին իրանց եպիսկոպոսների մարմինները թաղելու: Կաթողիկոսը, որպէս լսում եմ, բոլորովին կատաղած է այս բարբարոսութեան պատճառով: Այսօր նրա սուրհանդակը ինձ մօտ եկաւ: Կաթողիկոսը կանչում է ինձ: Առաւօտեան ճանապարհ կ'ընկնեմ դէպի Ծօլամէրիկ: Յարմար առիթ... պէտք է օգուտ քաղել դրանից„...

Ասորոց Կաթողիկոսը նստում էր Ծօլամէրկի Կօճանիս կոչուած գիւղում, որ սահմանակից էր Հաղքակին: Ասորոց մի ցեղ, որ կոչվում էր Ջուլօ, անյիշելի ժամանակներից, պատսպարուելով Ծօլամէրկի լեռների մէջ, պահպանել էր իր անկախութիւնը, որպէս լազգիները Դաղստանում: Կաթողիկոսը, որ կոչվում էր Մար-Շիմօն, էր իր ցեղի քահանայապետը, մի եւ նոյն ժամանակ նրա մարմնաւոր իշխանը: Նա ունէր մինչեւ երեսուն հազար զէնք բռնող տղամարդիկ, մի խօսքով, նրա ժողովուրդը բոլորը պատերազմողներ էին: Կաթողիկոսը ինքը սուր էր կրում: Ծօլամէրկը, զետեղուած Կորդուաց լեռների մէջ, մի փոքրիկ, փակեալ Չինաստան էր, որի մուտքը կապուած էր օտարների համար: Այնտեղ բնակվում էին միայն Ջուլօներ եւ հայեր: Եթէ ուրիշ մարդ

այնտեղ մնէր, առանց կաթողիկոսից թուղթ ունենալու իր ձեռքում, ամէն պատահող Ջուլօն պատրաստ էր նրան սպանելու։ Բոլոր ժողովուրդը անասնապահներ էին. Նրանց կեանքի պէտքերը գոյանում էին իրանց հօտերից։ Ջուլօներն ամենեւին յարաբերութիւններ չունէին դրսի հետ. Նրանք կենտրոնացած էին իրանց երկրի մէջ։ Ջուլօն յայտնի է իր դիւրագրգիռ, բարկացոտ եւ յանդուգն բնաւորութեամբ. Նա մի եւ նոյն ժամանակ քաջ եւ բարի մարդ է։ Բայց Կարօն ի՞նչ գործ ունէր միանալու այդ վայրենիների հետ. ի՞նչ դաշնադրութիւն էր, որ նա կապում էր ասորց պատրիարգի հետ...

“Այստեղ (Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքում) ես ստացայ մի քանի նամակներ։ Ն. Կ. Վ. գրում է Վարագայ վանքից, թէ գործերը այստեղ վատ են. քրդերի մի նոր արշաւանք թալանեց Հայոց-Ձորը։ Արտամէտ գիւղը իր ընդդիմադրութեան համար մոխիր դարձաւ։ Հրձիգութիւնը թշնամիների կողմից պատահել է գիշերով։ Աւելի քան հարիւր հոգի —՝ծերունիներ, երեխաներ, փախչելու կարողութիւն չունեցող մարդիկ, — այրուել են կրակի մէջ։ Այս թէեւ խիստ տխուր, լուրը ինձ ուրախութիւն պատճառեց։ Հայոց-Ձորը գոնեա այժմ կը զգայ իր սխալը... Նա երկար չէր ուզում մասնակից լինել ընդհանուր գործին... Բժշկութեան մասին մտածում են այն ժամանակ, երբ հիւանդն ընկած է„...

Վերջին տողերը կարդալու ժամանակ ես սարսափեցայ։ Կարօի խստասրտութիւնն անցնում էր չափից։ Աւելի քան հարիւր ծերեր, երեխաներ այրվում են հրդեհի բոցերի մէջ, նա ուրախանում է, որովհետեւ այս դէպքից կարող էր նա օգուտ քաղել իր դիւական նպատակների համար։ Իսկ նպատակը, — դեռ ինձ յայտնի չէր։

“Մուշի եւ Բաղէշի կողմերից ոչինչ լուր չը կայ։ Դատվանի ռայիսը (տանուտէրը) գրում է՝ “այստեղ ամեն ինչ պատրաստ է„։ Շատախում նոր վրդովմունք է ծագել ժողովրդի մէջ։ Հոգւոց վանքի վարդապետը չէ դադարում իր վաղեմի նենգութիւններից։ Ի՞նչ պէտք է անել այդ Վասակի հետ. ուղարկեցէք այնտեղ Մըհէին, իմ կարծիքով նրա գործն է հանգստացնել սեւագլուխ սատանային„...

Մըհէն, ծերունի որսորդի գնացած գիշերի միւս առաւօտը, էլ չերեւցաւ։ Քանի օրից յետոյ մենք լսեցինք՝ Հոգւոց վանքի վարդապետին իր խուցի մէջ սպաննել են։ Երկու օր չանցաւ, այս լուրը մեզ հասնելէն, կրկին յայտնուեցաւ Մըհէն։

“Ալանին ուղարկեցի Բաղէշի եւ Մուշի կողմերը այնտեղի դրութիւնը իմանալու համար։ Սագօն կ՚անցնի Խնուսից դէպի Արզրում, Բայազէդ եւ կը վերադառնայ Խոյի ճանապարհով։ Ջալլադը եւ Մուրադը գնացին Մոկաց եւ Սասնոյ կողմերը։ Իւրաքանչիւրի համար նշանակուել է մի ամիս ժամանակ, իրանց ճանապարհորդութիւնը, հետազօտութիւնները եւ կարգադրութիւնները վերջացնելու համար։ Ամեն մէկին ես տուել եմ հարկաւոր հրահանգները։ Այսօր յուլիսի քսանն է, կը նշանակէ, մինչեւ օգոստոսի քսանը բոլորը կրկին կը հաւաքուեն Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքումը, իրանց գործունէութեան համարը տալու„։

Ջալլադը եւ Մուրադը այն երկու քրդատանցի տղամարդիկն էին, որոնց ես առաջին անգամ տեսայ արաբական մինարէթում։ Դրանք այն օրից անյայտացած էին, իսկ այժմ երեւում էր, որ դարձեալ խառն էին Կարօի գործերի մէջ։

“Իսկ դու, ծերունի ընկեր, այս նամակը քեզ հասածին պէս, կը գնաս Եզիդների ցեղապետ Միր-Մասումի մօտ. դա քո հին բարեկամն է, այս պատճառով որոշուեցաւ, որ

գու կապես նրա հետ հարկաւորած պայմանները։ «Անտառը կտրող կացինի կոթը փայտից են շինում»։ Քուրդը քրդի դէմ — մի լաւ գործիք է մեր ձեռքում»…

Եզիդները, եթէ ընթերցողը յիշում է, քրդերի այն ցեղն էին, որ կրօնքով տարբեր էին իրանց մահմեդական ազգայիններից, եւ միշտ հալածուած նրանցից։ Այդ միակ ցեղն էր, որ հաշտ էր հայերի հետ եւ աւելի բարեկամ, թէեւ նա ունէր իր ազգի բոլոր աւազակային յատկութիւնները։ Մահմեդական քրդերը համարում էին եզիդիներին հեթանոսներ եւ խիստ ատելութեամբ էին վարվում նրանց հետ։ Եզիդիները ներկայացնում էին մարական ցեղի սկզբնական տիպը, մնացած իր մոգական սովորութիւններով։ Կարդալով Կարօի գրածները եզիդիների մասին, ես այժմ գիտէի ծերունի որսորդի ճանապարհորդութեան նպատակը։

Մի քանի տողեր նամակի մէջ վերաբերում էին ինձ։

«Փարհատի մասին անհանգիստ եմ. ես նրան թողեցի հիւանդ, չը գիտեմ ինչպէս է այժմ նրա առողջութիւնը։ Ի հարկէ, նրա մասին ինձ տեղեկութիւն կը տաք։ Խնամեցէք այդ մանուկ վագրին, նրա մէջ շատ հարուստ, բայց դեռ չը մշակուած ուժեր կան»…

Վերջին տողերը կարդալու ժամանակ արտասուքը սկսեց թափուել իմ աչքերից, ես չը կարողացայ շարունակել ընթերցումը։

ԺԹ.

[illegible] ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

[illegible] ակը դարձաւ միում էր ինձ հա-
[illegible] չը գիտէի՝ ինչ էր կամենում անել
[illegible] չէր՝ ինչու համար նա իր ընկերներին
[illegible] էր ուղարկում։ Եւ իր՝ Կարօի ասորց
[illegible] կիսավայրենի զինուորի եւ քահանայա-
[illegible] արդեօք ինչ խորհուրդ ունէր։ Կարօն
[illegible] էր, որ օդի մէջ ամրոց կառուցանէ, կամ
[illegible] ետեւից ընկնէ։ Նա կը ցանէր այնտեղ,
[illegible] գիտէր, թէ հնձել կարող է։ Իսկ այդ
[illegible] եւ գաղտնածածուկ նախապատրաստու-
[illegible] օգուտ պէտք է քաղէր նա։
[illegible] մներ, որոնք ինձ պաշարեցին նամակի ընթերցու-
[illegible]

[illegible] ես ճանաչում էի այն ժամանակ, երբ նա մի
[illegible] ախոհ, մի եւ նոյն ժամանակ դէպի ամեն վատու-
[illegible] ներիմ պատանի էր։ Երբ նա մեր դպրոցից անյայ-
[illegible] այնուհետեւ նրա մասին ոչինչ չը գիտէի, թէ ո՞ւր
[illegible] նա, ինչով էր պարապում այնքան ժամանակ եւ ինչ
[illegible] կրկին վերադարձաւ։ Միայն հասարակական կար-
[illegible] նրա մասին լաւ չէր խօսում. Նրան համարում էին մի
[illegible] արձակ սրիկայ եւ աւելի ոչինչ։

Բայց մի մարդ, որ միշտ անբախտի եւ թշուառի բարօրութեան համար էր մտածում, մի մարդ, որ աշխատում էր նեղեալի հանգստութեան համար, կարո՞ղ էր սրիկայ լինել։

Ներքին ձայնը պատասխանում էր՝ — ոչ։

Իսկ մի եւ նոյն ժամանակ Կարօի անսահման բարեմտութեան հետ խառն նկատվում էին արարմունքներ, որոնք բարի մարդու գործեր չէին։ Մարօի յայտնած գաղտնիքը՝ «քանդուած մատուռի» մօտ, Ղանլի-Դարայի մէջ, այն նուիրական ծառերի հովանու տակ, — թէ որպէս Կարօն սպաննել էր իր ընկերներից մէկին, մի հնդկացի երիտասարդի, ամենափոքր կասկածանքի պատճառով, — այս սարսափելի եղեռնագործութիւնը ես տակաւին մոռացել չէի։ Իսկ այժմ իր նամակի մէջ նա ծերունի որսորդին առաջարկում էր մի ուրիշ չարագործութիւն — «հանգստացնել» Հոգւոց վանքի վարդապետին, կտրել մի օծեալ գլուխ, եւ կիսախելագար Մըհէն պէտք է կատարէր դահճի պաշտօնը։

Բայց կը մասնակցէ՞ ծերունի որսորդը մի այսպիսի արիւնոտ գործին, մտածում էի ես։

Ներս մտաւ Մարօն ծիծաղելով, նա ձեռքը սեղմել էր իր կուրծքի վրայ, կարծես, աշխատում էր պահել իր ծիծաղը, թեքթեքվում էր, ուզում էր խօսել, բայց դարձեալ զսպել իր ծիծաղը չէր կարողանում, այնպէս ծիծաղելով ընկաւ օթոցի վրայ, համարեա թէ մարեցաւ։

— Ի՞նչ է պատահել, հարցրի ես։

Նա չը կարողացաւ պատասխանել։

Յանկարծ դռները շառաչմամբ յետ գնացին, լսելի եղաւ Մըհէի ձայնը.

— Ո՞ր սատանան տարաւ իմ տրեխները։

Վիթխարի կերպարանքը յայտնուեցաւ սենեակի մէջ, որպէս մարմնացած կատաղութիւն։ Նա իր ձեռքում բռնած

ունէր մի ահագին լախտ, որի գնդաձեւ գլխի վրայ մեխել էր, իր կեանքի մէջ գտած, բոլոր բեւեռները:

Մարօն սկսեց հաւատացնել Մըհէին, թէ ինքը նրա տրեխների կորուստի մէջ յանցաւոր չէ, թէ նա շատ ցաւում է, որ այսպէս էր պատահել: Ու աւելացրուց, տրեխները բոլորովին հում կաշուց շինուած լինելով, եւ որովհետեւ ինքը Մըհէն չէր հագնում նրանց, այլ քաշ տալով ախոռի պատից, պահում էր զատիկ օրուայ համար, տրեխները բոլորովին չորացել եւ կծկուել էին: Երբ Մըհէն դրեց նրանց ջրի մէջ, որ փափկեն, լայնանան, որ կարողանայ հագնել, անիծուած շունը օգուտ քաղելով Մըհէի բացակայութիւնից, գողացաւ տրեխները, եւ ինքը Մարօն այս րոպէիս տեսաւ, որ նա բակի մէկ անկիւնում նստած, դեռ վայելում էր իր անուշ ընթրիքը:

Մարօն այս բոլորը պատմեց մի այնպիսի հեգնական ոճով, որ աւելի շարժեց Մըհէի կատաղութիւնը, եւ աւելացրուց.

— Դու խօ գիտես, Մըհէ, որքան ես սիրում եմ քեզ: Ես այնպէս բա՞ն կ՚անեմ քո տրեխների հետ:

— Ես գիտեմ... քրթմնջաց վիթխարին, եւ իր վայրենի աչքերը ուղղելով սիրուն օրիորդի երեսին, դուրս գնաց սենեակից:

— Իմանում ես, Փարհատ, ախար այդ յիմարը սիրահարուած է իմ վրայ, դարձաւ Մարօն դէպի ինձ:

— Չէ կարելի քեզ տեսնել ու չը սիրահարուել:

Նա որպէս թէ չը լսեց իմ խօսքը:

— Խե՛ղճ տղայ, նա մինչեւ այսօր պահում է իր ծոցի մէջ իմ հին գուլպաների մի հատը: Քանի՛ տարի է: Շատ անգամ տեսել եմ, ինչպէս հանում է նա ծոցէն, մօտիկ է անում, ուրախանում է ու սեղմում է շրթունքի վրայ: Մի

անգամ հիւանդ էի ես. ձմեռ էր, խեղճը նստում էր իմ սենեակի դրանը, ամբողջ գիշերը չէր քնում. դրան ճեղքից ականջ էր դնում, թէ ինչպէս շունչ եմ քաշում ես, որպէս հոգւոց եմ հանում: Շատ անգամ ես լսում էի, նա լաց էր լինում. մի այնպիսի գազանը լաց էր լինում: Դու գիտես, Փարհատ, իմ սենեակի դուռը բացւում է ուղիղ բակի մէջ. նա նստում էր ձիւնի եւ սառի տակ:

— Երեւի, նա երբեմն քաղցրիկ խօսքեր է ասում քեզ:

— Ոչ, չէ ասում: Նա միայն մտիկ է անում իմ երեսին, խորին կերպով մտիկ է անում, ուրախանում է, երբ ես նրան ուշունց եմ տալիս:

— Երեւի, դա նրան զուարճութիւն է պատճառում:

— Հա՛, մի այդպիսի բան: Լսիր, մի անգամ նա ինձ ասաց՝ “Մարօ, բե՛ր, ձեռքս քսեմ քո մազերին„:

— Դու բարկացա՞ր:

— Չը բարկացայ: Եթէ մի այսպիսի խօսք Սագօն ասէր, ես կը բարկանայի: Բայց Մըհէն ինչ որ ասէ, ես չեմ բարկանայ. նրա սիրտը իստակ է, նա չէ հասկանում ինչ բան է սէրը:

— Դու հասկանում ես:

Մարօն ոչինչ չը պատասխանեց, որովհետեւ նոյն րոպէում լսելի եղաւ շան խորին կնձկնձոցը եւ իսկոյն լռեց գիշերային մթութեան մէջ:

— Վա՛հ, այս ի՞նչ արեց, երեւի, այն յիմարը շանը սպաննեց, ձայն տուեց Մարօն եւ ճրագը խլեց, դուրս թռաւ:

Ես էլ գնացի նրա հետ: Եւ իրաւ, շունը անմռունչ կերպով ընկած էր բակի մէջ. ճրագի լուսով մենք տեսանք՝ նրա գլուխը Մըհէի լախտի մի հարուածից բոլորովին փշրուել էր եւ ուղեղը դուրս թափել:

— Թաղե՛մ քո սարսաղ գլուխը, ի՞նչու սպաննեցիր շանը, ասաց Մարօն ցաւալի կերպով:

Մըհէն, որ դեռ կանգնած էր իր զոհի մօտ, ոչինչ չը պատասխանեց, մօտեցաւ բակի դրանը, ոտքով մի կողմ գլորեց ահագին քարը, որ դրած էր դրան ետեւը փականքի տեղ, եւ լախտը իր ուսին դնելով, լուռ ու մունջ դուրս գնաց։

— Ո՞ւր է գնում նա, հարցրի ես Մարօից։

— Աստուած ոչ գիտէ նրա գլուխը։ Նա երբ որ իր մահակը վերառաւ, տրեխները հագաւ, կը նշանակէ, հեռու տեղ ունէ գնալու։ Թէ չէ, ողջ տարին նա բոբիկ ոտքերով է ման գալիս. ոտնամանը մի ծանրութիւն է նրա համար։

— Նա հիմայ էլ ոտնաման չունէր։

— Նրա համար որ, շունը կերաւ։ Փակիր դուռը Փարհատ։

Ես մօտեցայ դրանը. այն քարը, որ Մըհէն մէկ ոտքով հեռու գլորեց որպէս թեթեւ տաշեղ, ես հազիւ կարողացայ երկու ձեռքով իր տեղը դնել։ Մարօն տեսնելով այդ սկսեց ծիծաղել։

— Այնպէս խօ ես էլ կարող էի մօտ մղել քարը։

— Դէ՛, փորձիր։

Եւ իրաւ, Մարօն աւելի թեթեւ կերպով քան թէ ես, վերառաւ ահագին քարը եւ բարձրացրուց գետնից։

— Դու ուժեղ ես, Մարօ, դրա համար էլ Մըհէն քեզ սիրում է, որ իր պէս ուժեղ ես։

— Սատկի՛ Մըհէն, ես նրան էլ չը պէտք է սիրեմ, պատասխանեց նա, երբ կրկին տեսաւ սպաննուած շանը, որի ահագին գլուխը պառկած էր բակի մէջ։

Միւս շները հաւաքուել էին եւ լիզում էին իրանց բարեկամի վէրքը։ Կարծես, ուզում էին բժշկել նրան։

Մենք գնացինք սենեակը։

— Ես գիտեմ Մըհէն ուր գնաց, Մարօ։

— Ո՞ւր գնաց։

— Չեմ ասի, վախում եմ ուրիշին ասես։

— Ես խօ երեխայ չեմ։

Ես յայտնեցի Մարօին, ինչ որ գիտէի Մըհէի ճանապարհորդութեան նպատակի մասին։ Նրա դէմքն ընդունեց խիստ աղօտ արտայայտութիւն եւ խօսեց բարկացոտ, դողդոջուն ձայնով․

— Ես հաւատում եմ, նա կ՚անէ, նա պատրաստ է ամեն բան անել, երբ հայրս հրամայում է նրան։ Ախ, հայրս . . .

Նա խեղդեց իր ձայնը եւ չը շարունակեց խօսքը։

Րոպէական լռութիւնից յետոյ նա ասաց.

— Դու գիտե՞ս, Փարհատ, Մըհէն մարդասպան է։

— Ո՞րպէս։

Մարօն պատմեց, թէ Մըհէն հաղբակեցի չէ, ինչ որ երկրից է, որի անունը մոռացել է, բայց այն երկիրը շատ հեռու է։ Թէ նա, Մըհէն, ունեցել է մի քոյր, որպէս ինքն է ասում, գեղեցիկ աղջիկ։ Նրանց գիւղի աղայի տղան աչք է ունեցել Մըհէի քրոջ վրայ։ Քոյրը յայտնել է եղբօրը։ Աղայի տղան հայ չէ լինում, “անօրէն„ պարսիկ է լինում։ Մի օր քոյրը մենակ գնում է դաշտից խոտ քաղելու, աղայի տղան իրան բռնում է, չարչարում է . . . Մըհէն վրայ է հասնում եւ իր դանակով նրա վիզը կտրում է, ու յետոյ թողնում է այն երկիրը, փախչում է։

Ես Մարօին պատասխանեցի, թէ այս գործի մէջ Մըհէն շատ յանցաւոր չէ, թէ ես ինքս այնպէս կը վարուէի, եթէ մէկը համարձակուէր անպատուել իմ քրոջը։

— Ես ինքս կը սպաննէի մի այնպիսի տղին, եւ չէի թողնիլ, որ եղբայրս մէջ մտնէր, պատասխանեց Մարօն։ — Բայց Մըհէն այստեղ էլ շատ բաներ է արել . . .

— Ի՞նչ բաներ։

— Չեմ կարող ասել. մի՛ հարցրու: Հայրս պատուիրել է, որ ոչ մի մարդու չասեմ:

— Ի՞նձ էլ:

— Քեզ էլ:

Ես տեսայ, որ անկարելի էր Մարոյից խօսք դուրս քաշել այս գաղտնիքի մասին, որովհետեւ Մարօն միամիտ աղջիկներից չէր: Ես հարցրի.

— Ինչու հայրդ պահում է իր մօտ մի այսպիսի մարդասպանին:

— Նրա համար որ, նա մարդասպան է:

— Լաւ է մարդ սպաննելը:

— Վատ մարդուն, ի հարկէ:

Ուրեմն դու ինչու Մըհէի վրայ բարկանում ես:

— Նրա համար, որ նա սպաննեց շանը:

— Շունը մարդից լաւ է:

— Շատ մարդերից, որոնք վատ են, ինչպէս քրդերը: Շունը մեր տունը պահում էր, բայց քրդերը մեր տունը քանդում են:

"Իսկ եւ իսկ հօր կտորն է„... անցի ես իմ մտքում:

— Գիտես, Փարհատ, ո՛րքան գող են քրդերը. Նրանց երեխաներն էլ գող են. հենց որ օրօրոցից դուրս են թռչում, գողութիւն են անում: Անցեալ տարի մեր հաւերի ձուերից ամեն օր մէկը պակասում էր. էնպէս որ, տասներկու ձուից մնաց երեքը: Ո՞վ է տանում, տէր Աստուած: Հայրս ասում էր՝ քօրքօրան (ուրուրը) է տանում: Մըհէն ասում էր՝ աղուէսն է գողանում: Ես բակի բոլոր ծակերը բռնեցի, որ աղուէսը ներս չը մտնէ. մի ծակ միայն բաց թողի, որ գալու ժամանակ բռնեմ նրան: Գիշերը

նստում եմ, մտիկ եմ անում, մտիկ եմ անում, աղուէսը չը կայ։ Ցերեկով մտիկ եմ անում, ագռաւն էլ չէ թռչում մեր կտուրի վրայով։ Բա՛ն ո՛վ է տանում ճուտերը։ Մի օր տեսնեմ, մեր հարեւան քրդի աղջիկը Գիւլին, մեր տան դռնիցը անց կացաւ, մտաւ մարագը, կանչեց՝ ճո՛ւ, ճո՛ւ։ Ճուտերը նրա ձայնին սովորած էին, իսկոյն դուրս վազեցին։ Նա կուտ ցցելով, ճուտերին հեռացրուց, տարաւ մինչեւ մեր տան մօտի խրամը, իջաւ փոսի մէջ։ Ի՞նչ սատանայ է։ Ես վրայ հասայ, տեսնեմ՝ ճուտերից մէկը բռնել է, ուզում է տանել։ "Տօ, սատկած Գիւլի, ո՞ւր ես տանում մեր ճուտը", ասում եմ ես ու բռնում նրա ծամերից։ Նա մատները ցցեց ուզում էր իմ երեսը ճանկռտել։ Ես բռնեցի բօղազից (շնչափողից), դրի տակս, խեղդում եմ, խեղդում, մինչեւ աչքերը դուրս թռան։ Ափսո՜ս, որ, Հասօն եկաւ, ձեռքիցս առեց։

— Մե՞ծ էր այն աղջիկը։

— Տես, այսքան բարձր էր ինձանից։ — Նա ձեռքը տարաւ դէպի գլուխը եւ կէս արշինի չափ վեր բռնեց։ — Մինչեւ այսօր էլ Գիւլին ինձ հետ ոխ ունի, ասում է՝ քեզ մի օր պէտք է սպանեմ։ Հո՛ղեմ նրա սարսաղ գլուխը, լա՛ւ մարդու է սպանում... Ի՞նչ նրա ատամների խարջն եմ...

Վերջին խօսքերը Մարօն արտասանեց մի առանձին հպարտութեամբ։ Նա շարունակեց.

— Ախար, քրդերը ամենն այսպէս են, հէնց որ նրանցից վախենում ես, գլխիդ նստում են։ Մի անգամ ձեռքիդ ուժը ցոյց տուեցիր, էլ մօտ չեն գայ։ Այն օրից մեր հաւերից եւ ոչ մէկը չի կորել։ — Է՛հ, ինչքան խօսեցի ես... Հիմա դու կ'ասես՝ կոտրած ջաղացի պէս չըխչըխկում է...

— Չէ՛, ես այսպէս չեմ ասի. ես կ՚ասեմ՝ դու շատ լա՜ւ աղջիկ ես։

— Դրո՞ւստ։

— Քո արեւը գիտենայ։

— Բաս բեր, ականջիդ մի բան ասեմ։

Ես ականջս մօտ տարայ նրա բերնին, նա ինչ որ փսփսաց, եւ ես զգացի, որ նրա ջերմ շըրթունքները կպան իմ երեսին...

Լ.

ՔՐԴՈՒՀԻՆ ԵՒ ՀԱՅՈՒՀԻՆ

Առաւօտեան ես զարթեցայ խիստ վաղ։

Իմ սենեակի պատուհանից տեսայ, կովերը բակումը կանգնած էին, Մարօն կթում էր նրանց։ Նրա շալիկի թեւքերը ծալած էին, եւ ձեռքերի բազուկները մինչեւ արմուկը մերկ էին։ Ի՜նչ գեղեցիկ էին այն լիքը, գիրիկ բազուկները։ Ես ագահ աչքերով մտիկ էի անում։ Գոգնոցը կապած չէր, եւ շալիկի օձիքի ճեղքից երբեմն դուրս էր նայում սիրուն կուրծքը։ Նա վարսակալի նման մի սեւ բան կապել էր բաց գլխին եւ նրա տակից խիտ ծամերը փռփռում էին առաւօտեան հովի հետ։ Մարօն երբէք չէր երեւացել ինձ այնքան հրապուրիչ, որպէս այն առաւօտ։ Նա իր կարմիր շալիկի մէջ, որ իջնում էր մինչեւ ոտքերը, ներկայացնում էր հովուական կեանքի մարմնացած անմեղութիւնը։

Նա վերջացրեց իր գործը եւ սկսեց կովերը քշել դէպի նախիրը։

Խաթունը — ծերունի որսորդի տնակալուչ պառաւը, — զբաղած էր թոնրի վառելով։ Հասօի կինը, որսորդի հարսը, ծածկեալ ուրուականի նման, լուռ եւ մունջ, պտըտում էր թոնրի շուրջը, պառաւի զանազան պատուէրները կատարելով։ Այնքան ժամանակ ես չը [illegible]

տեսնել այս կնոջ երեսը, կամ լսել նրա բերանից մի խօսք։ Նա ոչ ոքի հետ չէր խօսում, բացի Մարօից եւ բացի իր ամուսնից, այն եւս այն ժամանակ, երբ երկուքը միասին էին, եւ երրորդ անձն չը կար նրանց մօտ։

Տանեցիներից ուրիշ մարդ չէր երեւում։

Միայն Հասօի երեխաները քաշ ընկած մօր փեշերից, ծըչ-վըչում էին, պահանջում էին մի բան ուտելու։ Մայրը խփում էր նրանց գլխին, պատուիրում էր, որ սուս կենան եւ համբերեն։

Ես նկատեցի, Մարօի խօսքը բոլորովին ուղիղ էր, որ նա ասաց ինձ իր հօրը ճանապարհ դնելէն յետոյ՝ "մենք էլ մնացինք մենակ„...

Եւ իրաւ, ծերունի որսորդը գնաց Եզիդիների ցեղապետի մօտ։ Մըհէն սատանայի պէս անյայտացաւ։ Հասօն իր ագարակից տուն չէր դառնում. նա պարապուած էր իր դաշտային գործերով։ Պառաւ Խաթունը թոնիրը վառելէն եւ կերակուրները եփելէն յետոյ, նստում էր չարդախի տակ, այն հով տեղում բուրդ էր մանում։ Հասօի կինը հանգստութիւն չունէր իր երեխաների ձեռքից։ Էլ ո՞վ էր մնում, — ես ու Մարօն, որ բաւականին ազատ ժամեր ունէինք, խօսիր, ծիծաղիր, որքան քէֆդ է։ Մարօն շուտ դարձաւ նախիրից։ Նա մօտեցաւ, իմ սենեակի պատուհանից նայեց, որ իմանայ, ես զարթնե՞լ եմ, թէ ոչ։ Երբ տեսաւ ինձ հագնուած, ներս մտաւ։ Նրա դէմքը բաւականին տխուր էր։

— Գիտե՞ս, Փարհատ, ասաց նա, — երբ կովերը հասցրի նախիրին, յետ դառնալու ժամանակ անցայ գիւղի միջով։ Ամեն տներից գալիս էր գաթայի ու նազուքի հոտը, ամեն տեղ հալուայ էին շինում։ Բոլորը պատրաստվում են ուխտ գնալու։

— Ո՞րտեղ։

— Չե՞ս իմանում։ Այսօր հինգշաբթի է, էգուց ուրբաթ, միւս օրը . . .

— Շաբաթ։

— Հա՛։ Շաբաթ օր սուրբ Աստուածածնի ուխտի օրն է։ Ողջ Հաղբակը այնտեղ կը լինի։

— Սալմաստն էլ այնտեղ կը լինի, պատասխանեցի ես։

Իրաւ որ, նրա տօնին այնտեղ հաւաքվում էր մեծ բազմութիւն սալմաստեցի եւ հաղբակեցի ուխտաւորների։ Չը գիտեմ ինչու Աստուածածնի անունը յիշեցրեց իմ մանկութիւնը։ Այնտեղ ամեն տարի տանում էր ինձ մայրս, քոյրերիս հետ, տօնական հանդէսների ժամանակ։

— Բա՛, ամենը գնան, ես մնա՞մ, հարցրուց Մարօն։

— Դու էլ գնա։

— Ո՞ւմ հետ։ Հայրս տանը չէ։ Մըհէն կորաւ։ Եղբայրս այսպիսի բաների գլուխ չունի։ Ո՞վ կը տանէ ինձ։

— Ես։

— Դու հանաք ես անում, Փարհատ։

Ես հաւատացրի Մարօին, որ իմ խոստմունքը կատակ չէր, թէ ես բոլորովին մոռացել էի, որ այս շաբաթ Աստուածածնի տօնն է, հիմայ որ իմացայ, ես ինքս մեծ ցանկութիւն ունեմ այնտեղ գնալու, որովհետեւ գիտեմ, ուխտաւորների թւում կը լինեն մեր քաղաքացիներից շատերը, գուցէ նրանց մէջ կը գտնեմ իմ բարեկամներին, որոնցից այնքան ժամանակ բաժանուած էի։

— Կարելի է, տեսնես մօրդ եւ քոյրերիդ։

— Շատ կարելի է։

— Լաւ։ Հիմայ ինչ եմ ուզում անել, Փարհատ, շարունակեց Մարօն ծանր կերպով։ — Առանց եղբօրս կամքին ես չեմ կարող գնալ, դու պէտք է խնդրես Հասօից, որ ինձ թող տայ քեզ հետ գալու։ Դու ասա՛ նրան, թէ ինքդ ու-

զում ես ուխտ գնալ, ինձ էլ տանում ես քեզ հետ։ Հասօն քո խաթրը շատ ունի, քո խօսքը չի կոտրի։ — Այսպէս կ՚ասես, հա՞։

— Հա՛, այդպէս։ Ես այս րոպէիս կ՚երթամ Հասօի մօտ, քեզ համար հրաման կ՚առնեմ։

Մարօն փաթաթուեցաւ ինձ որպէս երեխայ, որին խոստանում են բազարից քիշմիշ բերելու։ Նա թողեց ինձ եւ դուրս վազեց, ասելով.

— Սպասի՛ր, մի քիչ կաթ բերեմ խմի՛ր, քաղցած մի՛ գնա։

Նա շուտով բերեց մի մեծ թասով կաթ եւ մի կտոր հաց։ Նախաճաշիկս անելէն յետոյ, ես դիմեցի դէպի Հասօի արտը։

Հասօն սկզբում շատ դժուարացաւ մեր ուխտ գնալու մասին, ասելով, թէ տունը բոլորովին կը մնայ անտէր, թէ տունը առանց տղամարդի հսկողութեան թողնել չէ կարելի, որովհետեւ ամեն գիշեր գողութիւններ են պատահում. թէ նա, Հասօն, պէտք է ստիպուած լինի թողնել դաշտը եւ գնալ տանը պառկելու. այն ժամանակ նրա ցանքերը կը մնան առանց հսկողութեան։ Նա աւելացրուց, թէ անիծած քրդերն իստակ բարբարոսներ են, որքան կարողանում են վերառնել՝ գողանում են, իսկ մնացածը փչացնում են եւ այնպէս հեռանում։ Եւ նա այս պատճառով ամբողջ գիշերը չէ քնում, հէնց հրացանը գոգին դրած, նստում է եւ բաց աչքերով հսկում է. աչքդ խփեցիր, բոլորը կը տանեն։ Եւ վերջացրուց, թէ իր հայրը — Ծերունի որսորդը — կամ Մըհէն եթէ հեռացան, նրանք յոյս ունէին իմ վրայ, հիմայ որ ես էլ գնամ, գիշերները տանը ո՞վ պէտք է նայէ եւ այլն։

Ես պատասխանեցի, թէ մեր գնալ եւ գալը կը տեւէ ոչ աւելի քան թէ մի շաբաթ, եւ այս միջոցում դժուար

չէր լինի մի մարդ վարձել եւ գնել տանը որպէս պահապան։

Այնուհետեւ Հասօն շատ խուլ կերպով ակնարկեց, թէ հասարակութեան կարծիքը վատ բացատրութիւն կը տայ մի այսպիսի նոր, եւ իրանց երկրում դեռ օրինակը չը տեսնուած, երեւոյթի մասին, երբ մի չափահաս աղջիկ մի քանի օրով ուխտ է գնում, իր մօտ ազգականը չեղող, օտար տղամարդի հետ։

Հասօի ակնարկութիւնը թէեւ բոլորովին ճիշդ էր, բայց ես կամեցայ հերքել, ասելով՝ թէ Մարօն ինձ համար նոյն նշանակութիւնն ունի, որպէս իրան, Հասօի համար, նա մեր երկուսիս քոյրն է։ Մենք ամենքս երեխայութիւնից մեծացել ենք միասին, որպէս մի եւ նոյն գերդաստանի զաւակներ։

— Դրուստ է քո ասածը, Փարհատ, պատասխանեց նա։ — Բայց դու տեսե՞լ ես, որ մեր երկրում մի քոյր իր եղբօր հետ հեռու տեղ ուխտ գնայ։

— Չեմ տեսել։

— Էլ ի՞նչ ես խօսում։ Կովը կովի մօտ են կապում, հորթը հորթի մօտ, եզը՝ եզան մօտ։ Այսպէս էլ են մարդիկը։ Հասօն սովորութիւն ունէր իր խօսակցութեան մէջ ամեն օրինակները վերառնել անասուններից։ Դասաւորել տեսակը տեսակի հետ — դա նրա համար օրէնք էր։

— Ես կը գնամ մենակ, առանց Մարօին իմ հետ տանելու։

Նա ոչինչ չը պատասխանեց, մտածութեան մէջ ընկաւ։

— Ես գուցէ կրկին չեմ վերադառնայ, աւելացրի ես։

Հասօն նկատեց, թէ որպիսի վերաւորական յանգով յայտնեցի իմ վերջին եւ վճռական խօսքը, որ դրեց նրան խիստ դժուար դրութեան մէջ։ Նա գիտէր, որ իր հայրը ցանկանում էր ինձ իր մօտ պահել. այժմ հօր բացակայու-

թեան ժամանակ առիթ տալ ինձ հեռանալու, դա գցում էր Հասօին պատասխանատուութեան ներքոյ։

Հասօն անկեղծ էր. Նա չունէր խորամանկ մարդու ձեւերը։ Նա յայտնեց, թէ Կարօն ինձ յանձնել էր նրա հօրը, իսկ հայրը գնալու ժամանակ պատուիրեց Հասօին, որ վարուէր իմ հետ եղբայրաբար, որպէս զի օտարի տունը ինձ ձանձրալի չը լինէր, եւ աւելացրուց. մի փոքր հանաքի ձեւ տալով իր խօսքերին.

— Դու երեխայութիւնից իրասածի (յամառ) տղայ էիր, Փարհատ։ Ես գիտեմ, եթէ քեզ կարողանամ հան-գըստացնել, Մարօին ամենեւին չեմ կարող, նա աւելի կապը-կտրած է։ Գնացէք, ինչպէս ուզում էք, այնպէս արեցէք, ես էս գործիցը ձեռքերս լուանում եմ...

— Մարօն ուզում է, որ քո կամքովը լինի։

— Ուրեմն, թող Խաթունին էլ իր հետ վերառնէ։

— Դարձեա՞լ «կովը կովի հետ»...

Հասօն ծիծաղեց։ Ծիծաղը նրա բարի երեսի վրայ փո-խուեցաւ ժպիտի, եւ նա ասաց.

— Քոյրս քեզ շատ է սիրում, Փարհատ։

— Ի՞նչ գիտես։

— Նա ինքն ասաց ինձ։

— Թող սիրէ, աւելի լաւ։

— Բայց դո՞ւ։

— Ե՞ս... Մենք սիրում էինք մէկ մէկու, երբ դեռ երեխայ էինք։

— Այն սէրն ուրիշ էր։

— Սէրը միշտ սէր է. նա չէ փոխվում։

— Դու կարդացողի գլուխ ունես, Փարհատ, քեզ հետ դժուար է խօսելը, ասաց Հասօն, եւ բարձրացրուց իր խա-րազանը, սկսեց քշել արօրին լծած եզները։

Ես հեռացայ։

Զարմանալին այն էր, որ մի քանի շարականներ սովորած լինելով, այն ժամանակ ես ուսումնական էի համարւում։ Ի հարկէ Հասօի աչքում ամեն տիրացու կշիռ ունէր. թէեւ ես ինքս այժմ ծիծաղում եմ իմ այն ժամանակուայ գիտութեան վրայ։

Հասօի արտը բաւականին հեռու էր գիւղից։ Ես շտապում էի շուտ տուն հասնել, յայտնել Մարօին եղբօր համաձայնութիւնը. այդ պատճառով ընտրեցի թէեւ դժուարին, բայց աւելի կտրուկ եւ կարճ ճանապարհը։ Հարկաւոր էր միայն իջնել ձորը, անցնել մի քանի բլուրներ, վերջին բլուրի վրայ արդէն կանգնած էր ծերունի որսորդի տունը։

Արեգակը թէեւ մի ժամ առաջ ծագել էր, բայց չէր երեւում։ Օրը մառախլապատ էր, եւ մռայլոտ ձորի խորութիւնը տալիս էր նրան գերեզմանի նմանութիւն։ Այստեղ մի հազիւ նշմարելի շաւիղ ոլոր-մոլոր գնում էր ձորի միջով, տեղ-տեղ թագնվում էր խոտերի մէջ, իսկ երբեմն ծածկվում էր փուլ եկած ժայռերի բեկորներով։ Այս զառիվայր եւ զառիվեր ճանապարհով կարող էին շրջել միայն եղջերուները։

Խորասուզուած մտածութիւնների մէջ, համարեա աննկատելի էր ինձ ճանապարհի դժուարութիւնը։ Ինձ պաշարել էր Աստուածածնի ուխտագնացութեան ուրախութիւնը։ Մտածում էի, այնտեղ ուխտաւորների թւում կը տեսնեմ մեր քաղաքացիներից շատերին. գուցէ մայրս, Մարիամը եւ Մագթաղը նոյնպէս նրանց հետ կը լինեն։ Մայրս ամեն տարի կատարում էր Աստուածածնայ ուխտը։ Որքան կ'ուրախանայ նա, որքան կ'ուրախանան քոյրերս, երբ որ ինձ կը տեսնեն։ Երեւի, նրանք իմ մասին շատ տխուր են, ինձ բոլորովին կորած են համարում...

Ու վերջ ի վերջոյ ես մտածում էի, գուցէ կը տեսնեմ եւ Սօնային. Նրա հայրն որպէս քահանայ կը գայ գիւղացիների հետ (Նրա հունձի օրն է) Սօնային եւս կը բերէ իր հետ։ Ի՞նչ կ'ասէ Սօնան, երբ կը տեսնէ ինձ։

Ծերունի առաջնորդի տունը գալէն յետոյ, առաջին անգամ ջերմ կարօտով ես յիշեցի մեր խրճիթը, հայրենական երկիրը եւ այն մարդիկներին, որոնց ճանաչում էի, որոնց հետ սնուել ու մեծացել էի։

Երեւեցաւ մի բարակ վտակ, որ խաչաձեւ կտրելով իմ ուղին, թափվում էր փոքր ինչ հեռու ձորի խորութեան մէջ։ Նա այնքան յստակ էր, որպէս բիւրեղ։ Երբ թեքուեցայ ջրից խմելու, տեսնում եմ, վտակը բերում էր իր հետ խիստ մանր աւազներ, որ անկարելի էր խմել։ Ես դիմեցի դէպի ջրի աղբիւրը, որ երեւում էր շատ հեռու չը պէտք է լինի։ Մի աղօտ բան անորոշ կերպով խլրտվում էր, թէեւ մօտ էր նա, բայց վաղորդեան մառախուղը թոյլ չէր տալիս պարզ տեսնել։ Երբեմն կծկվում էր նա, երբեմն բաժանվում էր, եւ ամեն մի մասը տնկուելով գետնի վրայ, մարդու մայլ կերպարանք էր ընդունում։ Նրանք դարձեալ միացան եւ կազմեցին մի սեւ շարժուն գունդ։ Ի՞նչ պէտք է լինի։ Մօտենում եմ։ Երկու արարած, միմեանց փաթաթուած, աշխատում էին մինը միւսին տակով անել։ Նրանք կանայք էին։ Մէկի ձեռքում փայլեց դանակը։ Ես մօտ հասայ։ Մարօն տապալել է գետնի վրայ մի աղջկայ, եւ նրա բազուկը պինդ բռնած, աշխատում էր ձեռքից խլել դանակը։ Սարսափելի մի տեսարան էր այդ։ Երկու կատաղած առիւծուհիք մենամարտում էին։ Մարօի հակառակորդը քրդուհի էր։ Ես վրա հասայ եւ բաժանեցի նրանց։

— Ես քեզ դարձեալ կը սատկեցնեմ, դու իմ ձեռքից չես պրծնի, ասաց քրդուհին, որի գեղեցիկ, սեւորակ

աչքերը նոյն րոպէում ընդունել էին գազանի աչքերի նմանութիւն։

Մարօն ոչինչ չասաց, նա այնքան վրդովուած էր, որ խօսել չէր կարողանում։ Նա պատասխանեց իր արհամարհական նայուածքով։

Քրդուհին աւելի գեղեցիկ է իր կատաղութեան րոպէում․ Նրա հոգին եւ արտաքին կերպարանքը կազմակերպում են այն ժամանակ մի ամբողջ պատկեր, որի մէջ նա երեւում է իր բոլոր քաջազնական բնաւորութեամբ։

Ես չէի կարող առանց համակրութեան նայել լեռների այն ազատ դստեր վրայ, թէեւ մի րոպէ առաջ նա ուզում էր սպաննել Մարօին։

— Ի՞նչու էիր սպաննում այս աղջկան, հարցրի ես քրդուհիից։

— Դու չը գիտես, աղա, — նա ինձ համարում էր Թուրք, — ինչպէս սատանայ է այս աղջիկը, կ՚ասես թէ Փըլայ (հայի նախատական կոչումը քրդի լեզւում) չը լինի․ նա համարձակւում է ձեռքը բարձրացնել իմ վրայ․ մի օր ուզում էր խեղդել ինձ։ Ո՞ր հայը այսպէս կ՚անէ։

— Հայը ի՞նչ է, որ չը կարողանայ այսպէս անել։

— Հայը շո՛ւն է, հենց որ հաչէ, գլխին խփիր, ձէնը կը կտրէ...

Արիւնը վազեց դէպի իմ գլուխը, ձեռքերս դողացին։ Բայց ի՞նչ մեղ ունէր քրդուհին, երբ անարգում էր մի ազգութիւն, որ ինքն իր ստորութեամբ առիթ էր տուել իր մասին կազմել մի այսպիսի վատ կարծիք...

Բայց Մարօն համբերել չը կարողացաւ․ նա կրկին յարձակուեցաւ քրդուհու վրայ եւ մի հարուածով գլորեց նրան գետին։ Ես դժուարութեամբ կարողացայ ազատել նրա ճանկերից ոչ սակաւ կատաղած զոհը։

— Թող տուր խնդրեմ դրան, ասում էր Մարօն։

— Ծանծ, գոռում էր քրդուհին։

Այդ ժամանակ միայն նկատեցի, որ Մարօի ձեռքից արիւն էր հոսում։ Երբ առաջին անգամ քրդուհու բազուկը բռնած, նա աշխատում էր խլել նրանից դանակը, մատը վիրաւորել էր, եւ իր խռովութեան մէջ, չէր զգում ցաւը։ Ես ուզեցի փաթաթել վէրքը, բայց նա թող չը տուեց, ասելով, թէ ինքն եւս կարող է փաթաթել։ Նա մօտեցաւ աղբիւրին, սկսեց սառն ջրով լուանալ արիւնը։

Քրդուհին գցեց իր ուսին մի տոպրակ, որի մէջ դրած էր մի գառն, եւ իր քայլերը ուղղեց դէպի գիւղը։

— Ո՞ւր ես տանում այս գառը, հարցրի նրանից։

— Տանում եմ "Աստուծոյ մարդու„ համար, պատասխանեց նա հանդարտ կերպով։

— Ո՞վ է "Աստուծոյ մարդը„։

— Նա գրում է թիլիսմաններ, եւ որ տղայն սիրում է աղջիկը, նրան բերում է այն աղջկայ համար։

— Ումը՞ն դու սիրում ես մէկին։

— Ահմէի որդի Սաֆօին։ Նա մի քաջ որսորդ է։

— Իսկ այդ գառը քո հօր հօտի՞ցն է։

— Ես նրան գողացայ ճանապարհին գալու ժամանակ։

— Երեւի, հայերի ոչխարներից։ Այդպէս չէ՞։

— Բա՛ ո՞րտեղից։ Քրդի գառը ես չեմ գողանայ։

— Հեռո՞ւ է քո հօր չադրը։

— Խանա-Սօրի այն կողմը։ Ես այնտեղից դուրս եկայ, երբ լոյսը դեռ չէր ծագել։ Հայրս չիմացաւ։

Աւելի քան երեք մղոն ճանապարհ էր եկել քրդուհին։ Նա նայեց դէպի վեր, տեսնելու թէ արեւը որտեղ էր կանգնած, եւ շարունակեց իր ճանապարհը, ասելով.

— Ես հեռու պէտք է գնամ. "Աստուծոյ մարդը" կենում է այստեղից շատ հեռու. տես, այն կապոյտ սարերի մէջ։ Թէ մի օր կը պատահի քեզ անցնել Խանա-Սորի ձորով, հարցրու այնտեղ Գիւլիի հօր չադրը, նրան կոչում են Ռահմանի որդի Ռահիմ. նա Բիլքասների ցեղապետն է։ Գիւլին շատ սիրեց քեզ, դու օգնեցիր նրան։ Քո աչքերը նմանում են նրա Սաֆօի սուրմայած աչքերին։ Գիւլին հանգստութիւն կը տայ քեզ իր հօր չադրում, մի ամսական գառը կը մորթէ քեզ համար։

Ես կամեցայ գեղեցիկ քրդուհու քաղցրախօսութեանը պատասխանել նոյն ոճով եւ ասեցի.

— Բայց Գիւլին նմանում է քարաֆար գիւլի (մուգ ծիրանի գոյն ունեցող վարդի)։

Քրդուհին օրիորդի գորշ, բայց սիրուն դէմքի վրայ փայլեց մի ժպիտ, նա երեսը շուռ տուեց, շարունակեց իր ճանապարհը, ասելով.

— Աստուած կը տա՛յ ինձ մի օր, որ կը սպանեմ այն սատանայի քածին...

Նա ցոյց տուեց Մարօի վրայ եւ հեռացաւ։

Մարօն լուացել եւ փաթաթել էր իր վէրքը, երբ ես մօտեցայ նրան։

— Գիտե՞ս ով էր այն աղջիկը, հարցրուց նա։

— Գիւլին։ Այդ աղջիկը գնում էր կախարդի մօտ, որ նրա թիլիսմաններով գրաւէ իր սիրականին։

— Ո՞վ ասաց քեզ։ Դու արդէն նրա անունն էլ գիտես...

— Նա ինքն ասաց։

— Բայց դու, Փարհատ, բաւականին սիլերիլի արեցիր նրա հետ... Շա՜տ խորամանկ ես...

— Դրուստն ասեմ, ինձ շատ դուր եկաւ Գիւլին։

Մարօն ասաց, ինքը անհամբերութեամբ սպասում էր, թէ ինչ լուր կը բերեմ ես Հասօից, եւ այս ճանապարհով եկաւ իմ առաջ, լսելու եղբօր խօսքը։ Գիւլին նստած էր աղբիւրի մօտ հանգստանալու համար, հէնց որ տեսաւ իրան, դանակը հանեց եւ յարձակուեցաւ։

— Բայց ինչու էնա քեզ հետ թշնամացել, հարցրի ես։

— Դա հին բան է, պատասխանեց Մարօն, — մի տարի Գիւլիի հօր ցեղը եկաւ մեր գիւղում ձմերելու։ Գիւլին մեր տան մօտն էր կենում։ Ամեն օր մենք տեսնում էինք, որ մեր հաւերից մէկը պակասում էր, ո՞վ էր տանում, չէինք իմանում։ Հայրս ասաց, կարելի է, աղուէսն է գողանում։ Ես մի օր նստեցի մարագի դրանը, հսկում էի, որ աղուէսը գայ, եւ նրան բռնեմ, հաւերի վրէժն առնեմ։ Տեսնում եմ Գիւլին գեւի պէս յայտնուեցաւ։ Նա կուզէ-կուզ մօտեցաւ, մարագի դուռը բաց արաւ։ Ես թաքնուած էի, նա ինձ չը տեսաւ։ Ձայն չը հանեցի, մինչեւ մտաւ մարագը։ Հաւերից երկուսը բռնեց, հէնց որ դուրս էր գալիս, բռնեցի ծամերիցը, գցեցի գետին, խեղդում էի, բայց այդ միջոցին Մըհէն վրայ հասաւ, չը թողեց։ Հիմայ այն օրից ինձ հետ թշնամութիւն ունի։

— Դու այս օր էլ նրան կը խեղդէիր, եթէ ես վրայ չը հասնէի։ Բայց Գիւլիի պատմութիւնը մի անգամ էլ քեզանից լսած եմ։

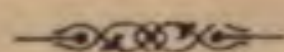
— Բայց դու ոչոքին չասես այսօրուայ անցքը, Փարհատ։

— Իսկ քո ձեռքի վէ՞րքը։

— Ես կ՚ասեմ՝ ինքս վիրաւորեցի, երբ դանակով սոխ էի կտորում։

— Լաւ։

— Դէ, գնանք։

ԼԱ.

ՈՒԽՏԱՒՈՐՆԵՐ

Մարօի ձեռքի վէրքն այնքան թեթեւ չէր, որքան նա կամենում էր ցոյց տալ. դանակը կտրել էր բթամատի պըտղուցը կէս եղունգի հետ: Բայց նա դրա վրայ ուշադրութիւն չէր դարձնում եւ ողջ օրը զբաղուած էր ուխտագնացութեան պատրաստութիւններով: Ես տեսնում էի, թէ որպէս նա մի ձեռքով հունցում էր խմորը նազուքներ եւ իւղով հացեր թխելու համար, որպէս եռանդով պատրաստում էր մեղրալի հալվաները:

Պառաւ Խաթունը նոյնպէս ոչ սակաւ զբաղմանց մէջ էր. նա ինքը վազեց խունկ ու մոմ գնելու գիւղի մանրավաճառից իր սեպհական արծաթով, որ յետ էր գցել այսպիսի հոգեշահ բաների համար: Նա աշխատում էր վերջացնել իր գործած գուլպաների երկրորդ ջուխտը, որ պատրաստել էր վանահօրն ընծայելու, որպէս զի նա իրան յիշէ իր աղօթքների մէջ:

Այդ բոլորը կատարվում էր խիստ ջերմ եւ բարեպաշտական ոգեւորութեամբ:

Տխուր էր միայն Մարգարիտը, — այդպէս էր Հասօի կնոջ անունը, — նա չէր կարողանում համբերել, որ Մարօն եւ Խաթունը ուխտ էին գնում, իսկ ինքը մնում էր: Ի՞նչու չէին թողնում նրան, միթէ նա հոգի չունէր, միթէ նա չէ՞ր ուզի վանքի սրբութիւնները համբուրել:

Վերջապէս նրան եւս պէտք էր որսորդի փակուած խրճիթից դուրս գալ եւ արձակ աշխարհ տեսնել։ Մարօն կապը կտրած հորթի նման, ուր որ ասես, գնում էր, բայց ինքը պէտք է տնից դուրս չը գար, նրա համար որ, Մարօն դեռ աղջիկ էր, իսկ ինքը հարս... Երեւի, այսպէս էր մտածում Մարգարիտը, երեւի, այսպէս էր բողքում նրա լռութեան դատապարտուած լեզուն իր սրտի խորքում։

Եւ իրաւ, հայ ընտանիքի մէջ խիստ տարբեր էր հարսի եւ դեռ չամուսնացած աղջկայ վիճակը։ Աղջիկը վայելում էր բաւականին ազատութիւն։ Նա, ում հետ ուզում էր, խօսում էր. նա կարող էր ոտքը շատ հեռու դուրս դնել հօր տան շէմքից, գնալ դրացիների տները, գնալ արտը, դաշտը, ուր որ ուզում էր ման գալ, ի հարկէ, պահպանելով համեստութեան բոլոր պատշաճը։ Նրա երեսը ծածկուած չէր քօղով եւ լեզուն արձակ էր։ Իսկ այն օրից, երբ նա նշանուեցաւ մէկի հետ, նա իր բոլոր յարաբերութիւնները կտրում էր դրսի աշխարհի հետ. նա դառնում էր իր տղամարդի սեպհականութիւն. նրա աշխարհը լինում էր ամուսնի տան չորս պատերը։ Նրա բերանը փակվում էր, ոչ ոքի հետ խօսելու իրաւունք չունէր. նրա երեսը ծածկվում էր թանձր քօղով, ոչ ոքին ցոյց տալու իրաւունք չունէր։ Նա ապրում էր իր ամուսնի համար, որպէս նրա ծածկեալ եւ վարագուրուած սրբութիւնը, որի ներսը նայելու օտար ոք կարող չէր։

Այս վիճակի մէջն էր գտնվում խեղճ Մարգարիտը։

Իր փակուած դրութիւնը յարուցել էր նրա մէջ նախանձի նման մի բան դէպի ուրիշների ազատութիւնը, դէպի Մարօն, որ դեռ մանուկ աղջիկ էր, եւ դէպի պառաւ Խաթունը, որ կեանքի համար անպիտանացած էր։ Մանկութիւն եւ զառամութիւն — երկու հակառակ ծայրեր,

որոնք աւելի չէին ենթարկվում ընտանեկան խստութիւնների պահանջներին։

Նոյն աւուր երեկոյեան պահն էր, որի միւս առաւօտը մենք պէտք է ճանապարհ ընկնէինք դէպի վանքը։ Ես գնացել էի ախոռատունը ձիս նայելու եւ պատանի Աւոյին — դա Մըհէի օգնականն էր — պատուիրելու, որ Մարօի եւ Յա-Թունի նստելու ձիաների սարքը պատրաստէր, վաղ-առաւօտեան գարին տայ, որ հովով ճանապարհ ընկնէինք։ Դարձայ իմ սենեակը, մութը բաւականին թանձրացել էր։ Մարօն ամեն օր այս ժամուն ճրագ էր ներս բերում. այսօր, երեւի, այնքան զբաղուած էր, որ մոռացել էր, թէ ես նստած եմ խաւարի մէջ։ Մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ տեսայ փոխանակ Մարօին յայտնուեցաւ Մարգարիտը ճրագը ձեռքին։ Մօր փեշից բռնած, ներս մտաւ եւ փոքրիկ Սալբին — Հասօի անդրանիկը — եւ մի այնպիսի վախկոտ երես էր շինել չորս տարեկան երեխան, կարծես, երկիւղ ունէր՝ չեցէ թէ մօրը խլեն իր ձեռքից։

Մարգարիտը ձգած ունէր կարմիր քօղը գլխին, որ առջեւից ծածկում էր նրա երեսը մինչեւ գօտին, իսկ ետեւից՝ բոլոր մէջքը։ Նա առանց քօղը բարձրացնելու, լուռ գլուխ տուեց եւ դրեց ճրագն իր տեղում։ Ինձ երեւաց, որ նա չէր ուզում հեռանալ, որպէս ասում են՝ ոտքը քաշ գցեց, կարծես, ուզում էր մի բան ասել ինձ։ Նա կանգնեց ինձանից փոքր ինչ հեռու դրան մօտ, իսկ Սալբին տնկուեց մօր առջեւը։ Մայրը խթեց դստեր կողքը, դուստրն իր փայլուն աչքերը դարձրուց դէպի նա եւ հարցրուց։

— Ի՞նչ աշեմ։

Մայրը թեքուեցաւ, Սալբիի ականջին փսփսաց մի խօսք.

— Աշա՛, ախբէր, ախար եշ էլ խեղճ եմ...

Սալբի շփոթուեցաւ, նա մոռացաւ մօր ասած պարբերութեան կէսը։ Մայրը կրկին խթեց նրա կողքին եւ փսփսաց այս անգամ փոքր ինչ լսելի ձայնով.

— Խորա՛ծ, էսպէս չեն ասի։

Թարգմանը կրկնեց նրա խօսքերը.

— Խորա՛ծ, էշպէշ ցեն աշի։

Մայրը բարկանալով անհմուտ թարգմանի տգիտութեան վրայ, այս անգամին աւելի սաստիկ խթեց նրա կողքին։ Սալբին օրօրուեցաւ, ուզում էր ընկնել գետին, բայց հազիւ կարողանալով պահել իրան փոքրիկ ոտների վրայ, տհաճութեամբ հարցրուց.

— Բա՛, ի՞նչպէշ աշեմ։

— Գլուխդ թա՛ղեմ, գիժ սատանայ, տես, էդպէս ասա՛ — ախպէր, բա՛ ես խեղճ չե՞մ, ամենը գնում են ուխտ, ես մնում եմ տանը։

Սալբին հաղորդեց ինձ.

— Գլուխդ թաղեմ, գիզ շատանայ . . .

Մայրը բամփեց դստեր գլխին, փոքրիկ թարգմանը լաց եղաւ, եւ ձգելով իր անախորժ պաշտօնը, դուրս փախաւ։

— Ես հասկացայ, քոյրս, ասեցի Մարգարիտին։

Նա անշարժ եւ լուռ մնաց իր տեղում, սպասելով իմ վերջին խօսքին.

— Դու ուզում ես Մարօի հետ ուխտ գնալ, այդպէս չէ՞։

Նա գլուխը շարժեց հաւանական եղանակով։

— Ի՞նչու Հասօն չէ ուղարկում եւ քեզ։

Նա այժմ շարժեց ուսերը, որ նշանակում էր, թէ ինքն էլ չը գիտէ։

— Դու ցանկանում ես, որ ես խնդրե՞մ Հասօից։

Նա գլուխ տուեց, իբր թէ շնորհակալ կը լինի։

Նոյն միջոցին ներս մտաւ Մարօն։ Նրա երեսի վրայ երեւեցաւ զարմացման նման մի բան։

— Դո՞ւ այստեղ ի՞նչ ես շինում, հարցրուց Մարգարիտից։

Հարսը ձեռքով ցոյց տուեց ճրագը, իբր թէ ճրագն էր բերել։

Մարգարիտն ուզում է գալ մեզ հետ, ասեցի ես Մարօին։

— Թող գայ, աւելի լաւ։ Բայց Հասօն ի՞նչ կ՚ասէ։

— Ես Հասօից կը խնդրեմ։

Մարօն ուրախացաւ, եւ դառնալով դէպի Մարգարիտը, ձեռքը տարաւ դէպի նրա քօղը. բարձրացնելով ասաց.

— Ումի՞ց ես երեսդ ծածկում, Փարհատի՞ց, ինչո՞ւ չես խօսում, քոյրն եղբօր հետ չի՞ խօսի։ Փարհատը ինչպէս իմ, այնպէս էլ քո եղբայրն է։

Մարգարիտը թէեւ շուտով քօղը քաշեց երեսին, բայց ես կարողացայ տեսնել նրա դէմքը. նա նմանում էր մի խամրած, դալկացած ծաղկի, որ երկար պահուել էր ծածկոցի տակ։

Մարօն կրկին ձեռքը տարաւ դէպի նրա քօղը։ Մարգարիտը չը կարողանալով դիմանալ նրա հանաքներին, մի բան ասաց Մարօի ականջին եւ դուրս վազեց։ Մարօն սկսեց ծիծաղել։

— Ի՞նչ ասաց նա։

— Ասաց՝ “մեղք չէ՞, որ դու ասում ես՝ Փարհատն իմ եղբայրն է„։

— Ի՞նչու է մեղք։

— Տղան ու աղջիկը երբ մէկմէկու հետ քոյր ու եղբայր են դառնում, նրանք էլ...

— Չեն պսակվում։

— Հա՛։ Մեր գիւղում մի տղայ ու աղջիկ կային, Խաչ-Աւետարան համբուրեցին, քոյր-եղբայր դարձան. յետոյ նրանց հէրն ու մէրն ուզեցին պսակել նրանց. նրանք չը պսակուեցան, ասեցին՝ մեղք է. թէեւ մինչեւ հիմայ էլ սիրում են մէկմէկու։

— Պսակուելու ժամանակ էլ Խաչ-Աւետարան են համբուրում։

— Բայց քոյր-եղբայր չեն դառնում։

— Բա՛ ինչ են դառնում։

— Է՜հ, դու չե՞ս իմանում...

— Իմանում եմ։ Դու շատ չար աղջիկ ես, Մարօ, ի՞նչու այնպէս արեցիր, երեւի, Մարգարիտը բարկացաւ, որ նրա երեսը ինձ ցոյց տուեցիր։

— Նա չի բարկանայ։ Մարգարիտը լաւ սիրտ ունի. նա քեզ շատ է սիրում. երբ գնանք Աստուածածին, ես ճանապարհին նրան քեզ հետ կը խօսացնեմ։ Այնտեղ քոյր-եղբայր դարձէք, Փարհատ։ Յետոյ նա քեզ հետ միշտ կը խօսի, երեսը չի թագցնի. բայց հիմայ կարգ չէ, ամաչում է։

— Դու երբ որ հարս կը դառնաս, դո՞ւ էլ երեսդ կը ծածկես, մարդու հետ չե՞ս խօսի։

— Բա ինչպէս. դրա համար են հարս դառնում։

— Այդ բլբլացող լեզուդ ինչպէս պէտք է լուռ պահես։

— Կը սովորեմ։ Ախար տղամարդը կը ծեծէ, երբ կնիկը իր երեսը ուրիշին նշանց տալու լինի։

— Ես չեմ ծեծի...

Մարօն ծիծաղեց։

— Ուրիշներին ինչ կ'ասեն. չե՞ն ասի՝ անամօթ հարս է։

յաղթութիւնը տարաւ ի հարկէ Մարօն. մատակ ձին որոշուեցաւ Մարգարիտի համար։

Մարօն ունէր իր փոքրիկ փառասիրութիւնը. նա ուզում էր յայտնուել ուխտաւորների մէջ, նստած գեղեցիկ նժոյգի վրայ, եւ ցոյց տալ Հաղբակայ աղջիկներին, թէ ինքը նրանց երկրի "միրի" դուստրն է։ Տղամարդերի մասին չէր մտածում. նա կամենում էր գրգռել իր ընկերուհիների նախանձը եւ նրանց ուշադրութիւնը գրաւել։

"Միրը" մեծ նշանակութիւն ունէր հասարակութեան մէջ. նա ժողովրդի գլխաւոր եւ ներկայացուցիչն էր։ Հաղբակայ հայերի "միրի" պաշտօնը վարում էր Մարօի հայրը։ Ամենքը կը ճանաչէին նրան, որպէս դուստր այն մարդու, որ հասարակական դրութեան մէջ բռնել էր բարձր տեղ։ Այդ պատճառով Մարօն աշխատում էր իր արտաքին փայլը հաւասարացնել իր հօր կոչման հետ։ "Միրի" աղջիկ, մեծ բան էր Հաղբակում։ Նա ոչ սակաւ հոգ էր տանում եւ իր հագուստի ու պաճուճանքի մասին։ Նրա զարդարանքները բաղկանում էին գոյնզգոյն յուլունքներից, քթի եւ ականջների օղերից, մատանիներից, պարանոցի մանեակից, գլխի արախչինից, նախշած ոսկի եւ արծաթի դրամներով, եւ արծաթեայ քամարից։ Վերջինը խիստ գեղեցիկ կերպով սազ էր գալիս բարակ մէջքին։

Նա մտածում էր եւ իմ մասին։ Երեւի, չէր ուզում, որ ես յայտնուէի ամբոխի մէջ իմ արդէն հնացած հագուստով։ Այն օրից, որ ես փախայ տէր Թօդիկի դպրոցէն, ես չէի փոխել իմ հագուստը, որովհետեւ ուրիշը չունէի։ Գիշերից բաւական անցել էր, երբ Մարօն, բոլորովին յոգնած, իմ մօտ եկաւ։ Նա յայտնեց, թէ ինքը չէ ցանկանում, որ ես երեւնայի ուխտաւորների մէջ հնացած շորերով, ասաց, որ իր եղբայրը ունէ մի ձեռք հագուստ բոլորովին

նոր, որոնց ամենեւին չէ հագել ընծայեց ինձ հագնելու համար։

— Հասօի շորերը իմ վրայ չեն կարող նստել, պատասխանեցի ես։ — Հասօն աւելի հաստ է եւ հասակով կարճ. ես նրանից բարակ եմ եւ երկայն։

— Ես չեմ քնի, այս գիշեր կը նստեմ, բոլորը կը դրստեմ քո հասակի համեմատ։ Նա չափեց իմ հասակը եւ հեռացաւ։

Հաղբակեցի կինը իր տան դերձակն է։ Նրանց հագուստներն այնպէս էին ձեւուած, որ մեծից փոքրի համար եւ փոքրից մեծի համար փոփոխելու միշտ հնար կար։

Հայերի համար շատ թանգ էր նստում ուխտագնացութիւնը։ Մի քանի գիւղի բնակիչները հաւաքվում էին միասին, կազմում էին ամբողջ քարաւան, շատ անգամ բաղկացած հարիւր-երկու հարիւր հոգուց։ Մի այսքան բազմութիւն դարձեալ չէր կարող առանց վտանգի կատարել իր ճանապարհորդութիւնը. նրանք վարձում էին քրդի ձիաւորներ, որ իրանց պաշտպանեն աւազակների յարձակմունքներից, եւ մարդագլուխ վճարում էին մի նշանակեալ արծաթ։ Բայց քիչ չէր պատահում, որ նոյն իսկ պահապան քրդերի անյայտ ընկերները յարձակվում էին եւ կողոպտում էին ուխտաւորների քարաւանը։ Պահապանները թէեւ ընդդիմութիւն էին գործում, բայց միայն ցոյց տալու համար, թէ իրանք աւազակների հետ առաջուց յարաբերութիւն չունէին։

Ուրբաթ օրը մենք ճանապարհ ընկանք, վաղ-առաւօտեան, առանց քուրդ ձիաւորների պահպանութեան, եւ ոչ խառնուեցանք գիւղացիների հետ։ Մի այսպիսի համարձակութիւնը թէեւ յանդգնութիւն էր մեր կողմից, բայց նախ, իմ մնափառութիւնը չէր ներում ապաւինել

ԼԲ.

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱՄՕՐ ՎԱՆՔԻ ՏՕՆԱԽՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Շաբաթ աւուր երեկոյեան պահուն մենք հասանք վանքը։

Իմ առաջին հոգսն եղաւ մեր վրանը կազմել մի յարմար տեղում, որ ուխտաւորները հանգստանան։ Մարգարիտն եւ Խաթունը շատ յոգնած էին, նրանք հենց որ տեղ հասան, դիակի պէս վայր ընկան։ Մարօի հպարտութիւնը թոյլ չէր տալիս ցոյց տալ իր յոգնածութիւնը, նա օգնում էր ինձ վրանը կանգնելու միջոցին եւ ծիծաղում էր Մարգարիտի վրայ։ Փոքրիկ Սալբին իր աւանակից իջնելուն պէս, վազեց դէպի վանքը, ասելով.

— Եշ գնում եմ Աշուածածինը տեսնեմ։

Համաձայն Մարօի ցանկութեան ես վրանը կազմեցի մի երեւելի տեղում։ Քառորդ ժամից յետոյ ամեն ինչ սարքուած էր։

Սուրբ Տիրամօր վանքը գտնվում է Վանայ ծովակի ափին, Լիմ անապատի հանդէպ, Կորդուաց լեռների մէջ։ Հայաստանի վանքերից համարեա ամեն մէկը սեպհականել է մի առանձին հրաշագործ զօրութիւն, եւ ժողովրդի մէջ հռչակուած է որպէս այս եւ այն բժշկութիւնների մասնագէտ։ Կորդուաց երկրի սուրբ Աստուածածինը նշանաւոր էր որպէս բորոտութեան, քոսութեան եւ տեսակ-տեսակ խոցերի

բժշկող։ Նա ոչ միայն սրբում էր յուսով իր դուռը դիմող ուխտաւորներին յիշեալ ախտերից, այլ բոլորովին առողջ մարդկերի մէջ պատճառում էր նոյն ախտերը, եթէ նրանք կը բարկացնէին իրան, եթէ անհնազանդ կը գտնուէին դէպի իր վանականները, և կամ չէին լցնի նրանց պահանջները։ Այս պատճառով, ժողովրդի մէջ բորոտութիւնը, քոսութիւնը, մի քանի տեսակ խոցեր և կերցաւը՝ կոչվում էին "տիրամօր եարայ", այսինքն՝ Տիրամօր վէրք կամ խոցեր, որոնք յայտնվում են որպէս պատիժ մարդիկների յանցանքի համար Աստուածամօր կողմից։

Կորդուաց երկրի Աստուածամայրը խստասիրտ էր և վրէժխնդիր։ Նրա բարկութիւնը մարդիկներից անցնում էր և անասունների վրայ։ Ընտանի կենդանիներից ամեն պիտակաւորը համարվում էր նրա վանքին նուիրական, որովհետև սուրբ Տիրամայրը դրել էր նրա վրայ իր "նշանը"։ Տէրն իրաւունք չունէր իր պէտքերի համար գործ ածել իր կովը, եզը, գոմէշը, ձին և այլ չորքոտանին, եթէ նրանց վրայ գտնվում էր "տիրամօր նշանը", որը մի ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ մի քանի պիսակներ անասունի մարմնի որ և իցէ տեղում։ Նա կամ պէտք է ինքն իր անասունը ուղարկէր վանքը, և կամ սպասէ, մինչև վանքի "մղդսիքը" գային և տանէին։ Ամեն տարի վանքի "մղդսիքը" պտըտում էին գաւառներում և հաւաքում էին այսպիսի անասուններ։ Ոչ մի հայ իրաւունք չունէր գնել կամ վաճառել նրանց, որովհետև վանքի սեպհականութիւն էին։

Վանքի մօտ կար մի գիւղ, որ կոչվում էր "վանքի գիւղ"։ Նրա բնակիչները բոլորովին ծոյլ և տխմար մարդիկ էին, ուրիշ պարապմունք չունէին, միայն ծառայում էին վանքին և կոչվում էին "տիրամօր մղդսիք"։ Նրանց ապրուստի աղբիւրը վանքն էր։

Առանց ցաւելու չէր կարելի նայել, երբ մի ամբողջ գիւղի ողորմելի բազմութիւնը նուիրել էր իրան միայն վանքի սպասաւորութեանը, դառնալով կոյր գործիք նրա միաբանութեան ձեռքում։ Տիրամօր “մղդսին„ գրագէտ մարդ չէ։ Բայց նա գիտէ Աւետարանից ամբողջ գլուխներ, երգում է շարականներ, կարդում է եկեղեցական ընթերցանութիւններ երբ նա, առած իր հետ վանքի սրբութիւններից մէկը ման է գալիս գիւղից գիւղ, քաղաքից քաղաք, մտնում է ամեն ջերմեռանդ հայի տուն, վանքի սրբութիւնը բաց է անում, մաղթանք է կատարում, համբուրել է տալիս, եւ ողորմութիւն է հաւաքում։

Տիրամօր “մղդսինների„ մուրացիկ թափառականները կարելի էր տեսնել ամեն տեղ։ Ես դեռ յիշում եմ, երբ նրանք մեր տունն էին գալիս, բաց էին անում վանքի “սուրբ նշանը„, — նա լինում էր՝ կամ մի խաչ, կամ մի որ եւ իցէ սուրբի մարմնի մասունքը, — որը դնում էին մաղի վրայ, նրա չորս կողմից ձեռքով բռնում էին, եւ սկսում էին զանազան բաներ կարդալ։ Մայրս ինձ, Մարիամին եւ Մագթաղին նստեցնում էր մաղի տակ, որի վրայ դրած էր “սուրբ նշանը„։ Այդ անում էր այն մտքով, որ մաղի ծակերից “սուրբ նշանի„ օրհնութիւնը թափուէր մեր գլխին։ Յետոյ նրանք “խաչալուայ„ էին անում, մեր երեսին օրհնած ջուր էին քսում, եւ շատ ուրիշ բաներ էին անում, որ այժմ մոռացել եմ... Մայրս փող չէր ունենում, բայց դարձեալ Տիրամօր մղդսիներին առանց մի բան տալու ճանապարհ չէր գցում. նա կտրում էր իր պարանոցի կամ գլխի զարդերից մի արծաթ եւ տալիս էր նրանց։

Վարդապետները վանքի սրբութիւնները տալիս էին մղդսիներին, ժողովրդի մէջ ման ածելու, զանազան պայմաններով՝ — երբեմն վարձով, երբեմն կապալով, իսկ երբեմն

այն դաշամբ, որ հաւաքած գումարի մի մասը տային վանքին, միւս մասը իրանք մղդսիքը վեր առնէին։

Բայց քիչ չէր պատահում, որ մղդսինները, օգուտ քաղելով ժողովրդի միամտութիւնից եւ նրա սնահաւատութիւնից, դէպի չարն էին գործ դնում վանքի հաւատարմութիւնը։ Նրանցից շատերն ունէին իրանց տներում խաչեր եւ կեղծ, հնարած "սուրբ նշաններ„ — դրանց մէն էին ածում վանքի սրբութիւնների անունով։

Սուրբ Տիրամօր հրաշագործութիւնը, զանազան բորոտութիւններ, խոցեր եւ այլ փոխանցիկ հիւանդութիւններ բժշկելու մասին, ամեն տեղ հռչակուած լինելով, ամեն կողմից բերում էին նրա վանքը այսպիսի ախտաւորներին։ Նրանք մնում էին այնտեղ տարիներով, ի հարկէ, քիչերին էր յաջողվում առողջանալով իրանց տունը վերադառնալ, իսկ մեծ մասը անխնամ մնալով, ոչնչանում էին։ Ես հիմայ եմ հասկանում վնասակար հետեւանքը մի այսպիսի սնահաւատութեան, որ մտցրել էին ժողովրդի մէջ վանքի աբեղաները։ Հիւանդութիւններից շատերը փոխանցական լինելով, ուխտաւորները վարակվում էին եւ տարածում էին ժողովրդի մէջ։ Այս էր պատճառը, որ երբեմն բոլորովին առողջ ուխտաւորը վերադառնում էր իր տունը ախտաւորուած. նա համարում էր այդ մի պատիժ, որ տուեց նրան Տիրամայրը, գուցէ իր մեղքերի համար...

Նոյն իսկ վանքի գիւղացիները, անդադար յարաբերութիւններ ունենալով հիւանդների հետ, վարակվում էին։ Ոչ մի տեղ չէ կարելի տեսնել այնքան բորոտներ, մարմնով եւ դէմքով այլանդակուած մարդիկ, որքան վանքի գիւղում, Մի քանի տեսակ հիւանդութիւններ դարձել էին նրանց մէջ ժառանգական, անցնում էին սերունդից սերունդ, որպէս էր հաշմանդամութիւնը։

Մովսէս առանձին օրէնքներ գրեց բորոտների եւ զա-նազան փոխանցական հիւանդութիւններ ունեցողների մասին։ Եւ մինչեւ այսօր արեւելցիք իրանց բնակութիւնից դուրս են քշում նրանց։ Բայց սուրբ Տիրամօր «մզդսին» ուրախ է լինում, երբ նրա կինը ծնում է մի զաւակ բոլորովին այլանդակուած կերպարանքով. այլ խօսքով ասած, զարդարուած «տիրամօր նշաններով»։ Մի այսպիսի հրէշաւոր ցուցանքը բերում է հօր համար բաւականին արդիւնք։ Նա դնում է իր որդին աւանակի վրայ, ման է ածում երկրից երկիր, ցոյց է տալիս Աստուծոյ Մօր սքանչելիքը, շարժում է մարդկանց մէջ երկիւղ եւ ջերմեռանդութիւն, — փող է հաւաքում...

Յիշեալ հիւանդութիւնները ունեցող Թշուառները կոչվում էին՝ «տիրամօր խեղճեր»։ Դրանց մանածելը ժողովրդի մէջ՝ սարսափ էր տարածում եւ աւելի էր շարժում տեսնողների հաւատքը դէպի վանքը, եւ հետեւապէս բազմացնում էր ուխտաւորների Թիւը։ Այս պատճառով վարդապետները ամենեւին չէին արգելում մզդսիների խաբէութիւնները, որովհետեւ նրանց հետ կապակից էին վանքի շահերը։

Հայերի մէջ անէծք է դարձել ասելը՝ «Տիրամօր եարան (խոցը) ընկնի քո վրան»։ Եւ առանց սարսափելու ոչ ոք չէ յիշում Կորդուաց լեռների սուրբ Աստուածածինը... Նա վրէժխնդիր է եւ խստասիրտ...

Ես էլ այն ժամանակ նոյն մոլորութեան մէջն էի, ես էլ տոգորուած էի նոյն սնահաւատութեան ախտով... Ես էլ հաւատում էի այս բոլորին... Բայց երբ կարդացի Հայոց Պատմութիւնը, այն ժամանակ հասկացայ, որ Տիրամօր վանքի այս աւանդութիւնները եւ սովորութիւնները խիստ խորին կապ ունէին մեր պատմական անցեալի հետ, այն ժամանակ-

ների հետ, երբ Ներսէս մեծը Տիրանի որդի Արշակի օրերով Հայաստանում հիմնեց բազմաթիւ վանքեր. Նրանցից շատերը ծառայում էին որպէս բորոտների եւ հաշմանդամների պատըսպարաններ։ Ժողովրդից հեռացրած այդ ախտաւոր հասարակութիւնը ապրում էր առանձին վանքերի մէջ, ուր նրանց խնամք էին տանում։ Բայց այդ մարդասիրական սովորութիւնը, ժամանակների հետ փոխուելով, ստացաւ բոլորովին ուրիշ նշանակութիւն, եւ ժողովրդի սնահաւատութիւնը տուեց նրան մի այլ կերպարանք։ Բայց 15 դար առաջ, այինքն Ներսէս մեծի օրերով, այսպիսի հիմնարկութիւնների նպատակը բոլորովին ուրիշ էր, բոլորովին մարդասիրական էր։

Տիրեց մթին գիշեր։ Ուխտաւորներից ոչ ոք դեռ քնած չէ։ Վանքի շուրջը ընդարձակ տարածութիւն պատած է վրաններով. նրանց առջեւից քարշ ընկած գոյնզգոյն լապտերները տալիս են այն ընդհանուր լուսաւորութեանը կախարդական բնաւորութիւն։ Վրանների ամեն մէկի մէջ գետեղուած են ուխտաւոր գերդաստաններ, իսկ շատերը մնացել են բացօթեայ, իջեւանելով բաց երկնքի տակ։ Այս խառնիճաղանճ ամբոխի մէջ կարելի էր գտնել ամեն երկրի հայեր, սկսեալ Փոքր Ասիայից մինչեւ Պարսկաստան, մինչեւ Արարատի գաւառները։ Իսկ Հաղբակայ, Վանայ, Մուշի, Բաղէշի բնակիչների մեծ մասն այնտեղ էին։

Ես դուրս եկայ մեր վրանից տեսնելու, թէ սալմաստեցիներից ովքեր էին եկած։ Մարօն ցանկութիւն յայտնեց ինձ հետ գալու։ Մարգարիտը եւ Խաթունը չափազանց յոգնած էին, մնացին վրանում։ Փոքրիկ Սալբին արդէն քնած էր։ Երկար ես ման էի գալիս Մարօի հետ ուխտաւորների բանակի մէջ։ Ամեն տեղ շարժողութիւն կար, խառնվում էին, ամբոխվում էին, ամեն տեղ լսելի էր լինում երգ,

ագարակ, ծիծաղ, անէծք, աղօթք, եւ երբեմն մանուկ շըրթունքների ջերմ սիրախօսութիւններ...

Կարդալով վերջին ժամանակներում Յունաստանի պատմութեան մէջ ոլիմպիական, դելֆեան Ապոլոնի եւ սպանդարամետական տօների մասին, միշտ ես յիշում էի իմ ուխտագնացութիւնը եւ սուրբ Տիրամօր վանքը։ Ես յիշում էի նրա տօնախմբութիւնը, ուր սկսեալ խորին հեթանոսութիւնից, ժողովրդի հոգու մէջ մնած նախապաշարմունքները արտայայտվում էին իրանց բոլոր նախնական կերպարանքով։ Ես երեւակայում էի իմ մտքում միշտ մի այսպիսի պատկեր՝ — քրիստոնէութիւնը յայտնուած քուրմի զգեստով...

Ոչ մի նոր վարդապետութիւն բոլորովին չէ կարողանում ջնջել, անհետացնել ժողովրդի սրտից այն, որ թողել է անցեալը։ Հեթանոսութեան ծէսերը, արարողութիւնները, պաշտամունքը դարերով արմատացել էին հայի հոգու մէջ, նրանք միացել էին նրա բնաւորութեան հետ։ Քրիստոնէութիւնը միանգամով սրբել Հայաստանը հին նախապաշարմունքներից կարող չէր, մինչեւ ժամանակը եւ կրթութիւնը չը տար նրան մի նոր ձեւ եւ կերպարանք։

Մենք մտել էինք գալիս ուխտաւորների բանակի մէջ, ուր իւրաքանչիւր քայլում հանդիպանում էր մի նոր տեսարան։ Մարօն լուռ էր. նա խիստ սակաւ էր խօսում։ Նա վազում էր մի տեսարանից միւսը, որպէս անհանգիստ թիթեռնիկը թռչում է մի ծաղկից դէպի միւսը։ Կարծես, նրա հետաքրքրութիւնը ոչ մի բանի մէջ չէր կարողանում բաւականութիւն գտնել. Նա բոլորից էլ շուտով ձանձրանում էր։

Մի տեղ աշուղը սազը ձեռին հանդէս է մտել. Նա իր նուագարանը սեղմած կուրծքին, ածում է, երգում է եւ

պատմում է մի հին վէպ։ Հեքիաթ սիրող բազմութիւնը, շրջապատած նրան, խորին ուշադրութեամբ լսում է եւ քաջալերում է իր գովեստներով եւ ընծաներով ժողովրդական վիպասանին։

Մի տեղ հանդէս են մտել երկու աշուղներ։ Նրանք մրցութիւն են անում միմեանց հետ։ Որպէս մի զոյգ համարձակ մենամարտողներ, տաքացած, բորբոքուած, կռւում են։ Դա հանճարի եւ մտաւոր ճարտարութեան կռիւ է։ Նրանցից մէկը երգով առաջարկում է մի հարց, միւսը պէտք է իսկոյն պատասխանէ նոյնպէս երգով։ Երկուսի երգեցողութեան յանգերը, չափերը, եւ եղանակը պէտք է միաձեւ լինեն։ Հարցը եւ պատասխանը կատարվում է զարմանալի արագութեամբ, յանպատրաստից։ Նա յաղթուած է համարվում, երբ պատասխանում է անճիշտ, կամ խիստ անագան։ Յաղթողը խլում է իր հակառակորդի սազը, մուզաների նման պարգեւած քնարը, — դա բանաստեղծի մրցանակն է։

Ես յետոյ շատ անգամ մտածում էի, երբ մինչեւ այսօր վանքերի տօնախմբութիւնների ժամանակ յայտնվում են աշուղները, որպէս ժողովրդական բանաստեղծներ, ցոյց տալու իրանց հանճարը եւ մրցանակ ստանալու, — չէ՞ որ դա մի եւ նոյն հին սովորութիւնն է, որ մնացել է կռապաշտական դարերից, երբ մեր երգիչները յայտնվում էին մեհենական տօներում։ Բայց ո՞րտեղ մնացին նրանց ստեղծագործութեան պտուղները։

Մի այլ տեղ ռուլանդարները ածում են զուռնայ եւ նաղարայ։ Նրանք կանգնած են տափարակի վրայ։ Այնտեղ հաւաքուել է զուարճասէր բազմութիւնը։ Պար են բռնել. դա կոչվում է եալլի կամ գօվանդ։ Տղամարդիկ, կանայք եւ աղջիկներ, միմեանց ձեռքից բռնած, կազմել են մի բոլորակ

շղթայ։ Նուագածուները կանգնած են բոլորակի կենտրոնում։ Յայտաճամուկ շղթան պտըտվում է նրանց շուրջը։ Կնիկների երեսները քօղարկած են, իսկ աղջիկներինը բաց են։ Մի տղամարդ, գոյնզգոյն թաշկինակը ձեռքում, դրօշակի նման փռփռացնելով, տանում է պարագլուխը։ Նա սկսել է մի ջանգիւ–լու–մ եւ ամեն անգամ երգում է մի տուն, ամբողջ խօրը կրկնում է նրա խօսքերը։

Իսկ երբեմն երգում են հերթով։ Այն ժամանակ մրցութիւն է լինում տղամարդերի եւ աղջիկների մէջ։ Նրանք պատասխանում են միմեանց զանազան սրախօսութիւններով։

Պարի եղանակը կամ ձեւը պահպանվում է ոտքերի զանազան տեսակ շարժուածքներով։ Երբեմն շղթայի բոլորակ շարքը ստանում է ոլորմոլոր ձեւ, այն ժամանակ կազմվում է մի կատարեալ լաբիւրինթոս։ Բայց երբէք խաղացողները չեն խառնվում միմեանց։

— Կուզե՞ս, մենք էլ պար բռնենք, հարցրի Մարօից։

— Չէ, գնանք ուրիշ բաներ մտիկ անելու, պատասխանեց նա։

Պատառելով խառնուած ամբոխը, մենք անցանք վանքի գաւիթը. այստեղ հանդիսանում էր մի այլ տեսարան։

Մարօն սարսափեցաւ։

Այստեղ բազմութիւնը շրջապատել էր մի նորահաս կնոջ, որ ուշաթափ եղած, մոլեգնաբար թաւալվում էր գետնի վրայ։ Նրա բերանը փրփրում էր, աչքերը վառվում էին վայրենի կրակով, մարմնի անդամները դողդողում էին, եւ կատաղի կերպարանքը ցոյց էր տալիս, որպէս թէ նա տանջվում է մի աներեւոյթ զօրութիւնից։ Նա երբեմն իր դողդոջուն շրթունքի միջից արձակում էր խուլ, մթին եւ անկապ խօսքեր։

Նրան կոչում էին “ընկաւոր„։

Մի վարդապետ փոքրիկ խաչը ձեռին կանգնած էր “ընկաւորի„ մօտ։ Նրա մօրուքի եւ շրթունքի ցնցողութիւնից երեւում էր, թէ աբեղան աղօթում է։

“Ընկաւորը„ կրկին ուշաթափ եղաւ, մտաւորապէս յափշտակուելով մի վերին ազդեցութիւնից։ Քանի րոպէ նա մնաց անշարժ։ Ու ապա սկսեց արձակել խորին հառաչանքներ, արտասանել կցկտուր բառեր, եւ կոչել հրեշտակների, դեւերի, սատանաների, սուրբերի անուններ։

Վարդապետը դրեց “ընկաւորի„ բերնում փոքրիկ խաչը։ Նա ագահ ախորժակով խաչը ներս է կլանում։ Քանի րոպէից յետոյ վարդապետը ձգում է շղթայից, որին կապուած էր փոքրիկ խաչը, եւ դուրս է քաշում։

“Ընկաւորը„ փոքր ինչ սթափվում է։ Բայց տակաւին նրա երեսը զարհուրելի է եւ աչքերն արտայայտում են սարսափելի վրդովմունք։

Վարդապետը դարձեալ նրա բերնումն է դնում խաչը, եւ այս գործողութիւնը կրկնում է երեք անգամ։

“Ընկաւորը„ բաւականին զգաստացած, ձայն է տալիս.

— Վանեցի Շուշան-Խաթունը թող այստեղ հրամայէ, “Աղան„ (Աստուածամայրը) կանչում է։

Շուտով երեւան է լինում Շուշան-Խաթունը լի ահ ու դողով։ Դա մի հարուստ վաճառականի կին է, որ աւելի քան տասն տարի ամուսնացած լինելով, տակաւին զաւակ չունի։

“Ընկաւորը„ սկսում է բարբանջել.

“Եղիսաբէթն աւետիս տուեց... կոյս Մարիամը յղացաւ... Գաբրիէլը ուրախացաւ... որդին արգանդումը ցնծաց... Ով է, որ բաց է անում ամլութեան կապը... Սուրբ Տիրամայրն է այն... Գոհացէք, ժողովուրդներ... Ուրախ եղէք, ուխտաւորներ... Աստուծոյ ատեանը բացուել է...

Եւ նոյն րոպէում արեղայի խորամանկ դէմքի վրայ երեւաց մի կեղծ ժպիտ։ Նա շարունակեց.

— «Ալաք, բալաք» նշանակում է գոյնզգոյն կամ գոլ-գոլ, այսինքն՝ կերպաս, աբրէշումի կերպաս, եզերքը զառով զարդարած։ — Դա տաճարի վարագոյրն է։ «Աղան» պահանջում է ձեզանից, — արեղան դարձաւ դէպի մշեցի Գրիգորը։ — Դուք այսուհետեւ կ'ուրախանաք, ձեր խնդիրքը կը կատարուի։ «Աղայի» տաճարի վարագոյրը հնացել է։

Գուշակութիւնները մինը միւսի ետեւից շարունակվում էին։ Զարմանալին այն էր, որ «Աղան» իր պատգամախօսի բերանով կոչում էր ամեն երկրից եկած նշանաւոր եւ հարուստ ուխտաւորներին։ Իսկ նրանք խորին երկիւղածութեամբ լսում էին իրանց դատավճիռը։

Յետոյ գուշակողը ընկնում է բոլորովին ուշագնացութեան մէջ։ Վարդապետները տանում են նրան, հաւատացնելով, թէ նոյն դրութեան մէջ նա կը մնայ մի քարայրի մէջ մինչեւ վանքի գալոց տօնախմբութեան օրը։

— Խե՛ղճ, ասաց Մարօն, — ի՞նչպէս պէտք է մնայ այնտեղ, բա՛ չի՞ մեռնի։ Փարհատ, ես կ'ուզէի, որ «ընկաւորը» մի բան էլ ինձ համար ասէր։ — Դու չե՞ս հաւատում։

— Հաւատում եմ, պատասխանեցի ես։

Իրաւ որ, հաւատում էի։ Իսկ եթէ Մարօն այժմ հարցնէր ինձանից, նրան կ'ասէի՝ այն ժամանակ, երբ մարդիկ կուռք էին պաշտում, Պիւթիաս քրմուհին, իր եռոտանիի վրայ կանգնած, այսպիսի պատգամներ էր կարդում։ Դա եւս Հայաստանի հեթանոսական դարերից մնացած հին սովորութիւն է։

Մենք անցանք եկեղեցական մարգարէութիւնից դէպի ժողովրդական մարգարէութիւնը։

Լույսը [illegible] լույս, նստած էր փոքրիկ աղ-
ջամին [illegible], ծռւած ընկուզի ճյուղով,
[illegible] որ կախվում էր նրա մոտ։ Նա
քնքուշ [illegible] Համեմունք եւ կախարդական
Սա [illegible] բազմութիւնը շրջապատել էր
թե [illegible] էր։

[illegible] է, ասաց Մարօն։
[illegible] կոչում են նրան։
[illegible] թէ ինձ եւ թէ Մարօին։
[illegible] մեզ համար, նա դարձաւ դէպի
[illegible] — [illegible] փող չեմ առնի։
[illegible]։ Ո՞ւր է քո մայրը, սկսեցի ես
[illegible] Հարցերով։
[illegible] չը առած, յայտնուեցաւ Սու-
[illegible] կերպով նայեց իմ երեսին, մռմռաց
[illegible] քանի անհասկանալի խօսքեր։ Փոքրիկ
[illegible] ժայռից, որի վրայ նստած էր, եւ եր-
[illegible] գիշերային խաւարի մէջ։
— [illegible] նրանք փախան, երբ տեսան մեզ, Հարցրուց
Մարօն։
— Չեմ իմանում։ Պառաւ կախարդը միշտ զգուշա-
[illegible] է, որ Հիւրքին ինձ չը Հանդիպէ, պատասխանեցի ես։
— [illegible] սատանայ է այդ աղջիկը, ասաց Մարօն։
— Նա Հաւատացնում էր, թէ իր մայրը գողացել է
[illegible] գեւերի օրօրոցից, մէջ մոտ մի աղջիկ, որ կանգնած
[illegible] մօտ։ — Դրուստ է ասում, եթէ դեւերի չի լինի, մի
[illegible] պատիկ երեխան կարող է ամեն բան գիտենալ։ Նա
[illegible] ինձ բոլորը, ինչ որ կար իմ սրտում, ինչ որ ես
[illegible] էի…

Երբ հեռացանք բազմութիւնից, Մարոն ինձ ասաց.

— Կամ Կարոն, կամ նրա ընկերներից մեկն այստեղ պետք է լինի։

— Դու ի՞նչից ես իմանում։

— Այդ կախարդ կինը եւ փոքրիկ վհուկը միշտ հետեւում են նրանց։ Որտեղ որ Կարոն լինում է, դրանք այնտեղ իսկոյն յայտնվում են։

— Ես չեմ հասկանում, Կարոն եւ իր ընկերներն ի՞նչ գործ ունեն այդ բոշաների հետ։

— Ես էլ չեմ հասկանում, պատասխանեց Մարոն։ — Բայց մի բան ասեմ քեզ, Փարհատ, այն փոքրիկ վհուկը՛, որին կոչում են Հիւրրի, հայերէն խօսում է եւ խօսում է ինչպէս մի հայ։

— Բոշաներն ամեն լեզուով խօսում են։

— Դա նրանց նման չէ։ Մի անգամ ես ասեցի՝ Հիւրրի, եկ մեր տունը մնա, ես քեզ կը պահեմ, ինձ քոյր կը լինես։ Նա ինձ ասաց, “չէ, ես մօրս մօտ պիտի գնամ, մայրս ինձ շատ է սիրում„։ Այս խօսքերը նա ասաց հայերէն լեզուով. բայց պառաւը հէնց որ լսեց, բարկացաւ, շուտով հեռացրուց Հիւրրիին։

— Նա մի կորած մայր է պտռում, Մարօ, բայց ո՞րտեղ է, յայտնի չէ, խեղճը միշտ քշում է նրան։

— Այդ ես էլ իմանում եմ, պատասխանեց Մարոն։

Դառնալով դէպի մեր վրանը, մենք անցանք “փորձութեան ձորի„ միջով։ Այնտեղ էր “վիճակի ժայռը„։ Նա կոչվում էր “վիճակի ժայռ„ այն պատճառով, որ նրա վրայ ուխտաւորները փորձում են իրանց բախտը։ Նրանցից իւրաքանչիւրը մօտենում է ժայռին, առնում է գետնից քարի փոքրիկ կտոր եւ կպցնում է ժայռին։ Եթէ քարի կտորը

Քարը նրա վզից կախած, նշանակում է, որ նրա ուխտը ընդունելի է եղած: Իսկ եթէ ցած գլորվի, քարը վզից ընկնում, վհատուած ուխտաւորը տխուր դէմքով հեռանում է խորհրդական ժայռից:

Մարդն մտածում փորձելու իր բախտը, բայց այնքան բազմութիւն թափուած էր այնտեղ, որ չէ կարողացաւ առաջ գնալ: Մենք թողեցինք այդ մի ուրիշ ժամանակի:

ԼԳ.

ԲՈՂՈՔ ՎԱՆԱԿԱՆ ՍՐԲՈՒԹԵԱՆ ԴԷՄ

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ դարձանք մեր վրանը։ Պառաւ Խաթունը անքուն պահապանի նման հսկում էր։ Մարգարիտը քնած էր, փոքրիկ Սալբիին սեղմած ունելով իր գրկում։ Քնի մէջ նա մոռացել էր իր քօղը, երեսը մնացել էր բաց։ Պառաւը տեսնելով իմ ներս մտնելը, նրա երեսը ծածկեց։ Մարօն սկսեց ծիծաղել, որ ոչ սակաւ բարկութիւն պատճառեց պառաւի մէջ։

— Դու ոչ ահն ես իմանում, ոչ ամօթը, Մարօ, միայն Աստուած գիտէ, թէ քո վերջն ինչ կը լինի... ասաց նա ծանր կերպով։

Մարօն ժպտաց եւ ոչինչ չը պատասխանեց։

Մարօն թէեւ խոստացաւ, թէ կ'աշխատէ, որ ճանապարհին Մարգարիտին խօսացնէ ինձ հետ, կամ նրան իր երեսը բաց անել կը տայ ինձ մօտ, բայց հնար չեղաւ. Մարգարիտը մնաց ինձ համար միշտ լուռ եւ վարագուրեալ կուռք։

Առաւօտը պէտք է լուսացնէր Տիրոջ կիւրակէն — տօնի մատաղ կտրելու օրը։ Ահա այդ պատճառով, կէս գիշերից սկսած, ամէն մի ուխտաւորի վրանի առջեւ, գետնում փորած հնոցի մէջ, վառվում էր կրակ, եւ նրա վրայ դրած կաթսայի մէջ եփ էր գալիս մատաղի խաշլաման։ Շոգին կաթսաների արտաշնչութիւնից լցրել էր օդը ախորժ-բարեպաշտական հոտով։ Մի քանի տեղերում դեռ նոր էին

մորթում զոհերը։ Վանքի մղդսիները փութաջան եռանդով պտըտում էին ուխտաւորների բանակի մէջ, կատարելու նրանց պահանջները։ Մղդսիներն էին վաճառում մատաղացու ոչխարները եւ մատուցանում էին ուխտաւորներին ինչ որ նրանց պէտք էր։ Ու դրանց մէջն էր վանքի սպասաւորների օգուտը։ Ամեն մի կտրած մատաղի ազդրը մղդսիների սեփականութիւնն էր, իսկ մորթը պատկանում էր վանքին։ Ու վարդապետների թիւը մղդսիներից պակաս չէր, որոնք հաւաքում էին մորթերը։

Պառաւ Խաթունը վաղուց գնել էր մեր մատաղացու ոչխարը, մի սպիտակ, անարատ խոյ։

— Ի՞նչ եղաւ, ուշացաւ վարդապետը, ասում էր անդադար պառաւը։ — Չեկաւ, որ աղը օրհնէ։

— Ի՞նչ պէտք է օրհնած աղը, հարցրի ես։

— Կարծես, հայ-քրիստոնեայի տղայ չը լինի, պատասխանեց պառաւը կծու կերպով. — այդքանն էլ չէ իմանում, բայց հինգ տարի վարժատուն է գնացել, գիրք է կարդացել...

Մարօն ասաց՝ թէ օրհնած աղը նրա համար է, որ ուտացնում են մատաղին նախ քան նրան զոհելը։

Վերջապէս յայտնուեցաւ վարդապետը։ Նա այնքան զբաղուած էր, որ հազիւ ժամանակ ունեցաւ առնել իր ափի մէջ մի քիչ աղի փշրանք, որը մօտեցրուց իր բերանին, անլսելի ձայնով փրփրթաց նրա վրայ մի քանի խօսքեր — ի հարկէ աղօթք պէտք է լինէր — եւ ապա տուեց աղը պառաւ Խաթունին։ Պառաւը առեց աղը, վարդապետի աջը համբուրելով, եւ մի եւ նոյն ժամանակ կոխեց նրա ափի մէջ մի բան։ Վարդապետը շնորհակալութիւն յայտնեց, օրհնեց եւ հեռացաւ, ասելով՝ "ընդունելի մատաղ լինի, սուրբ Աստուածածնի օրհնութիւնը ձեզանից անպակաս լինի", եւ այլն։

Աղն ուտացրինք ոչխարին, խեղճ անասունը այնպէս ախորժանօք կերաւ, ամենեւին չը մտածելով, թէ այնուհետեւ որպիսի դաժան վիճակ էր սպասում նրան։

Թէեւ ես երկար թափառեցի ուխտաւորների բանակի մէջ, բայց տակաւին իմ նպատակին հասած չէի. սալմաստեցիներից ոչ մէկին չը տեսայ։ Վանքի մղդսին յայտնեց՝ թէ նրանց քարաւանը իջեւանել է բլուրի միւս կողմում, որովհետեւ սալմաստեցիք, ուխտաւորների վերջինները լինելով, վանքի մօտակայքում տեղ չը գտան։ Երբ ես տուեցի նրան երկու ղուրուշնոցը, նա յանձն առաւ տանել ինձ եւ ցոյց տալ նրանց տեղը։

Եւ իրաւ, իւրաքանչիւր երկրի ուխտաւորների քարաւանը իջեւանել էր մի առանձին տեղում։ Ամբողջ կէս ժամ մենք անց էինք կենում այն ընդարձակ եւ խառն բանակի միջով, դեռ վերջ չը կար։ Բայց մղդսի Թօրոսը — այսպէս էր իմ առաջնորդի անունը — դեռ գոհ չէր վանքի այն տարուայ “հունձքով„՝ նա գտնում էր ուխտաւորների թիւը շատ պակաս, անցեալի հետ համեմատելով։

— Վատացա՜ն ժամանակները, աղայ, — ասում էր նա խորին կերպով հոգւոց հանելով։ — Առաջ լաւ էին տարիները. կը տեսնէիր, այստեղ սար, ձոր, դաշտ, ասեղ գցելու տեղ չը կայ, ամենը բռնած կը լինէր ուխտաւորներով։ Հիմայ նրա կէսը, կէսի կէսը չը կայ։ Էլ ի՞նչով պէտք է ապրես։ Տասներկու գլուխ քուլֆաթ կայ իմ տանը, ամենից պստիկը հինգ տարեկան է։ Հաց կ՚ուզեն, հալաւ կ՚ուզեն, ո՞րտեղից բերես։ Ինչ էլ որ ուխտաւորներից ձեռքդ է գալիս, մեծ բաժինը մեր հայրսուրբները խլում են. թէ չը տաս, վանքի գիւղից դուրս կ՚անեն։ Ի՞նչ պէտք է անես նրանից յետոյ...

Մի քանի րոպէ տխուր լռութիւնից յետոյ մղդսին շարունակեց.

— Իմ տղերքը իմ բախտից բոլորն էլ մարմնով ողջ դուրս եկան, գոնեա մէկն էլ “խեղճ„ չեղաւ, որ հօր դարդին դարման անէր...

Ես սարսափեցայ, լսելով հօր մի այսպիսի անգութ ցանկութիւնը, որով կամենում էր, որ իր զաւակներից մէկը “խեղճ„ լինէր, այսինքն սուրբ Աստուածածնի հրէշաւոր ախտաւորներից մէկը լինէր, մարմնով այլանդակուած, որ կարողանար “հօր դարդին դարման անել„...

— Դու կ'ուզէի՞ր, որ մէկը “խեղճ„ լինէր, կտրեցի ես մղդսու խօսքը։

— Ի՞նչպէս չուզես, աղայ. “Խեղճին„ ամեն անգամ զանազան երկրներ պտըտացնելիս, կը տայ ինձ աւելի քան հինգ հարիւր ղուրուշ, դա բաւական էր իմ տանը մի տարուայ համար։ Հիմայ ի՞նչ բանի են պէտք մէկէլները, որ ողջ են, որ ձեռք եւ ոտք ունեն։ Նրանցից խէր (օգուտ) չը կայ...

— Ի՞նչու ես դու ցանկանում, որ “խեղճը„ անպատճառ քո որդիներից մէկը լինէր. այս վանքում խօ շա՞տ կայ, որին ուզենաս, կարող ես տանել, ման ածել եւ փող հաւաքել։

— Կարող եմ։ Բայց դու կարծում ե՞ս, որ մեր հայր սուրբերն իրանց հօր հոգու համար կը տա՞ն ինձ “խեղճին„ ման ածելու։ Չէ՛, եղբայր։ Դրա համար նրանք կը վեր առնեն աւելի՝ քան թէ ես կը հաւաքէի։ Ինձ կը մնար իմ չարչարանքը։ Օրինակ քեզ, մղդսի Յակօն այս տարի տարաւ “խեղճերից„ մէկին Վանայ երկրում ման ածելու. նա բերեց հազար ղուրուշից աւելի. բայց հարիւր ղուրուշ չը մնաց իր ձեռքում։ Բայց երբ “խեղճն„ իմ մսից եւ արիւնից կը լինի, այն ժամանակ վարդապետները չեն կարող պարպել իմ քսակը...

Այժմ հասկանալի էր ինձ մղդսու ցանկութիւնը. նա կամենում էր շահուել իր “խեղճից„, որպէս իրան պատկա-

նող սեպհականութիւնից, եւ չէր ուզում վարձել վարդապետներից իր համար անօգտաւէտ պայմաններով։ Թողեալ այդ, ես մղդսի Թորոսի խօսքերի մէջ նկատում էի ոչ միայն բողոք դէպի վանական աբեղաների հարստահարութիւնը, այլ մի գաղտնի ատելութիւն դէպի նրանց սրբազան անձնաւորութիւնը, որը չը պէտք է լինէր առանց իրական պատճառների։

— Երեւում է, վարդապետները քեզ հետ այնքան լաւ չե՞ն, մղդսի Թորոս։

— Վարդապետնե՜ր... կրկնեց նա խորհրդական ձայնով։ — Ի՞նչ կ՚ասես, եղբայր, դրանք մարդիկ չեն. խտակ սեւ սատանաներ են... Դրանք այն մղդսուն հաց կը տան, որ նրանց ամեն ասածին պատասխանէ՝ — "հա՛,,։ Բայց մղդսի Թորոսը մէկ դրուստ մարդ է, նա չէ կարող վատ բանին "հա,, ասել...

Առհասարակ ես նկատում էի, որ մարդիկ այն ժամանակ միայն ջերմեռանդ են դէպի վանքերը եւ վանական աբեղաները, երբ նրանցից հեռու են։ Որի ընդհակառակն, ես տեսնում էի, որ վանքերին մերձաւոր ժողովուրդը չափազանց զզուած էր նրանցից։ Ի՞նչ էր դրա պատճառը, ես չը գիտէի. միայն երեւում էր նրանց մէջ մինչեւ անգամ թերահաւատութիւն այն սրբազան տեղերի մասին, որոնք նուիրական էին ամեն մի հայի համար։ Շատ անգամ մի գործարանի կառավարչի վատութիւնը ծնուցանում է յաճախորդների մէջ ատելութիւն դէպի նոյն իսկ գործարանի հիմնարկութիւնը։ Արդեօք այս օրինակը չէ՞ր վերաբերում եւ մեր աբեղաներին եւ մեր վանքերին։

Ես երեխայութիւնից ունէի փոքրիկ խորամանկութիւն, սատանայի պէս մտնել մարդու դամարում, եւ որպէս ասում են, նրա ուղեղը թափել։ Լսելով մղդսի Թորոսի վերջին խօսքերը, թէ վարդապետները այն ժամանակ միայն վարձա-

տրում են վանքի սպասաւորներին, երբ նրանց կամքին հլու ծառաներ են դառնում, որոնք նրանց իւրաքանչիւր խօսքին, որքան եւ վատ լինէր նա, կը պատասխանեն՝ "այո,,, — եւ սկսեցի աւելի հետաքրքիր լինել, թէ ինչ էր պատճառ տուել միլլսու դժգոհութեանը։ Նա թէեւ խիստ դժուարութեամբ, այսուամենայնիւ, պատմեց.

Մենք երկու եղբայրներ էինք. իմ պստիկ եղբայրը պսակուեց, մի ամիս չանցաւ. մեռաւ։ Նրա հարսը մնաց տանը այրի։ Մէկ օր մեր Կարապետ հայր սուրբն ինձ կանչեց իր մօտ, ասաց՝ — «Մղդսի Թորոս, քո եղբօր կնիկը ինչ կանէ տանը„։ Ես պատասխանեցի՝ — Հայր սուրբ, ծառայ եմ աջիդ, ինչ պէտք է անէ, իմ երեխեքին շորեր կը կարէ, կը կարկտէ, թոնիր կը վառէ, հա, այդպէս տան բաներ կ'անէ։ Իմ կնիկը հիւանդ է, իմ երեխեքը նա կը պահէ։ Վարդապետն ասաց՝ — Այդ բաներից քեզ ինչ խէր, դու քո եղբօր կնիկն ուղարկիր, թող գայ վանքի ոչխարները կթէ, այս գործից քեզ համար շատ շահմունք կը լինի. եղեց, պանիրից, բուրդից իր համար "քալաֆուր„ կ'անէ։ Քեզ էլ սուրբ Աքանչելագործի մասունքը կը տամ, կ'երթաս Թարրիզու կողմերը, կը պտըտես„։ Ես ուրախացայ, այնժամանակ մի քանի հարիւր ղուրուշ պարտք ունէի, մտածեցի, հա, Աստուած ողորմաց, պարտքերս կը տամ։ Մէկ էլ միտք արի՝ — լաւ, իմ եղբօր կնիկը մէկ ամուայ ջահիլ հարս է, հալայ իր մեռելի սեւի մէջն է, ես ինչպէս թողնեմ, որ նա գնայ վանքի ոչխարները կթէ։ Կ'ասես թէ, սատանան ինձ խելքից հանեց, ասեցի՝ ինչ կայ, մեր մղդսիների շատերի կնիկներն, հարսերն, վանքին ծառայութիւն կ'անեն, միաբանների համար հաց կը թխեն, նրանց շորերը կը լուան, կը կարկտեն, վանքի պանիրը կը մակարդեն, իւղ կը հանեն, բուրդը կը մանեն, ինչ գլուխդ ցաւեցնեմ-վանքի համար տանտիկնութիւն կ'անեն։ Ու այն

կնիկների տղամարդիկն աւելի պատիւ ունեն Հայր սուրբերի մօտ. լաւ ուտում են, լաւ խմում են, լաւ հագնում են։ Ի՞նչու մղսի Թորոսը նրանցից պակաս մնայ։ Ես Կարապետ Հայր սուրբի հրամանը կատարեցի. իմ եղբօր կնիկը գնաց վանքի ոչխարները կթելու, ես էլ առայ սուրբ Աքանչելագործի մասունքը, գնացի դէպի Թաւրիզու երկիրը։ Իմ ժողովարարութիւնը քաշեց աւելի քան կէս տարի։ Երբ դարձայ տուն, տեսնեմ, Հարսը չը կայ։ — Ո՞ւր է մեր Հարսը, հարցնում եմ իմ կնկանից։ Նա պատմեց, թէ՝ «Հարսն ամեն օր կը գանգատուէր, չէր ուզի վանքը գնալ. Հայր սուրբը մարդ կ'ուղարկէր, կը տանէր։ Հայր սուրբը կ'ասէր՝ քեզ մղսի Թորոսն է տուել, որ վանքի ոչխարները կթես, դու քո խղճանը պէտք է կատարես, մինչեւ նրա գալը»։ Մէկ օր տեսանք՝ Հարսը չը կայ. արեւը մտաւ, գիշերն անցաւ, նա տուն չեկաւ։ Առաւօտեան գնացինք, սարը պտռեցինք, ձորը պտռեցինք, չը կայ ու չը կայ։ Ո՞րտեղ կորաւ, Աստուած։ Գնացինք ծովի ափը. այնտեղ տեսանք Հարսի մարմինը ծովի ղալղաները գցել էին դուրս. նա խեղդուած էր... Մօրից ոչ այնքան հեռու ընկած էր մի նորածին տղայ, որին դաշտի գազանները պատառել էին»...

Մղսին ձեռքը տարաւ դէպի երեսը, ինձ երեւաց, որ նա սրբեց աչքերի արտասուքը, եւ ապա ձեռքը մեկնեց դէպի բլուրի ստորոտը, ասելով.

— Այստեղ են սալմաստեցի ուխտաւորները։

Ես բաժանուեցայ, ինձ հետ տանելով նրա պատմութեան տխուր տպաւորութիւնը...

ԼԴ.

ԿՐԿԻՆ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄՆ

Մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ սալմաստեցի ուխտաւորների թւում գտայ իմ մօրը եւ քոյրերիս։ Նրանք եկել էին իմ քեռի Պետրոսի հետ, որը իր ընտանիքով նոյնպէս ուխտ էր եկած։ Մօրս վրանը կազմուած էր քեռուս վրանին կից։ Իմ հայրենակիցներից մէկը ինձ այնտեղ տարաւ։

Մինչեւ այնօր երբէք չէր պատահել ինձ այնպէս ջերմ կերպով զգալ մայրական սէրը եւ քրոջ սրտի գորովական քնքշութիւնը, որպէս այն րոպէում, երբ ես գտայ իմ մօրը եւ քոյրերիս։ Սկզբում նրանք մնացին բոլորովին ապշած, խօսք չէին գտնում խօսելու, եւ իրանց կարօտութիւնը յայտնում էին համբոյրներով, գրկախառնութեամբ եւ արտասուքով։ Ես էլ չը կարողացայ պահել իմ սրտի զեղմունքը, եւ իմ աչքերում յայտնուեցաւ արտասուք։

— Փա՜ռք քեզ, Աստուած, չը մեռայ եւ կրկին տեսայ որդուս . . . քեզ մատաղ, բալաս . . . ինչպէս դու թողեցիր մեզ, իմ աչքի լոյս . . . ես ո՛վ ունեմ բացի քեզանից, Փարհատ ջան, դու որ չը լինիս, ինձ թող տանեն ողջ-ողջ գերեզմանը դնեն . . . Ի՞նչ էի արել քեզ, Փարհատ ջան, ինչու հեռացար մեզանից . . .

Այսպէս մրմնջում էր մայրս, մերթ ուրախանալով եւ մերթ լալով, իսկ քոյրերս, Մարիամը ու Մագթաղը, չէին ուզում ինձ բաց թողնել իրանց գրկից։

Մայրս եկած էր ուխտ, որպէս յիշեցի, իմ քեռի Պետրոսի ընտանիքի հետ։ Այդ մարդն իմ հոգեւոր հայրն էր, մի եւնոյն ժամանակ մեր Թաղի տանուտէրը։ Քեռի Պետրոսը Սալմաստի մէջ համարվում էր շատ փորձուած, խոհեմ եւ խելացի մարդ. Նա նշանաւոր էր իր երկար ճանապարհորդութիւններով զանազան երկրներում.

— Ո՞ւմ հետ ես եկել, Փարհատ, հարցրուց մայրս։ — Դու ի՞նչ գիտէիր, որ մենք այստեղ ենք։

Ես պատասխանեցի, թէ եկած եմ որսորդ Ավօի ընտանիքի հետ, յայտնեցի՝ թէ ովքեր են նրանցից եկածները։ Մարիամը եւ Մագթաղը շատ ուրախացան, երբ լսեցին, թէ Մարօն էլ ուխտաւորների թւումն է.

— Փարհատ ջան, տար մեզ տեսնենք Մարօին, ասաց Մարիամը։

— Դու խօ կը թողնես, մայրիկ, գնանք Մարօին տեսնենք, աւելացրուց Մագթաղը։

Ես առաջարկեցի եւ մօրս գալ ծերունի որսորդի ընտանիքի վրանը եւ նրանց հետ միասին լինել մինչեւ տօնախմբութեան վերջը։ Մայրս պատասխանեց, թէ անյարմար կը լինի քեռի Պետրոսի ընտանիքից բաժանուել, գուցէ կը վիրաւորուէին նրանք։ Բայց երեխաները, որ ցանկանում էին Մարօին տեսնել, կարող էին գնալ, միայն պէտք է գիշերը չը մնան նրանց մօտ, այլ շուտով վերադառնան. իսկ ինքը առաւօտեան պատարագից յետոյ կը գայ Խաթունին եւ Հասօի նշանածին տեսնելու։ Նա աւելցրուց, թէ ինքը միշտ գոհ է եղել ծերունի որսորդից, եւ համարում է որսորդին շատ բարի մարդ. եւ նա փոքր ինչ հանգիստ էր իմ մասին նրանով միայն, որ գիտէր, թէ ես գտնվում եմ որսորդի տանը։

— Դու ո՞րտեղից գիտէիր, մայրիկ։

— Ինքը որսորդը մարդ էր ուղարկել ինձ մօտ, քո մասին իմացում տալու։

— Եւ դու գիտե՞ս, թէ ինչպէս յայտնուեցայ ես այնտեղ։

— Կարօն քեզ տարաւ։ Ես բոլորը գիտեմ...

Վերջին խօսքը արտասանելու միջոցին մօրս ձայնը դողաց։ Չը գիտեմ, ի՞նչու Կարօի անունը նրան վրդովմունք պատճառեց։

— Կարօն շատ լաւ տղայ է, մայրիկ։

— Լաւ է, բայց... Թող մնայ ես յետոյ կը խօսեմ նրա մասին...

— Յայտնուեցա՛ւ փախստականը, լսելի եղաւ քեռի Պետրոսի որոտացող ձայնը, որ նոյն միջոցին ներս մտաւ մօրս վրանը, ուր նստած էինք մենք։

Ես կանգնեցայ, եւ պահպանելով այն ժամանակի քաղաքավարութեան ձեւը, համբուրեցի քեռուս ձեռքը։ Նա համբուրեց իմ ճակատը եւ նստեցրուց իր մօտ։

Քեռի Պետրոսը գտնվում էր իր հոգու խիստ ուրախ տրամադրութեան մէջ. ինձ երեւաց, որ նա փոքր ինչ հարփած էր։ Նա տարել էր իր գերդաստանը մին ածելու եւ դառնում էր զբօսանքից։ Նա դարձաւ դէպի ինձ այսպիսի անկապ խօսքերով.

— Ի՞նչ ես շինում դու, լա՛ւ ես, ի՞նչ է անում հէյ տղօ—էօղ... մարդիկ այստեղ հոգու համար են գործում, իսկ “Նա„ այնտեղ եղեգինների իշխանի մօտ, Աստուած ոչ գիտէ, ի՞նչ սատանայական որոգայթներ է լարում... եւ իր “ճտերին„ երկրի զանազան կողմերն է ուղարկում... Ի՞նչի համար, ի՞նչ դուրս կը գայ այս յիմարութիւններից... Եւ դու, քամի փչող ընկեր, լաւ տեղն ընկար, ինչպէս մուկը մկնորսակի մէջ...

Ինձ պարզ հասկանալի էր, թէ քեռի Պետրոսի հեգնական ակնարկութիւններն ում էին վերաբերում։ Նա խօսում էր որսորդ Ալօի եւ նրա հիւրերի՝ — իմ ընկերների մասին։ Բայց որտեղից գիտէր նա թէ որսորդը, կամ նրա խօսքով՝ «հին աղուէսը» գնացել էր եղեգների իշխանի մօտ. այդ մի գաղտնիք էր, որ ես նոյնպէս չէի կարող իմանալ, եթէ Կարօի նամակն իմ ձեռքը չընկնէր։ Եւ որտեղից յայտնի էր նրան, թէ ծերունի որսորդի «ճուտերը», այսինքն Կարօն իր ընկերների հետ, գնացել էին զանազան կողմեր։ Եւ ի՞նչ կասկածաւոր մի բան կար նրանց վարմունքի մէջ, որը, որպէս երեւում էր, ընդդէմ էր քեռի Պետրոսի համակրութեանը։ Այս հարցերն ինձ համար բոլորովին հանելուկներ էին։ Այնուամենայնիւ, ինձ խիստ անհաճոյ երեւեցաւ քեռի Պետրոսի արհամարհական խօսքերն այն մարդկանց մասին, որոնց ես շատ պատւում էի։ Ես ուզեցի որպէս ասում են՝ նրա բերնի համը տալ, բայց այն միջոցին ներս մտաւ վանքի աբեղաներից մէկը։ Դա Կարապետ հայր սուրբն էր, այն վարդապետը, որ այնպէս անխիղճ կերպով անբախտացրել էր մղդսի Թորոսի հարսին, եւ երկու թշուառ զոհերի մահուան պատճառ էր դարձել...

Մարիամը եւ Մագթաղը վաղուց ինձ աչքով լուռ նշաններ էին անում, որ շուտ վերջացնում քեռի Պետրոսի հետ։ Նրանք շատ ուրախացան, որ աբեղայի յայտնուելն ընդհատեց մեր խօսակցութիւնը, եւ ես դուրս եկայ վրանից։

— Դու էլի կը գա՞ս մեր մօտ, Փարհատ, հարցրուց քեռի Պետրոսը։

— Ի հարկէ, պատասխանեցի ես։

— Լաւ, գնա։

— Աբեղան եւ քեռի Պետրոսը նստեցան միմեանց շատ մօտ եւ մեղ բոլորովին անլսելի ձայնով խօսում էին։

— Նա չէ խմանում, նա այսօր առաւօտեան ինձ ասում էր՝ «էրնէկ, Փարհատն այստեղ լինէր»: — Նա շատ ուզում էր քեզ տեսնել: Ինչու էր ուզում, Փարհատ, հարցրուց Մարիամը:

— Չեմ խմանում... Բայց որտեղ էնվեր եկել նրանք:

— Չը տեսար դու, նրանց չադրը կպած էր մերին: Նրանք էլ քեզ չը տեսան, չեմ խմանում, ուր էին գնացել, այնտեղ չէին, ասաց Մարիամը:

Քոյրերս պատմեցին մեր քաղաքից մի քանի նորութիւններ, որոց թւում յայտնեցին եւ վարժապետիս կնոջ՝ ողորմելի Գիւլ-Ջհանի մահը: Նա մի կողմից ուրախացայ, որ խեղճ կինը ազատուեցաւ իր տանջանքներից, որով չարչարվում էր նա այնքան շատ տարիներ, խիստ հագիւ բաժանուելով հիւանդութեան մահճից: Բայց ինձ վրայ խիստ տխուր տպաւորութիւն գործեց, երբ Մագթաղը ասաց թէ մեր քաղաքում այնպէս լուր էր տարածուել, իբր թէ տէրտէրակնոջ մահուան պատճառն եղել է տէր հօր ստտիկ ծեծը, որին արժանացրել էր քահանան իր կնոջը նրա մահուանից մի քանի օր առաջ: Ես առանց երկբայութեան հաւատացի, մտաբերելով, թէ որպէս բարբարոսաբար ծեծում էր նա ինձ եւ իմ ընկերներին: Եւ մի այսպիսի մարդը, որպէս վարժապետ եւ քահանայ, առաջնորդում էր մի ամբողջ քաղաքի ուխտաւորներին դէպի Աստուծոյ Մօր տաճարի երկրպագութիւնը...

Որպէս իմացայ քոյրերիցս, տէր Թօդիկը բացի Սօնայից բերել էր իր հետ եւ իր որդի Ստեփանին: Խեղճ տղայի խելացնորութիւնը, վերջին օրերում աւելի սաստկացած լինելով, հայրը բերել էր նրան սուրբ Աստուածածնի վանքը այն մտքով, որ թողնէ Ստեփանին մնալու վանքի «խեղճերի» մէջ, այնտեղ բժշկուելու համար: Նա այժմ համա-

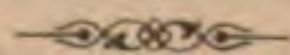
րում էր Ստեփանի խելացնորութիւնը Տիրամօր պատկերներից մէկը։ Որքան ճիշտ էր այդ կարծիքը, ես չը գիտէի, բայց ես գիտէի մի բան, թէ որպէս Ստեփանի հայրը չարաչար կերպով վարվում էր նրա հետ. որպէս նրա երեխայութեան ժամանակ, իբրեւ պատիժ, կախ էր տուել խեղճ տղային ջրհորի մէջ, նա մնացել էր այնտեղ կէս ժամ, եւ այնուհետեւ Ստեփանի խելքը տեղը չեկաւ. նա միշտ ցնորվում էր, երբ ջուր կամ հոր էր տեսնում... Այս ես գիտէի...

Ես շատ ուրախ էի, որ գնալով մօրս մօտ, քեռի Պետրոսի վրանը, չը հանդիպեցայ վարժապետին։ Ինձ խիստ անտանելի էր միւս անգամ տեսնել այն մարդու երեսը, որը այնքան դառն ցաւերի պատճառ էր եղել ինձ։

Հասնելով մեր վրանը, գտանք պառաւ Խաթունին եւ Մարգարիտին քնած. Մարօն արթուն նստած սպասում էր ինձ։

Ես չեմ կարող նկարագրել այն ուրախութիւնը, որով Մարօն հանդիպեց իր երեխայութեան երկու ընկերուհիներին. նրանց միմեանց հետ փաթաթուելը, նրանց պարզ ու անմեղ սրտերի արտահեղութիւնը, նրանց անկեղծ շրթունքների մրմունջը բարձր է գրչի զօրութիւնից. այդ միայն պէտք է տեսնել եւ զգալ։

Հայկական աղջկայ սրտի մէջ կայ մի բան, կատարեալ հրեշտակային, որ մնում է միշտ անհասկանալի հասարակ մահկանացուների համար։ Նա այնպէս մաքուր եւ սրբազան է, որպէս մի անարատ աստուածութիւն. նա արտափայլում է իր ջերմ լուսով, նա բուրում է իր անուշ հոտաւէտութեամբ, բայց միշտ մնում է անշօշափելի...

ԼԵ.

ՔՈԽՐԴԸ ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ՍՐԲԱՐԱՆԻ ՄԷՋ

Աստուծոյ լոյսը բացուեցաւ։ Օրը կիւրակի էր։ Առաւօտեան մայրս եկաւ մեզ մօտ, եւ մենք բոլորս միասին գնացինք վանքը ժամ։ Մեր վրանումը մնաց միայն պառաւ Թաթունը, մսաղն եփելու համար։

Ուխտաւորների բանակը գտնվում էր իր ջերմեռանդ-բարեպաշտական վրդովմունքի մէջ։ Ամեն տեղ երեւում էր շարժողութիւն, ամեն տեղ եփ էր գալիս բորբոքուած հաւատքը, իր բոլոր աստուածային կարողութեամբ։ Բազմութիւնը շտապում էր դէպի վանքը պատարագ տեսնելու եւ սուրբ Տիրամօր գերեզմանը համբուրելու։ Այն խառնիճաղանճ ամբոխի մէջ կարելի էր տեսնել ամեն երկրի հայեր, ամենատեսակ գլխարկներով, սկսած օսմանլուի ֆէսից, քրդի ապարօշից, մինչեւ պարսկի երկայն, մորթէ գդակները։ Կանայքը նոյնպէս զանազանվում էին տեսակ-տեսակ հագուստներով. ամեն երկրի կինը ընդունել էր տիրող ազգի կանանց զգեստի ձեւերը։

Հայը միշտ սիրում է նմանել։ Նա չէ պահպանում իր ինքնուրոյն, յատկանիշ առանձնութիւնները։

Ուխտաւորների մէջ լեզուները մինչեւ անգամ բաժանուած էին բարբառներով. մէկի խօսակցութիւնը միւսին համարեա անհասկանալի էր։ Ցաւալին այն էր, որ շատերը խօսում էին այն ազգի լեզուով, որի լծի տակ ապրում էին,

րում էր [illegible] Ինձ երեւում էր,
ներից մէկր [illegible] մէջ ազգային ամբողջու-
բայց եւ [illegible] եւ քանդուել էին նրա մէջ
չար կեր [illegible]
թեան [illegible] պահպանուել էր, մի կապ, որ
ազգայի [illegible] ուած ամբողջութեան զանազան
այնու [illegible] չէր կարողացել խզել բռնակալի
վրա [illegible] եւ եկեղեցին: —
գի [illegible] պահպանուել այս կապը միշտ անխզելի,
[illegible] հաստատութեան մէջ, երբ նրա
[illegible] պաշտպան հայր սուրբի նման աբեղաներ
[illegible] քահանաներ . . .
[illegible] մտածմունքներ պաշարում են ինձ,
[illegible] գլխում այդ հարցը . . .

[illegible] տօնախմբութիւնը մի կատարեալ
[illegible] գլխաւորապէս երկու դաս ժամադրական-
[illegible] հանել իրանց մթերքը եւ կարծես, աննկա-
[illegible] միմեանց հետ մրցութիւն էին անում:

[illegible] մի դասը բաղկացած էր վանեցի
[illegible], իսկ միւսը՝ — վանքի աբեղաներից:

[illegible] դարսել էր հրապարակի վրայ զանազան ան-
[illegible], կանանց հասարակ զարդեր, գոյնզգոյն փար-
[illegible] մի խօսքով, այնպիսի խայտաճամուկ ապրանքներ,
[illegible] կարող էին հրապուրել գնողներին, եւ մինչեւ անգամ
[illegible] ժլատի քսակից դուրս քաշելով մի քանի
[illegible]: Ծախողը կանգնած էր իր մթերքի մօտ եւ բար-
[illegible] գովաբանում էր իր վաճառքի լաւ յատկութիւն-
ները:

Անցնելով վանեցիներից, գալիս է աբեղայ-վաճառա-
կանների կարգը, եւ քո առջեւ բացվում է մի ահագին

հիմնարկութիւն՝ — վանքը։ Դա բովանդակում է իր մէջ մի հանդիսարան...

Մտնում ես վանքի գաւիթը։ Այստեղ, վանքի դրան երկու կողմերից սկսած, մինը միւսի մօտ զուգահեռաբար նստած են "խեղճերը„։ Նրանց երկու կարգ շարուածքի միջով բացվում է մի քուչայ որ տանում է դէպի վանքի դուռը։ Նոյն քուչայով անցնում են ուխտաւորները։ "Խեղճերի„ այլանդակուած կերպարանքները բերում են անցորդի վրայ զարհուրանք, մի և նոյն ժամանակ լցնելով նրա սիրտը մի պատկառելի երկիւղածութեամբ դէպի մեծ Աստուածամօր վեհութիւնը, որ ցոյց էր տուել իր նշանները այն թշուառների վրայ։

Երբ մենք անցնում էինք "խեղճերի„ միջով, մի պատանի, մաշուած և գունաթափ երեսով, գեղեցիկ երկնագոյն աչքերով, և շէկ-մետաքսանման մազերով, վեր թռաւ տեղից և գրկեց ինձ, ասելով.

— Փարհատ, ես վախում եմ դրանից...

Պատանին ցոյց տուեց ''խեղճերին,,, որոնց կարգում նստացրել էին և իրան։

Ես ճանաչեցի. նա տէր Թօդիկի որդին՝ Ստեփանն էր։

Մինչև իմ խօսելը, շուտ վրահասաւ աբեղաներից մէկը, որ կանգնած "խեղճերի„ մօտ, պատմում էր անցորդներին, թէ նրանցից իւրաքանչիւրն ինչ յանցանքի համար ենթարկուած էր Տիրամօր պատժին։ Աբեղան, ինձանից հեռացնելով Ստեփանին, ստիպեց նստել իր տեղը։ Պատանին ողորմելի կերպով նայեց մեզ վրայ և գլուխը քաշ գցեց։ Խեղճ տղայ, ընտանիքը, որ անբախտացրել էր նրան, բաւական չէր, որ չէր զգում իր բարբարոսութիւնը, այժմ բոլորովին դուրս էր գցել թշուառ զոհին իր միջից...

Մենք մտանք վանքի մէջ։ Այստեղ տաճարի սուրբ սեղանի վրայ կարգով շարած էին՝ արծաթի եւ ոսկու մէջ պատած սրբոց մասունքներ եւ զանազան տեսակ մեծ եւ փոքր խաչեր։ Ուխտաւորները հերթով մտնում էին, համբուրում էին եւ գցում էին նրանց մօտ դրած թասերի մէջ փողեր։

Համբուրելով սուրբ մասունքները, մենք անցանք երկրպագութիւն տալու Աստուծոյ Մօր գերեզմանին։

Ամեն տեղ դրած են գանձանակի թասերը, որոնց մէջ ուխտաւորները գցում են իրանց նուէրները։ Աբեղան, կանգնած գանձանակի թասերի մօտ, պատմում է սրբութիւնների հրաշալի զօրութիւնը, շարժում է ուխտաւորների ջերմեռանդութիւնը, եւ ուժ է տալիս նրանց առատաձեռնութեանը։

Այս բոլորն ինձ վրայ այն տպաւորութիւնը չէր գործում, ինչ որ այժմ գրում եմ. դա վերջին ժամանակներում, շատ տարիներից յետոյ, հին տպաւորութիւնների այլակերպուած արտադրութիւնն է։ Իսկ այն ժամանակ ես էլ, նախապաշարմունքներով լի, նոյն սնահաւատ ուխտաւորներից մէկն էի։ Ես մինչեւ այսօր չեմ կարող մոռանալ այն ուրախութիւնը, երբ Մարօն, տալով ինձ Մարգարիտի ձեռքը, ասաց.

— Հիմայ համբուրուեցէք եւ քոյր-եղբայր դարձէք։

Ես եւ Մարգարիտը միասին համբուրեցինք սուրբ մասունքները եւ այն օրից ուխտեցինք մնալ միմեանց հետ որպէս քոյր եւ եղբայր։ Մարօն համբուրուեց Մարիամի եւ Մաղթաղի հետ, իսկ մայրս պառաւ Խաթունի հետ, որ վերջացնելով իր գործը, եկել էր ժամ։

Տիրամօր վանքի ներսի կազմակերպութիւնը ունէր նոյն ձեւը, որը տեսնվում է այս կողմերում այն վանքերի մէջ,

որոնց շինութեան հնութիւնը հասնում է մինչեւ հինգերորդ դարը, այսինքն՝ տաճարը բաժանուած է նախագաւիթից, որ կոչում են պարպաս։ Ժողովուրդը կանգնած է գարպասի մէջ, իսկ տաճարում կատարվում է ժամերգութիւնը, այնպէս որ, հանդիսականները դպիրներին չեն տեսնում։ Մի դուռ միայն տաճարից բացուած է գարպասի մէջ, որտեղից պատարագիչը երբեմն դուրս է երեւում, խորհուրդը կատարելու ծէսերին համաձայն։

Տաճարի մէջ կատարվում էր սուրբ սեղանի խորհուրդը, թէեւ պատարագիչը չէր երեւում, բայց ես իսկոյն նրա ձայնից ճանաչեցի վարժապետիս՝ տէր Թօդիկին։ Թոյլ տալ մի օտարերկրեայ քահանային պատարագ մատուցանել վանքի բեմի վրայ, այն եւս մի այնպիսի հանդիսաւոր օրում, դա մեծ շնորհ էր վանահօր կողմից դէպի տէր Թօդիկի անձնաւորութիւնը։ Դա ունէր եւ իր նիւթական օգուտը, որովհետեւ, որքան բազմաթիւ ձեռքերից նա այսօր նուէրներ ընդունելու էր նրանց անունները սուրբ սեղանի վրայ "յիշելու" համար...

Այս իրողութիւնը դարձրուց իմ առանձին ուշադրութիւնը դէպի տէր Թօդիկը։

Մի այլ երեւոյթ, որ ոչ սակաւ գրաւեց իմ ուշադրութիւնը, այն էր, որ այնտեղ, ուր բեմի վրայ շարած էին վանքի սրբութիւնները համբուրելու համար, վարդապետների թուում կանգնած էր մի քուրդ, եւ հսկում էր նուէրների վրայ, որ համբուրող ուխտաւորներն ընծայում էին։ Մի այլ քուրդ եւս նոյն պաշտօնով կանգնած էր Տիրամօր գերեզմանի մօտ։

Ինձ ասացին, թէ քրդերը Հէյդար աղայի մարդիկն են, որոնք պահպանում են ուխտաւորներից նուիրուած արծաթը, որ վարդապետները անհաւատարիմ կերպով չը վա-

րուեն նրա հետ, եւ այդան կարողանայ ամբողջութեամբ ստանալ իր մասը, որ նշանակուած է նրա համար տօնի եկամուտից։ Եւ ասացին, թէ ինքը Հէյդար աղան գտնվում է վանքում եւ վանահօր մօտ հիւր է։

Ինձ վրայ խիստ դառն տպաւորութիւն գործեց, որ քրդի ոտքը անցնում էր մինչեւ անգամ քրիստոնէական սրբարանի շէմքից, եւ նա միջամտութիւն էր գործում եկեղեցականի տնտեսութեան մէջ։

Մինչ ինձ խռովում էր այս մտածութիւնը, զգացի որ իմ ետեւից մէկը հանդարտ կերպով փէշս քաշեց։ Շուռ եկայ, տեսնեմ՝ Սօնան կանգնած էր իմ մօտ, խօսում էր Մարօի հետ։ Բազմութիւնն այնքան սեղմուած էր մինը միւսի վրայ, որ Սօնայի արարմունքը մնաց աննկատելի։ Նա իր յօնքի շարժմունքով նշան տուեց եւ շարունակեց խօսել Մարօի հետ։ Ես հասկացայ. նա ինձ զգուշացրուց, որքան կարելի է ինձ հեռու պահեմ նրանից, որովհետեւ նրա մօտ կանգնած էր իր մօրաքոյրը։ Ի՞նչ էր նշանակում այդ։

Բայց ես չը կարողացայ առանց հիացմունքի տեսնել նրա տխուր եւ գունաթափ դէմքը, որ իր դալկութեան մէջ աւելի գեղեցիկ էր։

— Ասում են, սարիցը մի ճգնաւոր են բռնել, խօսում էր Սօնան։

— Ես էլ լսեցի, պատասխանեց Մարօն։ — Ասում են, բերել են վանքը, գցել են մէկ խուցի մէջ, դուռը փակել են. միւս օրը գնացել են, դուռը բաց են արել, տեսել են ճգնաւորը խափանուել է։ Հիմայ չեն իմանում արդեօք ճգնաւո՞ր էր, թէ սատանայ։

— Մեղք է, այդպէս չեն խօսի, Մարօ, ասաց Սօնան։ — Սատանան ո՞րն է. ախար ճգնաւորն էլ խափանվում է. տեսնում ես, աչքիդ առջեւ կանգնած է, մէկ էլ տեսար՝ էլ չը կայ։

— Ասում են, այստեղ մի այդպիսի վարդապետ կայ, այնտեղ սարումը ճգնում է, որը երբեմն երեւում է, իսկ երբեմն աներեւոյթ է լինում, մեջ մտաւ Սօնայի մօրաքոյրը։

— Գնանք տեսնենք, ասաց Մարօն։

— Ես կը վախենամ, պատասխանեց Սօնան։

— Վա՛յ, ճգնաւորն էլ մարդ է, խօ դեւ չէ, ինչու ես վախենում, ասաց Մարօն։

— Ես մեր Ստեփանիցն էլ վախեցայ, հէնց որ տեսայ՝ նա նստած էր "խեղճերի" մեջ։

Քոյրը վախենում էր եղբօրից, որոնք միասին մեծացել էին, որոնք հազար անգամ համբուրուել էին, վախենում էր, որովհետեւ եղբայրն այժմ գտնվում էր այն հասարակութեան մեջ, որոնք ոգիների հետ հաղորդակցութիւն ունէին...

Ուխտաւորների բազմութիւնը հետզհետէ ամբոխվում էր վանքի մեջ․ տեղի նեղութիւնից արձակ շարժմունք գործել անկարելի էր․ մարդ դժուարանում էր ազատ շունչ քաշել։ Աբեղաների ահագին խումբը իրանց աղաղակներով, խրատներով եւ մինչեւ անգամ հայհոյանքներով չէին կարողանում կարգ պահպանել բազմութեան մեջ։ Խռովութիւնը գնալով սաստկանում էր։ Ես առաջարկեցի մերայիններին դուրս գնալ․ սկսեցինք զօրով պատառել ամբոխը, մինչեւ կարողացանք հանել վանքի դրանը։ Նոյն միջոցին Սօնան թեքուեցաւ դէպի ինձ եւ խուլ կերպով ասաց՝ — "արեւը մանելէն յետոյ եկ "Կոռն-աղբէրէ" մօտ"...

ԼԶ.

ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ԱԲԵՂԱՆ

“Կաթնաղբիւրին,, մօտ... Հիմա ես հասկանում եմ թէ ինչու Սօնան այնտեղ նշանակեց տեսութեան համար։ “Կաթնաղբիւրն„ այն աղբիւրներից էր, որոնք ժողովրդի մէջ վայելում են սրբազան նշանակութիւն։ Նրան կոչում էին “Կաթնաղբիւր„ այն պատճառով, որ ժողովրդի մէջ պահպանուել էր մի այսպիսի աւանդութիւն, իբր թէ այն աղբիւրի մէջ ծորեցրել էր Տիրամայրը մի կաթիլ իր սուրբ կաթնից։ Նրա ջուրն ունէր բժշկական զօրութիւն ոչ թէ իր մէջ գտնուած հանքային բաղադրութեանց պատճառով, ոչ, ջուրը հասարակ մաքուր ջուր էր, այլ նա ունէր գերբնական յատկութիւններ։ Նրա մէջ լուացուողը փրկվում էր իր ցաւերից, նաեւ կատարվում էին նրա սրտի այս եւ այն ցանկութիւնները։ Լուացողն ընտրում էր այնպիսի ժամանակ, որ ոչ ոք չը խռովէր նրա հանգստութիւնը, ոչ ոք չը խանգարէր այն խորհրդական պայմանները, որ նա պէտք է կատարէր լուացուելու ժամանակ։

Ախ, ո՛րպիսի անհամբերութեամբ սպասում էի այն օր արեւի մտնելուն։ Կարծես, Յեսուի ձեռքը մեխել էր նրան երկնքի վրայ, տեղից չէր շարժվում։ Ես համբերել չը կարողացայ եւ գնացի աւելի շուտ քան Սօնայի նշանակած ժամանակը։

Վանքի պարիսպների մօտ, երկայն գերանների գլխին կապած չուանի վրայ, խաղում էր մի մանկահասակ լարախաղաց. նա իր գոյնզգոյն, խայտաճամուկ զգեստով եւ զարմանալի ճարպկութիւններով յափշտակել էր ռամկի հիացմունքը։ Ուխտաւորների բազմութիւնը, տաքացած կրօնական զգացմունքներով, շրջապատել էին ջամբազին. Նրանք օրհնում էին "Մուշի Սուլթան Սուրբ Կարապետի" հրաշագործութիւնը, որ տուել էր նրան այնքան շնորհ եւ ճարպկութիւն։

— Լաւ ժամանակ է ընտրել Սօնան, մտածում էի ես, — հիմայ "Կաթնաղբիւրի" մօտ ոչ ոք չի լինի, բոլորը այստեղ են։

"Կաթնաղբիւրը" գտնվում էր նեղ ձորի մէջ, մի ահագին քարաժայռի ներքոյ, որ գոգաւորուելով, կազմել էր մի լայն քարանձաւ, որտեղից բխում էր ջուրը, եւ նոյն քարանձաւի մէջ հաւաքուելով, առաջ էր բերում մի փոքրիկ աւազան։ Այս նուիրական աւազանի մէջ լողանում էին ուխտաւորներն, աւելի բժշկութեան եւ հոգեւոր շնորհներ ստանալու յուսով։ Քարանձաւի մուտքը այնքան լայն բացուածք ունէր, մինչ կիսով չափ երեւում էր նրա ներսոյքը։

Ես մտածում էի, թէ Սօնան դեռ եկած չի լինի, որովհետեւ նշանակել էր տեսնուել ինձ հետ արեւը մտնելուց յետոյ, իսկ ես անհամբերս եկել էի մի ամբողջ ժամ առաջ։ Բայց երբ ես հեռուից նայեցայ քարանձաւի մէջ, ինձ երեւացին հանուած հագուստներ, որ դրած էին նրա մուտքի մօտ։ Հետաքրքրութիւնս ստիպեց ստուգել՝ արդեօք ո՞վ մարդ է լողացողը, թէ կին։ Մտածում էի՝ մի՞ գուցէ նոյն ինքն Սօնան լինէր, որ ինձ դիտմամբ տեսութիւն նշանակեց արեւմտնելուց յետոյ, որպէս զի ինքը վերջացրած լինի իր լողանալը։

Ես սկսեցի հեռուից նայել դէպի քարանձաւի ներսը. մանուկ մարդիկ այսպիսի անպատկառ հետաքրքրութիւններ շատ ունեն: Ցանկարծ ջրի մակերեւոյթից դուրս բարձրացաւ մի գեղեցիկ մարմին: Հրաշալի մի մարմին էր նա: Գլխի արձակուած գիսակները սքօղել էին դեռ նոր զարգացած կուրծքը: Նա երեխայական անմեղ զուարճութեամբ թըռթռում էր, խաղ էր անում աւազանի ալիքների հետ: Արեւի վերջին ճառագայթներն ընկած էին նրա դէմքի վրայ: Ո՜րքան հրապուրիչ էր ջրի մանրիկ կաթիլներով ցօղուած այն կուսական դէմքը: Բայց նա երեսը շուռ տուեց, կարծես, չէր ցանկանում, որ արեգակն իր լուսեղէն շրթունքներով շօշափէր նրա անմեղ կուրծքը: Նոյն ժամուն նա երեւցրուց մի լիքն եւ հրաշալի թիկունք:

Դա մի բոպէական երեւոյթ էր: Մարմինը կրկին անհետացաւ ջրի մակերեւոյթի տակ:

Այսպէս երեւում են «հրեղէն կուսանքը» Վանայ ծովակի միջից, այսպէս հրապուրում են նրանք պատանիներին, որոնք լի սիրահարական ցնորքներով իրանց գցում են ալիքների մէջ, եւ ջրային աղջիկները յափշտակում, տանում են իրանց որսին դէպի ծովակի անդունդը, եւ այնտեղ՝ իրանց բիւրեղային պալատներում զուարճացնում են նրան...

Ջրային յաւերժահարսը կրկին յայտնուեցաւ: Այս անգամ նա հանգիստ էր. այս անգամ նա չէր թռչկոտում այս կողմ եւ այն կողմ: Նա կիսով չափ նստած ջրի մէջ, սանդրում էր իր երկայն գիսակները: Նա ինքն էր, — Սօնան էր: Ես վաղուց ճանաչում էի այն խարտեաշ մետաքսանման գիսակները, ինձ ծանօթ էր այն հրեշտակային կերպարանքը, որ իր մերկութեան մէջ աւելի սքանչելի էր:

Նոյն միջոցին ինձ տիրեց մի զգացմունք, դա նմանում էր այն սարսափելի զգացմունքին, որ տանջում է մի

եղեռնագործին, որը մեղանչել էր մի որ եւ իցէ սրբութեան դէմ։

Զարհուրելի է խղճի խայթը, երբ նա սկսում է ծակոտել մի սիրտ, որ դեռ ոչ բոլորովին կորուսել էր իր կենսական զօրութիւնը... “Ես սիրում էի այս անմեղ աղաւնեակին... մտածում էի ես, — բայց Մարօն, կիսավայրենի Մարօն խլեց այն սիրտը, որ պատկանում էր Սօնային„...

Իմ մտածութիւնները ընդհատեց մի մարդ, որ ձորի միջով գալով, ինձ երեւաց, թէ ուղիղ դիմում էր դէպի քարանձաւը։ Նա ոտքից ցգլուխ հագած ունէր սեւ զգեստ կոշտ մազէ շալերից։ Նրա բոլոր կերպարանքից յայտնի էր, թէ անապատական աբեղայ պէտք է լինի։ Նա ընթանում էր հանդարտ եւ հաստատուն քայլերով, եւ մեղմ ձայնով եղանակելով մի տխուր մեղեդի։

Ես իսկոյն վազեցի դէպի նրա կողմը եւ առաջը կտրեցի, ասելով.

— Հեռուից անցէք, չը մօտենաք քարանձաւին, այնտեղ լողանում է մի օրիորդ, որ իմ ազգականն է։

— Ես դէպի այս կողմն եմ գնում, պատասխանեց աբեղան, ցոյց տալով ծովակը, եւ մի քննողական հայեացք ձգելով իմ երեսին, անցաւ։

Բայց ի՞նչ խորհրդական մարդ էր դա. ես մտածում էի. անտարակոյս նոյն լեռների մէջ առանձնացած ճգնաւորներից մէկը պէտք է լինէր։ Երբ աւելի հեռացաւ, նա փոխեց երգի եղանակը. այժմ նրա ձայնը լսելի էր լինում աւելի բարձր հնչիւններով։ Ես բոլորովին զարմացայ. այն մի հոգեւոր մեղեդի չէր, այնպիսի երգեր միայն կարելի է լսել Արաբիայի դաշտերում, երբ բէդուինը միայնակ անցնում է անապատի միջով։

Նոյն միջոցում ինձ զարմացրուց մի այլ երեւոյթ եւս. ես տեսայ, որ կախարդ Սուսանը իր փոքրիկ վհուկ ընկերի հետ դուրս վազեցին թփերի միջից եւ միացան աբեղայի հետ։ Աբեղան գրկեց Հիւբբիին, համբուրեց, եւ ապա միասին անհետացան բլուրների յետքում։

Ի՞նչ գաղտնիք էր այդ. ի՞նչ գործ ունէր աբեղան կախարդ պառաւի հետ օրուայ մի այնպիսի տարաժամ պահուն։ Նրա երգն անգամ, որպէս ես հասկացայ, իր խորհրդական հնչիւնների մէջ ունէր մի ծածուկ նշանակութիւն, որ դուրս կանչեց կախարդին իր թագստեան տեղից։ Եւ ի՞նչ լեզուի երգ էր այն։

Այս մտածութիւններն ինձ այն աստիճան զբաղեցրել էին, որ ես ամենեւին չէի նկատել, թէ արեւը վաղուց մայր էր մտել եւ ձորի մէջ մութը բաւականին թանձրացել էր, իսկ Սօնան հագնուած, դուրս էր եկել քարանձաւից։

Երբ ես մօտենում էի նրան, իմ գլխում պտտվում էին խիստ քաղցր ցանկութիւններ. ես յոյս ունէի, թէ Սօնան ինձ կը գրկէ, կը համբուրէ, կը յայտնէ իր կարօտութիւնը ինձ երկար ժամանակ չը տեսնելու համար, եւ շատ գեղեցիկ խօսքեր կ՚ասէ։ Բայց դրանցից եւ ոչ մէկը չեղաւ։

— Փարհատ, ասաց, նա խիստ սառն կերպով, — որոնի՛ր մի ծածուկ տեղ, ուր մեզ չը տեսնեն, ես մի քանի խօսքեր ունեմ քեզ ասելու։

Մենք բարձրացանք դէպի մերձակայ բլուրի զառիվերը, որ պատած էր վայրենի նշենիներով, եւ նստեցինք մի սեպացած ժայռի մօտ։ Այնտեղից գիշերային մթութեան մէջ տեսնվում էր ուխտաւորների բանակը, որ լուսաւորուած էր գոյնզգոյն լապտերներով, որ բռնել էր ընդարձակ տարածութիւն վանքի չորեք կողմում, եւ մինչեւ այնտեղ լսելի էին լինում զանազան նուագածութեանց ձայներ։

Բայց Սօնային ոչինչ չէր գրաւում, տխուր էր նա։ Խեղճ աղջիկ, ես երբէք նրան ուրախ չէի տեսել…

Սօնայի առաջին խօսքերը բոլորովին ընտանեկան էին, վերաբերում էին իր վիճակին։ Նա ասաց, թէ զրկուելով մօրից, իր միակ մխիթարութիւնն էր Ստեփանը՝ իր սիրելի եղբայրը։ Եւ չը նայելով, որ Ստեփանը վերջին ժամանակներում բաւականին ուղղուել էր, այսուամենայնիւ նրա հայրը, Ստեփանի խելագարութիւնը Տիրամօր պատիժ համարելով, բերեց նրան եւ վանքի "խեղճերի" մէջ գցեց։ Նա պատմում էր, թէ ինքը շատ աղաչեց հօրը, որ այս անգթութիւնը չանէ, Ստեփանին թողնէ տանը, թէ ինքը խոստանում է միշտ խնամել, պահպանել նրան, — բայց հնարք չեղաւ, հայրը չընդունեց։ Այս պատճառով Սօնան ստիպուեցաւ Աստուածածին ուխտ գալ, որովհետեւ չէր ուզում շուտով բաժանուել իր եղբօրից։ Եւ այժմ ամեն օր աղաչում է, պաղատում է հօրը, որ Ստեփանին "խեղճերի" մէջ չը թողնէ, որ նրան վանքից յետ առնէ եւ կրկին տուն տանէ եւ այլն։

Այս բոլորը նա պատմեց խիստ ցաւալի եւ դառն եղանակով, բայց առանց մի կաթիլ արտասուքի։ Խեղճ աղջիկ, այնքան անբախտ էր, որ լացել եւս չէր կարող…

Այնուհետեւ նա ինձանից երդում առեց եւ սկսեց պատմել մի գաղտնիք։

Նա ասաց, թէ որսորդ Ավօի եւ նրա հիւրերի՝ այսինքն Կարօի եւ նրա ընկերների դէմ սարքվում է մի մեծ դաւադրութիւն։ Պատմեց, թէ իր հօր մօտ մի քանի անգամ եղել են գաղտնի ժողովներ, ուր հաւաքվում էին Տիրամօր վանքի վանահայր Կարապետ հայր սուրբը, իմ քեռի Պետրոսը, մի մեծ քուրդ իշխան եւ ուրիշ մի քանի մարդիկ, որոնց չէ ճանաչում։ Ցայտնեց, թէ ինքը մի քանի անգամ

ծածուկ լրտեսել է նրանց խօսակցութիւնը, թէեւ բոլորը չէ հասկացել, բայց այսքանը իմանում է, որ նրանք խօսում էին որսորդ Ավօի, Կարօի եւ նրա ընկերների մասին "շատ վատ բաներ", եւ մտածում էին, թէ ի՞նչ հնարքով նրանց բռնել տան, ոչնչացնեն, որ "երկրի խաղաղութիւնը հանդարտուի"...

— Լաւ, նրանք ի՞նչով են մեղաւոր, կտրեցի ես Սօնայի խօսքը, բոլորովին շփոթուելով:

— Ես չեմ իմանում, Փարհատ, պատասխանեց Սօնան նոյնպէս վրդովուած ձայնով: — Ասում են՝ նրանք չար մարդիկ են, աւազակներ են, ուր որ գնում են այնտեղից արիւնը եւ կոտորածը պակաս չէ լինում...

— Ես չեմ հաւատում, Սօնա:

— Ես էլ չեմ հաւատում, բայց ի՞նչ անես, ասում են, չես կարող սաղի բերանը բռնել: Ես երբոր այս խօսքերը լսեցի, շատ տխրեցի, մտածում էի, որ դու էլ նրանց հետ ես, քեզ էլ կարող է մի վտանգ պատահել:

Սօնայի աչքերը այդ միջոցին լցուեցան արտասուքով: Նա հեկեկալով շարունակեց.

— Ես հենց որ լսեցի, գնացի քո մօր մօտ, բոլորը պատմեցի, որ նա քեզ ասէր. մայրդ ժամանակ չը գտաւ: Բայց ո՜րքան տխրեց մայրդ, Փարհատ, "որդիս կորաւ"... ասում էր նա:

Իմ վրդովմունքը հետզհետէ սաստկանում էր. ես չէի կարողանում հասկանալ, թէ այս ի՞նչ բան է, որ հայոց վարդապետը, որ հայոց քահանան եւ իմ քեռի Գեորգի նման մարդը, միացած քուրդ իշխանի հետ, դաւադրութիւն էին հնարում մի քանի բարի, եւ խեղճ ժողովրդի արտասուքը սրբող, երիտասարդների դէմ: Նրանք աւելի բարւոք էին համարում քուրդ իշխանի անսանձելի լ

նկատեցի, որ ժպիտի նման մի բան շողաց նրա տխուր դէմքի վրայ։

Տիրացու Թաթոսն արդէն ծանօթ է մեր յիշատակարանի մէջ նրա սկզբից։ Այս տխմարը մի ժամանակ մեր դպրոցի վերակացուն էր, աշակերտները նրան կոչում էին "դպրոցի շուն„․ այժմ նա ամուսնացած էր, եւ շուտով պէտք է քահանայ դառնար... արդեօք, արժան էր այդ պատուին...

Հասցնելով Սոնայեն տիրացու Թաթոսի վրանը ես հեռացայ։

ԼԷ.

ԴԻՄԱԿԸ ՊԱՏՌՎՈՒՄ Է

Գիշերից բաւական անցել էր. ես իմ մտածութեանց մէջ բոլորովին մոլորուած, չը գիտէի թէ ուր գնամ։ Սօնայի հաղորդած տեղեկութիւններն ինձ բոլորովին շփոթել էին։ Մէկ էլ տեսնեմ, առաջս կտրեց իմ քեռի Պետրոսը։

— Ե՛կ, ասաց նա ծանր կերպով, — եկ, մոլորեալ ոչխար, գնանք ինձ մօտ, քեզ հետ խօսելիք ունեմ։

Ես հետեւեցի նրան ամենայն խոնարհութեամբ, որովհետեւ երեխայութիւնից սովորած էի նրան իբրեւ հայր ճանաչել։ Նա ինձ տարաւ իր վրանը, կնոջը եւ միւսներին հրամայեց գնալ դրացիների մօտ եւ առանձին ինձ հետ սկսեց խօսել։ Նրա խօսքերը դարձեալ վերաբերում էին ծերունի որսորդին, Կարօին եւ նրա ընկերներին, եւ աւելի բացատրում էին Սօնայի ինձ հաղորդած գաղտնիքների ճշտութիւնը։ Բայց ինչ որ նոր եւ հետաքրքրական էր քեռի Պետրոսի խօսքերի մէջ, դա վերաբերում էր ծերունի որսորդի երիտասարդական կեանքին եւ նրա աղմկալի անցեալին։

Քեռի Պետրոսն ասում էր, թէ ծերունի որսորդը մի ծպտեալ անձնաւորութիւն է, որ ծածկուած է հասարակ որսորդի կերպարանքում, թէ նա Մոկաց եւ Սասնոյ երկրից փախստական անցել էր Պարսկաստան, այնտեղ առժամանակ իրան թագցնելու համար։ Թէ նրա անունը առաջուց Ավօ չէ

եղել, այլ նա կոչվում էր իր երկրում Մէլիք-Միսաք, եւ ամբողջ Սասունի եւ Մոկաց երկրի իշխանն է եղել։ Նա ունէր այնտեղ իր սեպհական ամրոցը, հարուստ կալուածներ եւ իր ձեռքի տակ բազմաթիւ քաջ պատերազմողներ։ Ամբողջ Սասունը եւ Մոկաց երկրի կիսավայրենի ժողովուրդը դողում էին նրա զօրութիւնից։ Նա իր իշխանութեան ներքոյ պահել էր, ոչ միայն տեղացի հայերին, այլ բոլոր նոյն երկրում բնակուող քուրդ եւ օտարազգի ցեղերին։

Մէլիք-Միսաքը իր կառավարութեան մէջ նոյնն էր, ինչ որ է մի երեւելի քուրդ իշխան իր բոլոր միապետական զարհուրանքով։ Նա նոյնպէս արշաւանքներ էր գործում հակառակ ցեղերի վրայ, կոտորում էր, յափշտակում էր աւարներ եւ գերիներ էր բերում։ Այսպիսով նա իր իշխանութեան ներքոյ խոնարհեցրել էր, բացի հայերից եւ մի քանի քրդերի ցեղեր։ Վերջիններն այնպէս սերտ կապուած էին իրանց հայ Մէլիքի հետ, որ առանց խտրութիւն դնելու, մասնակցում էին եւ այն արշաւանքների մէջ, որոնք տարածվում էին հակառակ կողմի քրդերի վրայ։

Այստեղ ես կտրեցի քեռի Պետրոսի խօսքը, հարցնելով. — Քրդերը նոյնը չէ՞ին անում հայերի վերաբերութեամբ։

— Անում էին, պատասխանեց նա։ — Բայց հայն ի՞նչ կը վայելէ աւազակ քրդից օրինակ առնել։

Ես մտաբերեցի այն խրատը, որ լսել էի ծերունի որսորդից. եւ պատասխանեցի նոյն ոճով.

— Աւազակի հետ պէտք է աւազակ լինել. աւազակի հետ չէ կարելի ճգնաւորի պէս վարուել։ Երբ որ քուրդն իր սրով եւ նիզակով դիմում է մեզ վրայ, երբ որ նա գալիս է մեր տունը քանդելու, մեր կայքը յափշտակելու, մեր ընտանիքը անպատուելու, մեզ պէտք չէ խաչով եւ աւետարանով

դուրս գալ նրա առաջը, այլ մեզ պէտք է նոյնպէս սրով պաշտպանել մեր պատիւը:

— Վարակուել է թշուառականը… ասաց քեռի Պետրոսը գլուխը շարժելով: — Այսպէս կարող է խօսել միայն ծերունի որսորդի յառաջադէմ աշակերտը:

— Ուղիղ է, ես առաջ այսպէս չէի մտածում, ես կարծում էի, թէ Աստուած հային ստեղծելու ժամանակ նրա ճակատին գրել է, որ նա միշտ խեղճ լինի, օտարի ձեռքի տակ գերի լինի, ինքն աշխատէ եւ ուրիշին ուտացնէ, գլխին ծեծեն՝ լուռ կենայ, երեսին թքեն՝ լուռ կենայ, մի խօսքով աշխարհի բոլոր անպատուութիւններին պէտք է համբերէ նա: Բայց հիմայ ես հասկանում եմ, որ Աստուած չէ ցանկանում, որ հայը թշուառ լինի, եւ եթէ նա թշուառ է, ինքն է պատճառը…

— Դու վարակուել ես… խեղճ տղայ, պատասխանեց քեռի Պետրոսը ցաւակցական եղանակով: — Դրանք այն երեւելի աւազակապետի (ծերունի որսորդի) խօսքերն են, որ դուրս են թափվում քո բերանից: Դրանք այն "հին գայլի" խօսքերն են, որի համար ադամորդու կեանքը մի ճանճի կեանք է, որն իր գլխի մազերի համրանքով մարդիկ է կոտորել, որը հազարաւոր տուներ է քանդել, որի սիրտը գութ եւ խիղճ կոչուած բաների հետ երբէք ծանօթ չէ եղել:

Վերջին խօսքերն աւելի զայրացուցին ինձ, նրանք խիստ կեղտոտ հայհոյանք էին մի մարդու դէմ, որն այքան բարեսիրտ էր եւ մեծահոգի, որը թշուառի հայր էր եւ կարօտեալի բարերար: Ես պատրաստ էի իսկոյն վեր թռչել, բռնել քեռուս կոկորդից եւ խեղդել նրան, բայց մի յանկարծակի այցելութիւն արգելեց իմ կատաղութեանը:

— Ողջոյն, լսելի եղաւ մեր ետեւից եւ վրանի մէջ յայտնուեցաւ իմ վարժապետը — տէր Թօդիկը:

— «Անառակ որդին» երեւաց, ասաց նա ինձ տեսնելով: — Բայց արդեօք զղջացե՞լ է նրա սիրտը:

— Ընդհակառակն, աւելի խստացել է, պատասխանեց, քեռի Պետրոսը:

Ես լուռ էի:

Տէրտէրը եկաւ նստեց:

Քեռի Պետրոսը մանաւորապէս պատմեց նրան այն վիճաբանութիւնը, որ անցել էր մեր մէջ, եւ խիստ սեւ գոյներով նկարագրեց իմ յամառութիւնը եւ մոլորութիւնը:

Տէրտէրը իր յատուկ կրօնական փիլիսոփայութեամբ սկսեց կշտամբել իմ ցնորքները, ասելով.

— Մեր, Տիրոջ մեղաւոր ծառաներիս, ձեռքումը ոչինչ չը կայ. մենք ոչինչ չենք կարող անել: Ամեն ինչ, որ լինում է, Աստուծոյ կամքովն է լինում. առանց Նրա կամքին տերեւն անգամ ծառից ցած չէ գալիս: Աստուած է ստեղծել բոլոր արարածներին եւ Նա է նշանակել բոլորի վիճակները: Օրինակ, եզին ստեղծել է, որ մարդու վարը վարէ, ոչխարին ստեղծել է, որ մարդուն կաթ, կերակուր եւ հագուստ տայ. ձիուն ստեղծել է, որ մարդու ծանրութիւնները տանէ, — այսպէս, ամեն մէկին մի բանի համար է ստեղծել Աստուած: Բայց մարդը գայլից չէ կարող կաթ եւ բուրդ ստանալ. առիւծին չէ կարող ստիպել, որ իր վարը վարէ, եւ արջին կարող չէ հրամայել, որ իր ծանրութիւնները տանէ: Դրանք գազաններ են. դրանց միւս անասունների համար որպէս պատիժ ստեղծել է Աստուած: Դրանք պէտք է յափշտակեն, կեղեքեն, միւսների մսով եւ արիւնով կերակրուեն:

Ես դարձայ դէպի վարժապետս, ոչ աշակերտի երկչոտութեամբ, այլ համարձակ կերպով հարցրի.

— Ի՞նչ համեմատութիւն կայ ձեր ասածների եւ մարդու մէջ:

— Համեմատութիւնը նոյն է, պատասխանեց տէրտէրը։ — Մարդիկ էլ այնպէս են ստեղծուած. մէկը ոչխարային բնութիւն ունի, միւսը գայլային։

— Մենք, հայրս, ո՞ր մէկիցն ենք։

— Մենք Աստուծոյ գառնուկներն ենք, պատասխանեց նա, աւելացնելով աւետարանական խօսքը՝ — "արածեա՛ զոչխարս իմ", ասաց Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս Պետրոս առաքեալին. դրանից երեւում է, որ մենք գազան քրդերի նման չը պէտք է լինենք։

Ես տէրտէրի խօսքերի մէջ մի նոր բան չըգտայ, դարձեալ նոյն քարոզներն էին, որ հազար անգամ լսած էի, բայց այժմ նրանք իմ գլխում չէին մնում, այժմ ես հասկանում էի, թէ ո՛րքան վնասակար էին նրանք։

Բայց ինձ նոյն րոպէում տանջում էր մի այլ միտք, ես շատ դժգոհ էի, որ տէրտէրը եկաւ եւ խառնեց իմ եւ քեռի Պետրոսի մէջ սկսուած խօսակցութիւնը։ Նրա պատմութիւնը ծերունի որսորդի անցեալի մասին մնաց անկատար. ես ցանկանում էի մինչեւ վերջը լսել այս գաղտնածածուկ մարդու կեանքի պատմութիւնը։

Քեռի Պետրոսը ինքն առիթ տուեց շարունակելու ընդհատուած պատմութիւնը։

— Տեսա՞ր, որդի, ասաց նա, — տէրտէրն էլ նոյնն է խօսում, ինչ որ ես էի ասում քեզ. հեռացիր այս մարդերից, եթէ չես կամենում կորցնել քեզ։

— Ես ուզում եմ աւելի լաւ ճանաչել նրանց, քեռի, պատմեցէք, թէ ի՞նչպէս ընկաւ Մէլիք Միրաքը իր փառքից եւ ի՞նչը առիթ տուեց նրան հասարակ որսորդի կերպարանքով յայտնուել Պարսկաստանում։

— Դա մի երկար պատմութիւն է, որի մանրամասնութիւններն ինձ եւս յայտնի չեն, ասաց նա։ — Միայն այս-

քանը գիտեմ, որ Մոկաց եւ Սասնոյ երկրներում մի քանի ուրիշ հայ իշխաններ եւ մի քանի տանուտէրներ հակառակ կուսակցութիւն էին կազմում Մէլիքի դէմ։ Նրանք միացան տեղային հայոց առաջնորդի հետ, եւ մի քանի վարդապետներ էլ իրանց կողմը գցելով, գրգռեցին ժողովուրդը Մէլիքի դէմ։ Նրանք ասում էին, թէ մենք չենք ուզում, որ մեզ վրայ "հայ" տիրէ, մեզ համար լաւ է քուրդը, "հայից բէկ (իշխան) լինել չէ կարող"։

Այնուհետեւ քեռի Պետրոսը խիստ արհամարհական կերպով նկարագրեց Մէլիքի անկումը։ Ես նրա խօսքերից միայն այսքանը կը յիշեմ․

Ամեդիայի մէջ այն ժամանակ նստում էր մի քուրդ իշխան, նա մի քանի ցեղերի գլխաւորն էր եւ ունէր իր ձեռքի տակ բազմաթիւ պատերազմող ղամարդիկ։ Քուրդ իշխանը Մէլիքի ոխերիմ թշնամիներից մէկն էր։ Հայոց Առաջնորդը մի քանի տանուտէրների հետ ծածուկ գնում են նրա մօտ, յայտնում են, թէ որպէս իրանք, նոյնպէս եւ ժողովրդի մեծ մասը Մէլիքից գոհ չեն, եւ ցանկանում են նրա լուծը իրանց վզից գցել։ Այս պատճառով հրաւիրում են քուրդ իշխանին յանձն առնել իրանց վրայ տիրապետելը։ Ու առաջնորդը իր տանուտէրների հետ խոստանում են, որ ամեն կերպով կ'օգնեն եւ ձեռնտու կը լինեն քուրդ իշխանին Սասունը եւ Մոկաց երկիրը տիրելու գործի մէջ։

Ես կտրեցի քեռի Պետրոսի խօսքը, հարցնելով․

— Առաջնորդը ի՞նչ մի առանձին օգուտ ունէր հայ ժողովուրդը քուրդ իշխանի ձեռքում մտնելու մէջ։

— Շատ օգուտ, պատասխանեց նա․ — եթէ Մէլիքը մէջտեղից վերցուէր, միայն առաջնորդը կը մնար որպէս ժողովրդի հոգեւոր եւ մարմնաւոր ներկայացուցիչը։ Բայց Մէլիքի

ստուերի տակ, նա ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ մի բարձր հոգեւորական։

Այս յետոյ, խիստ յետոյ ես հասկացայ հայոց հոգեւորականութեան միստական կռիւը մարմնաւոր իշխանութեան դէմ։ Այս այն ժամանակ հասկացայ, երբ կարդացի մեր ազգի պատմութիւնը եւ ծանօթացայ նրա թշուառ անցեալի հետ...

Քուրդ իշխանի վաղուց փափագած բաղձանքը հէնց այն էր, ինչ որ առաջարկում էին հայոց առաջնորդն եւ տանուտէրները։ Դաւադրութիւնը սահմանվում է, իսկ գործադրութիւնը նշանակվում է զատկի աւագ շաբաթի գիշերը։ Նոյն գիշերը, երբ Մէլիքը իր ընտանիքով բոլորել էին ճրագալոյցը սեղանի շուրջը, յանկարծ նրա ամրոցը պաշարվում է բազմաթիւ քրդերով։ Մի քանի րոպէում հրդեհը չորս կողմից սկսվում է տարածուել դէպի ներսը. ամրոցը կորչում է ծուխի եւ բոցերի մէջ։ Պարիսպները խորտակվում են եւ ներս է թափվում կատաղի ամբոխը։ Սկսվում է սարսափելի կոտորածը։ Մէլիքը երկար քաջութեամբ կռւում է, բայց շատ վէրքեր ստանալով, վերջապէս ընկնում է նա։ Մըհէն կրակի, սրերի եւ գնդակների միջից յափշտակում է իր, դեռ ոչ բոլորովին անշնչացած, տիրոջը։ Բայց նրա բոլոր որդիքը, աղջիկները, ծառաները եւ աղախինները կոտորվում են։ Ազատվում է միայն Մէլիքի մի հատիկ աղջիկը՝ փոքրիկ Մարօն, որին ստնտուն փախցնում է։

Բայց դրանով բոլորը չէ վերջանում։ Ժողովրդի մեծ մասը չէր ցանկանում զրկուել իր գլխաւորից, որ այնքան սիրելի էր բոլորին, որ միշտ հօր պէս խնամել էր նրանց կեանքը եւ պատիւը թշնամիներից։ Ժողովուրդը ոտքի է կանգնում, սկսում է ընդդիմանալ քուրդ իշխանին։ Բայց

նրան։ Նա շուտով կարողացաւ գրաւել ռամկին եւ բոլորի համանութեամբ նոյն գաւառի "Միր„ ընտրուեցաւ։ Այնուհետեւ խռովութիւնը այս երկրից պակաս չէ։ Հասպխտանու կռիւը իր յաջողութեամբ խրախոյս տուեց նրան. այժմ նա իր նպատակին մասամբ հասել է, եւ կամենում է Հաղբակայ[1] լեռների վրայ այն խաղը խաղալ, ինչ որ խաղում էր մի ժամանակ Սասնոյ մէջ։

— Այսպիսի մարդիկը ժանտախտ են, ուր եւ գնում են, իրանց հետ տանում են մահ եւ կոտորած, ասաց տէրտէրը։

— Ըթէ ծերունի որսորդի միտքն այն է, պատասխանեցի ես, — որ հայը ազատուած լինի օտարի լծից, որ նա իր տունը, իր երկիրը ինքը կառավարէ, — դրա մէջ ես մի վատ բան չեմ տեսնում։ Եւ ես ինքս կը լինեմ առաջինը, որ կը նուիրեմ իմ արիւնը նրա նպատակին։

— Եւ դու ինքդ կը լինես առաջին խելագարը... լսելի եղաւ մի նոր ձայն։

Ես մինչ այն աստիճան խռովութեան մէջ էի, որ ամենեւին չէի կարողացել նկատել, որ մի վարդապետ ներս էր մտած քեռի Պետրոսի վրանում եւ ականջ էր դնում մեր խօսակցութեանը։ Դա մի եւ նոյն աբեղան էր, որին ցերեկով տեսած էի "Կաթնաղբիւրի„ ձորում։ Նա եկաւ նստեց։ Քեռի Պետրոսի եւ տէր Թօդիկի ընդունելութեան ցոյցերից երեւաց, որ չափազանց յարգանք ունէին դէպի հայր սուրբը։ Ճրագի լուսով ես աւելի լաւ կարողացայ զննել նրան։ Նա մի

[1] Մեր յիշատակարանի մէջ բազմիցս յիշուած Հաղբակը Վասպուրականի Փոքր Հաղբակ կոչուած գաւառը հասկանալու է. որն այժմեան Վանայ փաշալիկի գաւառներից մէկն է։ Փոքր Հաղբակը իր լեռնային դրութեամբ կազմում է մի բարձրաւանդակութիւն, որ իր սառը կլիմայի պատճառով աւելի յարմար չէ երկրագործութեան համար, բայց ունի ճոխ արօտամարգեր, որ շատ նպաստաւոր են խաշնարածներին։

ԼԸ.

ԲԱՐԿԱՑԱԾ ՄԱՐՕՆ

Դուրս վազեցի քեռի Պետրոսի վրանից։ Ես երկար չէի կարողանում մոռանալ անապատական ճգնաւորին։ Այս աբեղան ինձ երեւում էր որպէս մի կախարդական անձնաւորութիւն։ Քանի ժամ առաջ ես տեսայ նրան «Կաթնաղբիւրի» ձորում. Նա անցաւ այնտեղից որպէս մի անրջային ուրուական, մեղմ կերպով եղանակելով մի արաբական երգ։ Նրա ձայնը թփերի միջից դուրս կանչեց կախարդ Սուսանին։ Նա գրկեց Հիւբրիին եւ անհետացաւ բլուրների մէջ։ Այժմ կրկին ես տեսայ նրան երկու մեծ դաւադիրների վրանում։ Ի՞նչ գործ ունէր Սուսանի եւ Հիւբրիի բարեկամը Կարօի եւ ծերունի որսորդի թշնամիների մօտ. — այդ ես հասկանալ չէի կարողանում։

Այդ մտածողութեան մէջ ես անցայ ուխտաւորների բանակը։ Հասնելով մեր վրանը, տեսայ, այնտեղ բոլորը քնած էին. արթուն էր միայն Մարօն. նա դեւի պէս նստած վրանի մուտքի մօտ սպասում էր ինձ։

— Ո՞րտեղ կորար դու, հարցրուց նա, երբ տեսաւ ինձ։

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի, եւ տեսնելով, որ վրանի մէջ կանայքը քնած են, ներս չը մտայ, այլ նստեցի դրսում կանաչ խոտերի վրայ։ Բայց իմ լռութիւնը աւելի շարժեց Մարօի բարկութիւնը։

— Շատ հարկաւոր է, ասաց նա ինքն իրան խօսելով, չի էլ ուզում պատասխան տալ, կարծես, ինձ համար կարմիր հարս է դարձել, սպասում է, որ ես դրան “բերանբացուկ„[1] պէտք է տամ։

Այս խօսքերը մի այնպիսի հեգնական եղանակով արտասանեց Մարօն, որ անկարելի էր չը ծիծաղել։ Բայց ես մտածեցի ծանր երեւացնել ինձ, այս պատճառով երեսս շուռ տուի, որ նա չը տեսնէ իմ ծիծաղը։

Մարօն նստած էր վրանի դռանը ներսի կողմից. ես նրանից փոքր ինչ հեռու էի։

— Եթէ դու կը գաս ինձ մօտ, այն ժամանակ քեզ հետ կը խօսեմ, ասեցի ես։

— Շատ հարկաւոր չէ, պատասխանեց նա արհամարհանօք։ — Ի՞նչ մեծ տղայ է դարձել, պէտք է նրա սպասին գնալ, վո՞նց չէ։

Ես նկատեցի, որ Մարօն բարկացած էր իմ վրայ, պէտք էր գտնել պատճառը. դրա համար ես մօտեցայ եւ նստեցի նրա մօտ։

— Դու այսօր շատ ես խօսացել, ասաց նա այժմ աւելի ծանր կերպով — լաւ է, որ գնաս քնես, գիտեմ, յոգնած կը լինես։

— Ի՞նչ գիտես, հարցրի զարմանալով։

— Ես գիտեմ... — Բայց դու լաւ ընկեր չես, Փարհատ, ամօթ քեզ համար, փոխեց նա իր խօսքը։ — Քեզ հետ ժամադիր եղող աղջիկը այնքան շտապեց, որ թողեց “Կաթնաղբիւրի„ մօտ իր սափորը. բայց դու այնքան աշնորհք

[1] Հայաստանում դեռ շատ տեղերում մնացել է այս սովորութիւնը, որ նորահարսը, առաջին անգամ փեսայի տունը գնալով, առհասարակ ոչ մէկի հետ չէ խօսում, բացի իր ամուսնի փոքրիկ քոյրերից եւ փոքրիկ եղբայրներից։ Նա եւ իր փեսայի հետ չի խօսի առաջին գիշերում, մինչեւ չը ստանայ նրանից մի ընծայ. այս ընծան կոչվում է “բերանբացուկ„։

գտնուեցար, որ չը կարողացար նկատել: Ա՛ռ, քեզ եմ տալիս, տա՛ր, առաւօտեան իրան տո՛ւր, գլուխդ գովի՛ր, ասա՛, ես գտայ, Թող երեսդ սպիտակի:

Այժմ ես հասկացայ, թէ ինչու էր Մարօն բարկացել իմ վրայ: Նա տուեց ինձ մի սանտր. դա Սօնայի սանտրն էր, որ մոռացմամբ թողել էր «Կաթնաղբիւրի» մօտ լողանալու ժամանակ: Բայց ո՞րտեղից էր ընկել Մարօի ձեռքը:

— Ո՞վ տուեց քեզ այդ սանտրը, հարցրի ես:

— Ես ինքս գտայ այնտեղ:

— Դու մեզ տեսա՞ր:

— Կոյր չէի, որ չը տեսնէի:

— Բայց մենք ի՞նչու չը տեսանք քեզ:

— Ես շատ անգամ դեւի պէս աչքի չեմ երեւում, պատասխանեց նա ծիծաղելով:

Մարօի խորամանկութիւնները ես վաղուց գիտէի, այդ պատճառով իսկոյն չը կարողացայ հաւատալ նրան, եւ ասեցի:

— Դու սուտ ես խօսում, այս սանտրը ուրիշ կերպով հասել է քո ձեռքը:

— Չե՞ս հաւատում ինձ, պատասխանեց նա պինդ ձայնով: — Կուզե՞ս բոլորը կը պատմեմ. Նա աղբիւրի մէջ լողանում էր, դու հեռուից ապուշի պէս նայում էիր. յանկարծ անցաւ ձորի միջով ճգնաւորը. Նա երգում էր մի տխուր մեղեդի: Յետոյ յայտնուեցան Սուսանն ու Հիւրբին. իսկ դուք բարձրացաք բլուրի վրայ, նստեցիք նշենիների թփերի մէջ: Թէ կ՛ուզես, կը պատմեմ, դուք ինչ խօսեցիք:

— Հիմայ հաւատում եմ:

Մարօն մտածութեան գնաց եւ րոպէական լռութիւնից յետոյ խօսեց.

— Խեղճ Սօնա, որքա՛ն անբախտ է նա... իմ սիրտը չը դիմացաւ, երբ նա այնպէս ցաւալի կերպով խօսում էր իր

է շտապել շուտով տուն վերադառնալու: Նա դարձեալ ընդդիմացաւ ինձ:

— Ես չեմ գնայ, մինչեւ ասածս չը կատարեմ, ես այս գիշեր պատրաստուել էի, բայց...

Հեռուից լսելի եղաւ մի մեղմ երգեցողութեան ձայն, նոյն իսկ եղանակով, որ ես լսել էի այնօր ‘‘Կաթնաղբիւրի,, ձորում: Մարօն լսելով ձայնը, փոխեց իր խօսքը.

— Այդ ‘‘ճգնաւորն,, է, որ երգում է, ասաց նա. — Ինչպէս լաւ երգում է. լսիր, Փարհատ:

Եւ իրաւ, գիշերային լռութեան մէջ երգը հիանալի էր: Մարօն երկար ականջ դնելուց յետոյ հարցրուց:

— Դու գիտե՞ս նա ով է, Փարհատ:

— Ես նրան չեմ ճանաչում, այսօր առաջին անգամ տեսայ նրան ‘‘Կաթնաղբիւրի,, ձորում, եւ նա երգում էր մի եւ նոյն այս երգը: Իսկ յետոյ երեւեցաւ նա իմ քեռի Պետրոսի վրանում:

— Ո՜րքան միամիտ ես, Փարհատ:

— Ի՞նչու:

— Նրա համար որ, դու չը կարողացար ճանաչել քո վաղեմի ընկերին:

— Ո՞վ էր նա:

— Ասլանը:

— Չեմ հաւատում, դու ինձ վրայ ծիծաղում ես, Մարօ:

— Վեր կա՛ց, գնանք, նա մեզ կանչում է. ես հասկանում եմ նրա երգի միտքը. գնանք, մի՛ ուշացիր. նրան մէկ էլ կը տեսնես ու կը հաւատաս:

Թէեւ այս խօսքերը Մարօն արտասանեց խիստ պինդ համոզմունքով, այսուամենայնիւ, ես չէի կարողանում հաւատացնել ինձ, թէ մի զարմանալի անապատական աբեղայ

կարող էր Ալանը լինել։ Բայց Մարօն հաստատեց իր խօսքը մի ուրիշ փաստով, որ շատ հաւանական էր։ Նա յիշեցրեց ինձ այն նկատողութիւնը, որ արել էր նա, երբ առաջին անգամ տեսաւ պառաւ կախարդին եւ փոքրիկ Հիւբբիին, որ նստած ժայռի վրայ, ուխտաւորների համար գուշակում էր։ Նա այն ժամանակ ասաց. "Կարօն կամ նրա ընկերներից մէկը պէտք է այստեղ լինի„. եւ աւելացրեց, թէ "այս պառաւն իսկոյն յայտնվում է այնտեղ, ուր նրանք լինում են„։ Ու ես այնօր միթէ չէի տեսել մի եւ նոյնը, երբ "Կաթնաղբիւրի„ ձորում ծպտեալ աբեղան միացաւ պառաւ կախարդի հետ եւ համբուրեց Հիւբբիին։

Իմ տարակոյսը փարատուած էր. ես յօժարուեցայ գնալ եւ գտնել "Ճգնաւորին„, բայց մտածում էի մեր վրանը անտէր եւ առանց տղամարդի չը թողնել։ Երբ այդ մասին յայտնեցի Մարօին, նա պատասխանեց.

— Սուրբ Աստուածածինը իր ուխտաւորներին կը պահէ, գնանք։

Ես չը համոզուեցայ։ Նա խնդրեց ինձ փոքր ինչ դրսում սպասել, իսկ ինքը մտաւ վրանի ներսը։ Մինչեւ նրա դուրս գալը, ես գտայ վանքի գիւղացիներից մէկին, եւ նրան մի քանի ղուրուշ տալով, պատուիրեցի հսկել վրանին մինչեւ մեր վերադարձը։

Քանի րոպէից յետոյ դուրս եկաւ Մարօն. ես հազիւ կարողացայ ճանաչել նրան. նա փաթաթուած էր մի լայն Վանայ արայի (վերարկուի) մէջ եւ գլխին քրդի ձեւով ապարօշ էր կապել։

— Դա ո՞վ է, հարցրեց նա, տեսնելով գիւղացուն։

Ես պատուիրեցի նրան հսկել վրանին մինչեւ մեր վերադարձը։

— Խաթունը արթուն է։ — Լաւ, գնանք։

Երբ փոքր ինչ հեռացանք, նա ասաց.

— Դու չես իմանում, Փարհատ, նա ինքը կը գողանայ։ Այստեղ բոլորն էլ աւազակներ են։

— Վանքի սպասաւորն երկիւղած կը լինի, պատասխանեցի ես։

— Չէ՛, այդպէս չէ, ես իմ աչքով տեսայ, թէ ինչպէս մի վարդապետ գողացաւ եւ գրպանը դրեց իմ գցած գանձանակը։ Նրանք մեզ խաբում են, Փարհատ, նրանք այն չեն, որպէս դրսից երեւում են... Հայրս շատ է պատմել ինձ նրանց գործերի մասին...

— Քո վերարկուի տակից զէնքի ձայն է լսւում, Մարօ։

— Հայրս պատուիրել է ինձ, երբ գիշերով հեռու տեղ ես գնում, պէտք է միշտ զէնք ունենաս։

Ճանապարհին ես Մարօից հարցրի, թէ ո՞րպէս նա կարողացաւ ճանաչել ծպտեալ “ճգնաւորին„։

— Սկզբում ես չը կարողացայ ճանաչել, երբ տեսայ նրան “Կաթնաղբիւրի„ ձորում, պատասխանեց նա։ — Թշուառականը մի այնպիսի մօրուք եւ ծամեր էր շինել, որ ինքը սատանան չէր կարող հնարել, երբ կամենում է ծերի կերպարանք ընդունել։ Երեսը ներկել էր եւ պառաւի գոյն էր տուել, մինչեւ անգամ խորշոմներ կային։ Բայց աչքերը մնացել էին անփոփոխ։ Ո՞վ չէ կարող ճանաչել Ասլանի գեղեցիկ աչքերը, եթէ միանգամ տեսել է նրան։

— Բայց ո՞ր դեւը բերեց քեզ այնտեղ, “Կաթնաղբիւրի„ ձորում։

Մարօն բոլորովին անկեղծաբար խոստովանեց, թէ նա հէնց այնօր Տիրամօր տաճարի մէջ նկատել էր, երբ Սօնան մօտեցաւ եւ շշնջաց իմ ականջին, նշանակելով տեսութիւն “Կաթնաղբիւրի„ ձորում. թէ այն շշունջը ծնուցել էր նրա

սրտում կասկած եւ նախանձ... եւ ինքը չը կարողացաւ համբերել, եկաւ այստեղ...

— Եւ քո կասկածանքը փարատուեցաւ, հարցրի ես, երբ նա վերջացրուց իր խօսքը։

— Դեռ ոչ բոլորովին... Բայց ինձ համար մի եւ նոյն է... Սօնան լաւ աղջիկ է... ես սիրում եմ նրան... դու էլ պէտք է սիրես...

Այս խօսքերը Մարօն արտասանեց կտրատելով, կարծես, նրա լեզուն այրում էին։ Բայց նա մեղաւոր չէր. նախանձը տիրում է բոլոր կենդանիների սրտին, որոնց մէջ զգացմունք կայ։

Հեռուից այժմ աւելի պարզ լսելի եղաւ “ճգնաւորի„ երգի ձայնը։

Այս կողմով գնանք, ասաց Մարօն, — նրան կը գտնենք այն լեռների մէջ։

ԼԹ.

ԾԱԾԿԱՄԻՏ ԱՍԼԱՆԸ ԲԱՑՎՈՒՄ Է

Մենք գտանք "Ճգնաւորին" վանքից բաւական հեռու, լեռների մէջ, որ մօտ էին ծովեզրին։ Նա նստած էր մի քարանձաւի մէջ, որի մուտքը նայում էր դէպի Լիմ անապատը։ Լուսաւորուած լուսնի արծաթափայլ շողքերով, այդ փոքրիկ կղզին երեւում էր ծովակի մէջ մի մռայլ բծի նման։ Քարանձաւը, որի մէջ գտանք "Ճգնաւորին" մի հին միայնակեացի բնակարան էր, որի յատակի վրայ դեռ մնացած փոսիկների մասին տակաւին կային կենդանի աւանդութիւններ, թէ նրանք առաջ էին եկել, իր անձը Աստուծուն նուիրած մարդու ստէպ ծնրադրութիւնից։ Այնտեղ ճրագ չը կար, բայց մի անկիւնում վառվում էին մի քանի կտոր փայտեր, ոչ թէ տաքացնելու համար, այլ լոյսի համար։

Մի կողմում խորին քնի մէջ պառկած էր պառաւ կախարդը։ "Ճգնաւորն" արթուն էր. Նա իր փառահեղ մօրուքով նստած, մտածում էր։ Նրա ծնկների վրայ գլուխը դրած, ննջել էր փոքրիկ Հիւբբին։ — Հրաշալի մի տեսարան էր այդ։

Երբ մենք ներս մտանք, "Ճգնաւորը" խիստ զգուշութեամբ փոքրիկ վհուկի գլուխը դրեց իր վերարկուի վրայ, որ նրա անուշ քունը չը խանգարէ, եւ վերկացաւ։ Նա գրկեց առաջ ինձ եւ համբուրեց, յետոյ գրկեց եւ Մարօին։ Մարօն չընդդիմացաւ նրան, որովհետեւ ոչ մի աղջիկ չէր կարող

մերժել այն անմեղ շրթունքը, որ այնպէս եղբայրաբար մերձեցան սիրելի օրիորդի շրթունքին։

Այնուհետեւ «Ճգնաւորը» ոտքից մինչեւ գլուխ զննելով ծպտեալ եւ զինուորուած Մարօին, ասաց.

— Ահա այդպէս լաւ է. այդ սիրում եմ ես։

Մենք նստեցինք։

— Այժմ ես կը խլեմ իմ դիմակը, ասաց նա, — բարեկամներիս մօտ պէտք չէ ինձ թագնուած մնալ։

Նա առեց իր կեղծամը, մօրուքը, եւ մեր առջեւ ներկայացաւ Ասլանը իր բնական կերպարանքով։

Ես մի քանի խօսքերով յայտնեցի մեր գալու նպատակը. այնուհետեւ պատմեցի այն բոլորը, ինչ որ լսել էի Սօնայից «Կաթնաղբիւրի» ձորում, այլ եւ հաղորդեցի նրան՝ ինչ որ ասել էին ինձ քեռի Պետրոսը եւ տէրտէրն իրանց վրանում։ Այնուհետեւ աւելացրի, թէ որպիսի դաւադրութիւն է պատրաստվում ծերունի որսորդի եւ նրա բարեկամների դէմ։ Իսկ Մարօն իր կողմից յայտնեց իր արած կարգադրութիւնները, թէ Մըհէի ձեռքով նա արդէն բոլորը իմացում տուած է իր հօրը։

— Շնորհակալ եմ ձեր հոգածութեան մասին, ասաց նա տխուր կերպով։ — Բայց այդ բոլորը ես արդէն գիտէի։ Իմ աբեղայական կերպարանքը առիթ տուեց ինձ մտնել դաւադիրների ժողովների մէջ որպէս խորհրդակից։ Բայց նրանց ձիգը անզօր է . . .

Որպէս երեւում էր, Ասլանը շատ տխուր էր, եւ մեր այցելութիւնն այնքան հաճելի չէր նրան։ Գուցէ նա չէր ցանկանում, որ իր կերպարանափոխութիւնը մերկացուէր մեր մօտ. գուցէ նա մեզ այնքան անփորձ էր համարում, որ չէր կարող հաւատալ մեզ իր գաղտնիքները, որ նա պէտք է ծառայեցնէր մեզ բոլորովին անյայտ նպատակների։

Առժամանակ մտածելուց յետոյ, նա խօսեց.

— Ես չեմ զարմանում գործերի այսպէս լինելու մասին, այլ ցաւում եմ, որովհետեւ ամեն ժամանակ, երբ հայի համար որ եւ իցէ դաւաճանութիւն է պատրաստվում, նրա մէջ խառն է լինում դարձեալ նոյն իսկ հայի մատնիչ ձեռքը: Դա մի պատմական եղեռնագործութիւն է, որ սկսեալ ամենահին դարերից, խիստ յաճախ կրկնուել է մեր ազգի կեանքում: Դա հայի վատ յատկութիւններից մէկն է...

Ես առաջին անգամ տեսնում էի Ասլանին երկար խօսելիս. նա առհասարակ լուռ եւ ծածկամիտ երիտասարդ էր: Բայց նրա խօսելու ձեւը շատ տարբեր էր Կարօից: Կարօն ժողովրդի որդի էր. նրա խօսքերն անտաշ էին եւ պարզ, բայց նրանց մէջ ուժ եւ զօրութիւն կար, նրանք ազդում էին աւելի մարդու սրտի վրայ: Ասլանը ժողովրդի կրթուած որդին էր, նրա խօսքերը կոկուած էին եւ գեղեցիկ, ազդում էին աւելի մարդու մտքի վրայ:

Նա շարունակեց.

— Թէ ի՞նչ հետեւանք կ'ունենայ մեր ձեռնարկութիւնը, մենք այժմէն նախագուշակել չենք կարող, միայն վստահ ենք նրա յաջողութեան մէջ, որովհետեւ մենք հետեւում ենք բնութեան ընդհանուր օրէնքներին: Թէ բնութեան մէջ եւ թէ մարդկային կեանքում ոչինչ բան առանց պատճառի չէ կատարվում: Մենք տեսնում ենք, ամեն մի ճնշուած եւ սահմանափակուած զօրութիւն որքան աւելի սեղմվում է, այնքան աւելի զարգանում է նրա մէջ ընդդիմահարութեան ուժը: Այնուհետեւ նա պիտի պայթի, նա պիտի խորտակէ իրան սահմանափակող պատուարը եւ իր բնական ազատ ծաւալականութեանը պիտի հետեւի: Ժողովուրդը, ամբոխը նոյնպէս մի զօրութիւն է: Նա երկար չէ կարող համբերել իրան ճնշող եւ ստրկացնող կոպիտ ձեռքին:

Նա վերջապէս պիտի խլտի, պիտի խորտակէ իր շղթաները եւ պիտի թօթափէ բռնակալի լուծը: Բոպէն հասել է... այս դրութեան մէջն է այժմ մեր ժողովուրդը:

— Քեռի Պետրոսները, տէր Թօդիկները, շարունակեց նա, — ժողովրդի անհարազատ որդիքն են. նրանք կտրուած են ընդհանրութիւնից, որովհետեւ իրանց սեպհական շահերին են ծառայում: Նրանց թիւը փոքր չէ, եւ աւելի ցաւալին այն է, որ նրանք ժողովրդի առաջնորդող մասն են կազմում: Ահա այստեղ է մեր դժբախտութիւնը:

— Ի՞նչ առանձին շահեր պէտք է ունենան, հարցրի ես:

— Քեռի Պետրոսը մի երեւելի քուրդ իշխանի տան "շահբանդան" է. նա մատակարարում է բոլոր պիտոյքները, ինչ որ կը հարկաւորուի նրա տանը: Նա այնպիսի ընդարձակ իրաւունքներ ունի իշխանի տնտեսութեան մէջ, որ առանց նրա հաճութիւնը ստանալու, առանց նրանից հարցնելու, կատարում է բոլոր խնդիրները, բոլոր ապսպրանքները՝ ինչ որ տանեցիք պահանջում են իրանից: Սկսած ուտելեղէններից, հագուստից, մինչեւ ամենամանր բաները նա է տալիս: Վաճառականութիւնից անտեղեակ քրդի հետ ցանկալի է այսպիսի առեւտուր ունենալ: "Շահբանդան" ինքն է գնահատում, ինքն է գրում իր տետրակների մէջ իր տուածը, եւ տարեգլխին յայտնում է մի ահագին գումարի պահանջ: Միամիտ քուրդն ընդունում է, բայց նա փող չունի, որ պարտքը հատուցանէ, բացի դրանից, նա զուտ արծաթով պարտք վճարելու սովորութիւն չունի: Նա իր ստացած նիւթը փոխարինում է ուրիշ նիւթով: Այս վերջինը նա ունի: Բաւական է միայն, որ իշխանը բարեհաճէր մի արշաւանք գործել դէպի երկրի որ եւ իցէ կողմը, եւ ահա նա վերադառնում է ոչխարների, ձիերի, կովերի, գորգերի ու կապերտների ահագին աւարով: Մի մարդ պէտք է, մի վաճա-

պատճառների՝ երեւան չէ գալիս։ Վեր առնենք մի աւազակ, մի մարդասպան, մի ստրուկ եւ քննենք նրանց կեանքի պատմութիւնը, կը տեսնենք, որ նրանց կեանքն այնպիսի պայմանների մէջ է դրուած եղել, որ աւազակը պէտք է աւազակ լինէր, մարդասպանը՝ մարդասպան, եւ ստրուկը՝ ստրուկ։ Փոխիր նրանց կեանքի պայմանները, եւ դու կը տեսնես, որ նրանք օրինաւոր մարդիկ կը դառնան։ Եւ այսպէս, մենք միայն պիտի ցաւենք, որ մեր մէջ յայտնւում են անպիտան մարդիկ, բայց դատապարտել նրանց չենք կարող, որովհետեւ մեր հասարակութիւնը իր փթած կազմակերպութեամբ ինքն է ծնել այն մարդիկներին։ Եւ եթէ մենք ցանկանում ենք, որ չարագործութիւնը բառնանք, պէտք է աշխատենք նախ ուղղել հասարակութեան վատ կազմակերպութիւնը, եւ այն ժամանակ նրա անդամները բոլորը լաւ մարդիկ կը լինեն։

— Ես ձեր ասածները չեմ հասկանում, պատասխանեց Մարօն, — թէ ինչու մարդիկ այսպէս կամ այնպէս են լինում։ Ես գիտեմ միայն, որ պէտք է օձի գլուխը ջարդել, երբ տեսնում ես, որ նա պատրաստուել է քեզ խայթելու։ Ես երդուել եմ սատկեցնել քեռի Պետրոսին, նրա համար որ, նա իմ հօր թշնամին է, եւ այս դիտաւորութիւնը արդէն յայտնել էի Փարհատին։

— Քո նպատակը շատ մասնաւոր է, ասաց Ասլանը, — դրանով շատ չես օգնի "ընդհանուր գործին"։ Եթէ այստեղ լինէր մեր ընկեր Կարօն, նա գուցէ կը համաձայնուէր քեզ հետ, բայց ես համարում եմ այդ մանուկ սրտի բորբոքում եւ աւելի ոչինչ։

Առժամանակեայ մտածութիւնից յետոյ նա դարձեալ խօսեց։

— Եթէ օձը մի հատ լինէր, որպէս դու ասացիր, պէտք էր նրա գլուխը ջարդել, այսպիսով մենք ազատուած կը

վրայ վստահութիւն չունի, թէ նա իր ժամանակին կը ներկայացնէ նշանակած տուրքը։ Փաշան պէտք է մի երաշխաւոր տայ։ Ամիրայ սեղանաւորը միշտ պատրաստ է այս երաշխաւորութիւնը իր վրայ ընդունելու, որովհետեւ նրա մէջ մեծ շահեր ունի, որովհետեւ փաշայի կապալառութեան վաստակի մի մասն էլ ինքն պիտի վայելէ։ Բայց որտեղից է գոյանում վաստակը։ — Բիւրաւոր թշուառ հարստահարուածների քրտինքից։ Փաշան սարսափելի անգթութիւններով հաւաքում է իրան յանձնուած վիճակից տէրութեան հարկը եւ ուղարկում է երաշխաւոր սեղանաւորին, իսկ սեղանաւորն իր կողմից պէտք է արծաթը ներկայացնէ տէրութեան գանձարանը։ Բայց նա զուտ արծաթ չէ տալիս, այլ փողի փոխարէն յետ է դարձնում գանձարանին թղթեր (փուսուլաներ), որոնց ինքը նոյնպէս փողի տեղ ընդունել էր գանձարանից։ Այսպիսով նա "սաղացնում է" իր ձեռքի թղթերը։

— Բայց որտեղից ընկան նրա ձեռքը այդ թղթերը, հարցրի ես, լաւ չը հասկանալով Ասլանի վերջին խօսքերը։

— Սեղանաւոր ամիրան, պատասխանեց նա, զանազան առեւտրական յարաբերութիւններ ունի բարձրագոյն դրան հետ. կամ նա ընդունել է զօրքը կերակրելու եւ հագուստ մատակարարելու պարտաւորութիւնը, եւ կամ նա իր ձեռքում ունի, օրինակ, հարէմի տնտեսութիւնը։ Աշխարհի ամենապատուական գոհարներով զարդարում է նա Սուլթանի բազմաթիւ կիներին, եւ աշխարհի ամենաթանգագին փարչաները մատակարարում է նրանց հագուստի եւ պաճուճանքի համար։ Այս բոլորի փոխարէն նա չէ ստանում, որպէս ասում են "նաղդ փող" — նրան տալիս են թղթեր միայն։ Ահա նոյն թղթերն է, որ նա կրկին յետ է դարձնում գանձարանին իր երաշխաւորութեան պարտաւորութիւնը կատարելու ժամանակ։

— Հիմա դուք տեսա՞ք, շարունակեց նա, որ ամիրայ սեղանաւորը, բարձրագոյն դլրան մնտեսը, զօրքի եւ հարկերի կապալառուն, նոյնպիսի աւազակներ են, որպէս քուրդ իշխանի «շահբանդան» — որպէս քեռի Պետրոսը։ Բայց նոյն «ամիրաններն» են մեր ուղեպետները. նրանք են դարձնում մեր ազգի կառավարութեան սանձը դէպի ամեն կողմ, որ կողմը որ իրանց հաճելի է… Այժմ ի՞նչ յոյս կարող ենք ունենալ նրանցից, — մեր արիւնը ծծողներից, մեր աշխատութեան վաստակը մեր ձեռքից խլողներից…։ Նրանց համար միշտ ձեռնտու է մի անկարգ եւ բռնակալ կառավարութիւն, որի պղտորութեան մէջ կարողանում են որսալ իրանց շահերը։ Հայի արտասուքը եւ թափուած արիւնը նրանց չէ ազդում. նրանք իրանց քսակը հարստացնելու համար են միայն մտածում…

— Եւ այսպէս, մեր ժողովրդի դրամատէրները, այսինքն այն անձինքը, որոնց ձեռքում կայ նիւթական կարողութիւն, փոխանակ օգնելու, որ մշակը եւ գիւղացին հաց եւ հանգստութիւն ունենան, աւելի իրանք են մաշում նրանց կենսական զօրութիւնը, աւելի իրանք են ամրացնում նրանց ստրկութեան շղթաները։ Թէեւ նրանց գործողութիւնները կատարվում են անուղղակի կերպով, բայց մի եւ նոյն է՝ լինել աւազակ, կամ աւազակի ձեռքում գործիք։ Բայց ազգը, միամիտ եւ տգէտ ազգը պարծենում է իր «ամիրանների» փառքով, խոնարհվում է նրանց առջեւ, եւ խորին յարգութեամբ մատուցանում է իր խոնարհ երկրպագութիւնը…

— Բայց ի՞նչպէս է լինում, որ այսպիսի վատ մարդիկ մեծամեծ պաշտօնների են հասնում, հարցրի ես։

— «Հայը հաւատարիմ է, ասում է Թուրքը, նա լաւ ծառայել գիտէ»… Այո, հաւատարիմ է նա եւ նրա

հաւատարմութիւնը հնար է տալիս նրան վայելել կառավարութեան վստահութիւնը։ Բայց հաւատարմութիւն բառը բռնակալի լեզւում ունի բոլորովին այլ նշանակութիւն, — նոյն իսկ նշանակութիւնը, որպէս աւազակապետը իր ձեռքի տակ եղող սրիկաներին իր հաւատարիմ պաշտօնեաներ է կոչում։

— Հայ գրամատէրների այս տեսակ "հաւատարմութիւնը" մի կողմից առիթ տուեց նրանց իրանց գործունէութիւնը նուիրել կառավարութեան պիտոյքներին, միւս կողմից, զրկեց նրանց մի աւելի հաստատուն եւ ընդարձակ ասպարէզից, այն է՝ արդար եւ խղճմտանքով վաճառականութիւնից։ — Այս ասպարէզը մնաց յոյներին։ — "Յոյնը անհաւատարիմ է", ասում է թուրքը եւ նրա վրայ վստահութիւն չունի, նրան գործ չէ յանձնում։ Դա իրաւ է։ Որովհետեւ յոյնը այնքան մեծամիտ է, որ նա չէր կարող հայի պէս իրան այնքան ստորացնել, որ կարող լինէր հաշտուել իր ատելի թշնամու հետ, — իր երկիրը տիրողի եւ իր ազգակիցներին ստրկացնողի հետ։ Այս պատճառով յոյնի գրամատէրները չուզեցին ամիրաներ, սառաֆներ եւ տէրութեան կապալառուներ դառնալ. Նրանք ձեռք առին ազատ վաճառականութիւնը, սկսեցին երկրի արդիւնաբերութիւնը դուրս հանել եւ դրսից ներս բերել։ Եւ ահա այսօրուայ-օրում Տաճկաստանի ընդարձակ վաճառականութիւնը նրանց ձեռքումն է։

— Բայց հայերը բոլորովին զուրկ չեն վաճառականութիւնից, կտրեցի ես Ասլանի խօսքը։

— Այն քո տեսածը վաճառականութիւն չէ, պատասխանեց նա, — այն մի տեսակ վաշխառութիւն է, որով պարապվում են եւ հրէաները։ Վեր առնենք, օրինակ, Վանայ նահանգը, որը ձեզ փոքր ի շատէ ծանօթ է. քննելով

այստեղի վաճառականների գործունէութիւնը, դուք կը տեսնէք մի եւ նոյնը, ինչ որ անում են մայրաքաղաքներում մեր խոշոր դրամատէրները։ Զանազանութիւնը միայն նրանումն է, որ դրանք մանր հարստահարողներ են, այլ խօսքով, փոքրիկ աւազակներ են, իսկ նրանք — մեծ։ Մեր գիւղացիները միշտ փողի կարօտութիւն ունեն հարկեր վճարելու համար եւ այլ կենսական պահանջների համար։ Փողը նրանք ստանում են վաճառականից, ի հարկէ, ծանր տոկոսներ վճարելով։ Գիւղացիները նոյնպէս պարտքով գնում են վաճառականից իրանց տան, հագուստի եւ այլ հարկաւորութեանց վերաբերեալ իրեղէնները։ Գալիս է պարտքը վճարելու ժամանակը. գիւղացին փող չունի որ տայ, վաճառականը յափշտակում է նրա բոլոր երկրագործական արդիւնքը կէս գնով։ Այսպիսի աւազակները կը ցանկանա՞ն, որ գիւղացու վիճակը բարւոքուի, կը ցանկանա՞ն, որ նա փողի կարօտութիւն չունենայ։ Աւելացնենք դրա վրայ քրդի, թուրքի, տէրութեան հարկահանների հարստահարութիւնները. — խեղճ գիւղացին ի՞նչով կարող է այս բոլորին բաւականութիւն տալ։ Նրա երկրագործութիւնը դեռ իր նահապետական ձեւի մէջն է, աւելի արդիւնք չէ տալիս։ Նա արհեստ չը գիտէ, որ իր ձեռքի արդիւնաբերութիւնը մշակուած կերպով վաճառահանէ դէպի օտար երկրներ։ Այլ եւս ի՞նչով կարող է նա իր ընտանիքը պահել, երբ իր աշխատութեան այն փոքրիկ վաստակն եւս ձեռքից խլում են։ Ահա այստեղից է ծագում այն տխուր երեւոյթը, որ մեր ժողովուրդը հայրենի հողի վրայ իր ապրուստը ճարելու հնարներ չունի։ Նրա աշխատութեան արդիւնքը նրա ձեռքից խլում են. նա մնում է միշտ աղքատ եւ միշտ առանց հացի, եւ այդ պատճառով ստիպուած է թողնել հայրենի հողը եւ օտար երկրներում բախտ որոնել։ Ու քանի հազար թշուառ ըն-

տանիքներ այժմ մնացել են առանց տղամարդների. միայն Կոստանդնուպօլսում այժմ 40 հազար հայ պանդուխտներ կան, եւ նրանց մեծ մասը վանեցիներ են։ Ի՞նչ անէ խեղճ գիւղացին, որ չը գաղթէ։ Թողեալ այն, որ նրան կողոպտում է թուրքը, քուրդը եւ տէրութեան պաշտօնեան, — նոյն իսկ իր արիւնակիցը, իր կրօնակից հայը նրա կեանքի զօրութիւնը ծծում է, նրան խեղճութեան եւ թշուառութեան մէջ է գցում։ Տաճկաստանի բոլոր քաղաքները լցուած են հայ մշակներով կամ հայ համալներով. — բայց դրանք մեր երկրի գլխաւոր ուժերն են, որ մաշվում են եւ ոչնչանում են պանդխտութեան մէջ։

— Դուք տեսաք, շարունակեց նա, որ հայ դրամատէրը, հայ վաճառականը՝ մեր հասարակութեան բոլորովին աւերուած՝ եւ վնասակար մասն է. նրանցից մենք ոչինչ բարիք չենք սպասում։ Նրանք պաշտում են իրանց քսակը եւ աւելի ոչինչ։ Վաճառականը ազգ եւ հայրենիք չունի, նրա հայրենիքն այնտեղ է, որտեղ են նրա շահերը։ Եւ այս տեսակ վաճառականութիւնը (եթէ կարելի է վաճառականութիւն կոչել) աւելի վտանգաւոր է դառնում, երբ նա ներքին կապ ունի կառավարութեան պաշտօնականների եւ նրանց անխրատ գործունէութեան հետ։ Դուք շատ անգամ եւ շատ տեղ տեսած էք այս բանը. օրինակ, գիւղացին պատրաստի արծաթ չունի եւ հարկի փոխարէն տալիս է իր արդիւնաբերած նիւթի մի մասը. հարկահանը չէ ընդունում, եւ ոչ ժամանակ է տալիս նրան, որ կանոնաւոր կերպով վաճառէ եւ հարկը լրացնէ։ Դուք տեսնում էք, որ իսկոյն յայտնվում է հայ վաճառականը, եւ օգուտ քաղելով գիւղացու նեղ դրութիւնից, խոստանում է հարկահանի փողը տալ, եւ խիստ չնչին գնով առնում է գիւղացու դառն աշխատութեան պտուղը։ — Հիմայ տեսնում էք,

դրանք բոլորն էլ քեռի Պետրոսներ են, միայն զանազան կերպարանքներով... — Քեռի Պետրոսներին միշտ ձեռնտու է միանալ քուրդ իշխանների հետ և դաւաճանութիւն մեքենայել մեր դէմ...

Ասլանի առածները ես բոլորը հասկանում էի, որովհետև իմ փորձած և տեսած բաներ էին: Կարծես թէ, ես բոլորը առաջուց գիտէի, թէև ոչ մի անգամ իմ մտքով անցած չէին նրանք, և ոչ մի անգամ իմ ուշադրութիւնը գրաւած չէին: Կեանքի խօսքը միշտ հասկանալի է լինում մարդուն, որքան և նա անգէտ լինէր, որովհետև այն խօսքը ուղղակի վերաբերում է նրա գոյութեան պահանջներին:

— Այս բոլորը հասկանում եմ, ասացի ես, թէ ինչու քեռի Պետրոսներն այսպէս են վարվում, բայց չեմ հասկանում մի բան, թէ մեր տէր Թօրիկներն ինչ շահ ունեն միանալու դրանց հետ:

— Դրանք էլ մի տեսակ վաճառականներ են, պատասխանեց նա, — դրանք էլ ունեն իրանց կրօնական մենավաճառութիւնները: Զանազանութիւնը միայն վաճառքի նիւթի մէջն է: Եւ վաճառականը միշտ խաբեբայ է, միշտ խարդախ է, միշտ անխիղճ է: Որպէս օրինակ, ես կը խօսեմ միայն այս վանքի վանահայր Կարապետ վարդապետի վրայ: Դա առաջ Տէր Յուսկան որդու վանքի վանահայրն էր, որն այս կողմերի աննշան և ոչ այնքան արդիւնաւոր վանքերից մէկն է: Նա մտածեց ձեռք ձգել սուրբ Աստուածածնի վանքը, և ինչ միջոցով. — խոստացաւ մի քուրդ իշխանի, թէ տարեկան արդիւնքի կէսը նրան կը տայ, միայն թէ նա օգնէ իրան վանահայր լինելու, և այսպէսով հասաւ իր նպատակին: Եւ դուք ձեր աչքով տեսաք, թէ որպէս քուրդ իշխանի գործակալները, մտան մեր տաճարի սրբարանի մէջ,

հսկում էին գանձանակների վրայ։ Հիմայ հարցնում եմ դուք մի պարզ նմանութիւն չէ՞ք տեսնում այս եկեղեցականի եւ կառավարութեան կապալառուի մէջ...

Մեր խօսակցութիւնն ընդհատեց պառաւ կախարդի ձայնը, որն իր անրջային զառանցութեանց մէջ խօսում էր զանազան կցկտուր եւ մեզ անհասկանալի խօսքեր։ Եւ զարմանալին այն է, որ նա խօսում էր խիստ մաքուր հայերէն լեզուով։ Նրա խօսքերի մէջ սաէպ լսելի էր լինում անունս Հռիփսիմէ։ "Ես կ'այրեմ ամրոցը... ասում էր նա, կը խորտակեմ նրա պարիսպները... իմ Հռիփսիմէն այնտեղ տխուր է... ես կ'ազատեմ նրան... մօտ է օրը... տագնապի մեծ օրը... արիւն, հուր եւ փոթորիկը կը մաքրէ այս երկիրը... Հռիփսիմէ, շա՜տ տանջուեցար... ես կը սրբեմ քո արտասուքը"...

— Այս պառաւը միշտ խօսում է մի "ամրոցի" եւ այնտեղ պահուած մի "աղջկայ" մասին, ասեցի ես Ասլանին։

— Դա նրա ցնորքն է... պատասխանեց նա. — խելագարները շատ անգամ ունենում են մի երեւակայական ինքնագաղափար, որը մոռանալ կարող չեն...

— Դա խօսում է հայերէն, եւ ո՜րքան լաւ է խօսում. ես առաջին անգամ լսում եմ դրա հայերէն խօսելը, մէջ մտաւ Մարօն։

— Բօշաներն ամեն լեզուով խօսում են, ասաց Ասլանը ժպտելով. — երեւի, նա զգում է, որ Հայաստանումն է պառկած...

— Բայց այս փոքրիկ վհուկը ի՞նչու լուռ է, ասաց Մարօն, եւ խոնարհուելով համբուրեց Հիւբբիի երեսը։

— Նա խելացի է... պատասխանեց Ասլանը, ապա խօսքը փոխեց. — Դուք աւելի լաւ կ'անէք, որ այժմ

հեռանաք այստեղից. ահա մօտ է արեգակի ծագելը. Թող ձեզ չը տեսնեն այստեղ։

Արշալոյսը, իրաւ, սկսել էր շառագունել. մենք առանց նկատելու անցուցել էինք ամբողջ գիշերը։ Բայց Ալանի մեզ հեռացնելու պատճառն ոչ այնքան լոյսի ծագելն էր, որքան այն, որ նա վախում էր, չը լինի թէ մենք լսէինք պառաւ կախարդի բերնից մի անզգոյշ խօսք, որը կը մերկացնէր այն գաղտնիքը, թէ ինչու պառաւը իր փոքրիկ Հիւրրիի հետ միշտ անբաժան էին Կարօից եւ նրա ընկերներից, եւ կամ այն ի՞նչ "ամրոցային աղջիկ" էր, որ պառաւ կախարդի երեւակայութեան մշտական ցնորքն էր դարձել, որպէս աշխատում էր մեզ հաւատացնել ծածկամիտ Ալանը...

Մենք ընդունեցինք Ալանի սաստը եւ պատրաստուեցանք գնալու դէպի վանքը...

— Քանի որ այստեղ էք, ասաց նա, — մենք կրկին եւ կրկին անգամ պէտք է տեսնուենք, եւ հարկաւոր է որ տեսնուենք, մենք խօսելու շատ բաներ ունենք...

Խ.

ԱՍԼԱՆԻ ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Արեգակը արդէն ծագել էր, երբ մենք հասանք վանքի մօտ։ Մարօն այնպէս անցաւ ուխտաւորների բանակի միջից, որ ոչ ոք նրան չը ճանաչեց։

Ես այնուհետեւ մի քանի անգամ տեսնուեցայ Ասլանի հետ. Նա իր աբեղայական կերպարանքով յայտնվում էր ուխտաւորների ամեն շրջաններում։ «Այստեղ, ասում էր նա, այս տօնախմբութեան առիթով հաւաքուել են ամեն երկրի հայեր, եւ ես նրանց լաւ ուսումնասիրելու համար փոխեցի կերպարանքս, գիտէի, որ աբեղան աւելի մատչելի է նրանց։ Այս մարդիկն առանց զգացմունքի, առանց եռանդի չեն. Նրանք հասկանում են իրանց դրութեան բոլոր այլանդակութիւնը, բայց դարեւոր հարստահարութիւնների տակ ճնշուելով, մինչ այն աստիճան հոգով եւ մարմնով թուլացած են, որ շատ բնական են գտնում իրանց վիճակի բոլոր դառնութիւնները։ Նրանք կարծում են, թէ այլ կերպ լինել կարող չէր, թէ իրանք ստեղծուած են ստրուկներ լինելու համար։ Մի ձեռք, մի զօրեղ ձեռք պէտք է, որ դրանց վեր բարձրացնէ ընկած դրութիւնից եւ կանգնեցնէ մարդկային ազատ իրաւունքների վրայ»։ Այնուհետեւ նա երկար խօսում էր ինձ հետ զանազան առարկաների վրայ, ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել, եւ կարող եմ բոլորը բառ առ բառ գրել։ Նա ասում էր.

«Լինում է, այո՛, որ մի ամբողջ ժողովուրդ ինքն է կանգնում ոտքի վրայ, ինքն առանց օտարի ձեռնտուութեան թօթափում է իր վզից ստրկութեան լուծը: Բայց դա լինում է այն ժամանակ, երբ նա բաւականին հասկացել է, թէ ինչ բան է ազատութիւնը: Եթէ մեր ժողովրդի առաջնորդող մասը նրան այն շաւղի մէջ դրած լինէր, նրան այնպիսի ուղղութիւն տուած լինէր, որ նա վերջապէս հասկանար, թէ որքան վատ է օտարի կոպիտ ուժի տակ ճնշուած դրութիւնը, թէ որքան լաւ է իր սեպհական հողի վրայ իր քրտինքով ազատ ապրելը. — Մեր գործը շատ հեռու առաջ կ'երթար...

— “Բայց ո՞վքեր են մեր ժողովրդի առաջնորդող անձինքը: — Մենք ազնուապետական դաս չունենք, մենք ունենք վաճառականներ և եկեղեցականներ: Վաճառականները, այլ խօսքով, դրամատէրները, դուք գիտէք, ինչ տեսակ հրէշներ են. մնում են եկեղեցականները, որոնց ձեռքումն է ժողովրդի կրթութիւնը և նրա բարոյական և մտաւոր դաստիարակութիւնը: Եկեղեցականը, ո՛ր ազգի մէջ և լինէր նա, միշտ ընդդէմ է մարդկային անհատական ազատութեան: Եկեղեցականը միշտ ընդդէմ է ազգայնութեան գաղափարին. նա ճանաչում է ազգը միայն կրօնքի անունով. նրա “հօտի„ մէջ “խուժդուժ, սկիւթացի և յոյն„ — բոլորը մէկ են: Եկեղեցականը միշտ ընդդէմ է աշխարհային բարեկեցութեան. նա չէ կարող համբերել, որ մարդը ճանաչէր իր հայրենիքը, այսինքն երկրի այս կամ այն կտորի վրայ հիմնէր իր կեանքի և ապրուստի գոյութիւնը: Եկեղեցականը հերքում է ներկայ աշխարհը. նրա հայրենիքը երկինքն է:

“Ուրեմն մի ժողովուրդ, որ յանձնուած էր եկեղեցականի կրթութեանը, կարո՞ղ է մտածել այս բաները, — թէ ինքը մի ազգի որդի է, ունի իր առանձնութիւնները, իր պատմութիւնը և իր աւանդութիւնները, որոնք իր համար նոյն-

քան սուրբ են, որքան սուրբ է ազգային ինքնուրոյնութիւնը։ Թէ իր նախնիքը թողել են իրան մի կտոր հող, դա իր նուիրական ժառանգութիւնն է. այն հողը պէտք է օշակէ եւ նրանով քաղցր ու հանգիստ վարէ իր կեանքը։

“Ես կը յայտնեմ քեզ միմիայն Վանայ նահանգի, կամ հին անունով Վասպուրականի, վիճակագրութիւնը եւ կը տեսնես, թէ ժողովրդի հետ համեմատելով, որքան մեծ տեղ է բռնում եկեղեցական տարրը իր վանքերով եւ մենաստաններով:

Նա հանեց իր ծոցից մի փոքրիկ յիշողութեան գրքոյկ եւ սկսեց կարդալ.

“Վանայ նահանգն ունի 24 գաւառ, որոնք շրջապատում են Բզնունեաց ծովակի չորս կողմը։ Ցիշեալ գաւառների մէջ բազմաթիւ հայաբնակ եւ խառնաբնակ գիւղերից այժմ չէն մնացած են 1652-ը. Նրանց մէջ բնակվում են 43,750 հայ ընտանիք, որոնք բաղկացած են մօտ 350,000 հոգուց։ Բացի գիւղաբնակներից, Վան քաղաքն ունի 20,640 հոգի հայ բնակիչ. կը նշանակէ՝ ամբողջ Վանայ նահանգն ունի 370,640 հոգի հայ բնակիչներ։ Ցիշեալ գիւղօրայքում եւ Վան քաղաքում կան 382 եկեղեցիներ, որոնք ունեն 270 քահանայ. կը նշանակէ՝ շատ գիւղեր զուրկ են եկեղեցուց, եւ շատ եկեղեցիներ քահանայ չունեն. բայց կան այնպիսի գիւղեր, որոնք մի եկեղեցու փոխարէն ունեն մի քանիսը։ Դրա հակառակ, համեմատաբար շատ խոշոր բազմութիւն են կազմում կուսակրօն աբեղաները, վանքերը եւ մենաստանները։ — Վանայ նահանգն ունի 87 վանքեր եւ մենաստաններ, որոնց մէջ բնակվում են 1500-ի չափ եպիսկոպոսներ վարդապետներ, ճգնաւոր եւ մենակեաց աբեղաներ։ — Այս բոլոր կրօնական հիմնարկութիւնների հանդէպ ամբողջ նահանգում չը կայ ոչ մի ժողովրդական դպրոց։ Կան, արդարեւ, մի

քանի վանքերի խուցերում փոքրիկ վարժարաններ, բայց նրանք պատրաստում են տիրացուներ եւ կրօնաւորներ միայն, իսկ ժողովրդի հազարից մէկը անգամ գրագէտ չէ„։

“Երեւակայեցէք, 87 վանքեր եւ մենաստաններ ու 1500-ի չափ կուսակրօն աբեղաներ մի նահանգում, — դա մեծ քանակութիւն է։ Բայց առաջ աւելի բազմաթիւ են եղել վանքերը. նրանց շատերի աւերակներն են մնում այժմ, եւ շատերը բոլորովին անհետացել են։ Աբեղաների մասին նոյնպէս խօսում են, թէ այժմ նրանց թիւը կիսով չափ պակասել է, բայց այդ մնացածները դարձեալ շատ են։ Եւ այս ծոյլ, ցնորամիտ “երկնաքաղաքացիների„ ազդեցութեանն ենք պարտական, որ մեր ժողովուրդն այսօր գտնվում է իր խորին բթամտութեան մէջ„։

“Բայց եղել են ժամանակներ եւ այն ժամանակները շատ հին են, երբ մեր եկեղեցականներն այնպէս չէին, որպէս այժմ։ Նրանք դրանց նման անբնական կեանք չէին վարում. նրանք գերդաստանի հայրեր էին եւ ընտանիքների մէջ էին բնակվում։ Այս պատճառով, նրանք գիտէին, թէ ի՛նչ է կեանքը, ի՛նչ է աշխարհը եւ ինչպէս պէտք է հոգ տանել նրա համար, որ մարդու ապրուստը հանգիստ ու բախտաւոր լինի։ Գերդաստանի հայր լինելով, մի եւ նոյն ժամանակ նրանք ժողովրդի հայրն էին. ծնողական սիրոյ զգացմունքը առաջ էր բերել նրանց մէջ եւ խիստ ջերմ սէր դէպի ամբոխը, եւ բոլոր սրտով նուիրել էին իրանց անձը ժողովրդի բարօրութեանը։ Իսկ այժմ չէ կարելի գտնել մի մարդ, որ այնպէս վայրենի, անզգայ եւ անտարբեր լինէր դէպի հասարակաց բարին, ինչպէս մեր կուսակրօն եկեղեցականը„։

“Վանքն այն ժամանակ, այժմեան պէս, աշխարհին գործերից փախած եւ իրան երեւակայական հոգեւոր ցնորք-

ների նուիրած, ծոյլերի բնակարան չէր։ Վանքն այն ժամանակ, այժմեան պէս շնորհավաճառութեան, կախարդութեան, եւ տեսակ տեսակ մոլութիւնների հանդիսարան չէր։ — Վանքն այն ժամանակ հոգեւոր եւ մարմնաւոր դպրոց էր, ուր անխոնջ միաբանութիւնը պարապած էր մանկտու կրթութիւնով, գրքերի թարգմանութիւններով, ինքնուրոյն հեղինակութիւններով եւ գիտութիւնն ու լոյսը ժողովրդի մէջ տարածելով„։

“Եկեղեցականութիւնն այն ժամանակ, որպէս կրօնի, եկեղեցու եւ կրթութեան, նոյնպէս եւ հայրենիքի ու պետութեան՝ հզօր պաշտպանն էր։ — Եթէ լինում էին մեր թագաւորների ու նախարարների մէջ խռովութիւններ, եկեղեցականն էր նրանց մէջ հաշտեցուցիչ տարրը։ Եթէ լինում էին թշնամու հետ պատերազմներ, եկեղեցականն էր ոգեւորում ժողովրդին կռուելու, քաջութեամբ կռուելու եւ պաշտպանելու իր հայրենիքը։ Եթէ որ եւ իցէ թագաւորի հետ պէտք էր խաղաղութեան դաշն կապել, եկեղեցականն էր դեսպանախօսութեան գնում։ Եթէ հայրենիքին վտանգ էր սպառնում եւ ուրիշ թագաւորից պէտք էր օգնութիւն խնդրել, եկեղեցականն էր միջնորդ դառնում։ — Մի խօսքով բարձր հոգեւոր կառավարութիւնը խիստ սերտ կերպով կապուած էր թագաւորի իշխանութեան հետ. եւ երկու ներդաշնակ ուժեր, միացած մի ամբողջութեան մէջ, լծորդաբար առաջ էին տանում պետութեան կառավարութիւնը։ Եւ այն ժամանակ Հայաստանը երջանիկ էր...

“Այս ամենը, ինչ որ գործում էր եկեղեցականութիւնը, բոլորովին ընդդէմ էր նրա կրօնական բնաւորութեանը։ Բայց մեր եկեղեցականութիւնը այն ժամանակ մի նշանաւոր բացառութիւն էր կազմում ամբողջ քրիստոնէական աշխարհում. — Նա կատարեալ ժողովրդական էր. Նա միացնում

էր իր մէջ հոգեւոր եւ նիւթական կեանքը — իրական աշխարհը եւ երկինքը։ Իսկ այժմ...

«Այժմ եկեղեցականը մեզ համար մի մեռած եւ անպիտանացած տարր է. նորից կեանք տալ նրան, դա շատ ուշ կը լինէր. այդ պատճառով մենք ստիպուած ենք դիմել ուրիշ միջոցների, որպէս զի մեր ժողովուրդը վերականգնենք, որի մէջ դեռ բոլորովին հանգած չեն կենսական ուժերը։ — Այո, հանգած չեն, բայց մնացել են նրանց անզօր կայծերը միայն, որոնց պէտք է շունչ տալ, բորբոքել, մինչեւ նրանք բոցավառուեն... Իսկ դա լինում է տոկուն եւ հիմնաւոր կրթութեամբ, որպէս զի, ժողովուրդն ինքը հասկանայ, թէ որքան լաւ է ազատութիւնը, որքան հանգիստ եւ ուրախ է լինում մարդու կեանքը, երբ նա ազատ է»...

"Բայց մեր ընկեր Կարօն բոլորովին տարբեր մտածութիւն ունի. նա բնութեան հարազատ եւ ազատ որդին է։ Նա ասում է՝ ազատութիւնը մարդու ընդաբոյս բնազդումներից մէկն է. նա ստեղծուած եւ ծնուած է մարդու հետ։ Նա ասում է՝ բնութեան մէջ ամէն մի առարկայ, որոնց մէջ կայ կեանքի եւ աճելութեան զօրութիւն, պահանջում են ազատ լինել, ազատ զարգանալ։ Ու եթէ մարդը տանում է ստրկութիւնը, դա ակամայ է. հեռացրու նրանից ճնշող ուժը, կը տեսնես, նա ազատ էակ է։ Շատ հարկաւոր չէ, ասում է Կարօն, որ մարդը հասկանայ թէ ինչ բան է ազատութիւնը, որպէս զի ձգտում ունենայ դէպի նա։ Որպէս կարող է մարդը չը գիտենալ, թէ ինչ նիւթ է օդը, կամ որպիսի քիմիական տարրերից բաղադրուած է նա եւ կամ ինչ սնունդ է տալիս իր մարմնին, — բաւական է, որ նա գիտէ, երբ օդ չը շնչէ, կը մեռնի։ Ազատութիւնը, ասում է նա, մարդու հասարակական կեանքի մթնոլորտն է, որի մէջ զարգանում է նա, կատարելագործվում է եւ հասնում է

իր մարդկային բարձր նշանակութեանը։ Որքան ճնշուած, որքան սահմանափակուած լինի այս մթնոլորտը, այնքան մարդը անզօր, ծոյլ եւ բթամիտ կը մնայ։ — Ազատութիւնը մարդ սովորում է ազատութեան մէջ„։

“Ես միասմը համաձայն եմ Կարօի հետ, առաջ տարաւ Ալանը, — այո, ազատութեանը մարդ ընտելանում է ազատութեան մէջ։ Բայց գլխաւոր բանն այն է, թէ ինչ միջոցներով պէտք է տալ մի ճնշուած ժողովրդին ազատութիւն, երբ որ հազարաւոր զօրեղ ձեռքեր արգելք են լինում։ Եւ ո՞վ պէտք է առաջնորդէ ժողովրդին դէպի ազատութիւն։

“Մեր գրամատէրներն, որպէս դու տեսար, սկսած առաջին “ամիրայից„ մինչեւ վերջին “քեռի Պետրոսը„ աւազակներ են, ապրում են ժողովրդի արիւնով եւ քրտինքով։ Մեր եկեղեցականները, սկսած պատրիարքից մինչեւ վերջին Կարապետ հայր սուրբը, նոյնպէս աւազակներ են։ Պատրիարքը իր աւաքելական աթոռը գնում է Սուլթանի բարձրագոյն դռնից կաշառքով, իսկ Կարապետ հայր սուրբն իր վանքի վանահայրութիւնը գնում է քուրդ իշխանից նոյնպէս կաշառքով։ — Երկուսն էլ պէտք է կողոպտեն, կեղեքեն ժողովուրդը, որ կարողանան իրանց բռնապետական դիրքը պահպանել։

“Մեզ պակաս է եւ հասարակական գլխաւոր զօրութիւնը, այն է Թարմ եւ նորահաս [illegible]. դրանք կարող էին գպրոցների, գրականութեան եւ լրագրութեան միջոցով զարթեցնել եւ նախապատրաստել ժողովրդին։ Բայց դժբախտաբար մենք երիտասարդութիւն չունենք. մենք ունենք Կ. Պոլսում մի քանի տգէտ եւ ամեն կրթութիւնից զուրկ “չէվզէկներ„ միայն, որոնք ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ շաղակրատ տիրացուներ։ Էլ ո՞վ է մնում։ — Մնում են մի

քանի Կարօներ, արդարեւ, ազնիւ եւ գործող անձինք, բայց մի ձեռքը ծափ կը զարկէ՞...

«Այսուամենայնիւ, մենք բոլորովին յուսահատ չենք, մենք ունենք մի, թէեւ անմշակ, բայց մեծ զօրութիւն — ամբոխը, — դա բաւական է...

«Քեզ ցոյց տուած վիճակագրական թուանշաններից յայտնի է, թէեւ հայ ժողովուրդը Վանայ նահանգում թշնամու սրից, սովից, կրակից եւ բարբարոսական հարստահարութիւններից այժմ մեծ մասամբ սպառուել է, այսուամենայնիւ 370.640 հոգին դարձեալ մի խոշոր թուանշան է։ Մի այսքան բազմութիւն դեռ ամփոփ կերպով մնացել է հայրենական հողի վրայ։ Թողեալ այդ, այս նահանգում կան եւ ուրիշ ազգութիւններ, որոնք մեզ վիճակակից են։ — Հրէաների, ասորիների, բօշաների եւ եզիդիների դրութիւնն աւելի վատ է քան թէ հայերինը։ Այս թշուառականները նոյնպէս մարդիկ են, եւ մեզ նման մարդիկ, նրանց էլ պէտք է ազատութիւնը։ Նրանք մեր բարի դրացիներն եւ լաւ կենակիցներն են, նրանք պատրաստ են մեզ հետ գործելու...

«Հաշուելով ամբողջ Վանայ նահանգի քուրդ, թուրք եւ այլ մահմեդական ազգաբնակութիւնները, բոլորը հայերի կէս մասը հազիւ են կազմում. բայց նրանք տիրում են ամենի վրայ, որովհետեւ զէնք ունեն, որովհետեւ կոպիտ եւ վայրենի ուժ ունեն։ Այս երկրներն անուանով միայն պատկանում են Տաճկաստանին, բայց իսկապէս տիրում են քրդերը։ Այսպիսի բարբարոս ազգերի իշխանութեան ներքոյ, որոնք ամենեւին կրթութեան ընդունակ չեն, անհնար է մի ուրիշ աւելի ընդունակ ազգութեան զարգանալ եւ մարդկային առաջադիմութեան ձգտել։ Ահա՛ գլխաւոր պատճառը, թէ ինչու այստեղ հայերն այսքան յետ են մնացել, եւ այսպէս խաւարի մէջ են ապրում։ Կրկնում եմ, հայը ընդունակ է

կրթութեան, որովհետեւ նա քրիստոնեայ է, որովհետեւ նա ունի հարուստ լեզու եւ ճոխ, բազմակողմանի գրականութիւն. — Նա ունի պատմական անցեալ։ Մի քրէական յանցանք է դա մարդկութեան դէմ, թողնել մի այսպիսի ազգութիւն, որ բարոյապէս, մտաւորապէս եւ ֆիզիքապէս ոչնչանայ վայրենի քրդի ու թուրքի լծի տակ։ Հայը եւ ասորին կարող են արեւելքում գիտութեան եւ կրօնի առաքեալներ լինել, ինչպէս եղել են առաջ, բայց նախ պէտք է նրանց ազատութիւն տալ։

“Բայց երբէք օտարը մարդու համար չէ մտածում, քանի որ նա ինքն իր մասին անհոգ է։ Ռամկական առածն ասում է՝ “մինչեւ տղան լաց չէ լինում, մայրը ծիծ չէ տալիս”։ Բայց մենք այդ էլ փորձեցինք. շատ լաց եղանք, շատ աղաղակեցինք, բայց մեր ձայնը լսող չեղաւ... Որովհետեւ ամբողջ աշխարհն իր փորի եւ քսակի համար է մտածում... Որպէս Կ. Պոլսի “ամիրայ” սեղանաւորը, իր անձնական շահերի պատճառով, միշտ խնկարկում է մի փթած եւ անկարգ կառավարութեան եւ միշտ նրա տեւողականութեան համար է աղօթում, — այնպէս էլ կան ամբողջ քրիստոնեայ պետութիւններ, որոնք թուրքի հետ առեւտրական յարաբերութիւններ ունեն, եւ իրանց մասնաւոր շահերի պատճառով, թողնում են, որ զանազան խեղճ ազգութիւններ թուրքի բռնակալութեան տակ ճնշուեն։ — Նրանք վաճառականներ են, վաճառականի սրտից միշտ հեռու է մարդասիրական զգացմունքը...

“Օտարի օգնութիւնից մեզ շահ չը կայ։ Դժբախտ է այն ազգը եւ միշտ դժբախտ կը մնայ, որ օտարի օգնութեանը կարօտ կը լինի։ Ոչ ոք իր հօր հոգու համար մեզ չի օգնիլ. նա պէտք է տասը բան առնէ մեզանից, որ մի բան տայ։ “Ողորմութիւն խնդրողի երեսը միշտ սեւ կը լինի եւ քսակը

...ը չէ գործել: Բայց ի՞նչ է պատճառը: Ջօղօնները ...եղի հայերից շատ փոքր են. նրանց թիւը հազիւ ... է հասնում, — կը նշանակէ, Վանայ նա... ...ակութեան ութերորդ մասը: — Ուրեմն ... նրանք ազատ են:

...ը զինուորուած մարդիկ են. նրանց կա... ...րն մինչեւ անգամ զէնք են կրում: Նրանք ... են, թէ առանց սրի մեր դարում չէ կարելի գլուխ ...ել: Հրեշտակները միայն զէնք չեն կրում, որովհետեւ պաշտպանելու ոչինչ չունեն. բայց նրանք էլ հարկաւորուած միջոցում զինուորվում են...

"Ջօղձները կառավարվում են իրանց պատրիարքի իշխանութեան ներքոյ, որ կոչվում է Մար-Շիմոն. դա ժողովրդի հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանն է: Այժմեան Մար-Շիմոնը մի քաջ երիտասարդ է, որ միացրել է իր ձեռքում Քրիստոսի խաչը եւ ազատութեան սուրը: Բոլոր ժողովուրդը հպատակում է նրան որդիական հնազանդութեամբ: Մար-Շիմոնի օրինակը մի բացառութիւն է ամբողջ քրիստոնէական աշխարհում, որ հոգեւոր պատրիարքը մի եւ նոյն ժամանակ հասարակ զինուոր է, հայրենիքի պաշտպան է: Մար-Շիմոնը զինուոր է, զինուորի բոլոր ազնիւ յատկութիւններով:

"Մար-Շիմոնի երկիրը մեծ մասամբ մաքրած է օտարազգիներից. այնտեղ կան փոքր թուով հայեր եւ մի քանի քրդի ցեղեր, որոնք բոլորն էլ հպատակում են պատրիարքի իշխանութեանը: Մար-Շիմոնի երկիրը մի փակուած Զինաստան է, ուր օտարի ոտքը մուտք չէ գործում: Բայց Կարօն այժմ այնտեղ է. նա գնացած է պատրիարքի մօտ մի քանի գործերի համար տնօրինութիւններ անելու, յուսով եմ, որ նրա տեսութիւնը յաջող վախճան կ'ունենայ...

դատարկ»: Մարդ պէտք է իր սեպհական աշխատութեամբ եւ իր ուժովը ոտքի կանգնէ: Օտարի օգնութիւնը նման է մի նեցուկի, որը հէնց որ յետ քաշեցիր, կը տեսնես, դարձեալ ցած կ'ընկնի նրա վրայ յենուած առարկան...

"Մեր գլխաւոր օգնականն է մեր երկրի բնութիւնը — նրա տեղագրական դիրքը: Վան-Տոսպը իր անմատչելի լեռներով, իր անդնդախոր ձորերով, եւ իր նեղ փապարներով մի հսկայական ամրոց է. այստեղ շատ դժուարութեամբ կարող է մուտք գործել օտար եւ ինքնակոչ հիւրը: Այստեղ շատ անգամ հռոմայեցիք, յոյները, պարսիկները, մարերը եւ արաբացիք կորցրել են իրանց լեգէոնները: Վանայ նահանգը բնութիւնից պատրաստուած է հայերի համար ազատ կեցութեան կենդրոն լինել: Նա իր չորեք կողմում ունի այնպիսի գաւառներ, որոնք մինչեւ այսօր շատ խիտ բնակեցրած են հայերով: Հիւսիսից բռնած է Արզրումի ընդարձակ նահանգը Կարսի, Բայազէդի եւ Մագուի գաւառներով: Հարաւից — Դիարբէքիրի նահանգը Սասնոյ եւ Մոզաց գաւառներով: Արեւմուտքից տարածվում է ընդարձակ Տարօնը՝ Բաղէշի եւ Մուշի գաւառներով: Արեւելքից — Խոյի, Սալմաստի Ուրմիայի եւ Սուլդուզի գաւառները:

"Բացի յիշեալ նահանգներից եւ գաւառներից, որոնք շրջապատում են Վան-Տոսպը, մենք հարաւ-արեւելեան կողմում ունենք մի լաւ դղեակ — լեռնային Ջուլամերիկը, որ իր վայրենի դրութեամբ կարող է Հայաստանի Դաղստանը համարուել: Այս երկիրը, որ մեր հին Տմորիք կամ Կորդիք գաւառն է, այժմ բնակեցրած է ասորիների ջոլօ կոչուած ցեղով, որոնք նեստորական քրիստոնեաներ են: Ջոլօն մի քաջազնական ժողովուրդ է, որ սկսեալ անյիշելի ժամանակներից, Ջուլամերկի լեռներում պահպանել է իր անկախութիւնը: Քրդի եւ Թուրքի իշխանութիւնը մինչեւ այսօր ան-

տեղ մուտք չէ գործել։ Բայց ի՞նչ է պատճառը։ Ջօլօները թուով այստեղի հայերից շատ փոքր են. Նրանց թիւը հազիւ թէ 50 հազարի է հասնում, — կը նշանակէ, Վանայ Նահանգի Հայ ազգաբնակութեան ութերորդ մասը։ — Ուրեմն ի՞նչ է պատճառը, որ նրանք ազատ են։

“Ջօլօները բոլորը զինուորուած մարդիկ են. Նրանց կանայքն, աղջիկներն մինչեւ անգամ զէնք են կրում։ Նրանք հասկացել են, թէ առանց սրի մեր դարում չէ կարելի գլուխ պահել։ Հրեշտակները միայն զէնք չեն կրում, որովհետեւ պաշտպանելու ոչինչ չունեն. բայց նրանք էլ հարկաւորուած միջոցում զինուորվում են . . .

“Ջօլօները կառավարվում են իրանց պատրիարքի իշխանութեան ներքոյ, որ կոչվում է Մար-Շիմօն. դա ժողովրդի հոգեւոր եւ մարմնաւոր իշխանն է։ Այժմեան Մար-Շիմօնը մի քաջ երիտասարդ է, որ միացրել է իր ձեռքում Քրիստոսի խաչը եւ ազատութեան սուրը։ Բոլոր ժողովուրդը հպատակում է նրան որդիական հնազանդութեամբ։ Մար-Շիմօնի օրինակը մի բացառութիւն է ամբողջ քրիստոնէական աշխարհում, որ հոգեւոր պատրիարքը մի եւ նոյն ժամանակ հասարակ զինուոր է, հայրենիքի պաշտպան է։ Մար-Շիմօնը զինուոր է, զինուորի բոլոր ազնիւ յատկութիւններով։

“Մար-Շիմօնի երկիրը մեծ մասամբ մաքրած է օտարազգիներից. այնտեղ կան փոքր թուով հայեր եւ մի քանի քրդի ցեղեր, որոնք բոլորն էլ հպատակում են պատրիարքի իշխանութեանը։ Մար-Շիմօնի երկիրը մի փակուած Չինաստան է, ուր օտարի ոտքը մուտք չէ գործում։ Բայց Կարօն այժմ այնտեղ է. Նա գնացած է պատրիարքի մօտ մի քանի գործերի համար տնօրինութիւններ անելու, յուսով եմ, որ նրա տեսութիւնը յաջող վախճան կ՚ունենայ . . .

Ջղձների օրինակը մի մեծ խրատ է մեզ հայերիս համար, թէ մենք էլ կարող ենք մեր լեռներում ազատ եւ հանգիստ ապրել, եթէ մեր ազատութիւնը կամենայինք պաշտպանել մեր սրով եւ արիւնով։ Բայց մենք ունե՞նք այնպիսի հոգեւորականութիւն, ինչպէս Մար-Շիմոնը. մենք ունե՞նք այնպիսի ժողովուրդ ինչպէս Ջղձ։ Հայը որից այնպէս է վախենում, ինչպէս դեւից...

ԽԱ.

ՍԻՐՈՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Վանքի տօնախմբութիւնը արդէն վերջացած էր։ Ուխտաւորները սկսել էին վերադառնալ դէպի իրանց երկրները։ Ծերունի որսորդի ընտանիքը նոյնպէս պատրաստվում էր առաւօտեան թողնել վանքը։ Բայց իմ մէջ առաջ էր եկել մի զարմանալի փոփոխութիւն. ես մոռացել էի Մարօին, մոռացել էի Սօնային, մոռացել էի մօրս եւ քոյրերիս, որոնք այնքան սիրում էին ինձ, եւ աշխատում էին ինձ իրանց հետ մեր տունը տանել։ — Ես սիրահարուել էի Ասլանի վրայ։ Կարծես թէ, այդ ազնիւ երիտասարդը կախարդած լինէր ինձ. ես չէի ուզում բաժանուել նրանից։ Թէեւ Ասլանի խօսքերն ինձ շատ մութն էին, թէեւ ես դեռ պարզ չէի հասկացել, թէ ինչ նպատակի ձգտում է նա, եւ ինչ են ուզում անել նրա մտերիմ ընկերները, այսուամենայնիւ, մտածում էի, թէ լաւ է նրանց հետ լինել, նրանց հետ գործել, — նրանք ազնիւ մարդիկ են։ Այս պատճառով, երբ Ասլանը յայտնեց, թէ “մի գործի„ համար միտք ունի Վան քաղաքը գնալ, ես աղաչեցի, որ ինձ էլ իր հետ տանէ։ Նա չը յօժարուեցաւ, ասաց, թէ դու եկել ես ծերունի որսորդի ընտանիքի հետ, պէտք չէ նրանց անտէր թողնել։ — Մարօն մեզ մօտ էր, նա լսեց այս խօսքերը եւ իրան յատուկ արհամարհական ոճով պատասխանեց. — Թէ ես շատ հարկաւոր չեմ նրանց, թէ նրանք առանց ինձ էլ կարող են

տուն վերադառնալ, թէ որսորդի ընտանիքին ոչ ոք չի համարձակուի մօտենալ: Ով որ չէր ճանաչում Մարօին, կարող էր վշտանալ այս խօսքերից, բայց ես գիտէի նրա սիրտը, թէ որքան բարի էր նա, այս պատճառով նրա խօսքերը շարժեցին իմ ժպիտը միայն:

Երեկոյ էր: Այս խօսակցութիւնն անց էր կենում մեր մէջ մի բլուրի վրայ, որ բաւականին հեռու էր վանքից. այնտեղ գնացել էինք Մարօի հետ "տիրամօր ծաղիկներ"[1] քաղելու, ուր եւ հանդիպեցանք Ասլանին: Նա դարձեալ կերպարանափոխ էր եղած: Այժմ նմանում էր մի վանեցի վաճառականի:

Մարօն եւս իր կողմից խնդրեց Ասլանից, որ ինձ վեր առնէ իր հետ, ասելով, թէ ես ամենեւին քաղաք չէի տեսել, հարկաւոր էր ինձ քաղաք տեսնել, եւ մենք երկուսս էլ երկար թախանձելուց յետոյ, վերջապէս նրան ընդունել տուինք:

— Ես դուրս եմ գալու հէնց այսօր, արեւը մտնելէն յետոյ, ասաց նա. — մնում է մէկ ու կէս ժամ:

Ես խնդրեցի մի փոքր սպասել, մինչեւ ես գնամ մօրս եւ քոյրերիս հետ տեսնուեմ: — Սպասել կարող չեմ, ասաց նա, — վաղը չէ, միւս օրը առաւօտեան ես պէտք է Վանում գտնուեմ:

— Ուրեմն, դու գիշերները չե՞ս պիտի հանգստանաս, որ կարողանաս հասնել, հարցրուց Մարօն:

— Ոչ, պատասխանեց նա, — որովհետեւ երեք օրուայ ճանապարհ է:

---

[1] Դա մի տեսակ գեղնագոյն ծաղիկ է մանրիկ եւ ցամաք թերթիկներով, որոնցմով լի է վանքի շրջակայքը. Նա երբէք չէ թառամում, այս պատճառով եւ կոչվում է "անթառամ ծաղիկ". Նուիրուած է Աստուածամօրը, երկնքի անթառամ ծաղկին:

— Ուրեմն ես չե՞մ պիտի կարողանամ տեսնել մօրս։

Նա մօտեցաւ ինձ եւ հազիւ լսելի ձայնով ասաց.

— «Ով որ կամենում է մեր ետեւից գալ, պէտք է թողնէ իր մօրը, հօրը, քոյրերին եւ եղբայրներին։ — Հասկացա՞ր»։

Այնուհետեւ Ասլանը յայտնեց, թէեւ ընդունում է ինձ իր հետ Վան տանել, բայց չէ կարող միասին դուրս գալ, այլ կը սպասէ ինձ առաջին իջեւանում, որ այնքան հեռու չէր, եւ պատուիրեց, գնալ ձի նստել եւ անմիջապէս ճանապարհ ընկնել։ Այնուհետեւ նա խիստ մտերմութեամբ գրկեց Մարօին եւ ինձ, յետոյ բաժանուեցաւ։ Մենք շտապեցինք դէպի մեր վրանը։

Ճանապարհին Մարօն ինձ ասաց.

— Գնա՛, Փարհատ, լաւ ես անում, որ գնում ես, Վան քաղաքը կը տեսնես, բայց Սօնային չը մոռանաս...

Այս խօսքը ինձ կասկածանքի մէջ գցեց, եւ ես հարցրի, թէ ի՞նչ մտքով էր ասում այդ։

— Սօնան սիրում է քեզ, Փարհատ, դու էլ նրան խօսք ես տուել... տղամարդը պէտք է իր խօսքը կատարէ...

— Այդ դու ո՞րտեղից գիտես։

— Ես բոլորը գիտեմ... ես գիտեմ, թէ դուք ինչպէս էք անցկացրել ձեր օրերը այն ժամանակ, երբ դու աշակերտ էիր նրա հօր տանը... ես ամենը գիտեմ...

Ես բոլորովին շփոթուեցայ։

— Ո՞վ ասաց քեզ։

— Սօնան ինքը պատմեց ինձ։ Նա այնպէս ցաւելով էր պատմում, որ ես չը կարողացայ իմ արտասուքը պահել։

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի. նա շարունակեց խօսել.

— Դու գիտես, Փարհատ, Սօնան որքան անբախտ է. նրա մխիթարութիւնն այժմ դու ես. բայց եթէ դու էլ խաբես նրան, նա էլ չի ապրի։

Մարօի ամէն մի բառը ինձ վրայ կայծակի ներգործութիւն էր ունենում։ Ես չը գիտէի ինչ պատասխանեմ, նրա ասածները բոլորը ճշմարիտ էին. ես Սօնային խօսք էի տուել...

— Դու Սօնային խօսք ես տուել, կրկնեց եւ Մարօն. — լաւ չէ, երբ տղամարդն իր խօսքը չէ կատարում...

— Բայց եթէ աղջիկը չէ՞ կատարում...

— Նոյնպէս լաւ չէ։

Ես նկատեցի, Մարօի ձայնը զգալի կերպով դողում էր վերջին պատասխանը արտասանելու միջոցին։

Ես ասեցի.

— Դու էլ ինձ խօսք ես տուել...

— Տուել եմ, ճշմարիտ է, բայց ես չեմ ուզում ուրիշի սիրոյ փշրանքովը կշտանալ...

Ես թէեւ հասկացայ, թէ ինչ ասաց նա, բայց դարձեալ հարցրի.

— Ի՞նչ է նշանակում այդ։

Նա իսկոյն չը պատասխանեց, բայց ես նկատեցի, որ նրա աչքերը վառվում էին բարկութեան բոցով. եւ նա վերջապէս պատասխանեց բոլորովին կատաղած կերպով.

— Ես գիտէի, որ դու խիղճ չունես, բայց հիմա տեսնում եմ, որ դու խելք էլ չունես։ — Ես չեմ կարող սիրել այն մարդուն, որ խաբել գիտէ...

— Ուրեմն մեր մէջ ամէն ինչ վերջացած է։

— Հէնց այն րոպէից, երբ “Կաթնաղբիւրի„ ձորում, Սօնան քո մօտ նստած, իր անբախտութիւնն էր պատմում...

Մարօի խօսքերն որքան եւ վիրաւորական լինէին, որքան եւ կծու լինէին, բայց նրանք ուղիղ էին։ Ես զգում էի իմ մեղքը. ոչ բարկանալու եւ ոչ ներողութիւն խնդրելու իրաւունք չունէի...

Առժամանակեայ լռութիւնից յետոյ նա հարցրուց.

— Եթէ դու ուզում ես, որ մենք դարձեալ բարեկամներ մնանք, — պէտք է սիրես Սօնային։

— Ես ուզում եմ, որ մենք մնանք այնպէս, ինչպէս էինք առաջ...

— Դա անցաւ։ — Պատասխան տուր, ինչ բանի համար հարցնում եմ քեզանից. — Կը սիրե՞ս Սօնային, թէ ո՛չ։

— Իմ խօսքը հէնց այն է...

Նա կանգնեց կէս ճանապարհի վրայ. ես նշմարեցի, նա ամբողջ մարմնով դողում էր, եւ գունատուած դէմքի վրայ նկարուած էր վայրենի կատաղութիւն։

— Այստեղ մենք բաժանվում ենք, ասաց նա աշխատելով զսպել իր վրդովմունքը։ — Դու այլ եւս չես կարող ոտք կոխել որսորդի վրանը. Սպասիր այստեղ. ես կը գնամ, կ'ուղարկեմ քո ձին եւ զէնքերը, ուր որ ուզում ես, գնա։

— Ուրեմն դու արտաքսո՞ւմ ես ինձ։

— Ինչպէս կ'ուզես, այնպէս հասկացիր...

— Անգո՛ւթ...

Նա շուռ տուեց երեսը, որ ես չը տեսնեմ եւ շարունակեց շտապով գնալ դէպի ուխտաւորների բանակը։ Որքան էլ խռովուած լինէի ես, դարձեալ չէր կարելի չը նկատել նրա աչքերում արտասուքի այն կաթիլները, որոնք դուրս ցայտեցին հրեղէն գնդակների նման։

Մինչեւ այսօր եւ գուցէ յաւիտեան, չեմ կարող մոռանալ այն վշտահար դէմքը իր արդար-վրէժխնդրական զարհուրանքով...

Ես բոլորովին սառեցայ, մնացի քարէ արձանի նման կանգնած։ Աչքերիս առջեւը մթնեց, ոտքերս դողացին, եւ անշունչ դիակի նման գլորուեցայ գետին...

Մութը բոլորովին պատել էր, երբ յուշի եկայ։ Որքան մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ գլուխս Մարօի գրկում գտայ։ Նա համբուրեց իմ ճակատը ասելով.

— Դու կը ներես ինձ, Փարհատ, ես քո սիրտը կոտրեցի...

Նա սկսեց դառը կերպով հեկեկալ։

— Քո վէրքը վտանգաւոր չէ, Փարհատ, ես լուացի նրան, փաթաթեցի, արիւնը բոլորովին դադարել է։ Այժմ դու լաւ ես։

Եւ իրաւ, ես զգացի, որ ամբողջ մարմնով շաղախուած եմ արեան մէջ։ Իսկոյն հասկացայ, որ վայր ընկնելու միջոցին գլուխս դիպցրել էի քարին, եւ Մարօն այդ տեսնելով, յետ էր դարձել ինձ օգնելու համար։

— Ես պատճառ եղայ... ասաց Մարօն, — ես կը սիրեմ, միշտ կը սիրեմ քեզ։ — Մի նախատիր ինձ, Փարհատ։

Եթէ մեռած եւս լինէի, այս խօսքերը կարող էին կենդանացնել ինձ։ Բայց արեան չափազանց հոսումը բաւականին սպառել էր իմ ուժերը։ Ես, կարծես, երազի մէջ լսում էի նրա խօսքերը, կարծես, երազի մէջ զգում էի նրա ջերմ շրթունքների հպաւորութիւնը, որ ստէպ ստէպ սեղմվում էին իմ երեսի վրայ...

Մին էլ զգացի՝ մի հսկայական ձեռք վեր բարձրացրուց ինձ գետնից եւ ծտի նման գցեց ուսին, եւ ինձ լսելի եղան Մըհէի խօսքերը.

— Սատանան տանի... մի պստիկ ծուատուելուց ընկած է գետին, կը թրթըփայ... չի էլ ամաչում... արիւնից սիրտը կը մարի...

Ես արթնացայ միւս անգամ, երբ գիշերից բաւական անցել էր։ Ծխրունի որսորդի վրանի մէջ աղօտ լուսով վառվում էր իւղի սպառուած լապտերը։ Մարօն միայնակ նստած

էր իմ մօտ. վրանում բացի մեզանից ոչ ոք չը կար. միւսները քնած էին դրսումը։ Մարօի առաջին հարցմունքն եղաւ, թէ ինչպէս եմ զգում ինձ։ Ես պատասխանեցի, թէ լաւ եմ, միայն շատ ցաւում եմ, որ յետ մնացի Ալանի հետ ճանապարհորդելուց։

— Մըհէն այստեղ է, ասաց նա, երբ բոլորովին կ՚առողջանաս, նա քեզ կը տանէ Վան։ Ալանը այնտեղ մի քանի օր պէտք է մնայ։ Դու դարձեալ կը գտնես նրան։

— Ես կը գնամ առաւօտեան, վաղ առաւօտեան։ Ալանը խոստացաւ սպասել ինձ առաջին իջեւանում, եւ նրան սպասել չեմ տայ։

Առաւօտեան ինձ բոլորովին առողջ չէի զգում։ Արեան չափազանց հոսումը բաւական թուլացրել էր ինձ։ Բայց մի քանի օրից յետոյ ես կարող էի ձի նստել եւ ճանապարհ գնալ։ Մարօն առաջարկեց Մըհէին ինձ հետ վեր առնել։

— Մըհէն ինչու է եկել, հարցրի ես։

— Նա եկել է մեզ տանելու, պատասխանեց նա։

— Ո՞վ է ուղարկել։

— Հայրս։

— Ուրեմն ես ինչպէս կարող եմ նրան առնել ձեզանից։

— Մենք առանց նրան եւս կարող ենք գնալ։

— Հէնց ես կոյր հաւի պէս չեմ կարող մենակ ճանապարհ գնալ։

— Կարող ես, բայց ճանապարհը կը կորցնես։ Բացի դրանից Մըհէն հօրիցս նամակ ունի Ալանի վրայ, պէտք է շուտով հասցնի։

Արեւը դեռ չը ծագած Մըհէի հետ ճանապարհ ընկանք։ Նա ձի նստելու սովորութիւն չունէր։ "Մեղք է, ասում էր, ապա ոտքերս ինչու համար ստեղծել է Աստուած,,։

Մըհէն գնում էր իմ ձիու առաջեւից, ահագին լախտը իր թեւի վրայ դրած։ Նա լուռ էր, նա չէր խօսում եւ իմ հարցերին տալիս էր խիստ կարճ պատասխաններ։

Ես ճանապարհին հազիւ կարողացայ մտաբերել, թէ որքան անքաղաքավարի կերպով բաժանուեցայ Մարօից։ Ես նրան ոչ մի խօսք չասացի․ նա այնքան տեղ եկաւ ինձ հետ, նայում էր իմ վրայ, սպասում էր մի քաղցր խօսք լսել։ Ես մտաբերեցի, որ իմ հեռանալուց յետոյ, նա իսկոյն չը վերադարձաւ դէպի վրանը, այլ նստեց ճանապարհի մօտ մի քարի վրայ։ Ես այժմ էլ յիշում եմ, թէ ինչպէս գլուխը քարշ գցած, նստած էր նա։ Ես հարցրի Մըհէից։ Մըհէն Մարօի մօտ էր, նա յետոյ եկաւ եւ հասաւ ինձ։ — "Նա լաց էր լինում„, ասաց իմ ուղեցոյց Հերքուլէսը։

— Ի՞նչու էր լաց լինում, Մըհէ։

— Սատանան գիտէ, թէ աղջիկը ինչու լաց կը լինի…

Մըհէն, ինչպէս առաջ ես մտածում էի, այնքան յիմար չէր․ նա երեւաց ինձ խիստ ծածկամիտ մի մարդ։ Որովհետեւ որքան ես աշխատեցի նրանից դուրս քաշել մի խօսք թէ ինչ նպատակ ունէր նրա թափառելը մի օր այստեղ, միւս օր այնտեղ, — նա ոչինչ չը յայտնեց, տուեց միայն մի քանի արհամարհական պատասխաններ, ասելով․ — "Ըթէ շատ բան գիտենաս, շուտ կը պառաւես„։

Առաջին իջեւանում, ուր ժամադիր էր եղած Ասլանը ինձ սպասելու, նրան չը գտանք։ Դա մի փոքրիկ հայաբնակ գիւղ էր քրդերի հետ խառը։ Բայց երբ մօտեցանք գիւղին, մի մարդ դուրս եկաւ իմ առաջ, երեւում էր, որ նա մեզ սպասում էր։

— Ի՞նչպէս է քո անունը, հարցրուց նա։

— Փարհատ։

Նա հանեց իր ծոցից մի կնքած թուղթ եւ տուեց ինձ։ Նրա մէջ գրած էին այս խօսքերը.

"Փարհատ, մի դէպք առիթ տուեց ինձ շեղուիլ այն ճանապարհից, որ ուղղակի տանում է դէպի Վան։ Ներեցէք, որ չը կարողացայ սպասել քեզ։ Այս մարդուն պատուիրած եմ, որ քեզ ինձ մօտ բերէ։ Նա գիտէ իմ տեղը։ Ասլան„։

Թուղթը կարդալուց յետոյ այն մարդը հարցրուց.

— Եթէ այստեղ հանգստանալու միտք չունէք, ես այս րոպէիս էլ պատրաստ եմ ձեզ առաջնորդելու։

Այս տղամարդը հագնուած էր բոլորովին քրդի ձեւով, եւ եթէ նա հայերէն չը խօսէր, ես նրան քուրդ պիտի կարծէի։ Զէնքերը նոյնպէս քրդի էին՝ երկար նիզակը ձեռին, մի զոյգ ատրճանակներ գօտիումը խրած, ահագին երկաթապատ վահանը ուսին գցած եւ կեռ սուրը կողքից քարշ տուած։

Նա սկսեց քրդերէն խօսել Մըհէի հետ։ Երեւում էր, երկուսն էլ ճանաչում էին միմեանց։

Ինձ էլ ծանօթ երեւաց այն հսկայ տղամարդի դէմքը, որպէս թէ միանգամ պէտք է տեսած լինէի նրան։ Իսկոյն մտաբերեցի, որ դա այն երկու զէյթունցի տղամարդերից մէկն է, որոնց ես տեսայ արաբական մինարէթում, այն գիշերը, երբ առաջին անգամ հանդիպեցայ Կարօին։ Այժմ հասկացայ, թէ ինչու Ասլանը փոխել էր իր ճանապարհի ուղղութիւնը. երեւի, զէյթունցին նրան մի անակնկալ բան հաղորդած պէտք է լինէր, որ առիթ էր տուել նրան թողնել ուղղակի Վան գնալը։

Վերջացնելով իր խօսակցութիւնը նրա հետ, Մըհէն դարձաւ դէպի ինձ այս խօսքերով.

— Ես հիմայ գիտեմ, թէ ուր է գնացել Ասլանը, ես քեզ կը տանեմ ուղիղ նրա մօտ, այս մարդը մեզ պէտք չէ։

ԽԲ.

ՀԱՅ ՀՈՎԻԻՆԵՐ

Մըհէն հայոց լեռների գազանն էր. նա այնպիսի անյայտ շաւիղներով տանում էր ինձ, ուր սատանան ինքը կը մոլորուէր։ Ես սովորուած էի ցած իջնել ձիուցս։ Սարերի ելեւէջներն այնքան դժուարին էին, որ ձիս չէր կարողանում առաջ գնալ։ Մըհէն կատաղութեան չափ բարկացած էր։ "Թող էս անպիտանին, ասում էր նա, ես չեմ իմանում ինչ բանի պէտք է,,։ Մըհէի հետ վիճել այն քարերի մէջ, յիմարութիւն կը լինէր, պէտք էր նրա գլուխը մի կերպով շոյել։ "Դա Կարօի ձին է, ասում էի ես, նա է ընծայել ինձ, դու խօ Կարօին սիրում ես,,։

Մըհէն Կարօի վրայ մեծ համարում ունէր, նրա անունը տալու ժամանակ նա մեղմանում էր. այսուամենայնիւ ձին մեզ հետ քարշ տալը վերջապէս բոլորովին անհնարին եղաւ։ Մըհէն յայտնեց, եթէ ես հաճութիւն կը տայի, նա կարող էր մի մարդ գտնել եւ ձին նրան յանձնել, որ յետոյ ուրիշ ճանապարհով բերէր եւ հասցնէր մեզ։ Նա աւելացրուց, թէ ինքը շտապում է, շատ է շտապում, ձիան դանդաղ ընթացքով գնալ չէ կարող, որովհետեւ Ալաանի վրայ նամակ ունի, պէտք է շուտով հասցնի, եւ դրա համար ընտրեց դժուարին, բայց կարճ ու կտրուկ ճանապարհը։

Ես տեսայ, որ Մըհէի առաջարկութիւնն ունէր իր առանձին կարեւորութիւնը, բայց ո՞րտեղից մարդ գտնել եւ ո՞ւմ յանձնել ձին։ — «Ես կը գտնեմ», ասաց նա, եւ պատուիրեց ինձ մի փոքր սպասել ձիան մօտ, իսկ ինքը առաջ վազեց եւ մի րոպէում բարձրացաւ սարի գլխին, սկսեց այնտեղից նայել իր շուրջը։ Նա արծուի սրատեսութիւն ունէր. շատ հեռուից տեսաւ մի հովիւ, որ արածացնում էր ոչխարներ։ Այնուհետեւ նա իր մատները փողի ձեւով գալարելով, դրեց բերնին, եւ այնպիսի մի որոտալից ձայն արձակեց, որի արձագանքը կրկնուեցաւ լեռների հեռակայքում։ Քանի րոպէից յետոյ նոյն ձայնով պատասխանեցին։ Ես առաջին անգամ տեսայ, թէ լեռների մէջ ինչպէս են հեռուից-հեռու խօսում։

Շատ չանցաւ, մեզ մօտ յայտնուեցաւ հովիւը. դա մի քուրդ էր։ Մըհէն մի քանի խօսք ասաց նրան քրդերէն, յետոյ ձին յանձնեց։ «Հիմայ մենք գնանք», ասաց ինձ։ — Ո՞ւր գնանք, դու ձին տալիս ես աւազակին եւ կարծում ես, թէ նա կը դարձնէ՞ մեզ»։

Մըհէն իր առանձին եղանակով հանգստացրուց ինձ, ասելով, թէեւ ինքը գիտէ, որ նա աւազակ է, բայց մի բան, որ յանձնում ես աւազակին որպէս աւանդ, նա սրբութեան պէս պահում է եւ կրկին դարձնում է իր տիրոջը։ Բացի դրանից, աւելացրուց նա. թէ ինքը տեղեկացաւ, որ այդ հովիւը ո՛ր քրդի հօտերն է արածացնում, եթէ նա անհաւատարիմ կը գտնուի իր պարտաւորութեան մէջ, ինքը Մըհէն կարող է մի ձիու փոխարէն յափշտակել նրա ազգի ամբողջ երամակը։

Այս բաները, ի հարկէ, Մըհէն ինձանից լաւ էր հասկանում. ես համաձայնուեցայ, միայն հարցրի, թէ մինչեւ ե՞րբ կարող էր նա հասցնել մեզ ձին։

— Մի օրից յետոյ, պատասխանեց նա, որովհետեւ այն ճանապարհը, որտեղից նա պէտք է ձին բերէ, մի օրով երկար է։

Մենք շարունակեցինք գնալ։

— Բայց մենք ե՞րբ կարող ենք հասնել այն տեղը. որտեղ այժմ գտնվում է Ասլանը, հարցրի ես Մըհէից։

— Թէ որ ամբողջ գիշերը գնալու լինենք, էգուց կէսօրին կը հասնենք, ասաց նա։

— Ամբողջ գիշերն ի՞նչպէս կարող ենք գնալ առանց հանգստանալու, ես հիմիկուանից յոգնել եմ։

— Թէ որ չես կարող, ասաց նա խիստ սառը կերպով, — ես քեզ էլ թող կը տամ, ինչպէս քո ձիուն։ Ես նորահարսի հետ քայլելու համբերութիւն չունեմ...

Ես մեղմութեամբ պատասխանեցի.

— Մըհէ, դու իմանում ես, որ ես սովոր չեմ այսպիսի քարերի մէջ ոտքով երկար ման գալ։

— Հիմայ սովորիր։

— Կը սովորեմ, բայց միանգամով չէ կարելի։

— Թէ որ յոգնես, ես կ՚առնեմ շալակս։

— Ես խօ երեխայ չեմ։

— Ապա ի՞նչ ես, հարցրուց նա վայրենի ժպիտով։

Ես ոտքով ճանապարհորդելու մէջ շատ թոյլ չէի, բայց ինձ թուլացրել էր գլխիս վէրքը եւ արեան չափազանց սպառումը։ Բայց Մըհէի նման երկաթի մարդու ծիծաղը միայն կը շարժէր, եթէ նրան ասէի, թէ վէրքիս պատճառով է, որ ես չեմ կարողանում նրա հետ ընթանալ։ Նա իր մարմնի վրայ ունէր անթիւ մեծամեծ սպիներ, որոնք ստանալու ժամանակ երբէք թուլացած չէ եղել...

Արեւը մտաւ։ Բարեբախտաբար այն գիշեր լուսնկայ էր։ Ես ստիպուած էի հպատակել իմ խստասիրտ ուղեկցի

Թող նա քնէ, ասաց Մըհէն, ես ուտել եմ
գայլի պէս քաղցած եմ։

Վրանի մի կողմում, ուր պառկած էին մի քանի հորթեր, ինձ համար պատրաստեցին անկողին. գլուխս բարձին դնելն եւ աչքերիս փակուիլը մին եղաւ։ Որքան քաղցր է քունը վաստակած մարմնին, որքան քաղցր է նա, մանաւանդ հովուի խաղաղ վրանի տակ...

Քանի ժամ քնել էի. ես չը գիտեմ, միայն երբ զարթնեցայ, արեգակը կանգնած էր կէսօրուայ տեղում։ Մըհէն չը կար. նա անյայտացել էր։

Տանուտէրը, որ մի ծերունի մարդ էր, պատմեց, թէ Մըհէն հեռացաւ այստեղից հէնց գիշերով, երբ իր ձին մի փոքր յագեցրուց։ Ասաց, թէ նա սաստիկ շտապում էր, այս պատճառով սպասել չը կարողացաւ։

Ես շատ բարկացայ կիսախելագար Մըհէի մի այսպիսի վարմունքի վրայ, եւ մտքումս սկսեցի նախատել Մարօին, որ ինձ այն յիմարի ձեռքը գցեց։ Բայց տանուտէրն ինձ հանգստացրուց, ասելով.

— Դու քո սիրտը մի դառնացնի, դու օտար տեղում չես, այստեղ քո տունն է, հանգստացիր, բայց երբ կը կամենաս գնալ, այն ժամանակ իմ որդիներից մէկը կը տանէ քեզ այնտեղ, ուր պէտք է գնայիր։

— Բայց ես չեմ իմանում, ո՞ւր պէտք է գնամ, այն յիմարը պէտք է տանէր ինձ, պատասխանեցի դարձեալ վրդովուած կերպով։

— Մենք գիտենք, ասաց ծերունին հանդարտութեամբ։ — Քո ընկերը պատուիրեց մեզ, որ քեզ հասցնենք Ս. — բէկի վրանները, նրա արօտամարգերը շատ հեռու չեն այստեղից։

— Ո՞վ է Ս. — բէկը։

— Եզնիզլիների գլխաւորն է։

Ես մի փոքր հանգստացայ, մանաւանդ երբ մտարերեցի, որ Մըհէն նամակ ունէր Ալանին հասցնելու, դրա համար նա շտապում էր, նա չէր կարող իմ դանդաղ քայլերին համբերել։

Տանուտէրի խօսքերից երեւաց, որ Մըհէն չէր յայտնել նրան մեր իսկական նպատակը, թէ ինչ գործով էինք գնում եզնիզլիների գլխաւորի մօտ եւ ոչ Ալանի մասին յիշել էր մի բառ։ Նա հնարել էր մի խոշոր սուտ, իբր թէ մենք Սուրբ Տիրամօր ուխտաւորներ ենք, այնտեղ գողացել էին մեր ձին, եւ լսելով, թէ ձին եզնիզլիների ցեղի մէջն է տարուել, այժմ գնում էինք այնտեղ ձին գտնելու։ Մըհէի սուտը մասամբ ճշմարիտ էր, որովհետեւ նա իմ ձին յանձնեց մի հովուի, որ եզնիզլիների ցեղին էր պատկանում, եւ գուցէ այնտեղ կը գտնէինք, ուր պէտք էր մեզ գնալ։

Ծերունի տանուտէրը, իր նահապետական բնաւորութեան յարմար, միշտ աշխատում էր մի բանով հիւրասիրել ինձ, որ ես ուտէի, խմէի եւ ուրախ լինէի։ Դուք, ասում էր նա, անպատուած կը լինէք իմ վրանը, եթէ դժգոհ հեռանաք այստեղից։ Բայց ինչ որ աչքի էր զարկում, այն էր, որ նրա հարսները, աղջիկ թոռները, ոչ մէկը չէր թաքչում ինձանից, ոչ մէկը երեսը չէր ծածկում, որպէս սովորութիւն է Պարսկաստանի հայ կնիկների մէջ։ Նրանք բոլորը խօսում էին ինձ հետ, որպէս թէ ես նրանց վաղեմի բարեկամը լինէի։ Եւ նրանց խօսակցութիւնն այնքան պարզ եւ անմեղ էր, որ չէր կարելի չըհամակրել նրանց։

— Դու քոյր ունե՞ս, հարցնում էր մի հասուն օրիորդ։

— Ունեմ, երկուսը, պատասխանեցի ես։

— Նրանք քեզ համար գուլպաներ գործում ե՞ն, քո ոտքերը մաժում ե՞ն քնելու ժամանակ։

— Ո՛չ, նրանք ծոյլ են։

— Եւ դու նրանց չե՞ս ծեծում։

Մէկ ուրիշը հարցնում էր.

— Քո քոյրերն այսպիսի ականջի օղեր ունե՞ն, եւ ցոյց էր տալիս իրը։ Տե՛ս, եղբայրս է առել։

— Չունեն, պատասխանում էի ես։

— Բա՛, դու նրանց չե՞ս սիրում։

Հարսներից մէկը հարցրեց.

— Քո նշանածը քանի՞ տարեկան է։

— Ես նշանած չունեմ, պատասխանեցի։

— Հը՛մ, դու երեւի քաջ տղայ չես, որ աղջիկները քեզ չեն հաւնում, նկատեց նա ծիծաղելով։

— Կարելի է դա նրանց չէ հաւնում, մէջ մտաւ միւս հարսը։

— Կարելի է վարդապետ է ուզում դառնալ, ասաց մեծ սայրը։

Բայց իմ սիրտն այնքան լցուած էր, որ ես այս կատակները ախորժակ չունէի լսելու։ Իմ պատասխանները լինում էին սառն եւ անհամ, այնպէս որ, նրանք շուտով ձանձրացան։

Բայց տանուտիրոջ որդիքն ամենեւին խօսակցութեան մէջ չէին մանում, երեւում էր, հօր մօտ համարձակութիւն չունէին խօսելու։ Իսկ բոլորը զինուորուած էին. ինքը տանուտէրն իր ծեր հասակով գօտկում խրած ունէր մի զոյգ ատրճանակներ։ Երբ ես հարցրի, թէ խաղաղութեան ժամանակ, իր օթեւանի ծածկի տակ, ի՞նչ պէտք կար զէնք կրելու. տանուտէրը պատասխանեց.

— Մենք մեր ձեռքը մեզանից չենք կտրում, եւ դէն չենք գցում, երբ որ անգործ ենք մնում։

— Բայց ձեռքը մեզ ուրիշ ժամանակ պէտք է։

— Սուրն էլ նոյնպէս, ասաց նա, եւ ապա աւելացրուց. — Աստուած բոլոր անասուններին զէնք է տուել, որովհետեւ թշնամի ունեն։ Մարդուն զէնք չէ տուել, բայց խելք է տուել զէնք շինելու։ Անասունը իր կարճ խելքով միշտ իր զէնքը իր վրայ է պահում, բայց մենք յիմար կը լինէինք, թէ առանց զէնքի մնայինք, որովհետեւ մեր թշնամին աւելի կատաղի է։

— Ո՞վ է մեր թշնամին, հարց արի ես միամտաբար, ծերունուն փորձելու մտքով։

— Չե՞ս իմանում, քո ձին ով գողացաւ, հարցրուց նա։

— Քուրդը։

Հիմայ իմացա՞ր, մեր թշնամին նա է, որ մեր ունեցածը մեր ձեռքից խլում է։ — Դու ճանապարհ ես գնալու. ի՞նչ կ'անես, եթէ մի քուրդ գայ, եւ իր նիզակը կուրծքիդ դնելով, ասէ, դէ, մերկացի՛ր։

— Ի՞նչ պէտք է անեմ, կը մերկանամ, ինչ որ ունեմ բոլորը կը տամ։

— Այն ժամանակ առանց շապիկի կը մնաս։

— Ուրիշ ի՞նչ ճար կայ։

— Ի՞նչու չը կայ, հարցրուց ծերունին մի փոքր բորբոքուելով։ — Քրդի մարմինը խօ երկաթից չէ շինած, նա էլ մեզ նման մարդ է։ Դու էլ կարող ես քո նիզակը նրա կուրծքին դնել, կամ կը սպանես եւ շապիկդ կ'ազատես, կամ կը սպանուես. թող նրանից յետոյ ինչ որ տանելու է, տանէ, որովհետեւ մեռելի համար էլ հագուստ պէտք չէ։

— Բայց Քրիստոսը ասում է, որ հակառակութիւն չանենք. ով որ մեր շապիկն ուզում է, պէտք է իրան տանք։

— Քրիստոս եթէ շապիկ ունենար, այս խօսքը չէր ասի, պատասխանեց ծերունին հեգնական ձեւով։

Այս խօսքերը ինձ համար նոր չէին, ես հազար անգամ լսել էի ծերունի որսորդից։ Բայց զարմանալին այն էր, որ ես տեսնում էի՝ խաշնարած հայերը բոլորովին ուրիշ սիրտ ունէին, մինչդեռ երկրագործներն եւ քաղաքացիքը բոլորովին մեռած մարդիկ էին։ Ալանը ասում էր «դա նրա համար է, որ խաշնարածներն աւելի տէրտէրի երես չեն տեսնում»։

Այս հայերը մնացել են իրանց նախնական պարզութեան մէջ, մտածում էի ես, իրանց լեռներում անարատ պահուել են նրանք, որովհետեւ փչացած, անպիտանացած հասարակութեան հետ հաղորդակցութիւն չեն ունեցել։

Ես վաղուց լսել էի այս ժողովրդի մասին մի զրոյց, որ ինձ անհաւատալի էր թւում, իբր թէ միանգամ նրանց մէջ խոլերայ ընկած է եղել։ Ժողովուրդը մի քանի անգամ դիմել է եկեղեցին, եւ խնդրել է իրանց սուրբ Մաշից (եկեղեցին նրա անունով էր շինուած), որ ցաւը իրանցից հեռացնէ։ Բայց տեսել են, որ սուրբ Մաշը ամենեւին ուշադրութիւն չէ դարձնում, եւ ցաւը օր ըստ օրէ սաստկանում է։ Այն ժամանակ բոլոր ամբոխը բարկութեամբ յարձակվում են սուրբ Մաշի վրայ. եկեղեցու դռները փակում եւ սկսում են նրա վրայ հրացաններ արձակել, եւ սպառնալիքներ կարդալ։ Բարեբախտաբար խոլերան դադարում է եւ եկեղեցին ազատվում է քանդուելուց։

Այժմ, լսելով ծերունի տանուտէրի խօսքերը, ես մտածում էի, թէ շատ հեռու չէ մի այնպիսի ժողովրդից այս տեսակ վարմունք, որովհետեւ նա սուրբի վրայ նայում է այն աչքով, ինչ աչքով նայում է ծառան իր տիրոջ վրայ, որ եթէ հաց չը տայ, եւ նրան չը վարձատրէ, ծառան կը դադարէ ծառայելուց, եւ գուցէ կը թշնամանայ նրա հետ։

Բայց որքան էլ հաճելի լինէր ինձ ծերունի տանուտիրոջ հիւրասիրութիւնը, ես դարձեալ շտապում էի շուտով ճա-

նապարհ ընկնել։ Որովհետեւ մտածում էի, եթէ ուշանամ, գուցէ Ասլանը դարձեալ չի սպասի ինձ։ Ես նրան վերջին օրերուն լաւ էի ճանաչել. նրա համար ընկեր, բարեկամ ոչինչ նշանակութիւն չունէին. նա իր "գործին" էր նայում։ Եւ շատ կարելի էր, նա ինձ բոլորովին մոռացել էր, որպէս մոռացել էր Սօնային, որին մի ժամանակ այնքան տաք կերպով սիրում էր նա։ "Այսպիսի մասնաւոր սէրը, ասաց նա, ոչինչ նշանակութիւն չունի այն մեծ սիրոյ մօտ, որով լցուած է այժմ իմ սիրտը"...

Հովիւների վրանները կազմուած էին մի նեղ հովտի մէջ. նրանք թւով մի քանի հարիւր կը լինէին, իւրաքանչիւր վրանը պատկանում էր մի ընտանիքի. բայց բոլորը մի գիւղի ժողովուրդ չէին, այլ մի քանի գիւղերի բնակիչները հաւաքուած էին միասին։ Բայց դարձեալ նրանք խառնուած չէին, եւ ամեն մի գիւղի խաշնարածներն իրանց առանձին տեղն ունէին, նրանց վրաններն առանձին խումբեր էին կազմում։ Բայց այս ժողովուրդը բոլորովին չէր նուիրուած խաշնարածութեան, նրանք ունէին եւ իրանց երկրագործութիւնը։ Ամեն ընտանիքի մի մասը մնացել էր գիւղերում ցանքերը մշակելու համար. մանաւանդ ցանքերի մեծ մասը չորային էր, որ աւելի խնամոց կարօտութիւն չունի. վարում են սարերի հարթ հաւասար կողքեր եւ ցանում են, այնուհետեւ ոռոգումը թողնում են բնութեան հոգատարութեանը։

Տղամարդիկը միայն հոգս էին տանում հօտերի պահպանութեան եւ դարմանելու մասին. տնտեսական հոգսերը կանանց վրայ էր։ Ոչ մի կին, ոչ մի աղջիկ անգործ չէր այս աշխատասէր հասարակութեան մէջ. կանայք էին կաթը կթում, իւղ պատրաստում եւ պանիր մակարդում. կանայք էին ոչխարները մազակտուր անում, բուրդը մանում եւ

նրանից կապերտներ, գորգեր, եւ զանազան օթոցներ պատրաստում: Այս կանանց արդիւնքն է այն նուրբ շալեղէն գործուածները, որոնցով պարծենում է Վանը, որոնք ծառայում են հարուստ իշխանների համար վերարկու եւ այլ հագուստներ լինելու։ Նրանք ծանօթ են բոլոր բոյսերի, արմատների եւ հանքերի հետ, որոնք տալիս են զանազան ներկեր, եւ իրանք են պատրաստում այն գեղեցիկ գոյները. որոնցմով նշանաւոր են Վանայ շալեղէն գործուածները։ Այս բոլորից երեւում է, որ այս ժողովուրդը շատ հին ժամանակներում դուրս է եկել իր վայրենութիւնից, եւ արհեստը ու աշխատութիւնը խիստ վաղուց ծանօթ է եղել նրան։

Կինը այստեղ մարդ էր, իր բուն նշանակութեամբ. Նրա յարաբերութիւնները տղամարդի հետ աւելի ազատ էին։ Նա մնացել էր իր նահապետական պարզութեան մէջ. Նա դեռ չէր խարդախուել հարեմական սովորութիւններով, որպէս Պարսկաստանի եւ Հայաստանի այլ կողմերի հայ կանայքը, որոնք մահմեդականների ազդեցութեան տակ փոխել էին իրանց ազգային բնաւորութեան իսկական յատկանիշները։

Աւելի ազատ էին աղջիկները, դեռ կոյս, չամուսնացած աղջիկները։ Նրանք թէեւ սովոր չէին խօսել սիրոյ վրայ, թէեւ չը գիտէին սէթեւեթել մանուկ պատանիների հետ, բայց նրանց արգելուած չէր խօսել, զուարճանալ, զբօսանքի գնալ երիտասարդների հետ։ Այսպիսի սպարտական սերտ յարաբերութիւնները երկու սեռերի, առաջ էր բերել ամբողջ ժողովրդի մէջ մի տեսակ անմեղութիւն, որ տիրում է ընտանիքի մէջ, քոյր եւ եղբօր մէջ։

«Ազատութիւնը, ասում էր Ասլանը, գտնվում է ժողովրդական կենցաղավարութեան երկու ծայրերի մէջ, մէկում, երբ նա դեռ իր նահապետական պարզութեան մէջ

է ապրում, միւսում, երբ նա հասել է քաղաքակրթու-թեան լոյսին։ Այս երկու ծայրերի միջոցում տիրում է ստրկութիւնը„։ — Այս ժողովուրդը դեռ առաջին ծայրի վրայ էր կանգնած։

Ծերունի տանուտէրը, տեսնելով որ ես շատ շտապում եմ, հրամայեց իր ձիերից պատրաստել երկուսը, մէկը տուեց իր միջնակ որդուն եւ հրամայեց ինձ տանել եւ հասցնել Ս․ — բէկի վրաններին, միւսը ինձ տալով ասաց․

— Քո ձին գողացուել է, ինձ համար նախատինք կը լինէր, որ մի “լաւ բարեկամիս,, որդեգիրն իմ վրանում հիւր լինելուց յետոյ, այստեղից հեռանար առանց ձիու․ դրա համար այս նժոյգը կը տանես որպէս իմ կողմից ընծայ։

Ես հրաժարուեցայ ընդունելուց, եւ մի եւ նոյն ժամա-նակ դժուարացայ Մըհէի հնարած սուտը պարզել, որ իմ ձին ամենեւին գողացուած չէր։

Ծերունին դարձեալ պնդեց, թէ ես հիւրասիրութեան դէմ վարուած կը լինեմ, եթէ չընդունեմ նրա պարգեւը։ Ես պատասխանեցի․

— Դուք այս ձին ինձ նրա համար էք ընծայում, որ ես կորցրել եմ իմը, ես կ'ընդունեմ, միայն այն պայմանով, եթէ կը գտնեմ իմ ձին, այն ժամանակ ձերը յետ կը դարձնեմ։

Ծերունին ասաց․ միայն դա չէ պատճառը, այլ նա ցան-կանում է, որ “իր բարեկամի„ որդեգրին մի թեթեւ բանով պատուած լինի։ Բայց ո՞վ էր նրա բարեկամը, որի որդեգիրը լինէի ես։

— Ծերունի որսորդը, ասաց նա։

— Բայց դուք ո՞րտեղից գիտէք, որ ես նրա որդեգիրն եմ։

— Ես բոլորը գիտեմ... պատասխանեց նա խորհրդաւոր ձայնով։

Մենք ճանապարհ ընկանք։ Տանտիրոջ ընտանիքը շատ սիրով ճանապարհ դրեց ինձ, կարծես, ես տարիներով նրանց մէջ ապրած լինէի։

Տանտիրոջ միջնակ որդին, որ պէտք է առաջնորդէր ինձ մինչեւ եզիդիների գլխաւորի վրանը, մի կատարեալ դիւցազն էր, նա իր ձիու վրայ նստած, կարծես թէ, կազմում էր նրա հետ մի ամբողջ մարմին, որ ստեղծուած էր պատերազմի համար։ Ես երբէք չեմ մոռանայ նրա խօսքը, որ ճանապարհին ասաց ինձ. “Մեր կեանքը սրի մէջն է„...

Մենք գնացինք ուղիղ ճանապարհով, եւ ոչ լեռների միջով, որպէս տանում էր Մըհէն, եւ նոյն աւուր երեկոյեան պահուն հասանք Ս. — բէկի վրաններին։

ԽԳ.

ԵԶԻԴԻՆԵՐ

Մենք հասանք եզիդիների բէկի չադրներին նոյն աւուր երեկոյեան պահուն, երբ արեւն արդէն մտած էր։ Երկու մարդ կէս ճանապարհի վրայ սպասում էին եւ մեզ ուղղակի տարան բէկի վրանը։ Ասլանը այնտեղ էր. նա երբ տեսաւ ինձ, “վերջապէս եկար դու„ ասաց եւ ժպիտի նման մի բան երեւաց նրա սառն դէմքի վրայ։

Մի փոքրիկ, կանաչազարդ հովիտի մէջ զետեղուած էին եզիդիների չադրները մի քանի հարիւրի չափ, իսկ կենտրոնում կազմած էր բէկի վրանը։ Նա որոշվում էր միւս բոլորից իր մեծութեամբ եւ գեղեցկութեամբ։ Նա բաժանուած էր չորս մասի, — մէկի մէջ, ուր ընդունեցին մեզ, նստած էր ինքը բէկը, եւ դիտակը ձեռին անդադար նայում էր այս կողմ եւ այն կողմ, կարծես, նա միշտ երկիւղի մէջ էր, չիցէ թէ թշնամու անակնկալ յարձակում լինի նրա վրայ։ — Այդ մասը նրա հիւրանոցն էր։ Նրա առջեւ մերկ գետնի վրայ կարգով ցցուած էին մի քանի երկայն նիզակներ, շինուած այն եղէգներից, որ բուսնում են Տիգրիսի եզերքի վրայ, որոնք այնքան թեթեւ եւ անբեկանելի են, որ կարծես, բնութիւնն ինքը ստեղծել էր մահուան գործիք դառնալու։ Հիւրանոցի սիւներից քարշ էին տուած զէնքերի այլ եւ այլ տեսակներ, որպիսի են՝ վահաններ, սրեր եւ զանազան հրացան գործիքներ։ Հիւրանոցի աջակողմեան

մասնում կապած էին մի քանի ձիաներ, թամքած, եւ բոլորովին կազմ ու պատրաստ։ Այդ նրա համար էր, եթէ վտանգ պատահի, իսկոյն տէրերը թռչէին նրանց վրայ, եւ դուրս գան թշնամու առջեւ։ Հիւրանոցի ձախակողմեան մասնում գտնւում էին բէկի թիկնապահները, որոնք նրանից միշտ անբաժան են լինում։ Դրանք նրա մերձաւոր ազգականներից էին, որոնց վրայ աւելի վստահութիւն ունէր բէկը։ Հիւրանոցի եռեւի կողմում մի ընդարձակ բաժին կացուցանում էր կանանոցը, ուր գտնւում էր նրա ընտանիքը։ — Այս բոլորն այնպէս յարմար կերպով վարագոյրներով բաժանուած էր մինը միւսից, որ ամբողջ վրանը ներկայացնում էր մի գեղեցիկ շարժական ապարանք իր բոլոր սարք ու կարգով. բայց ամենի մէջ նշմարվում էր պարզութիւն եւ նահապետական անշքութիւն։

Ինքը բէկը մի ցամաք մարդ էր միջակ հասակով, եւ կարելի է ասել, աւելի կարճ, քան թէ լինում են միջակ հասակ ունեցող մարդիկ։ Նրա տարիքը վաղուց անցել էին յիսունից, բայց դեռ ոչ մի մազ չէր սպիտակել գլխի վրայ։ Դէմքը թուխ-դեղին գոյն ունէր, խիստ մելամաղձոտ, բայց աչքերի մէջ բորբոքվում էր վայրենի կրակ։ Ինձ վրայ շատ վատ տպաւորութիւն էր գործում նրա աւազակային հայեացքը։

Բայց նա շատ քաղաքավարութեամբ դարձաւ դէպի ինձ եւ ասաց այս խօսքերը.

— Ես ուրախ եմ, որ դու ոտք կոխեցիր իմ վրանի շէմքի վրայ, որովհետեւ դու իմ "լաւ բարեկամի„ ընկերն ես։

Վերջին խօսքերի միջոցին նա ակնարկութիւն արեց Ասլանի վրայ։ Ես գլուխ տուեցի եւ ոչինչ չը պատասխանեցի։

Վրանի մուտքի այս եւ այն կողմերում, ձեռքները իրանց սրերի վրայ դրած, կանգնած էին բէկի հինգ որդիքը, որպէս պահապան հրեշտակներ։ Նրանց երեսների բացատրութեան մէջ պարզ նշմարվում էր, թէ բաւական էր մի փոքր ակնարկութիւն հօր կողմից, եւ նրանք իսկոյն կը կոտորէին հանդիպածին։

Հայրը նրանց մէկին հրամայեց, որ ընթրիք տան։

Բէկն ինձ հետ խօսում էր եւ վարվում էր որպէս մի երեխայի հետ։ "Դու քանի՞ ձի ես գողացել, հարցնում էր նա, քանի՞ մարդ ես սպանել։ — Պատահե՞լ է քեզ աղջիկ փախցնել"։ — Այս եւ սրա նման շատ բաներ հարցնում էր նա այնպիսի մի հասարակ ձեւով, որպէս մէկը վարժատան աշակերտից հարցնելու լինի՝ "դու կարդացե՞լ ես Նարեկը, կամ շարականից ո՞րքան ես անցել"։

Երբ ես պատասխանում էի, թէ նրա ասածներից ոչ մէկը չեմ կատարել, նա ծիծաղում էր, ասելով, "ո՜րքան ծոյլ ես դու"...

Ասլանը այս խօսքերը լսելով, նոյնպէս ծիծաղում էր, բայց ես բարկանում էի։

— Դու լաւ տղայ կը դառնաս, ասաց բէկը, ես քեզ իմ որդիների մէջ կը պահեմ, եւ կը սովորես քաջ լինել։

Մտքումս ասեցի, եթէ քաջութիւնը աւազակութեան մէջն է, ես երբէք նպատակ չունեմ այդ սովորելու։

— Ես այնքան երկչոտ չեմ, որքան դուք կարծում էք բէկ, պատասխանեցի լսելի ձայնով։

— Այդ մենք կարող ենք փորձել, ասաց նա, — եւ փորձելու առիթ կայ. քո ձին որ Մըհէն յանձնել էր մի հովուի, նա ռուանդների ցեղին է պատկանում. Թշուառականը, որ խոստացել էր, դեռ չէ վերադարձրել ձին։ Երեւի, պահելու միտք ունի։ Ռուանդների երամակները

մեզանից ոչ այնքան հեռու մի սարի ետեւում արածում են։ Եթէ քեզանում սիրտ կայ, այս րոպէիս կը գնաս, եւ նրանց ձիերից մի քանի հատ կը բերես։ Ըգուց նրանք ստիպուած կը լինեն քո ձին բերել եւ իրանցը տանել։

Ես զարմացայ բէկի մի այսպիսի առաջարկութեան վրայ եւ պատասխանեցի.

— Դիցուք թէ մի խաբեբայ հովիւ, օգուտ քաղելով Մըհէի միամտութիւնից, իմ ձին տարաւ եւ յետ դարձնելու նպատակ չունի. բայց ես ի՞նչ իրաւունք ունեմ ուրիշի ձին բերել նրա փոխարէն։

Բէկը պատասխանեց.

— Հիմայ երեւաց, որ դու ոչ միայն երկչոտ ես, այլ աշխարհի կարգն էլ չես իմանում։

Ես կարծում էի, թէ բէկն այս բոլորը կատակի համար էր խօսում, բայց երբ Ասլանը պատմեց մի քանի բաներ քրդերի կեանքից, այն ժամանակ ես համոզուեցայ, որ նա կատակ չէր անում, Քրդերի մէջ օրէնքի զօրութիւն էր ստացել այն սովորութիւնը, երբ մի առանձին ցեղի պատկանող մարդ յափշտակում է որ եւ իցէ ուրիշ ցեղի հասարակութեանը պատկանող մի մարդու սեպհականութիւնը, վերջինը իրաւունք ունի իր կորուստի փոխարէնը յափշտակել աւազակի ցեղին պատկանող մի օտար մարդու կայքից, թէեւ նա ամենեւին խառն չէ եղել յիշեալ գողութեան գործի մէջ։ — Այստեղից առաջ են գալիս այն անընդհատ յափշտակութիւնները, որ կատարվում են տարբեր ցեղերի մէջ եւ պատճառ են տալիս նրանց մշտական կռիւներին։ Վրէժխնդրութեան մի այսպիսի ձեւը շարժական կայքից անցնում է եւ անձինքների վրայ։ Մի ցեղին պատկանող մարդ իր սպաննուած ազգակցի արեան փոխարէն կարող է սպաննել մի ուրիշ մարդու հակառակ ցեղից, թէեւ նա բոլորովին ան-

հայոց պատմութիւնը, պատահեցան ինձ Աուլէզ կամ Ցա-րալէզ գլից անունները, ես հասկացայ, թէ ինչ պաշտօն էին կատարում հայոց այդ բժիշկ աստուածները: Եւ շատ բնական է, գազանները միշտ իրանց մարմնի վէրքը լիզելով են առողջացնում, եւ նախնական մարդիկ պէտք է հետեւէին նրանց օրինակին:

Այսուամենայնիւ, քրդերի մէջ շատ առաջ է գնացել բժշկութեան վիրաբուժական մասը. կեանքը ու նրա կարիքները ուսուցել են նրանց զարգանալ արհեստի այս ճիւղի մէջ:

Բայց ի՞նչ էր այս բոլոր աղմուկի պատճառը, որտեղից էր բերել Մըհէն այս ձիանները:

— Տես, քաջն այսպէս է լինում, ասաց բէկը դառնալով դէպի ինձ, — տեսնո՞ւմ ես Մըհէին, մի ձիու փոխարէն բերեց տասը ձիաներ:

Ես հասկացայ, Մըհէն կատարել էր այն յափշտակութիւնը, ինչ որ բէկը քանի րոպէ առաջ ինձ էր առաջարկում: Նա այս արել էր առանց ոչ ոքին յայտնելու: Առաջին օրը, երբ նա եկել էր Ալանի մօտ եւ իմացել էր, որ ձին տակաւին չեն բերած, առանց նրա հետ խորհուրդ անելու, անյայտացել էր, եւ ահա դարձաւ նա մեծ աւարով: Թէեւ Մըհէն մեզ ոչինչ չասեց, բայց երեւում էր, որ նա կռիւ էր ունեցել քրդերի հովիւների հետ, եթէ ոչ, այլապէս վիրաւորուած լինել չէր կարող:

Մըհէն չը սպասեց մինչեւ ընթրիք տալին, եւ խնդրեց մի քանի հացեր եւ մի մեծ կտոր պանիր, բոլորը կերաւ, եւ խմելով մի ահագին աման ջուր, գնաց քնելու: Խղճալին երեք օր էր, որ մի րոպէ եւս հանգստացած չէր:

Գիշերից բաւական անցել էր, բայց տակաւին վրաններից շատերի մէջ լոյս էր երեւում: Մեր ընթրիքը տուեցին. Նա պատրաստուած էր խիստ պարզ կերակուրներից, որոնց

մէջ գլխաւոր տեղն էր բռնում մի ամբողջ խորոված գառը։

Ընթրիքից յետոյ բէկը կամեցաւ մեզ զուարճացնել եւ կանչել տուեց մի երգիչ։ Դա մի փոքրիկ մարդ էր, ոսկերով կազմ, որ շատ նմանում էր մեր աշուղներին, որոնք հազիւ [illegible] են լինում մի որ եւ իցէ մարմնական արատից։ Երգիչն ածում էր ջութակի վրայ։

Ինձ մինչեւ այսօր չէր պատահել լսել մի երգ, որ այնքան յատկանիշ լինէր ազգային բնաւորութեան, որ այնքան արտայայտող լինէր ժողովրդական ոգուն, որպէս քրդի երգը։ Քրդի երգը լսելիս, մարդ միշտ երեւակայում է՛ իրան — զինուած, նիզակը ձեռին, սէգ նժոյգի վրայ նստած, կայծակի պէս սլանում է լեռների մէջ…

Քրդի աշուղի երգածները հասարակ տաղեր չէին. նա երգում էր մի ամբողջ վէպ, որ ժողովրդական պօէտը առել էր [illegible] անցքերից։ Դա մի քաջագնական բանաստեղծութիւն էր, որի մէջ խիստ ազդու կերպով նկարագրուած էր այն արիւնահեղ կռիւը, որ ունեցել էր բէկը քրդերի մի [illegible] ցեղի հետ, եւ որի մէջ սպաննուել էին նրա երկու որդիները եւ աւար էին տանուել նրա հօտերը։

— Այսպէս, ասում էր Ասլանը, մի ժամանակ մեր նա[illegible] երգում էին Գողթան երգիչները, բայց [illegible] այն օրից, երբ հայերի մէջ քաջագնական [illegible]…

[illegible] երգեցողութեան ժամանակ տխուր էր բէկը։ [illegible] արիւնը բորբոքվում էր նրա աչքերում, [illegible] նա լսում էր սիրելի որդիների արիւնոտ կռիւը, [illegible] սպաննեցին նրանց եւ սպաննուեցան…

[illegible] վարագուրի [illegible] որ բաժանում էր [illegible], լսելի եղան [illegible]ներ։

Մի աղախին դուրս եկաւ այնտեղից, եւ մօտենալով բէկին, ասաց։ ‘‘Տիկինը խնդրում է, որ այս երգը չ՚երգեն,,։

Ո՞վ էր տիկինը։ — Դա նոյն տղամարդի ամուսինն էր, որի քաջագործութիւններն էր երգում աշուղը, եւ որը սպաննուած էր...

Ճշմարիտն ասած, ինձ վրայ եւս խիստ գառն տպաւորութիւն գործեցին վիպասանի խօսքերը, որոնք ազդում էին կորով եւ ցաւակցութիւն։

Երեւի, ինքը բէկն եւս ուրախ տրամադրութեան մէջ չէր. նա մեզանից ներողութիւն խնդրեց եւ գնաց քնելու։ Նրա գնալուց յետոյ երգիչը նոյնպէս հեռացաւ։ Այնուհետեւ Ասլանը ինձ պատմեց, թէ այս անցքը պատճառ էր տուել եզիդիների ցեղի տոհմային ոխակալութեանը մի ուրիշ ցեղի հետ, որը Վանայ նահանգում նշանաւոր է իր վայրենի բարբարոսութեամբ, որոնց ձեռքում այնքան տանջուած են հայերը...

Այս լսելուց յետոյ ես մասամբ հասկացայ Ասլանի եզիդիների բէկի մօտ գալու նպատակը, հասկացայ նաեւ, թէ ինչ խորհուրդ ունէր Կարօի նամակի մէջ այն մասը, որով առաջարկում էր ծերունի Ուսորդին եզիդիների բէկի մօտ գնալ, եւ նա ստանալով նամակը, էլ չը սպասեց, գիշերով ճանապարհ ընկաւ։ Դա մի քանի շաբաթ առաջ էր. եւ նամակը մի դիպուածով իմ ձեռքը ընկաւ...

Մեզ համար եւս անկողին պատրաստեցին քնելու։ Բայց Ասլանը երկար նստեց. նա պատրաստում էր մի քանի նամակներ, որ վաղ-առաւօտեան պէտք է Մըհէն տանէր։ Նա ինձ չասաց, թէ ումն է գրում նամակները եւ ոչ ես համարձակութիւն ունեցայ հարցնելու, միայն նկատեցի, թէ խեղճ Մըհէն այնպէս վիրաւոր, ո՛րպէս կարող էր ճանապարհ գնալ։

— Կը գնայ, ասաց նա, այնպիսի վէրքերը Մըհէի համար նշանակութիւ[illegible]։

Որքան անգութ են այս մարդիկը… մտածում էի ես։

Ես սպասել չը կարողացայ, մինչեւ Ալանը վերջացնէր իր գրութիւնները. Հէնց գլուխս դրի բարձի վրայ, քունս տարաւ։ Բայց երբ աչքս ընկաւ նրա նամակներից մէկի վրայ, տեսայ, նրա գրուածքը ոչ մի ազգի տառերի չէին նմանում, կարծես, դա մի առանձին հնարած գիր լինէր, որի գաղտնիքը միայն գրողին եւ ստացողին էր յայտնի…

Վաղ-առաւօտեան Ալանը ինձ զարթեցրուց։ Ես շատ նեղացայ։ Այս մարդը դեւի նման քուն չունէր, ինձ էլ անհանգիստ էր անում։ Մըհէն արդէն գնացել էր. ես նրան տեսնել չը կարողացայ։ Բայց Ալանը, նկատելով իմ վրդովմունքը, մի առանձին կարեկցութեամբ ասաց.

— Ես գիտէի, որ քունը քաղցր էր քեզ համար, բայց ես ցոյց կը տամ քեզ մի տեսարան, եւ դու կը ներես, որ քեզ անհանգիստ արեցի։

Նոյն միջոցին ես լսեցի մի տխուր երգի ձայն. —

«Այն քաջ մարդու շապիկն է դա,
Որ իմ ձեռքով կարեցի.
Արիւնոտ է, կարմիր ներկած,
Արտասուքով լուացի։

Դա շապիկն է այն քաջ մարդու,
Որ քեզի հայր կոչվում է.
«Վրէժ վրէժ չար ոսոխից»
Գերեզմանից կանչում է։

Դէ՛, մեծացիր, իմ նազելի,
Զարի արիւնը խմէ,
Քո մօր սրտին մխիթարանք,
Ուրախութիւն պարգեւէ»։

Սարսափելի մի տեսարան էր այդ։ Մի մանկահասակ տիկին նստացրել էր իր փոքրիկ երեխայի մոխիրների կոյտի վրայ, եւ նրա վզին գցել էր արեան մէջ շաղախուած մի շապիկ։ Նա մոխիրը ձանկերով առնում էր գետնից, ցրւում էր իր գլխի վրայ, լաց էր լինում, եւ դառն ձայնով եղանակում էր յիշեալ երգը։

— Այս այն տիկինն է, ասաց Ասլանը, որ գիշերը իր աղախնին ուղարկեց բէկի մօտ, խնդրելու, որ չասել տայ այն երգերը, որոնք յարուցանում էին նրա մէջ տխուր զգացմունքներ։ Ամեն առաւօտ, արեւածագից առաջ, ես տեսնում եմ սրան, այսպէս լաց է լինում, սովորեցնում է իր զաւակին վրէժխնդիր լինել հօր մահուան համար։ Սովորեցնում է քաջ լինել... Այսպէս կրթում է գիւղացիական մայրը իր որդուն, այսպէս պատրաստում է նրան այն կեանքի համար, որ առանց արի եւ արիւնի կեանք չէ։

Մի առանձին զգացմունքով արտասանեց Ասլանը այս խօսքերը։ Ռոպէական լռութիւնից յետոյ նա շարունակեց։

— Բայց ի՞նչ է սովորեցնում իր զաւակին հայ մայրը։

— Սովորեցնում է խոնարհ եւ համբերող լինել... Եւ ստրկութիւնը ուսանում է որդին օրօրոցի մէջ... "Խոնարհ եւ համբերող լինել,,... գեղեցիկ խօսքեր են, — քրիստոնէական ընկերհաշտութեան խօսքեր են։ Բայց մենք բոլորովին ուրիշ աշխարհում ենք ապրում. մեզ դեռ եւս պէտք է հետեւել այն օրէնքին, որ ասում է՝ "ակն ընդ ական,,...

Ասլանը լուիկ մէկն էր, բայց երբ նա սկսում էր խօսել, էլ խօսքերին վերջ չը կար։

— Քուրդ կինը իր զաւակներից գազաններ է զարգացնում, ասաց նա. — բայց հայ կինը պատրաստում է գառներ։ Ի՞նչ համեմատութիւն այս երկուսի կենակցութեան մէջ. չէ՞ որ վերջինը պէտք է զոհ գնայ իր տկարութեամբ առաջինի

[illegible], ես ընդդէմ եմ վայրենու-
[illegible]ութիւնը սուրբ է մարդու հա-
[illegible] վրէժխնդրութիւնը։
[illegible]իւնը ընդհատեց մի ծառայ, որ ներս
[illegible] իր առանձնարանում կոչում է
[illegible]ցաւ գնաց։ Ես մնացի մենակ։ Նոյն
[illegible]երը ներս մտան, հաւաքեցին մեր
[illegible] մէկը ջուր բերեց եւ սկսեց իր ձեռքով
[illegible]եմ։ Լեռների այս հարազատ կոյսը մի
[illegible] եւ խիստ հրապուրիչ իր վայրենի գեղեց-

[illegible] ես էի պատրաստել, ասաց նա։ — Դու
[illegible], լաւ երազներ տեսա՞ր։
[illegible] երազներ տեսայ։ Ես ամբողջ գիշեր խօսում էի
[illegible], որը այնպէս գեղեցիկ էր, որպէս դու։
[illegible] ես անցի բոլորովին կատակով, բայց նա
[illegible] օրիորդի սիրտը, եւ նրա արտասուքի հետ
[illegible] մի գաղտնիք, որ ոչ սակաւ զարմացրուց ինձ։
— Ես գեղեցիկ չեմ, ասաց նա, ես մի անպէտք լաթի
[illegible], որ ոտքի տակ են գցում...
Ես ոչինչ չը գտայ նրան պատասխանելու, որովհետեւ
[illegible], թէ ինչ մտքով է ասում այդ։ Նրա եղբայր-
[illegible] ներս մտան. օրիորդը հեռացաւ։
Արեւը նոր սկսեց ծագել։
Նոյն միջոցին բէկի առանձնարանից յետ դարձաւ Աս-
[illegible], ինձ յայտնեց, թէ ինքը մի ոչ այնքան հեռու տեղ պէտք
է երթայ, եւ պատուիրեց սպասել մինչեւ իր վերադարձը։
Ձիերը վրանի առջեւ պատրաստ էին. նա եւ բէկը հե-
ծան, եւ առնելով իրանց հետ մի քանի ծառաներ, հե-
ռացան։

— Ո՞ւր են գնում, հարցրի բէկի որդուց, որ ինձ մօտ նստած էր։

— Մեզանից ոչ այնքան հեռու մի աւերակ բերդ կայ, հայրս միտք ունի նորոգել տալու, գնում են այն բերդը տեսնելու, ասաց նա։

Ինձ շատ հետաքրքրական չէր այդ, որովհետեւ ես ուր որ գնում էի, միշտ աւերակ բերդեր էի տեսնում։ Վանայ կողմերի լեռները լիքն են աւերակ բերդերով, եւ նրանք ամենեւին չէին գրաւում ինձ։ Բայց նոյն րոպէում իմ միտքը գրաւում էր գեղեցիկ օրիորդը. մտածում էի՝ թէ այն ինչ խօսք էր, որ նա ասաց ինձ, եւ ինչո՞ւ այնպէս ակամայ փղձկեցաւ նա։ Բայց ո՞րտեղ միւսանգամ կարող էի տեսնել նրան։

Շուտով մեզ նախաճաշիկ տուեցին։ Քրդի նախաճաշիկը շատ համեղ է լինում, նա պատրաստուած է՝ սերը, կարագը, մածունը մեղրի հետ խառնած մի բաղադրութիւնից, եւ համեմած է լեռնային բոյսերով։ Հացը նրանք թխում են երկաթեայ լայն կասկարայի վրայ։ Ես վաղ առաւօտեան տեսնում էի, թէ որպէս կանայք փութաջան կերպով հաց էին պատրաստում։ Եւ չը նայելով, որ բէկը մի ամբողջ ցեղի գլխաւորն էր, դարձեալ նրա կանանց, աղջիկների եւ հարսների մէջ չէր երեւում այն, որպէս ասած, տիկնութեան անշարժութիւնը, որ տիկինները հանգիստ նստած, տնային բոլոր գործերը աղախիններին եւ սպասաւորներին են կատարել տալիս։ Քրդի կինը, թէ իշխանի տիկին լինէր նա եւ թէ հասարակ հովուի, իր տնային գործերը իր ձեռքո՛վ է կատարում։ Քրդի տնտեսութեան մէջ անգործ է միայն տղամարդը։ Նա առաւօտեան վեր է կենում, կամ իր ձիու հետ է խաղում, կամ իր զէնքերն է մաքրում, կամ վառօդ ու գնդակ է պատրաստում, եւ եթէ ուրիշ գործ չունի, մի ընկեր է գտնում, եւ նստում է նրա հետ, ծխում

է ու իր գլխի անցքերն է պատմում, գլխաւոր արհեստը, որի մէջ նա շատ է բերում իր ընտանիքին, է աւազակութիւնը, — այս գործի մէջ քուրդը ծոյլ չէ։

Նախաճաշեկից յետոյ բէկի որդիքը կամեցան ինձ զուարճացնել եւ առաջարկեցին գնալ որսորդութեան։ Ես ընդունեցի։ Որսորդութեան համար ամեն ինչ հոգացել էին. ձիերը, շները եւ բազէները արդէն պատրաստ էին։ Մենք առաւօտեան հովով դուրս եկանք։ Այն հովիտի մէջ, զետեղուած էին եզիդիների վրանները, կար մի ընդարձակ, կանանչապատ դաշտ։ Այս տեղ բէկի որդիքը կամեցան մի փոքրիկ ձիարշաւ հանդիսացնել։ Վրանաբնակների կանայքը կանգնած, նայում էին մեզ վրայ։ Նրանք խիստ վարպետ կրիտիկոսներ են տղամարդի արիութիւնների։

Ինձ դժուար է նկարագրել, պէտք է աչքով տեսնել, որ հասկանալ, թէ որքան ճարպիկ, որքան արագաշարժ եւ որքան դեւի պէս խորամանկ է քուրդը, երբ նա հեծած է ձիու վրայ։ Ձին ամենայն արագութեամբ վազելու ժամանակ՝ քուրդը ճախարակի նման պտոյտվում է նրա ամեն կողմերը։ Երբեմն տեսնում ես, նա մի թռիչք գործեց, ձիու պարանոցին անցաւ, եւ կրկին նստեց թամբի վրայ։ Երբեմն տեսնում ես, նա իր ոտքերը ասպանդակի մէջ թողնելով, կռացաւ, եւ ձեռքով գետնից հաւաքում է քար, փայտ, կամ իր ձգած նիզակը, եւ նրանցով կարկուտի նման մինը միւսի ետեւից ռմբակոծում է իր հակառակորդին, որին հալածում է։ Բայց ձին նոյն միջոցում արագ վազում է առանց կանգնելու։ Եւ գլխաւորը, որ միջոց է տալիս քրդին պատերազմել ձիու վրայ, այն է, որ նրա ձեռքերն ամենեւին չեն զբաղուած իր նժոյգի սանձը կառավարելով, նա սանձը բոլորովին բաց է թողնում, եւ իր ծնկերի զանազան շարժմունքները բաւական են ցոյց տալու ձիուն իր ընթացքի ուղղութիւնը։ Եւ խելացի

անասունը այն աստիճան վարժուած է, որ բոլորը հասկանում է, եւ համարեա գուշակում է իր տիրոջ միտքը։ Այսպիսի ձիաւորի ձեռքերն ազատ են մնում, եւ նա կարողանում է իր ձին դէպի զանազան կողմեր պտըտցնել, եւ մի եւ նոյն ժամանակ գործ ածել իր զէնքերը. — Հրացան արձակել, դարձեալ լցնել, դարձեալ արձակել, թէեւ ձին անդադար շարժողութեան մէջ է։ Մի խօսքով, ձին եւ քուրդը գործում են, որպէս մի ամբողջ մարմին, որին մի կամք եւ մի նպատակ է կառավարում.

Այսպէս ես տեսայ բէկի որդիներին, որոնք մի փոքրիկ ձիարշաւ կատարեցին այն դաշտումը։ Նրանք հրաւիրեցին ինձ եւս մասնակից լինել, բայց ես հրաժարուեցայ, որովհետեւ բոլորովին անվարժ էի, եւ ինձ խայտառակել չուզեցի։

Բայց ինձ բոլորովին զարմացրին նրանց ձիերը։ Չափազանց լաւ կրթուած էին արշաւանքի համար։ Քուրդն երբէք իր նժոյգը չի տալիս ուրիշին հեծնելու, թէեւ նա իր եղբայրը լինէր, որովհետեւ նրանք երկուսը ծանօթ են միմեանց բնաւորութեանը. մի օտար մարդ կարող էր հակառակ վարուած լինել ձիու վարժութեանը եւ վայրենացնել նրան։ Այս պատճառով առած է դարձել քրդերի մէջ ասել. թէ “երկու բան չէ կարելի ուրիշին տալ հեծնելու համար, մէկը կինը, միւսը ձին„։

Մեր ուղորդութիւնը բաւականին յաջող անցաւ։ Ես թէեւ ձիարշաւի մէջ ցոյց տուի իմ կատարեալ անկրթութիւնը, բայց ուղորդութեան մէջ մի փոքր երեսս պարզացրի։ Քրդերը, սովորած լինելով աւելի նիզակի, ատրճանակի եւ սրի կռիւներում, հրացան արձակելու եւ նպատակին դիպցնելու մէջ շատ վարժ չեն լինում։ Ես քանիցս անգամ կարողացայ վայր ձգել օդի մէջ թռչող կաքաւին, կարողացայ

գետին գլորել նապաստակին իր փախչելու միջոցին, բայց նրանցից միայն երկուսին յաջողուեցաւ այդ անելը։

Ալանը ինձ հետ ժամանակ չը որոշեց, թէ երբ կը վերադառնայ, այս պատճառով ես շտապում էի շատ չուշանալ, մտածելով, գուցէ նա եկած կը լինէր։ Դրա համար մենք վերադարձանք բէկի վրանը, երբ կէսօր էր։ Ալանը դեռ եկած չէր։

Ես շատ սոված էի, բայց ճաշը ուշ տուեցին, որովհետեւ մեր որսած թռչուններից ու երէներից եւս պէտք էր մի բան պատրաստել. բացի դրանից, սպասում էին բէկի եւ Ալանի գալուն։

Ես չուզելով անգործ նստել վրանի տակ, եւ ինքնակոչ հիւրի պէս սպասել, մինչեւ ուտելու մի բան տային, դուրս եկայ այն տեղից, եւ սկսեցի դիմել դէպի փոքրիկ վտակը, որ հոսում էր հովիտի միջով։

Կէսօր էր։ Այս ժամին հովիւները քշում են ոչխարները վրաններին մերձակայ մակաղատեղիներում, ուր գնում են կնիկները եւ աղջիկները կաթը կթելու։ Նրանք արդէն իրանց գործը վերջացրել էին, եւ կաթնով լի ամանները գլխների վրայ դրած, վերադառնում էին ոչխարների հանգրուանից։ Քիչ էր պատահում, որ այդ աղջիկները կամ մանկահասակ կանայքը իմ մօտով անցնելիս, որ եւ իցէ կատակ կամ սրախօսութիւն չարձակէին դէպի ինձ։ Նրանք մի բան էին ասում, եւ առանց պատասխանին սպասելու, ծիծաղելով անց էին կենում։ Ես յիմարի պէս նայում էի նրանց ետեւից եւ լուռ էի մնում։ Վերջապէս հանդիպեց նա, որին ես որոնում էի. —

— Թութին, այսպէս էին կոչում այն աղջկան, որ առաւօտեան իմ լուացուելու ժամանակ թողեց իմ մտքում մի կասկածաւոր կարծիք. այժմ նա դառնում էր ոչխարների

հանգրուանից, եւ որպէս իր ընկերուհիքը, կաթնով լիքը սափորը գլխին դրած։ Նրա հետ էր այն մանկահասակ կինը, որից առաւօտեան լսեցի աղէտալի երգը։ Նրանք տեսնելով ինձ, բաժանուեցան իրանց խմբից եւ եկան ինձ մօտ։

— Կաթ կը խմե՞ս, եղաւ Թութիի առաջին խօսքը։

Թէեւ ես սովորութիւն չունէի հում կաթ խմելու, բայց Թութիի խօսքը չը կոտրելու համար, ընդունեցի նրա հրաւէրը։ Նա լեցրուց փոքրիկ փայտեայ գաւաթը, որ իր հետ ունէր եւ ժպտելով տուեց ինձ։

Նրանք նստեցին վտակի ափի մօտ հանգստանալու։ Ու իրաւ, բաւական յոգնած էին, որովհետեւ հեռու տեղից էին գալիս։ Թութին սկսեց վտակի սառը ջրով լուանալ իր բորբոքուած երեսը եւ յետոյ սրբեց հագուստի դրօշակով։ Նրա ուղեկիցը լուռ էր. ցերեկով ես աւելի պարզ կարողացայ նշմարել նրա գեղեցիկ երեսի տխուր գծերը։

Ես ուզեցի զբաղեցնել նրանց։

— Դուք ունէք շատ աղախիններ, ասացի ես, էլ ինչու էք ինքներդ այդքան նեղութիւն քաշում։

— Մենք խօ հիւանդ չենք, պատասխանեց Թութին, որ հանգիստ պառկենք ու. ոչինչ չը շինենք։

— Աղախինն էլ ունի իր գործերը, պատասխանեց միւսը աւելի խոհեմ կերպով։

— Ընկերիդ ո՞րտեղ ես թողել, հարցրուց Թութին։

Ես իմացայ, որ Ասլանի մասին է հարցնում։

— Քո հօր հետ գնացել են, չեմ իմանում ո՛րտեղ։

— Նրա սրտում սատանայ է նստած, դու գիտե՞ս, հարցրուց Թութին բարկացած ձայնով։

— Ի՞նչու ես այդպէս խօսում, խենթ, զգուշացրեց նրան տիկինը եւ սկսեց կշտամբել։ — Ասլանը շատ լաւ տղայ է։

— Բայց ձիւնի պէս սառն է նա։

— Ի՞նչու, նրա՞ համար, որ քեզ հետ սիլէբիլէ (սեւթեւեթ) չէ՞ անում։

Այս երկուսի վէճերուց ես իսկոյն հասկացայ Թութիի անտարբերութեան պատճառը դէպի Ասլանը։ Երեւում էր, խղճալի աղջիկը սիրում էր նրան, եւ սառնասիրտ, անգութ Ասլանից մերժուած էր եղել։ Բայց Թութին չը հանգստացաւ տիկնոջ խօսքերով, եւ աւելի բարկանալով ասաց.

— Ես միշտ կ'ասեմ, նրա սրտում սատանայ է նստած. նա խիղճ չունի, դրա համար էլ ոչ մի աղջիկ նրան լաւ տղամարդ չի ասի . . .

Ես նկատեցի նրա աչքերի արտասուքը. նա էլ չը սպասեց, առեց իր սափորը եւ սկսեց դիմել դէպի վրանները։

Նրա գնալուց յետոյ տիկինը ինձ պատմեց, թէ մի օր բէկի վրանում մի քանի քուրդ իշխաններ ժողով են ունեցել, նրանց մէջն է եղել եւ Ասլանը։ Ժողովի խորհրդածութիւնը հասել է տաք վիճաբանութեան, որի մէջ Արղուլահի որդի Ահմէն խօսքով վիրաւորել է Ասլանին։ Այս Ահմէն նշանաւոր էր քրդերի մէջ իր ժանտ բնաւորութեամբ եւ մի եւ նոյն ժամանակ իր տարօրինակ ուժով։ Ասլանը չէ համբերում, յարձակվում է նրա վրայ, եւ երեխայի նման կաշկանդելով, խլում է ժողովի միջից, եւ վրանից դուրս քարշ տալով, կամենում է սպաննել նրան։ Ժողովի բոլոր իշխանները վրայ են թափվում հազիւ կարողանում են ազատել վիթխարի Ահմէին Ասլանի ձեռքից։ Թութին տեսնում է այս կռիւը, եւ "այն օրից, ասաց տիկինը, խեղճ աղջիկը գժուած է Ասլանի համար„...

— Բայց նա որքան քաջ է, այնքան եւ լաւ մարդ է, աւելացրուց տիկինը։ — Շատ անգամ նա մխիթարել է ինձ սիրելի ամուսնիս մասին, շատ անգամ խրատներ է

տուել, թէ որպէս պէտք է կրթեմ սիրուն զաւակիս։ Նա մի կատարեալ չէչէ է, միայն գիրքն է պակաս...

Ինձ շատ գրաւեց տիկնոջ համակրական զգացմունքը դէպի ազնիւ մարդը։

— Թուլթին խենթ է, ասաց նա, չէ ճանաչում նրան։

Եւ նա դիմեց դէպի վրանները, ինձ թողնելով վտակի ափի մօտ։

Ալլանը եւ բէկը վերադարձան խիստ ուշ, քան թէ մենք մտածում էինք։ Եկածին պէս նա մի փոքր հաց խնդրեց, կերաւ, եւ ինձ պատուիրեց, որ պատրաստուեմ, որովհետեւ կէս ժամից յետոյ ինքը պէտք է ճանապարհ ընկնէր դէպի Վան գնալու։ Նոյն միջոցին նա բաց արեց թղթերի մի պահարան, եւ կամենում էր այնտեղ դնել մի հաստ թերթ, որի վրայ երեւաց ինձ մի նկարուած պատկեր։ Ես մօտեցայ, որ տեսնեմ պատկերները։ Նա չը գաղեց ինձանից եւ ցոյց տուեց։

Դա աւերակ բերդի պատկերն էր, որին գնացել էր նա հետազօտելու։ Թղթի վրայ երեւում էր բերդը իր աշտարակներով եւ կիսակործան փլատակներով, երեւում էին լեռները, շաւիղները եւ բերդի բոլոր մերձակայքը, այնքան կենդանի կերպով նկարուած, որ կարծես, իսկականը լինէր։ Դա Ալլանի շնորհալի ձեռքի գործն էր։ Սեւ մատիտը ամենայն ճարտարութեամբ հնազանդել էր նրան։ Եւ ես առաջին անգամ տեսնում էի մի այսպիսի հիանալի պատկեր։

Ալլանը տեսնելով, որ ես շատ գրաւուեցայ, ցոյց տուեց ինձ մի քանի ուրիշ թղթեր եւս, բայց նրանք պատկերներ չէին, ես նրանցից ոչինչ հասկանալ չը կարողացայ, ինձ երեւում էին միայն թղթի վրայ խազխզած սեւ գծեր, որոնք բաժանած էին գոյնզգոյն ներկերով։

— Դրանք ի՞նչ են, հարցրի Ալլանից։

— Վանայ նահանգի աշխարհագրական քարտէզներն են, պատասխանեց նա։

Ես դարձեալ ոչինչ հասկանալ չըկարողացայ։

— Այս թղթերի վրայ, ասաց նա նկարուած են Վանայ նահանգի բոլոր գիւղերը, լեռները, գետերը, դաշտերը, մի խօսքով, ինչ որ սահղծել են բնութիւնը եւ մարդիկ։

— Ցոյց տուր մի գիւղ, ասեցի նրան։

Նա ցոյց տուեց փոքրիկ օ-ի պէս մի բան, որի մօտ խաղած էր նոյնպէս փոքրիկ մի խաչ։

— Դա, ասաց, սուրբ Տիրամօր գիւղն է, որտեղ դու ուխտ էիր գնացել։ — Իսկ այն խաչը վանքն է։

— Այս ի՞նչպիսի գիւղ է, որտեղ ոչ մի մարդ չէ երեւում, հարցրի ես։

Նա ծիծաղեց միայն եւ ոչինչ չը պատասխանեց։

— Դրանք է՞լ դու ես նկարել, հարցրի ես։

Նա գլխով շարժեց, թէ այո՛։

— Բայց ի՞նչ բանի պէտք են դրանք։

— Բժիշկն երբ որ կամենում է բժշկել մի մարդու հիւանդութիւնը, նախ եւ առաջ պէտք է ծանօթանայ նրա մարմնի կազմուածքի հետ, պատասխանեց նա։ — Եւ մենք, եթէ կամենում ենք մեր հայրենիքին որ եւ իցէ օգուտ մատուցանել, նախ եւ առաջ պէտք է ճանաչենք նրան։

Մեր ձիերը վրանի առջեւ կանգնած էին. ինձ համար պատրաստել էր տուել բէկը մինը իր ձիերից։ Ես յայտնեցի նրան, թէ ինչ պայմանով էի ընդունել ինձ ընծայած ձին հայ վրանաբնակների գլխաւորից, եւ աւելացրի, թէ ես այժմ իրաւունք ունէի նրա տուած պարգեւը ինձ հետ տանել, որովհետեւ խմը չը գտնուեցաւ։ Ուրեմն բէկին պէտք չէր իր ձիերից մէկը անհանգիստ անել։

— Ձեր ձին գտնուածի հաշուումն է, որովհետեւ նրա փոխարէն մենք ունենք տասը հատ, ասաց բէկը ծանր կերպով: — Բայց հայ վրանաբակների գլխաւորի քեզ ընծայած ձին ես վաղուց արդէն դարձրել եմ իր տիրոջը:

Նա սկսեց ընդունել բէկի պարգեւը, որի վրայ աւելացրուց նա մի զոյգ ատրճանակ, ասելով.

— Այս ատրճանակները նոյնպէս ընդունեցէք իմ կողմից որպէս ընծայ, դրանք Բախչիսարայի ընտիր գործ են: Երբ որ կը յաջողուի ձեզ դրանցով սպաննել ձեր թշնամիներից մէկին, միշտ յիշեցէք եզիդիների բէկին:

Ասլանը մինչ այն ատրիճան ընտանեցած էր բէկի գերդաստանի հետ, որ մինչեւ անգամ մտաւ կանանոցը եւ ամենի հետ մնայք բարեաւ ասաց: Բոլորը շատ սիրով մեզ ճանապարհ դրին, միայն մի հոգի դժգոհ էր. դա էր գեղեցիկ Թութին, որ վրանի ետեւում մենակ կանգնած, լաց էր լինում...

Արեւը մտաւ, երբ մենք հեծանք ձիերը: Ես չը կարողացայ հասկանալ, թէ ինչ էր պատճառը, որ Ասլանը միշտ գիշերով էր ճանապարհ գնում:

ԻԴ.

ՆՈՐ ՏԷՐՏԷՐԸ ԵՒ ԲԺԻՇԿԸ

[illegible] պաշտօն մենք հասանք [illegible] Հայաստանի գիւղ։ — Այստեղ, [illegible] հանգստանալ։ Մեծ շատ [illegible] ամբողջ գիշերը չէինք [illegible] էինք եկած։

[illegible] որ գիւղի քահանայինն էր [illegible] նրան։ Քահանան յայտնի էր [illegible] "դաղի քէշիշ", — որ նշա-[illegible] բայց ոչ այն անտառի գժերից, որոնք [illegible] այն անտառներից, որոնք մեր գրաւոր [illegible] "խօլ" կամ "վերագ".

Մենք հասանք [illegible] նոյն ժամանակում, երբ նա մի [illegible] աչքերը կապած, ծեծ էր [illegible]։

— Հը՞մ, [illegible], էլ ի՞նչ կայ, ասաց Ասլանը նրան [illegible]։ — [illegible] արդարութեան գաւազանը ձեռք ես առել...

— Այս անպիտաններին պէտք էր մի փոքր խրատել... պատասխանեց նա անփոյթ կերպով եւ մօտեցաւ մեզ։ — Դէ, ցած իջէք, Վանից նոր բերել տուած լաւ արաղ եւ գինի ունեմ։

— Բայց մինչեւ մենք կը խմէինք ձեր լաւ արաղն ու գինին, դուք հրամայեցէք, որ այս "անպիտաններին" արձակեն, ասաց Ալանը ծիծաղելով.

— Ո՛չ, դուք իմ դատաստանական գործերը մի՛ խառնէք, անպիտանները պէտք է պատժուեն, ասաց նա։ — Գնանք տուն։

Ցանցաւորներն երկու քրդեր էին, որոնք, ասում էր տէրտէրը, գողացել են գիւղի նախիրից երեք կովեր։ Ալանը այս լսելով, այլ եւս չը միջնորդեց. մտանք տէրտէրի տունը։ Նա մեզ տարաւ մի սենեակ, որ իր հիւրանոցն էր եւ մի եւ նոյն ժամանակ քնարանը, բայց տէրտէրը նրան կոչում էր փէ—ան—խանայ՝ այսինքն դիւանատուն։

Ես մտածում էի, թէ այնտեղ կը գտնեմ տէր Թօդիկի սենեակի նման զանազան կախարդական գրքեր կամ Այսմաւուրք. բայց մի թղթի պատառ անգամ չը կար այնտեղ։ Այնտեղ կային՝ նիզակներ, հրացաններ եւ զանազան տեսակ զէնքեր։

Տէրտէրը, որպէս երեւում էր, առաջուց գիտէր Ալանի նոյն ժամուն իր տունը գալը, գիտէր նաեւ, թէ որտեղից է գալիս նա։ Ես իսկոյն հասկացայ, որ Ալանը եւ "գիժը" նախածանօթներ էին, գուցէ շատ մօտ բարեկամներ։ Բայց ի՞նչ գործ ունէր խելացի Ալանը "գժի,, հետ։

Տէրտէրը բաւական բարձրահասակ եւ ցամաք մարդ էր. նրա կազմուածքի բոլոր գծերից երեւում էր վայրենութիւն։ Ինչ որ աւելի սարսափելի էր եւ անախորժ, էր նրա ձայնը, որ խօսելու միջոցում որոտում էր։ Նրա ձախ ձեռքի երեք մատները կտրած էին, երեւի, սրով, իսկ գլխի ու պարանոցի վրայ նոյնպէս վէրքի նշաններ կային։ Եթէ Ալանը չասէր ինձ, թէ նա քահանայ է, ես կը համարէի "գժին,, մի աւազակ, որ իր ամբողջ կեանքը անցուցել էր յափշտակութիւններով եւ [illegible]ասպանութեամբ։

Հէնց որ մտանք "դիւանատունը", նա մօտեցաւ մի պատուհանի վարագոյրը յետ քաշեց եւ այնտեղից դուրս բերեց մի ահագին շիշ լիքը արաղով․ նախ լցրուց ինքը խմեց, յետոյ տուեց Ասլանին, եւ ապա ինձ առաջարկեց, ասելով․

— Ա՛ռ, խմիր, ոսկորներդ կը պնդացնէ, յոգնած ես։

Տեսնելով ահագին բաժակը, ես սարսափեցայ,

— Արաղ խմելու սովորութիւն չունեմ, ասեցի։

— Ի՞նչու, տիրացու, հարցրուց նա, իր սուկալի աչքերով ուղիղ իմ երեսին նայելով։

— Տիրացու չէ, պատասխանեց Ասլանը։

— Բայց շատ նման է, ասաց նա հեգնական ձայնով։

— Մենք նրան տիրացութիւնից ազատեցինք, պատասխանեց Ասլանը խորհրդական ձայնով։

— Այդ լաւ է․․․ խօսեց նա եւ մօտեցաւ մի ուրիշ պատուհանի։ — Ես կը տամ քեզ "կարմիր հարսի արաղ", ասաց նա եւ դուրս բերեց վարագուրի ետեւից մի ուրիշ շիշ, լցրած գեղնագոյն ըմպելիքով։

Ես նրանից խմեցի, որովհետեւ բաւականին քաղցր էր եւ ախորժելի։ Ցետոյ տէրտէրը մօտեցաւ լուսամուտին եւ ձայն տուեց․

— Տիրօխնի, սատանան քեզ տանի, ո՞րտեղ ես կորի։

Իսկոյն յայտնուեցաւ մի կարճլիկ հասակով կին, եւ սկսեց Ասլանի հետ բարովել։ Դա տէրտէրակիննն էր, բաւականին համակրական մի կին։

— Գնա այդ նոր հիւրի երեսն էլ պաչիր, քոռացած, ասաց "գիժը", իր կնոջը։

Նա գրկեց ինձ եւ սկսեց երեսս համբուրել։

— Դէ, հիմայ գնա ինչ "հոգու բաժին", որ ունես, բոլորը բեր․ դրանք քաղցած են։

Երէցկինը մի թեթեւ ժպիտ գործեց փոքրիկ երեսի վրայ եւ դուրս վազեց։ Երեւում էր, նա շատ ուրախ էր իր հիւրերով, եւ գնաց մեզ համար նախաճաշիկ պատրաստելու։

“Գիժը„ փոքր առ փոքր սկսեց ինձ դիւր գալ. Նրա առաջին ժանտութիւնը, որ ինձ վրայ վատ տպաւորութիւն գործեց, կարծես թէ անցաւ, եւ նա երեւում էր ինձ մի մարդ չափազանց պարզ եւ բարեմիտ։

Ասլանը հարցրուց տէրտէրից, թէ ո՞րտեղ են պահուած իր “իրեղէնները„։ Նա ցոյց տուեց մի ուրիշ սենեակ, եւ Ասլանը առանց առաջնորդի մտաւ այնտեղ։ Ես մնացի տէր հօր հետ մենակ։

— Կարդացե՞լ ես, հարցրուց նա ինձանից։

— Կարդացել եմ, պատասխանեցի ես։

— Ո՞ւմ մօտ։

— Մեր թաղի քահանայի, Տէր Թօդիկի մօտ։

— Հասկացայ... — Դեռ չէ՞ սատկել այն աւազակը։

— Մնում է, պատասխանեցի ես։ — Բայց դուք ո՞րտեղից էք ճանաչում նրան։

— Ո՞վ չէ ճանաչում այն անպիտանին. Նա Դատուանի “գզիր„ էր, էլ չարութիւն չը թողեց, որ չը գործէր։ Վերջը “ռէսին„ սպաննեց, փողերը կողոպտեց, փախաւ, եկաւ Սալմաստ, այնտեղ անունը փոխեց, եւ ասաց. թէ անապատի ճգնաւոր եմ, այսպիսով քահանայ դարձաւ. հիմայ սկսել է կախարդութիւններով ժողովրդին խաբել։ — Այդպէս չէ՞։

Այս խօսքերը լսելով, ես բոլորովին զարմացայ։

— Դու ի՞նչպէս պրծար նրա ձեռքից, հարցրուց ինձ։

— Փախայ նրա ուսումնարանից։

— Խելացի բան արար։ Երանի՜ թէ Կարօի հետ փախած լինէիր. հիմայ մի օրինաւոր մարդ դարձած կը լինէիր...

— Ախ, թէ մի անգամ ձեռքս կ՚ընկնէր այն անպիտանը...

— Ի՞նչ կ՚անէիք, հարցրի ես ծիծաղելով։

— Ի՞նչ պէտք է անէի, իր հանգուցեալ հօր մօտ կ՚ուղարկէի...

Մեր խօսակցութիւնը ընդհատեց մի մարդ, որ դուրս եկաւ այն սենեակից, ուր մտել էր Ասլանը։

Նա աչքերին ակնոցներ ունէր դրած եւ ոտքից ցգլուխ հագնուած էր եւրոպական ձեւով։ Ես առաջին անգամ տեսնում էի այսպիսի հագուստով մարդ։ Նոյն միջոցին ներս մտաւ եւ երէցկինը նախաճաշիկի մատուցարանը ձեռին բռնած, եւ տեսնելով եւրոպացուն, երեսը խաչակնքեց, ասելով.

— Վա՜հ, Տէր Յիսուս, չարը տանես, բարին բերես...

Տէրտէրը մի անկիւնում կանգնած ծիծաղում էր։ Ես լաւ զննեցի, տեսայ, որ եւրոպացին ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ Ասլանը, միայն կերպարանափոխ եղած, որպէս շատ անգամ տեսել էի նրան արեղայի հագուստով, կամ վանեցի վաճառականի ձեւացած։

— Հը՞մ, երէցկին, դարձաւ նա դէպի միամիտ "տիրօխնին„, — եթէ գիշերով տեսնէիր ինձ, ի՞նչ կ՚անէիր։

— Ի՞նչ պիտի անէի, երեսս խաչ կը հանէի, դու դեւի պէս կը խափանուէիր։

— Ես խօ դեւ կամ սատանայ չեմ, որ խաչից վախենայի։

— Բա՛ սատանան ի՞նչպէս կը լինի։ — Ախար չէ՞ին առաջուայ շորերդ, որ փոխեցիր։

— Ես ամբողջ տասը տարի այսպէս եմ հագնուած եղել... պատասխանեց Ասլանը։

— Սուրբ տիրամայրը վկայ, [illegible]ու չէ, ախար, ինչի՞ է նման այսպիսի նեղ վարտիքը։

— Դրանք թող մնան, կտրեց տէրտէրը կնոջ խօսքը:
— Հիմայ պէտք է տեսնենք, թէ ինչ բանի է նման քո բերած նախաճաշիկը:

Տէրտէրը յետ քաշեց մի ուրիշ վարագոյր եւ նրա ետեւից դուրս բերեց մի մեծ սրուակ գինի, դրեց իր կողքին եւ նստաւ սեղանի մօտ: Մենք եւս մօտեցանք ուտելու: Նախաճաշիկը բաւականին լաւ էր պատրաստած. շատ ապրի տէրտէրակինը, ամենեւին չէր երեւում, թէ հասարակ գիւղացու եփած կերակուրներ լինեն: Բայց տէրտէրակինը գիւղացի չէր, նա Վանայ քաղաքեցի էր, եւ որպէս յայտնեց ինձ յետոյ Ասլանը, նա տէր հօր երկրորդ կինն էր, որի հետ ամուսնացել էր նա իր քահանայութեան ժամանակ, առաջին կինը մեռնելուց յետոյ: Թէեւ հայ քահանաներին թոյլ տրուած չէ երկրորդ ամուսնութիւն, բայց "գիժը,, այն տէրտէրներից չէր, որ ենթարկուէր եկեղեցական կանոններին: Նա ամեն բանի մէջ, որպէս ռամկօրէն ասում են՝ "չոմախի (մահակ) զօռով էր գործում,,... բայց որպէս եւ լինէր, տէրտէրն եւ երէցկինը շատ սիրով էին երեւում միմեանց հետ:

Հացի ժամանակ Ասլանը հարցրուց, թէ ինչ նոր լուրեր կան Վանից:

— Ազգային գործերը վատ չեն, պատասխանեց տէր հայրը ծանր կերպով. — Պ...-ը ողջ եւ առողջ է, գիշերները բոշաների լակոտներ պար ածելով է անցկացնում... իր ձեռները նրանց շլինքին է փաթաթում... Քրդերին սովորեցնում է այս եւ այն վանքի հունձքի դէզերը կրակել, որ գիշերները լոյս լինի... Տօնախմբութեանց ժամանակ ինքն էլ յետ չէ մնում հասարակաց ուրախութիւնից, եւ իր ժողովուրդը բարոյապէս մխիթարում է. կոյս աղջիկներ եւ ջահիլ հարսներ է փախցնել տալիս, որ հայոց զաւակներն աճեն, ազգը բազմանայ... Ընթէ մի ան-

պատուած աղջկայ հայր գալիս է նոյն անպատուողի մօտ բողոքելու (ուրիշ որտեղ կարող է գնալ խեղճը), նրան մի փոքր խրատում է, փայտի տակ է գցում, ոսկորները լաւ ջարդում է, որ փափկանան... Յետոյ նրան ասում է. “գնա՛, եղբայր, այս աշխարհը քո տեղը չէ, դու մեծի պատիւը չես հասկանում„: Նա ականջ է դնում նրա խրատին եւ գնում է միւս աշխարհը... Մի ուրիշ սովորութիւն էլ ունի նա, որից երեւում է, որ նա շատ բարեսիրտ է: Երբ քրդի աւազակները հայոց գիւղօրայքը թալանում են, եւ դժբախտաբար բռնվում են, նա քրիստոնէական մարդասիրութեամբ գնում է փաշայի մօտ եւ աւազակներին ազատում է, դրա համար քրդերը նրան “հայր„ են կոչում... Մի ուրիշ լաւ կանոն էլ ունի նա, երբ մէկին կամենում է խրատել, նրանից փող է առնում, “ոչինչ պատիժ, ասում է նա, այնպէս չի ցաւեցնի ադամորդուն, որպէս փողը, որովհետեւ շատ է սիրում:„

— Բայց ի՞նչպէս մինչեւ այսօր նոյն խրատներից զուրկ մնացիք դուք, հարցրուց Ասլանը վրդովուած ձայնով:

— “Գիժը գժին երբ որ կը տեսնի, իր մահակը կը թաքցնի„, ասաց նա թուրքի առածով: — Թէեւ նա աւազակ է, բայց ես էլ շատ բարի պտուղ չեմ...

— Լաւ, դու այն ասա, ի՞նչ աչքով են նայում քաղաքի իշխաններն այդ աւազակի այս տեսակ առաքինութիւնների վրայ, հարցրուց Ասլանը:

— Նրանք անշնորհակալ մարդիկ չեն, ընդհակառակն, շատ երախտագէտ են, պատասխանեց տէրտէրը առաջուայ ծանր կերպով: — Նրանք իրանց պարտքը լաւ ճանաչում են, եւ ամեն ամիս ժողովրդի կողմից շնորհակալութեան վկայականներ են ուղարկում Պօլիս եւ նրան մեծ մարդկերանց հետ են համեմատում: Բայց պէտք է ճշմարիտն ասած, նա

էլ չէ մոռանում իր պարապ օրերից երբեմն նրանց բե-
րանը փոքրիկ պատառներ գցել...

— Փաշայի հետ ի՞նչպէս է նա։

— Որպէս եղ ու մեղր, — այնքան քաղցր են։

— Դա նոյն փաշան է, որ միանգամ Հայոց եկեղեցու-
սեղանի վրայ բօշայ տղաներ էր պար ածել տուել և գինի
էր խմել։

— Հէնց նոյնը։ Նա էլ հէնց փաշայից սովորեցաւ բօ-
շաների պար ածելը։

Բոլոր այս խօսքերը, ինչ որ ասում էր տէրտէրը, թէև
ինձ շատ հասկանալի չէին, բայց որպէս նկատում էի, խայ-
թոցի նման ծակում էին Ասլանի սիրտը։ Նրա պարզ դէմքը
հետզհետէ մթնում էր և նրա ձայնը զայրացած եղանակ
էր ստանում։

— Ինձ բոլորովին անհաւատալի է թւում, ասաց
նա, — Վանայ ժողովուրդը իր նահապետական պարզմտու-
թեան մէջ չէր կարող համբերել այս աստիճան չարագոր-
ծութիւններին։ Այդ նշանաւոր մարդու վատ օրինակը աւելի
շատ գայթակղեցնում է, աւելի շատ վիրաւորում է միա-
միտ ժողովրդի զգացմունքը։

“Նիզակը գողացողը առաջ նրա թագցնելու տեղը կը
գտնի„, պատասխանեց տէրտէրը։ — Նա շատ ճարպիկ է
իրան արդարացնելու խօսքեր գտնելու մէջ։ Երբ նրան ասում
են, թէ դու ի՞նչ գործ ունես փաշայի, կամ այս և այն
աւազակ քրդի և բօշայ պար եկողների հետ։ — Նա միշտ
Պօղոսի, իր անուանակցի, խօսքերը վկայութիւն է բերում,
թէ պէտք է հրէայի հետ հրէայ լինել և հեթանոսի հետ
հեթանոս։ Ասում է, թէ ես ժողովրդի օգտի համար եմ
նրանց հետ բարեկամութիւն պահպանում, և ճանճբռնա-

Նու–ըէան սովըր–ըէ–ննէյէն հետեւում, որ նրանց հաճոյանամ եւ իմ ազգի շահերը պահպանեմ։

— Զարագո՛րծ, ասաց Ասլանը։ — Վասակները միշտ այսպէս էին իրանց արդարացնում։

Թէեւ Ասլանը առաջուց ասում էր, շատ քաղցած եմ, բայց համարեա ոչինչ չը կերաւ։ Տէրտէրն էլ նկատեց այս եւ հարցրուց.

— Ի՞նչու չես ուտում։

— Ախորժակս աւերուեցաւ, ասաց նա։

— Ա՛ռ խմի՛ր, թող սիրտդ հովանայ, դարդերդ կը մոռանաս։

Ասլանը ընդունեց գինու ահագին գաւաթը, միանգամով խմեց։

— Բայց քո ախորժակը տեղն է, դարձաւ դէպ ինձ տէրտէրը. — որովհետեւ դու չես մտածում այն բանի վրայ, թէ Վանում ի՞նչեր են կատարվում։

— Ես դրա համար գնում եմ այնտեղ, որ տեսնեմ, ինչպէս քաղաք է։

— Աւելի լաւ կ՚անես, որ տեսնես, մարդիկ ինչպէս են ապրում այնտեղ, ասաց քահանան։

Այնուհետեւ Ասլանը եւ տէրտէրը գնացին մի առանձին սենեակ, այնտեղ առ ժամանակ տաք տաք խօսում էին. ես ոչինչ հասկանալ նրանց խօսքերից չը կարողացայ, որովհետեւ հեռու էին։ Ասլանը դուրս եկաւ շատ վրդովուած, եւ հրամայեց իսկոյն պատրաստել ձիերը։

— Դո՛ւք մտածեցէք, որ եւ է բան չը մոռանալ այստեղ, ասաց քահանան։

— Ինչ որ պէտք էր վեր առնել՝ ես տեղաւորեցի այն երկու արկղների մէջ, ասաց Ասլանը։ — Բայց դուք պա-

տրաստեցէք մի ձի արկղները կրելու համար եւ մի ծառայ, որ ինձ հետ լինի։

— Կէս ժամից յետոյ կարող ես ճանապարհ ընկնել, դուք համեցէք, այս մի գաւաթն էլ անուշ արէք։

Ալանը ընդունեց եւ խմեց։

Տէրտէրի խօսակցութեան մէջ "դու,, եւ "դուք,, մի եւ նոյն նշանակութիւնն ունէին. Նա խառն ամէն կերպ գործ էր ածում։

— Ո՞ւր են, տղերքից ոչ մէկը չէ երեւում, հարցրուց Ալանը։

— Ամէնքն իրանց սիրելի խանումներին առած, գնացել են սարը ոչխարների մօտ. Արմասան էլ այնտեղ է. ես եւ իմ թանգագին "տիրուհին,, մնացել ենք տանը։ — Քահանայութիւնը ծանր պաշտօն է, աւելացրուց նա։

— Եւ դու ճշմարտութեամբ կատարում ես... այնպէս չէ՞, հարցրուց Ալանը ծիծաղելով։

— Աւելի լաւ, քան մեր տէր Մարուքը, որը քերականութիւն է կարդացել։ Իմ մկրտածները աւելի լաւ քրիստոնեաներ են դառնում, եւ իմ թաղած մեռելը գերեզմանից բնաւ չէ վեր կենում...

— Բայց այն ի՞նչպէս եղաւ, որ միանգամ երեխային աւազանի մէջ խարշեցիր։ — Պատմիր, տեսնեմ։

— Դա հին բան է, հիմայ այնպէս չեմ անում։

— Պատմիր, թող Փարհատն էլ լսէ։

Տէրտէրը շատ ծիծաղելի կերպով պատմեց, թէ իրանց երկրում սովորութիւն կայ, երբ ձմեռը երեխային եկեղեցում մկրտելու են բերում, նրա հետ տաք ջուր են բերում աւազանում լցնելու համար։ Մի մկրտութեան ժամանակ տատմօր բերած ջուրը շատ տաք է լինում, տէր հայրը այնպէս լցնում է աւազանի մէջ, եւ չէ մտածում փորձել տաքու-

թեան ատրիճանը։ Հէնց որ տղային կոխում է աւազանի մէջ, խեղճը իսկոյն խարշվում է, եւ տէրտէրը այն ժամանակ միայն հասկանում է, թէ նա մեռաւ, երբ նկատում է, որ էլ ձայն չէ հանում. "Դա փչացաւ, ասում է կնքահօրը, թէ կայ, գնացէք մի ուրիշը բերէք, որ մկրտեմ։„

Տէրտէրը մեզ երկար չը պահեց՝ երեւում էր, նա ինքը նոյնպէս շտապում էր, որ մենք շուտով ճանապարհ դուրս գանք։ Ինքը եւ երէցկինը եկան մեզ հետ մինչեւ գիւղից դուրսը, եւ այնտեղից բարեմաղթութիւններով բաժանուեցան մեզանից։

Գիւղը, ուր գտնվում էր տէր հօր տունը, նստած էր լեռների կուրծքի վրայ, եւ չորեք կողմից, որպէս բնական պարիսպներ, շրջապատել էին նրան սեպաձեւ բլուրներ, որով նա ստացել էր շատ ամուր եւ անառիկ դիրք։

— Տեսնում եմ այս գիւղը, ասաց Ասլանը, երբ հեռանում էինք այնտեղից. — նա ունի յիսուն տուն միայն, բայց ամբողջ մի ամիս պատերազմեց աւելի քան 500 քրդերի հետ, եւ մնաց դարձեալ անառիկ։

— Որովհետեւ ամուր դիրք ունի, պատասխանեցի ես։

— Այդ չէ միայն պատճառը, բնակիչները քաջ եւ սրտոտ մարդիկ են։

— Որովհետեւ այնպիսի քահանայ ունեն, որպէս "գիժը„։

— Զարմանալի մարդ է դա, պատասխանեց Ասլանը։ — Դու նրա կատակներին մի նայիր, բաւականին խելք ունի, եւ շատ բարեսիրտ է։

Այնուհետեւ Ասլանը պատմեց մի քանի հետաքրքիր անցքեր "գժի„ կեանքից, որոնց ամենի մէջ երեւում էր նա չափազանց յանդուգն եւ մեծասիրտ բնաւորութեամբ — մի արկածախնդիր մարդ, որ իր ամբողջ կեանքում կռուել էր

զանազան դժուարութիւնների դէմ։ Նրա ձեռքերը մաքուր չէին մնացել եւ արիւնից. նա շատ անգամ սպաննել է, յափշտակել է, աւար եւ գերի է բերել։ Շատ անգամ եւս յաղթուել է, բոլոր կայքը թշնամուց յափշտակուել է, եւ նրա առաջին կինը եւ որդիքը սրի բերանն են ընկել։ Մի փոքր նշմարուող խելագարութիւնը այս անցքից յետոյ է պատահել։

— Այսուամենայնիւ, շարունակեց Ասլանը, տէր Մեսրոպը ժողովրդից շատ սիրուած մարդ է. մօտ տասն հայոց գիւղեր այս կողմերում գտնվում են նրա հովանաւորութեան ներքոյ։ Եւ բոլորը հօր նման պաշտում են նրան։ Մի սատիկ սովի ժամանակ, նա ծախեց ինչ որ ինքն ունէր, եւ ծախել տուեց հարուստներինը, եւ այսպէսով պահպանեց աղքատների կեանքը։ Նա իբրեւ քահանայ, թէեւ անյարմար է, բայց իբրեւ կառավարող անձն, ունի շատ արժանաւորութիւններ։ Այս պատճառով է, որ կարողացել է իր ձեռքի տակը պահել այս լեռներում գտնուած բոլոր հայոց գիւղօրայքը, առանց թոյլ տալու որ եւ իցէ քրդի կամ թուրքի միջամտութիւն գործել նրանց հասարակական գործերի մէջ։

— Բայց կարդալ խմանո՞ւմ է, հարցրի ես։

— Նա անգրագէտ է եւ իր անունը հազիւ է գրում. բայց իմ կարծիքով, այսպիսի քահանաներն աւելի լաւ են, քան թէ նրանք, որ աստուածաբանական մթին խնդիրների մէջ թթուած, ժողովրդին աւելի մոլորութեան եւ Հոֆէ—ոլ Ֆ—էլ—Բէան մէջ են գցում։ Այսպիսի ժողովուրդը կեանք եւ հիմք չունի երկրի վրայ։

Տէր Մեսրոպը, առաջ տարաւ նա, հայ քահանայի տիպ չէ։ Նա, աւելի յարմար է ասել, քրդի շէյխ է, որ մասնակից է լինում իր ժողովրդի բոլոր կարիքներին. — կռուի ժամանակ քաջ զինուոր է, խաղաղութեան ժամանակ քահանայ է եւ դատաւոր։ Միշտ այսպէս են եղել խաշնարած

[illegible] էին եւ Արտաշամը, Իսա- [illegible] յաջորդները։ Մեր ընկերներից մէկը [illegible] անունը տալ, — եւ լաւ քա- [illegible] երրայեցոց եւ լատինացոց լեզուները, [illegible] գրքերը, ինչ որ վերաբերում է Աս- [illegible] այն օրից, երբ յայտնուեցաւ մարդերի մէջ [illegible] գաղափարը։ Բայց այս երեւելի աստուա- [illegible] գիտութիւնը ծալել է եւ պարկն է դրել, [illegible] է, թէ ժողովուրդը չի հասկանայ իրան։ [illegible] աւելի լաւ կը հասկանայ տէր Մեսրոպի [illegible] նա ժողովրդի միջից ծագած, եւ ժո- [illegible] մարդ է, նա դպիր չէ։

[illegible] այն խօսքը, — թէ "մեր ընկերներից մէկը քա- [illegible] — ինձ նոր մտածութեան մէջ գցեց։ Ես նրա ըն- [illegible] ճանաչում էի. այդ որն էր, որ "աստուա- [illegible] ծալած պարկն էր դրել„ եւ այժմ սրի հետ [illegible] ինձ ոչինչ չասաց եւ ես չը հարցրի, որով- [illegible] յայտնեց, թէ ասելու նպատակ չունի։

[illegible] ինձ ոչ սակաւ զարմացնում էր Ասլանի եւրոպա- [illegible] կերպարանափոխութիւնը, մանաւանդ այն խօսքը, [illegible] աէրտէրակնոջը՝ "ես ամբողջ վեց տարի այսպէս [illegible] եղել„... Ո՞րտեղ, ո՞ր երկրում։

[illegible] ես այս մտածութեան մէջ էի, նա ինձ ասաց.

— [illegible], այսօր մենք հասնելու ենք Վանի քաղաքը. այն- [illegible] ճանաչում ինձ, բացի մի քանի բարեկամներից. [illegible] յայտնուելու եմ որպէս եւրոպացի բժիշկ. դու [illegible] լինես չը խանգարել իմ դերը...

— [illegible] այնքան յիմար չեմ, պատասխանեցի։ Բայց եթէ [illegible] աշխարհը լինեն մի հիւանդ, ի՞նչ կ'անես։

— [illegible] բժշկեմ, պատասխանեց նա։

— Ի՞նչպէս կարող ես բժշկել, հարցրի ես զարմանալով։

— Կարող եմ, դարձեալ պատասխանեց նա վճռական կերպով։ — Տեսնո՞ւմ ես այն երկու մեծ արկղները, որ տանում է տէր Մեսրոպի ծառան, նրանց մէջ ամփոփուած են իմ դեղօրայքը, եւ բժշկական գործիքները, որ շատ անգամ ինձ հետ ման եմ ածում։

Ես յետոյ, շատ յետոյ իմացայ, որ Ասլանը ոչ թէ հասարակ բժիշկ էր, այլ մի հմուտ բժշկապետ։ Նա այդ արհեստը ուսել էր Ամերիկայում, երբ Հայաստանից այնտեղ էր գնացել։ Նա ուսել էր եւ շատ եւրոպական լեզուներ, եւ այնպէս էր սիրում արհեստը ու գիտութիւնը, որպէս հասարակաց բարօրութեան գործը։ Այո՛, ես շատ յետոյ իմացայ, որ նա տէր Թօդիկի դպրոցից փախչելուց յետոյ իրան նուիրել էր ուսման եւ բարձր գիտութիւնների...

— Լաւ, քանի որ դու բժիշկ ես, այլ եւս կասկածելու ի՞նչ ունես։ Ես ի՞նչով կարող եմ խանգարել քո դերը, հարցրի ես։

Ես այնտեղ պէտք է գաղեմ իմ հայութիւնը... պատասխանեց նա վրդովուած ձայնով, կարծես, նրան խիստ ծանր էր արտասանել այս խօսքը։

Նոյն օրուայ երեկոյեան պահուն, երբ մութը պատել էր աշխարհը, մենք մտանք Վան քաղաքը։

ՎԵՐՋ Ա. ՀԱՏՈՐԻ

ՑԱՆԿ

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

ՐԱՖՖԻԻ ՄԱՀԻՑ ՅԵՏՈՅ

ՄԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

		րուբլի
1.	“ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ„ (*սպառուած*)	—.—
2.	“ԽԵՆԹԸ„ ԵՒ “ՋԱԼԱԼԷԴԴԻՆ„ *մի գրքի մէջ ամփոփուած*, *Բ. տպագր.* (*սպառուած*)	—.—
3.	“ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ„ *Հատ.* Ա, Բ *եւ* Գ *վերջաբանով*, *Բ. տպագր.* (*սպառուած*)	—.—
4.	“ՄԻՆՆ ԱՅՍՊԷՍ, ՄԻՒՍՆ ԱՅՆՊԷՍ„, *պատկերազարդ վէպ* (*սպառուած*)	—.—
5.	“ԿԱՅԾԵՐԻ„ Ա. *Հատ.* *Բ. տպագր.* (*սպառուած*)	—.—
6.	“ԿԱՅԾԵՐԻ ՎԵՐՋԸ„ (*սպառուած*)	—.—
7.	“ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ„ *Հատ.* Ա. (*սակաւ.*)	2.—
8.	“ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ„ *Հատ.* Բ. (*սակաւ.*)	2.—
9.	“ԱՐԾԻՒ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ„ (*սպառուած*)	—.—
10.	“ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ„ *Բ. տպագր.* (*սպառուած*)	—.—
11.	“ՊԱՐՈՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆ„ (*սպառուած*)	—.—
12.	“Ո՞Վ ԷՐ ՄԵՂԱՒՈՐ„ (*սպառուած*)	—.—
13.	“ՋԱՀՐՈՒՄԱՐ„ *վէպ*	2.—
14.	“ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ„	—.50
15.	“ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ„ *չորս մասերը մի գրքի մէջ ամփոփ.* *Բ. տպագր.* (*սպառուած*)	—.—
16.	“ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ„ *Բ. տպագր.*	1.—
17.	“ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԷՏԸ„ *Բ. տպագր.* (*սպառ.*)	1.—

18. “ՍԱՄՈՒԷԼ„ Ա, Բ եւ Գ, հատորները մի գրքի մէջ ամփոփուած, Բ. տպագր. . . . . ռուբլի 3.50
19. “ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ„ Հտր. Ա, Բ եւ Գ վերջաբանով, Գ. տպագր. 3.50
20. “ԿԱՅԾԵՐ„ Ա. Հտր. Գ. տպագր. . . . . . . 2.—
21. “ԿԱՅԾԵՐ„ Բ. Հտր. եւ վերջ, Բ. տպագր. . . . 3.—

Հրատ. ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ՐԱՖՖԻ
Mme. Raffi
32, Richmond Gardens, Sheqherd's Bush, London, W. (England).

ՀԵՏԶՀԵՏԷ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԵՍՆԵՆ

ՐԱՖՖԻԻ

ՅԵՏԵՒԵԱԼ ՍՊԱՌՈՒԱԾ ԵՒ ԱՆՏԻՊ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. “ՍԱԼԲԻ„ Ա. Բ. եւ Գ. մեծադիր հատորներ (անտիպ)։
2. “ԽԵՆԹԸ„ եւ “ՋԱԼԱԼԷԴԴԻՆ„։
3. “ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ„ Հտր. Ա. Բ. Գ. եւ Դ.։
4. “ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ„։
5. “ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԷՏԸ„։
6. “ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ„։
7. “ԱՐԾԻՒ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ„։
8. “ՄԻՆՆ ԱՅՍՊԷՍ ՄԻՒՍՆ ԱՅՆՊԷՍ„։
9. “ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ„ (անտիպ եւ սպառուած)։
10. “ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ„ (անտիպ եւ սպառուած)։
11. “ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ„ (անտիպ եւ սպառուած)։
12. “ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ„ (անտիպ եւ սպառուած)։
13. “ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ„ Հտր. Գ (անտիպ եւ սպառ.)։
14. “ՆԱՄԱԿՆԵՐ„ (անտիպ)։
15. “ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ„. Եւայլն, եւայլն։

ՐԱՖՖԻ

ՎԱՃԱՌՈՒԵԼԻ ԳՐՔԵՐՆ ԵՆ

		ռուբլի	շիլինգ
1.	„ՍԱՄՈՒԷԼ„ Հտր. Ա. Բ. եւ Գ. մի գրքի մէջ ամփոփուած, Բ. տպագրութիւն . .	3.50	8
2.	“ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ„ Հտր. Ա.	2.—	4½
3.	“ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ„ Հտր. Բ.	2.—	4½
4.	“ՋԱՀՐՈՒՄԱՐ„ վէպ	2.—	4½
5.	“ԿԱՅԷՆԻ ԿՏԱԿԸ„	1.20	2½
6.	“ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ„	—.50	1
7.	“ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ„ Բ. տպագր.	1.—	3
8.	“ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ„ Հտր. Ա. Բ. եւ Գ. վերջաբանով, Գ. տպագր.	3.50	8
9.	“ԿԱՅԾԵՐ„ Հտր. Ա., Գ. տպագր. . . .	2.—	5
10.	“ԿԱՅԾԵՐ„ Հտր. Բ. եւ վերջ, Բ. տպ.	3.—	7

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 01460 1044

